

משואה

קובץ שנתי

10

משואה
קובץ שנתי

מ ש ו א ה

קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה

כרך ט"ו

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוניות בשואה ובמרי

תל-יזחק — תל-אביב, ניסן תשמ"ז — אפריל 1987

העורך : ש. אבני
מזכיר המערכת : מ. וירט
ועדת המערכת : מ. קול, ש. אבני, מ. וירט

קובץ זה רואה אור בסיוע
הקרן להנצחת זכרה של יהדות פולין

כל הזכויות שמורות

משואה, יד לחברי תנועות הנוער הציוני בשואה ובמרי
קיבוץ תל-יצחק, ד.נ. השרון התיכון
תל-אביב, רחוב המלך ג'ורג' 48

דפוס ומסדרה מ. שטרן, שד' הר-ציון 104, תל-אביב

ה ת ו כ ן

ב ש ע ר

- 7 חשבון צודק כלפי מנהיגותו הציונית של הישוב
 משה קול
 12 המשמעות ההיסטורית של המרד היהודי בתקופת השואה
 גדעון האזנר
 18 לזכר עמי שנספה בשואה (שיר)
 שרה גצלר

במאבק להצלה

- 19 היישוב בארץ ישראל ונושא ההצלה בתקופת השואה
 רב שיח
 36 בריחת חברי תנועות הנוער בזגלמביה (1943—1944)
 רינת גורודניצק
 51 "לכי, עשי דבר־מה"
 תושיה הרצברג
 53 יובל שכזה? לא עוד, לעולם
 זאק ברילמן
 62 חסידי אומות העולם — למה הם עשו זאת?
 ד"ר אריה באומינגר
 71 מכתב למערכת
 צבי קלמנטינובסקי

עיונים היסטוריים

- 74 לחם ועבודה במשק מולאם
 ראשיתו של המונח "שואה" כמתיחס לחורבן
 הנה זינפלד
 101 יהדות אירופה
 אליהו שטרן
 האם השפיע נסיון העבר על תגובת מנהיגי היישוב
 כלפי שואת יהודי אירופה?
 114 בין זיכרון לאנדרטה
 פרופ. גיימס א. יאנג
 132 היחסים בין יהודים לערבים באלג'יריה של וישי
 גיטה עמית-זילבר
 140 כיצד נפתרה בעיית המיעוט הגרמני בצ'כוסלובקיה
 פנחס גיל
 151 על הארכיון המחתרתי "עונג שבת"
 ד"ר י. קרמיש

בימי שואה

- 168 מחנה וסטרבורק
 אלפרד קויפמן
 187 שותים לחיים עם המוות
 בלה גוסטרמן
 שיתוף פעולה בין איינזאצגרופה-D לבין הוורמכט
 רוני שטאדבר
 212 בהשמדת יהודי קרים

זכרונות של ניצולים

- 222 פריצת המחסום התורכי בדרך העולם מליטא הסובייטית
 אהרן מוזיא
 243 אחרי המובל
 ל. אמינגר
 257 מסע אל העבר — פולין 1986
 הלניה בירנבאום
 270 קורות הקהילה היהודית של סלונקי בשואה
 יעקב הנדלי (חנדלי)
 277 במונטלהופי
 מרצל־משה איינטראכט
 281 בחיפוש אחרי חברים ברחבי ברית־המועצות
 נחום שוחט

ממדף הספרים

משה נמ"אל
ש. אבני

284 זכרונותיו של שגריר דרום-אמריקני באירופה
290 שני צנחנים פרסמו את זכרונותיהם

ב מ ש ו א ה

מ. ורט

295 צרור ידיעות

משה קול

חשבון צודק כלפי מנהיגותו הציונית של היישוב

זה שנים שאנו קוראים בספרים, בבטאונים תקופתיים ובעיתונות קטרוגים כלפי מנהיגות התנועה הציונית והיישוב בתקופת מלחמת העולם השנייה. הטענות מתמקדות בהאשמות שהמנהיגות הציונית לא הועיקה את העם היהודי ואת דעת-הקהל העולמית נגד ההשמדה הנאצית. בטען שמנהיגות זו היתה עסוקה באותה תקופה בבעיות מפלגתיות פנימיות של היישוב ולכן לא הגישה את העזרה המבוקשת על-ידי מנהיגי הגלויות באירופה כדי להציל, לשחד, לדחות גירושם, ולא נאבקה בבעלות-הברית, ובעיקר בשלטון הבריטי, שהמשיך לקיים את הספר הלבן.

אינני בא לטעון, כי המנהיגות הציונית ומנהיגות היישוב היו טלית שכולה תכלת. אין בכוונתי להעלים את הצללים. הרי הפילוג במפלגה הגדולה מפא"י, התרחש ב-1943, בתקופה הקשה ביותר באירופה. אני עדיין זוכר את הוויכוחים הסוערים בועד הפועל של ההסתדרות. אולם עובדה היא, שהגורם היחידי שהיה מסור לענייני ההצלה היתה ההנהגה הציונית, הנהגת היישוב והועד הפועל של ההסתדרות. הגזינט בארצות-הברית חרד שלא להפר את החוק האמריקאי שאסר העברת כספים לארצות האויב; הנהגות הציבוריים היהודיים באנגליה, דרום אפריקה, קנדה ואוסטרליה גילו אדישות למתרחש באירופה הכבושה, כי היו אף הן נאמנות לחוקי ארצותיהן. לא תמיד נענו הפניות הנרגשות שבאו מארץ ישראל: להעמיד לצורכי הצלה יותר כספים ולדאוג לחילופי אסירים בין גרמנים ויהודים ולאשרות כניסה ליהודים מארצות האויב. ביקוריהם של מנהיגי הציונות היישוב בארצות אלו גרמו לא פעם מפח נפש למבקרים. עובדה היא שהמנהיגות היהודית העולמית לא היתה פעילה בשטח ההצלה. היחסים בין הקונגרס היהודי העולמי והגזינט היו מעורערים. לעומת מציאות עגומה זאת שיגרנו מארץ ישראל שליחים לקושטא, קיימנו שם נציגות שעמדה בקשר עם מנהיגים יהודיים בארצות הכיבוש והשתדלה להגיש עזרה במידת יכולתה — יכולתנו. במקביל פעלה נציגות שלנו בג'נבה, אומנם היא לא היתה מאוחדת, וידעה מחלוקות פנימיות

למרות אימת השואה, אולם יש לזקוף לזכותה השגים לא מעטים. חברי ההנהלה הציונית ביקרו בקביעות בקושטא, ביררו אפשרויות הצלה, המציאו כספים, ייפו את כוחם של נציגיהם להתחייבויות ובחנו הצעות גרמניות לגבי אפשרויות הוצאת יהודים מארצות הכיבוש והעברתם לארצות נייטרליות. נידונו אפשרויות הוצאת יהודים מטראנסניסטריה, הצעות ההצלה מסלובקיה, את ההצעות שהביא יואל ברנד מהונגריה, הצעות להעברת ילדים לשבדיה ולארצות נייטרליות אחרות, ותוכניות יותר מצומצמות, מבחינה מספרית, להצלת יהודים. נוסף לנציגות בקושטא, היתה פעילה המשלחת שעסקה בעלייה ב' (העפלה) שנאבקה בתנאים קשים של ימי המלחמה, של מחסור באוניות מכל סוג של נפח וגודל, בסכנת טביעת האוניות, בקשיים שהערימו השלטונות הבריטיים בשל מדיניות הספר הלבן ובשל פחדם, מה יעשו ביהודים אם אומנם יתנו להם הנאצים לצאת. קשה לקרוא היום על עובדות אלה, אולם זו האמת הערומה: הפקידות הבריטית בלונדון ובירושלים חששו תמיד ועסקו בחשבון הנוראי: מה יעשו לניצולים יהודים, אם יהיו כאלה. במשך המלחמה חייבים היינו לשתף פעולה עם השלטונות המנדטוריים, אולם אלה היו אטומים לזעקותינו ולפניותינו. צירציל הביע אהדה כלפי בקשותינו, אולם הדרגים הנמוכים יותר בשלטון שמו לנו מכשולים. אנשינו היו חייבים להיאבק יום עם נציגים בריטיים, ולפעמים גם אמריקאים, שתמיד עשו איתנו את החשבון שמא תגרומנה הצעותינו נזק למלחמה באויב הנאצי. הם טענו תמיד כי בין הניצולים היהודים יכולים להסתגל סוכנים מארצות האויב. טענותינו, כי היהודים המיועדים להשמדה לא ישרתו את הנאצים, לא הועילו. שליחנו חייבים היו לפעול בסתר כלפי הנאצים מצד אחד וכלפי פקידי בעלות-הברית מצד שני. אמרנו תמיד לנציגים היהודים בארצות-החופש שאנו יהודי ארץ ישראל נעביר בסתר עזרה לצורכי הצלה, ולא הם יהיו אחראים על הפרת חוקי ארצותיהם.

חברי ההנהלה הציונית טסו בקביעות ללונדון ולארצות-הברית, בהסמכת השלטונות, בכוונה לפעול בחלונות הגבוהים ולהתמודד עם הממשלות על צורכי ההצלה. ד"ר חיים ויצמן נסע ללונדון ולווינגטון, בן-גוריון ומשה שרתוק נסעו אף הם לשתי הבירות הנ"ל; גרינבוים נסע לדרום אפריקה, אליעזר קפלן ביקר פעמים רבות בקושטא, דובקין נסע לספרד, לפורטוגל, לאנגליה ולארצות אחרות. השליחים בקושטא ובארצות אחרות מגויסים היו כולם לצורכי הצלה. אומנם חברי ההנהלה הציונית התבטאו לפעמים, כי צורכי בניין הארץ והרחבת היישוב קודמים, אולם האמת היא שכולם פעלו בענייני ההצלה יומם ולילה ונחום גולדמן פעל לצדם בארצות-הברית. האמת הטראגית היא שלא היה לנו מספיק כסף. לא פעם טענתי בחריפות בישיבות הוועד הפועל של ההסתדרות וב"ועדה לעזרת חברים בגולה", כי עלינו לזעוק ולדרוש יותר אמצעים. כך דיברו גם חברים אחרים בוועד הפועל של ההסתדרות ותבעו לשגר משלחות לארצות-הברית לגייס יותר אמצעים. הוועד הפועל של ההסתדרות היה ער מאוד לבעיות היהודים באירופה. דיונים בנושאים אלה התקיימו גם במרכזי המפלגות. בוודאי שלא עשינו כל מה שהיינו צריכים לעשות בימים הנוראים ההם. אולם היינו הגורם כמעט היחידי ביהדות העולם שפעל. הוקם ועד ההצלה המאוחד (שכלל את נציגי היישוב כולל הריביוניסטים, שלא השתייכו אז

להסתדרות הציונית העולמית, ו"אגודת ישראל"). היו ויכוחים בלי סוף, אם לגלות הכול לשלטונות המנדטוריים או להעלים מהם דרכי הצלה אפשריים. פעמים רבות אכזבו אותנו מנהיגי בעלות-הברית לגבי אפשרויות הצלה כמו לגבי בקשתנו להפציץ את מחנות ההשמדה באשוויץ ובבירקנאו או כמו לגבי בקשתנו להזהיר את הפושעים במדינות הגרורות לציר, שלא ינקו מאשמה על מעשי רצח. כן אכזבו לגבי הצעות להחליף יהודים בארצות הכיבוש הנאצי עם גרמנים כלואים בארצותיהם של בעלות-הברית וכן לגבי אפשרויות הצלה אחרות. היטלר יכול היה לשמוח כי מאז ועידת אַוּיאן ועד סוף המלחמה הוכיח כי בעלות-הברית לא היו מעוניינות בהצלת יהודים. הרי גם ועידת ברמודה נסתיימה בחוסר מעש ובמלל חסר ערך. במחלקת המדינה בושינגטון ישבו פקידים אנטישמיים שהעלימו ידיעות על ההשמדה מהנשיא ומהמנהיגות היהודית וסיכלו הצעות מעשיות להצלת יהודים. היינו צריכים אפוא להתמודד עם רשויות רבות בארצות הכיבוש מחד גיסא ובארצות הלוחמות בנאצים מאידך גיסא. אל נשכח כי עד הניצחון באל-עלמיין היה היישוב עצמו נתון לפחד כיבוש על-ידי צבא רומל, וסכנת פלישה מצד סוריה מהצפון, ומרד ערבי שיקדם את הצבאות הנאציים כדי להשמיד את היישוב. רבות נכתב על הצעות שונות שנידונו או במוסדות היישוב וההגנה למקרה של כיבוש מצרים על-ידי הגרמנים. על אף החרדות הללו המשיכו שליחינו לפעול בקושטא, בשווייץ ובכל ארץ נייטרלית אחרת, שאליה יכולנו להגיע כדי לעזור משם. אחרי ההסכם בין ראש הממשלה הפולני שיקורסקי עם סטאלין, לגבי הקמת צבא פולני בברית המועצות והוצאת פולנים דרך טהרן, הקימונו לשכת קשר בטהרן ושיגרנו חבילות וכל עזרה אפשרית לפליטי פולין בברית המועצות, ולחברי תנועות הנוער הציוניות שחיייהם ניצלו ושירתו בצבא האדום, או שהו במחנות ברפובליקות המרוחקות מהחזית. בדרך זאת הצלנו יהודים לא מעטים שמצבם הפיסי היה קשה מאוד. יהודים לא נתקבלו לצבא הפולני במספרים ניכרים בשל האנטישמיות ששררה בועדות הקבלה של הפולנים. או גם הגיעו "ילדי טהרן" שהעלינו אותם אחר כך לארץ, וביניהם יתומים רבים שהוריהם מתו ממחלות או הפצצות בברית המועצות שבה שרר רעב.

מוסדות הציונות בארץ ישראל, שפעלו בשיתוף עם ההסתדרות והועד הלאומי חיפשו כל דרך כדי להושיע ולהציל. הם פעלו בתנאי חרום קשים. מצב היישוב השתפר אחר-כך כי גרתם למאמץ המלחמתי של בעלות הברית. חיילי הבריגדה היו הראשונים שפגשו בשארית הפליטה באירופה ועשו רבות כדי להצילם ולהעבירם דרך הגבולות. היישוב שיגר שליחים מיד אחרי המלחמה שנרתמו לפעול ב"בריחה", בהעפלה, בעזרה ובעידוד מוסרי. לא נשכח את הצנחנים שיצאו בתקופת המלחמה ליצור קשרים עם היהודים הלכודים. הם קיימו שליחות למופת, שליחות של מסירות נפש ואחדים מהם לא חזרו, כי נתפסו על-ידי האויב הנאצי. מזור הדבר שישנם כיום גורמים במדינתנו שמנסים להמעיט בחשיבות שליחות הצנחנים בשנים ההן. הרי זה פרק גבורה מרתק עליו יש לחנך נוער גם כיום. באותן שנות המלחמה האיומות ניהלתי את לשכת הקשר של "הנוער הציוני" ועל פעולתה כתבתי כבר ב"משואה". בארכיון התנועה ב"משואה" ישנו חומר תיעודי רב על שנים אלו. אז ייצגתי את התנועה במוסדות השונים שעסקו

בעזרה והצלחה. עלי להזכיר גם כי בסוף שנות המלחמה איחדנו את תנועתנו, כדי לפעול יחדיו לעזרת חברינו בגלויות, ולהיות מוכנים לקליטת העלייה שתגיע אלינו אחרי המלחמה. אז קיימנו בפריז את כינוס התנועה כדי להקימה מהריסותיה אחרי השואה ופעלנו רבות כדי להשיג מטרה זאת.

דברי על פעילות ההנהגה הציונית של היישוב ואף של ההסתדרות מבוססת אפוא על ניסיון אישי, על ידע ממקורות ראשונים. אני רואה חובה לתקן עיוותים שנתפרסמו בשנים האחרונות על התקופה הזאת. ספרה של דינה פורת "הנהגה במלכוד" הוא תרומה ראשונה חשובה במחקר ההיסטורי של התקופה הזאת. החומר העובדתי של ספרה מתקן הרבה סילופים והיא ראויה לברכה על כך. אני מקווה שהמקורות ההיסטוריים שייחשפו, יאשרו כולם את העובדות שציינתי.

דברי אלה אינם נכתבים לשם רהביליטציה של הנהגת העם היהודי בימי השואה הנוראה. אין ספק כי אילו ארגנו יהודי אמריקה הפגנות של מאות אלפים יהודים בושינגטון ליד הבית הלבן ובכל ערי ארצות-הברית, היו מזעזעים, אולי, את הממשל ומעוררים אותו לפעילות הצלה. אולם היהודים פחדו מהתגברות האנטישמיות בימי המלחמה, הממשל לא רצה לעשות רושם שזו "מלחמה יהודית" כטענת היטלר. בשל בעיות אבטלה לא רצו להכניס פליטים, הידידות בין מנהיגות היהודים והנשיא רוזבלט לא רק שלא סייעה, אלא אף הזיקה. לעומת מציאות עגומה זאת, עשה רבות היישוב הקטן בן פחות מ-500 אלף יהודים, אף כי בוודאי יכול היה גם הוא לעשות יותר. לעומת חטאי כל היישובים היהודים בעולם ילבינו חטאי ההנהגה הציונית והיישובית. זאת האמת ואתה עלינו לשנן לדור הצעיר של ימינו ולאלה שלא חיו או בארץ ישראל. הקטרוגים של היסטוריונים ועסקנים כיום על מה שהיה אצלנו בימים ההם אינם מוצדקים. יש הרגשה שבאחדים מן הכותבים נדבקה תאוות הטלת האשמות. פרסומי חוגים של "אגודת ישראל" הם סילופים מכוערים, וגם האשמות הרביזיוניסטים נגד ההנהגה של התקופה היא ראויות לגניזה. הרי גם הם השתתפו או במשלחת בקושטא ובועד ההצלה.

קטרוג מוגזם ינוצל על-ידי משמיצי הציונות

כבר אמרתי לעיל שאין בכוונתי לעסוק ברהביליטציה של המנהיגות הציונית בתקופת מלחמת העולם השנייה. יש הרבה מה לבקר בחיי היישוב, לשדרותיו השונות, בימים הנוראים ההם. אולם ההגזמות והסילופים של חוקרים מסוימים, עלולים להיות מנוצלים על-ידי האנטישמיים למיניהם, הטוענים כי היתה קיימת ברית-סודית בין המנהיגות הציונית לבין הנאצים. עלילה נוראה זו, של שונאי-ציון בברית-המועצות ובארצות אחרות, מזעזעת. אולם חושש אני שפסבדו-חוקרים אלה עלולים להשתמש בקטרוגיהם של החוקרים שלנו כהוכחה, שאכן הפקירה המנהיגות הציונית את היהודים שנמצאו תחת הכיבוש הנאצי, וכי המנהיגות הציונית היתה עסוקה במה שיקרה לאחר המלחמה וכיצד להגשים

אז את חוון הקמת מדינה יהודית ודחקה את ענייני ההצלה לתחתית סולם העדיפויות.

על החוקרים שלנו שמגוימים שלא בצדק בקטרוגיהם נגד מנהיגות היישוב ונגד הציונות לחשוב גם על הסכנה הזאת. איבני תובע מהם להתעלם מגילויי השאננות בתקופת השואה בחוגי היישוב השונים, אני רק טוען שעל החוקרים באוניברסיטאות ובמכוני המחקר שלנו, להיצמד לאמת. אני מניח כי מחברי הקטרוגים נגד מנהיגי היישוב (המתפרסמים בברית-המועצות ועל-ידי חוגים שמאלניים בארצות אחרות), יודעים כי הם מסלפים את האמת. אולם זאת מטרתם: להלעזו על הציונות. מטרה זו מקדשת בעיניהם את אמצעיהם הטמאים. אל ניתן בידי שונאינו אלה חומר של חוקרים משלנו, שאינו בדוק כראוי.

עלינו ללמד לדור הצעיר בישראל ובגלויות את האמת. במפעל "משואה" נעשית עבודה פדגוגית ראויה לשמה שהוכרה על-ידי משרד החינוך והתרבות של ישראל וכן על-ידי ארגונים יהודיים רבים, כבעלת ערך. עשרות עדים, שחזו מבשרם את מוראות המחנות בתקופת השואה, התנדבו לספר לתלמידים על מה שעבר עליהם. מובן שהם חופשיים לספר על הכול, כרצונם, בלי כל "הדרכה" מצידנו לגבי העובדות. העדים שלנו רואים כחובתם הקדושה למסור לבני הדור הצעיר, משתתפי הקורסים של "משואה" את האמת הנוראה של הימים ההם. מתחכינו מכינים את הרקע לעדויות אלה על-ידי סיקור קודם על התפתחותם של האנטישמיות והנאציזם. העדויות הן השיא, המגלים את העובדות האכזריות של רציחות, עינויים והשמדת אחינו היהודים.

על כולנו לדעת, כי הולכים ורבים פרסומים מסולפים על העובדות בארצות הכיבוש ועל תהליך ביצוע ההשמדה. פרסומים אלה מופיעים בשפות שונות. "יד-ושם" וארגונים יהודיים שונים בעולם, כולל "קרן הזכרון לתרבות היהודית", עוקבים אחרי פרסומי-השקר הללו. ישנם גורמים בינלאומיים שמממנים את הפרסומים הללו. תביעותינו מממשלות ברית-המועצות לאסור פרסומים אלה במרחבי הרפובליקות השונות, לא הועילו הרבה. נקווה שמשטרו של גורבצ'וב יביא לשינוי גם בשטח זה, אם כי בינתיים אין סימנים רבים לשינוי באשר לתעמולה הארסית נגדנו. עלינו לדעת שאנו, חיים בעולם ציני ואכזרי וחסדי אומות העולם הקיימים, טרם הצליחו לשנות אווירה זאת.

אנו ב"משואה" נמשיך לקיים את חובתנו הלאומית בחינוך, בפרסומים ובהגברת תודעת השואה בקרב העם היהודי. עלינו לציין שישנו כיום בעולם היהודי מפנה מסוים לגבי הערכת התנהגות היהודים בארצות הכיבוש. פסקו הקטרוגים נגד יהודי הגלויות השונות. אולי ייפסקו גם הקטרוגים נגד מנהיגי הציונות והיישוב?

לבקר מותר. אפילו דרושה ביקורת, אולם יש לעשותה במידת הצדק.

1.2.1987

המשמעות ההיסטורית של המרד היהודי בתקופת השואה

כשמסתכלים היום בתופעה המופלאה של המרי היהודי, במבט לאחור של ארבעים ושלוש שנים, אפשר לנסות לסכם את הערכים הקבועים ועומדים שאירוע גדול זה הנחיל לדורות — את המשמעות שלו, ולשאל במה ייחודו ומה מורשתו הקיימת ועומדת. תחילה משהו על הרקע.

תנועת המחתרת היהודית לא קמה בחלל ריק. באירופה הכבושה כמו קני התנגדות שונים, אשר הגיעו לשיא בתנועת הפרטיזנים בברית-המועצות ובלחימה בהרי יוגוסלביה. אולם למחתרת הלא-יהודית היו תנאים שהיהודים לא יכלו אפילו לחלום עליהם. היה לה נשק, אנשים מאומנים לקרב מבין החיילים המשוחררים, מקומות מסתור ומקלט בתוך האוכלוסייה הכללית, אפשרות של תנועה חופשית בארץ כבושה, וקשר קבוע לחוץ-לארץ, שם ישבה מפקדה או ממשלה גולה שהדריכה וסיפקה אמצעים ונשק וכיוונה את המאמץ המלחמתי. סטאלין עצמו היה ראש מפקדת הפרטיזנים הסובייטית; דה-גול פיקח מלונדון על המחתרת הצרפתית; ממשלת שיקורסקי, אף זו מושבה היה בלונדון, כיוונה באמצעות נציג, הדליגט, את הארמייה קרובה — צבא המולדת בפולין.

כשהופיעה ב־1934 המחתרת השמאלית — הארמייה לדוכה — צבא העם, היא נוהלה בידי ממשלתה הגולה של ונדה וסילבסקה במוסקבה. בעלות הברית הביאו בחשבון באסטרטגיה הכוללת שלהם את תנועות המחתרת וקיימו אתן קשר. תנועות המחתרת וההתנגדות באומות העולם היו מקור גאווה וסמל למאבק של שחרור לאומי בכל הארצות הכבושות. הן איזנו את התסכול של המפלגות הצבאיות הכבדות, שנחלו אותן הארצות בשלבי המלחמה הראשונים באירופה.

היום קיימים חילוקי דעות אם המחתרת באירופה היתה בעלת חשיבות צבאית. בדיון של היסטוריונים שפורסם לא מכבר באנגליה, גברו דעות השוללים

על המחייבים. פרופ' מילורד, מומחה ללימודי אירופה, הגיע למסקנה, כי "למרות כל גבורתה, היתה תנועת ההתנגדות אחד מאמצעי הלחימה הפחות מוצלחים, ומבחינת שיקול האפשרויות הצבאיות — גם אחד היקרים ביותר... כמעשה אינדיבידואלי היא היתה משחררת, מרוממת ודרושה; אך בראייה כוללת היא היתה אך לעתים רחוקות יעילה, לעתים קרובות משותקת, בדרך-כלל מסוכנת". אך כשם שנתייחודה השואה מכל האטונות שירדו על אירופה הכבושה כך נתייחדה גם המתתרת היהודית. לא היה לה אף אחד מן היתרונות שהיו לתנועות המרי הכללי; לא אימון צבאי, ולא כלי לחימה. היא לא יכלה להבטיח שחרור לאומי, כי לפחות לגבי החלק הגדול הציוני שבה, המולדת לא היתה שם אלא בארץ ישראל. לא היה לה מעמד בציבור היהודי וגם לא בתנועת המרי הכללית. ודאי שלא יכלה לקיים שום מגע עם צבאות לוחמים מבחרך. היא לא יכלה להבטיח תקוות הצלה אפילו לא כפי שעשו היודנראטים. כל מה שהיא יכלה להבטיח היתה תקווה להציל את הכבוד היהודי. לא היתה בפיה בשורה להמונים השבורים, מזי הרעב ומוכי המחלות בגיטאות, פרט לאמונה שיש משהו עליון על החיים אשר בשבילו כדאי להקריב את החיים עצמם.

באופן אובייקטיבי לא היו אפילו תנאים מינימליים לקיומה של מחתרת. העובדה שהוקמה בכלל ואף הגיעה לחימה בפועל היא פלא היסטורי. לאחרונה הופיעו בהוצאת "ידי-ושם" קבצים של עיתונות המחתרת היהודית. כל תנועה לפי אמונות היסוד שלה הגיבה על המציאות הנוראה שהשתררה עם הכיבוש הנאצי. כל אחת עשתה זאת לפי דרכה, אמונתה והאידיאולוגיה שלה. תחילה היתה הכוונה העיקרית לשמור על הקיים, לעודד, לקיים את הגוף ואת הרוח. כך נאמר באחד הפרסומים: "עלינו לשבור את חומת האדישות על-ידי המחשבה, להתגבר על העבדות בעזרת ההמחשה, לבסס על-ידי המחשבה תודעה עמוקה אשר תאפשר קיום ועמידה בגאווה".

אחרי המלחמה העידה צביה לובטקין על אותם ימים ראשונים: "התאספנו עשרות נערים ונערות מעשרים וארבע ערים ועיירות בפולין לשישה שבועות, לסמינריון, בתנאי רעב וקור, ללמוד תורה, לדבר על אמונת האדם, ללמוד פרקי היסטוריה, פרקים של ענות יהודית ושל גבורה יהודית." היה זה עידוד רב להם לחשל את האופי, לדבר דברי מרדנות נגד הצורך ולא לאבד את צלם האדם.

התנועות הדתיות הגיבו בהגברת הפעילות הדתית, בקיום קפדני של המצוות ובלימוד התורה. בעלוני "השומר הצעיר" תבעו "שמירה מפני הניזון, שהיא משימה חשובה לא פחות מהקניית מידע על המתרחש". בית"ר קבלה על כך שהעם לא נענה לתביעת האווקואציה של ז'בוטינסקי ובטאונו "מגן דוד" התנבא לימים שיבואו "בהם מגן דוד המושפל יאיר על ראשו, נוהר וזוהר שבעתיים, במדינה יהודית משוחררת." בטאון הנוער הציוני "שביב", דגל במורשת הלאומית, קבע שרוחו של הנוער לא נפלה אף בשעת המבוכה ותבע "דבקות באידיאל הציוני לקראת הגשמה של התקווה בת אלפיים: מדינה יהודית בארץ האבות". עיתונות המחתרת של "הבונד" הוסיפה להוקיע את האנטישמיות כחלק מהריאקציה העולמית והבטיחה שעם מפולת הנאציזם יבוא גם עתיד חדש וטוב יותר להמוני בית ישראל. אבל לאט החלה לגבור ההכרה כי הדיכוי של עמים אחרים אינו

דומה לרדיפת היהודים. בדצמבר 1940 כתב ב"פראיונג" — הביטאון של פועלי ציון — "כאשר מתכוננים במנגנון האדיר שהקימה נגדנו גרמניה הנאצית ורואים כמה מחשבה, זמן ומרץ מושקעים כדי להמציא מדי פעם עינויים חדשים נגדנו, אפשר היה לחשוב שאנו הצד החשוב ביותר במלחמה הזאת... בסופו של דבר מלבד היהודים יש לגרמנים עוד שורה של עמים שהם שונאים בנפש. מדוע נישאים אנו היהודים יותר מכל האחרים על שפתותיהם הרגוזות, המקציפות משנאה? ברור וגלוי לעיני העולם כולו שלגבי היהודים קיים קנה-מידה שונה לחלוטין מאשר לאחרים."

אנו דנים לפי אותם גליונות המחתרת ששרדו לפליטה ודברים דומים אנו קוראים בבטאוניהם של תנועות אחרות, אך בוודאי פורסמו דברים רבים בכל הבטאוניהם אשר לא נשמרו למרבה דאבון הלב. אך עדיין היה קשה להאמין שאכן החליטה גרמניה להשמיד את כל העם היהודי. איש לא יכול היה לתאר לעצמו שבמאה העשרים ניתן בכלל להוציא גור דין מוות על עם שלם. ולפתע, עם ידיעות שהגיעו באה ההתפכחות. נתגלה הנורא מכול. תנועות הנוער, ובפרט הציוניות, היו הראשונות להבין את המשמעות הנוראה של המאורעות. לראות נכונה את הצפוי לעם היהודי באירופה של היטלר. הם עמדו על כך בעוד שמנהיגים יהודים ותיקים, בעלי נסיון חיים ארוך ונסיון ציבורי עשיר לא הצליחו לפענח עדיין את הכוונה של הנאצים. הנוער לא נרתע מפני הסתכלות מפוכחת גם כאשר בישרה אימים. מה גרם לכך? מותר להאמין שהחינוך החלוצי-ציוני הרגיל אותם לנתח באופן אכזרי את המציאות, להבין את המתרחש ולעמוד על הצפוי.

לאור המסקנה הנכונה באה הקריאה ללוחמה המונית. ככל הידוע לי, באה הקריאה הראשונה למרד של ממש בוילנה בכרוזו של אבא קובנר, שתאריכו אחד בינואר 1942 והרי כמה קטעים: "אל נלך כצאן לטבח — מי שהוצא משערי הגיטו לא יחזור עוד. מיואשים, קרעו מעיניכם את האשליה. היטלר זומם להשמיד את כל יהודי אירופה. אמת, אנו חלשים וחסרי מגן, אבל התשובה היחידה למרצחים היא התגוננות. מוטב ליפול בלוחמים בני-חורין מאשר לחיות בחסדי מרצחים, להתגונן עד נשימתנו האחרונה". כאן הלקח ההיסטורי לדורות — הלקח הראשון של תנועת המרי: הכושר לחדור מבעד למסך שהנאצים פרשו על כוונותיהם. כי יש לזכור שתוכנית ההשמדה נשמרה כסוד כמוס. להיפך, כל מה שהגרמנים תבעו, כביכול, מהיהודים היה שישמרו על השקט ויעבדו, תוך הבטחה כי מי שיעבוד יישרד ויישאר בחיים. לכאורה, נראה הדבר סביר ומתקבל על הדעת — לשם מה להשמיד כוח עבודה? כך גם הצליחו לפתות ולהרגיע, כידוע, את היודנראטים, בהסברים שאין להם לגרמנים כוונה לפעול נגד האינטרס העצמי שלהם.

אפרים ברש, ראש הגיטו בביאליסטוק, מדבר אלינו מעל דפי הפרוטוקולים של מועצת הגיטו שנשמרו. הוא אומר: "מטרתנו אחת — להציל את חיי היהודים עד גמר המלחמה. אם נייצר ונקבל הזמנות נוספות נבטיח שלומנו של הגיטו". ברש ידע כי גם במנהל הגרמני היו כאלה שתבעו להשאיר את כוח העבודה היהודי בחיים. אבל מפקד המחתרת בגיטו ביאליסטוק, מרדכי טננבאום-תמרוב, הזהיר את ברש וטען שהם משקרים לו. לדעתו, היה אפרים ברש יהודי טוב,

עסקו נאמן, שעשה ככל יכולתו במציאות טרגית לפעול לטובת עמו. הוא גם קיים מגע עם המחותרת וסייע בידה. הוא היה משוכנע שהוא משרת את האינטרס הלאומי. שיקוליו היו הגיוניים ומציאותיים. אבל הוא טעה. צדקו אלה שלא רצו באשליות.

תנועות הנוער דבקו באמונתן ובמעשיהן, אף כי רצו מאוד בחיים. הגדירה זאת גוסטה דרינגר, חברתי מתנועת הנוער "עקיבא" בקרקוב, שכתבה ביומנה על יוסטינה: "רצון החיים הוא שדחף אותנו להתנגדות פעילה. למרות תשוקה עזה לחיות מוכנים היינו לקרב אשר הוליך למוות ודאי."

קידוש החיים היתה התשוקה של תנועות המחותרת, כפי שהגדיר זאת הרב יצחק נוסנבאום, רב בית-הכנסת "מוריה" בורשה, אשר קבע: "זוהי שעה של קידוש החיים ולא של קידוש השם במוות. לפנינו דרשו האויבים את הנשמה והיהודי הקריב את גופו על קידוש השם. הוא שמר על מה שהאויבים רצו ליטול ממנו. עתה דורש הצורך את הגוף היהודי וחובה להגן עליו, לשמור על חייו." זהו המפתח להבנת רוחה של המחותרת היהודית. הם רצו בחיים, חיי הפרט וחיי האומה. הם לא רצו בהתאבדות נוסח מסדה. היו הצעות כאלה ובהנהגת המחותרת הוחלט נגדן בכל תוקף. ההתנגדות עם נשק ביד, לחימה פעילה, לא היתה מטרה אלא אמצעי למטרה. בסיטואציה שהיתה או, בניסיונות הכיבוש, היה המאבק הלוחם בנשק הדרך להבטיח את המטרה העליונה הזאת. אם אפשר להציל משהו יהיה זה בלחימה. אם ניתן להבטיח את עתיד האומה על-ידי הצלת הכבוד הלאומי, כך ניתן הדבר. זאת ביטא דולק ליבסקינד, מקרקוב: "לאחינו בארץ ישראל אנו חייבים למוות בכבוד". כלומר, למען עתיד העם היהודי. עד מהרה עמדה המחותרת לפני החלטה גורלית — היכן תתנהל הלחימה: בגיטאות כמרד יהודי או ביערות כחלק מהתנועה הפרטיזונית. היער קסם, פיתה ומשך. שם ניתן לפתח גבורת אדם ותושייה של לוחם. שם יוכלו מעטים לעמוד מול עדיפות מוחצת של האויב. הגיטו היה צר ומוקף חומה, מוכה רעב ומחלות. היו בו רבבות אורחים שלא צלחו ללחימה וביניהם גם מתנגדים, גם מלשינים. ביער ניתן לפתח יוזמה, לתקוף ולהכתיב לאויב את דרכי הלחימה. בגיטו הכתיב האויב את דרך הלחימה ובדרך-כלל גם את עיתויה. העיד יצחק צוקרמן, אנטק: "בחלק המזרחי, שהיה הקרוב יותר לביצות וליערות בפולין, היתה תנועת פרטיזנים יהודית גדולה, כ-20 אלף בני נוער יהודים נלחמו בבילורוסיה ובאוקראינה. לארגון היהודי הלוחם היתה עמדה פרינציפיונית: הוא רצה, מתוך גישה אידיאית, להילחם בגיטו. לא יוכלו להרשות לעצמנו, אנו הצעירים והחזקים, להשאיר את הגיטו על הקשישים והחולים שבו שיוכלו לטרבלינקה. לכן בחרנו במרד בידועין ולא רק בורשה."

בגיטו ביאליסטוק היה הוויכוח בין שתי האסכולות דרמתי ביותר. חייקה גרוסמן מצטטת דעתו של אחד מראשי המחותרת: "כלום ניטוש את הגיטו הבלתי מאורגן, על זקניו, נשיו וטפו, ונאמר שאנו את נפשנו הצלנו? והיכן האחריות לדברי ימיו של העם? מלחמת ההמונים מן הדין שתיערך בגיטו, בראש ובראשונה היא המלחמה הלאומית, מלחמת היהודים. כיהודים נשיב מלחמה. לא נשיב תשובה של יחידים אלא תשובה של ציבור יהודי מאורגן. לזה יהיה ערך בהיסטוריה."

ואילו מרכזי טננבאום-תמרוב טען כלפי החולקים עליו: "לו יכולנו לכבוש כמאה קילומטר של יער, להשעין עליו כמה מאות בחורים חמושים העושים באמת מלאכה פרטיונית, מה טוב. לדאבוננו אין זה כך. אך לו גם היה כך, גם אז לא היינו עוזבים את הגיטו. זוהי בגידה לאומית... גישתנו — מילוי התפקיד בתוך הגיטו". הוא מסכם את הוויכוח ביומנו כך: "סוף סוף ניצחתי. אני, האפוסטול של המוות."

גם בוילנה התנהל אותו ויכוח. אבא קובנר השיב לפרטיונים שביקשו לשלוח להם אנשים וגשק מהגיטו, כי "מגמתנו להשיב לאויב בקרב על הרצח בתוך הגיטו למען כבודנו... אנחנו הנוער יכולים עוד להציל את נפשנו אבל אין לנו רוצים בהצלת נפשנו. אנו חיים בתוך העם הזה, עם אמהותינו, אחיותינו ואחינו. אנו רוצים להציל אותם או לפחות את כבודם".

לבסוף פנה חלק מהנוער לפרטיונים וחלקו נשאר להילחם בגיטאות. אילו בחרו כולם להילחם ביער לא היה מרד הגיטאות מתרחש. וכך זיכתה אותנו ההיסטוריה, זיכתה את העם היהודי בשני מגורי לחימה. גם בהשתתפות בתנועה המהוללת של לוחמי החופש ביערות, שהיתה בעיקרה כללית, אף כי היה בה חלק יהודי מיוחד, אבל גם במרד הגיטאות שהיה כולו יהודי. מרד זה הוא שהעביר לדורות הבאים את רוח המרי ואת ההחלטה הנהושה להילחם על חיים וכבוד יהודי. חוש היסטורי מפותח ונדיר, עם תחושת אחריות כבדה כלפי תולדות ישראל, הם שהנחו את הצעירים מתנועות הנוער היהודיות בהחלטתם הגורלית למרוד "בין הקירות הנופלים", כביטוי של טוביה בוויקובסקי.

זהו הנכס, שהמרד היהודי הקנה לדורות הבאים: המחשבה ללא הרף מה תגיד עלינו ההיסטוריה; איך ייראה הדור ההוא בעיני הבאים אחריו. אמר דולק ליבסקינד בקרקוב: "אנו נלחמים של שלוש שורות בהיסטוריה". עדות לכך, מה אומנם אומרים הדורות הבאים, מצויה בשיח לוחמים, בו קובצו דבריהם של החוזרים ממערכת ששת הימים. אמר לוחם: "לפני מספר שנים שלחו אותי לראיין אחד מלוחמי הגיטאות — איש פשוט. שיחתי איתו היתה אחד הדברים המרשימים ביותר ששמעתי על אותה תקופה, כי הוא דיבר כמו שמדברים כיום החוזרים מהמלחמה. הוא התייחס להתנגדות לגרמנים, למעשה התנגדות שקשה לנו בכלל להבין איך התרחשה באופן פשוט לגמרי. ומבלי להלביש על זה אידיאולוגיה. הוא אמר — לא היתה ברירה אחרת עמדנו עם הגב אל הקיר."

לכן, כאשר טוענים היום היסטוריונים, שתנועת המחתרת האירופית הכללית לא היתה כדאית וכי נזקה מרובה מתועלתה, הנה מרד הגיטאות, שלוחמיו נפלו בקרב עם האויב, ניצח במלחמה על הקיום היהודי. למרות מיעוט המשתתפים בו, למרות הבידוד הנורא בו היה נתון, הוא שהנחיל לדור הבא ערכים בני-קיימא. זאת ועוד, הנוער היהודי בימינו יכול להבין את השואה אם מסבירים לו את הרקע, את הנתונים, את חוסר האונים של המיליונים שהופקרו על-ידי העולם ושניתכה עליהם חמת פתנים של נאצים. הנוער יכול להבין ואף לכבד את הדור שנכרת מן העם. אבל להזדהות — הוא יכול עם המורדים והלוחמים, ללוש גאווה עליהם ולקבל השראה ממורשתם.

זוהי בעיני המורשת העיקרית של המרד, שהמורדים זכרו תמיד כי דורות

העתיד יסתכלו עליהם, יבחנו את תגובותיהם. הם רצו שאפשר יהיה ללמוד מהם. הם ידעו שיהיו סימן, אות ומופת לבאים אחריהם, וכי גם במחיר הקורבן העליון, קורבן החיים, עליהם לעמוד במבחן העליון בימי מצוקה והרס. הם ידעו שיום יבוא והעם ישאל איך נהג הנוער בימים ההם, והם רצו לספק את תשובת הכבוד, ברוח הקיום היהודי והאחריות הלאומית העליונה. הלוואי ודורנו יהיה קשוב ללקח הזה הבוקע ועולה מן האור שבאפלת השואה.

שרה גצלר

לזכר עמי שנספה בשואה

בָּאָר עַמִּי — תַּחֲתֵית הַשְּׂאוֹל וְמַחֲשֵׁכֵי הָאֲבִדוֹן,
רוֹבְדֵי גַעַשׁ כְּבוּיִים וְנִדְבְּכֵי עֲזַפְרַת מְשַׁקְעִים;
כִּנְפֵי־צִיפּוּרִים חֲרוּכוֹת וְנִהְי רִינְתָן הַגּוֹזַעַת;
עֲנַקַת אִמָּהוֹת — וְאִין מוֹשִׁיעַ, — וּמִבֶּט תִּינּוּקוֹת בּוֹהֶה, — הָאֲחֲרוֹן.
פְּגָרֵי עֲטֻלְפִים — עֲדֵי פִלְצוֹת; עֲנַקַת זְמִירוֹת וְסִלְסוּלִים,
וּבּוֹיּוֹן קָרְעֵי טְלִית... וַיִּבְבַּת תְּפִילָה "רַחֵם נָא" — נִשְׁמַעַת.

כַּעַת שׁוֹקְטָה הַבָּאָר, פּוֹסְתָה אֲבִק שְׂכַחָה וְכַחַשׁ,
וְאִין טוֹרַח לְחַפְרָה, לְדִלּוֹת גְּמִיעַת הַזְּכוּרוֹנוֹת,
לְהַאֲזִין לְקִינַת הָאֲבִדוֹן, לְהֵאֲמִין לְזַעַקַת הָאֲתֵרָא;
כִּי קֶרֶס תַּחֲתֵיו עוֹלָם שְׁלָם, נִקְרַע מִיֵּתֵר חַיִּים, שׁוֹתְקוֹ צִלִּילִים וְרַחֲשׁ;
קָרַח־שְׁמָם נוֹהַ עַמִּי, דָּמָם. — אֲךְ בַּחֲבוּבֵי צְפוּנִים שׁוֹרְשֵׁי הָאֲבוֹת, —
נִיצוֹץ אֲוָדָם; — כּוֹחוֹ עוֹד לְהַבְעִיר הַלְּבָבוֹת,
הֵן בּוֹ תִקְנוֹת נִיצָן הַדּוֹר, — בּוֹ מַעֲיִין הַהִשְׁרָאָה.

חיפה, נובמבר 1979

במאבק להצלה

היישוב בארץ-ישראל ונושא ההצלה בתקופת השואה

(רב־שיח)

ב־23 בפברואר 1985, במלאת 40 שנה להירצחו, על־ידי הנאצים, של הצנחן אבא ברדיצ'ב הי"ד, התכנסו חבריו וידידיו במושב "אלוני־אבא" — ביתו לשעבר של אבא, הנושא את שמו — לרב־שיח על נושא השליחות שמילאו הצנחנים בתקופת השואה. על באי הכנס נמנו גם כמה מן הצנחנים, שבשנות השואה הוצנחו אל מעבר לקווי החזית, בשטח האויב, מתוך הנחה שיצליחו להשתתף בהצלת יהודים מצ'פורני הרוצחים הנאצים.

ברב־שיח שהתקיים בכנס, הועלתה שוב הבעיה, המעסיקה אחדים מחוקרי השואה וגם את הצנחנים — שחלק מהם סיפרו על תפקידם ועל חוויותיהם בספרים שכתבו ופרסמו: האם הצילו הצנחנים יהודים בשואה, או שמא היה מיבצע נועז זה, שעלה בחייהם של שבעה מן הצנחנים־המתנדבים, בבחינת "ברכה לבטלה", כפי שהביעו דעתם אחדים מחוקרי השואה?

העתקנו דיוגי רב־השיח, בקיצורים מסוימים. ויתרנו על קטעים שאינם משמעותיים לבעיית הצנחנים במיבצע להצלת יהודים.

חיים שפאר: באנו היום להעלות בזכרוננו דמותו של חברנו, אבא ברדיצ'ב ז"ל, אשר יצא לפני 40 שנה, יחד עם עוד צעירים וצעירות בני־דורו, בשליחות היישוב היהודי בארץ־ישראל, מתוך כוונה להציל יהודים ולארגנם להתגוננות, לבריחה ולעלייה, שליחות שממנה לא חזר.

זמן רב קיננה בלב האמונה, כי ביום בהיר אחד, יופיע אבא מאי־שם, עם חיוכו כובש־הלב על שפתיו. קווינו שהאיש, שעקבותיו נעלמו בערפילי הקרב, יחזור להיות אחד מן החברה, שותף לאחריות ולמעש, כשבפיו סיפורי מעלליו. תקווה זו לא מומשה. אבא האיש היה ואיננו עוד, אנו נותרנו עם הזיכרון, עם תמונות העבר שגשתמרו מבלי ששיגי הזמן יעשו בהם כלה. התמונה הראשונה מחזירתני אל מחזות הילדות, אל העיר גלץ שברומניה,

נמל שוקק חיים וסחר בינלאומי, על גדות הדנובה. כאן גדל אבא כבן זקונים במשפחה, בין שישה אחים ואחיות, באווירה של בית יהודי חם, ספוג תרבות וחסידות.

התמונה השנייה היא תמונת-מחזור של הגימנסיה היהודית בעיר גלץ, על טיפוח ערכים יהודיים ואנושיים בגימנסיה, בית היוצר של משכיל יהודי צעיר, שהוא יהודי בביתו ואדם בצאתו.

התמונה השלישית היא של עלם נאה, צעיר תמיר ובלונדיני, המוצא דרכו אל תנועת "הנוער הציוני" בקן גלץ וממלא בו תפקידים רבים, תרבותיים וחברתיים. הנטע הציוני הרך התפתח והיה לחלוץ ולצנחן שיצא בשליחות חשובה, כשנקרא לעשות זאת. הקן הוסיף לעיצוב דמותו לאחריות, לנכונות-לעזור, ליושר-איש. כבר בכיתות הגבוהות של בית הספר התיכון, הופיעו באבא ניצנים של מנהיג צעיר בעירו, אחר-כך במרכז התנועה, בבוקרשט.

כאן עולה לפנינו התמונה הרביעית, תמונת המנהיג הצעיר, הפעיל ומצילח, אך מתלבט בבטיחה: האם העסקנות מביאה סיפוק או משחיתה? לבטיו אלה מביאים אותו לידי החלטה, לסיים את עבודתו במרכז התנועה ולהתכונן ליציאה להכשרה חלוצית. בצעד זה מתגלה צד נוסף באופיו — עקשנות. היום היו קוראים לזה: דביקות במטרה. לא עזרו הפצרות ובקשות. אבא הפסיק את עבודתו בהנהגה הארצית ויצא להכשרה. קו אופי זה של אבא העקשן חזר והתגלה כאשר אחרי שליחותו הקשה ביוגוסלביה, אצל הפרטיזנים של טיטו, הוא אינו חוזר לארץ, אל הקבוצה בראשית דרכה, אלא מחכה להזדמנות שנייה. והיא אכן באה עם צאת משלחת אנגלו-אמריקאית לסלובקיה. מסלובקיה לא חזר. חיים חרמש (צנחן לשעבר) — אני מנסה לשרטט את דמותו של אבא ז"ל ומתקשה בכך. אחת הסיבות היא — פער הדורות, כי איך נוכל אנחנו, ששיבה כבר נזרקה בשערות ראשינו, להבין נכונה את הנערים אשר יצאו או לשליחות, ביניהם גם אני עצמי. אני חושב שכדאי לכל אחד אשר דן, חוקר או לומד את התקופה ההיא, להתחשב בפער הדורות ובפער שבין הניסיון שיש לנו היום לעומת הניסיון של אז.

פגשתי לראשונה את אבא בחדר האוכל של קיבוץ אושה. התרשמתי מהשקט ומהאיפוק שבפניו החיורות של אדם שיצא ממאסר ארוך במחנה עתלית. השתוממתי לראותו, בסוף 1942, בירושלים כשמשנה דיין הפגיש אותנו עם אנשי המודיעין הבריטי. היינו קבוצה קטנה של מועמדים לצניחה. שנינו היינו מ"הנוער הציוני". כשיצאתי אני לקהיר, שמעתי שאבא כבר ביוגוסלביה, בדרכו ליעדו, לרומניה.

בשלהי הקיץ של 1944, הודיע לי קולונל סימונדס שעלי לצנוח ליוגוסלביה, כי אבא עומד לעזוב את יוגוסלביה ולחצות את הגבול לרומניה והוא האלוטאי של המשלחת ועלי להחליפו.

מספר ימים לאחר הצניחה, פגשתי את ראובן דפני שסיפר לי על אבא ואמר שהוא כמעט בטוח שאבא כבר ברומניה. אנחנו יצאנו ברגל עם הפרטיזנים ובאחד היערות פגשתי את אבא, שלא הצליח לחצות את הגבול. עברו עלינו ימים של מתח וסכנות. באחד הימים נודע לנו שבמרחק כמה

שעות הליכה מאיתנו נמצאת קבוצת יהודים, זקנים נשים וטף. אבא נאבק על זכותו לצאת לפגישה איתם.

במצוות מפקד הפרטיזונים, הופענו כלפי חוץ כאנגלים לכל דבר. בגלל האנטישמיות שהיתה קיימת בין הפרטיזונים של טיטו ובגלל תעמולת האויב שכאילו מלחמת העולם השנייה מנוהלת על-ידי האינטרנאציונל היהודי, ביקש המפקד שלא נופיע כיהודים מארץ ישראל: "תהיו אנגלים לכל דבר ובכך תשרתו את העניין."

אבא יצא אל היהודים והופיע בפניהם כקצין בריטי אשר שירת בארץ ישראל, מכיר את היישוב היהודי וחובב יהודים. הם שתו בצמא את דבריו. הוא חזר אלינו וסיפר על היהודים שפגש. לנגד עינינו התגלתה תמונה מזועזעת. יהודים ששותררו ממחנות הסגר, אשר ברחו מן הערים שבשלטון הפשיסטים, התגלגלו ליער, ללא עזרה ותמיכה, מופקרים לאנחות. הצעירים שביניהם גויסו לפרטיזונים, נשאר אלה אשר לא יכלו לדאוג לעצמם.

שאלו את הפרטיזונים כיצד ייתכן הדבר. הם אמרו: "מה אתם רוצים, כך זה קורה אצל כולם. אנחנו נכנסים לכפר כלשהו, הצעירים מתגייסים והזקנים, החולים והילדים נשארים." אלא שהיה הבדל קטן. אלה נשארו במקומותיהם, על אדמתם, בעבודתם ואלה היו עקורים, ללא בית וללא דבר. החלטנו לבוא לעזרתם. הוטל על רפי רייס לצאת לאיזור ההוא. היינו הראשונים שהפרנו את ההסכם ונתגלנו בפניהם כיהודים. במשלחת שלנו התעורר ויכוח סוער, אם מותר לנו להתגלות כיהודים. אבא נלחם כאריה. הוא טען: עלינו להתגלות בפני יהודים. דעתו ניצחה.

ואז הגיעה הידיעה שאין מעבר לרומניה. קרבות פרצו בגבול יוגוסלביה—רומניה והדרכים נסתתמו. גם הנתיב שלנו להונגריה נסתם. חזרנו לאיטליה כדי לצנוח שנית בסלובקיה יחד עם צבי בן-יעקב ורפי רייס ולנסות לחדור משם להונגריה, מן הצפון.

ביום בהיר אחד, בסתיו 1944, הגיע גם אבא ברדיצ'ב. בוקרשט שחררה בינתיים, על כן התנדב להגיע לסלובקיה, כדי שבהזדמנות הראשונה יגיע לרומניה, דרך הונגריה.

עסקנו במה שעסקנו, בעזרה ליהודים ובחיפושי דרך לפרוץ דרומה. בינתיים הענקנו אנחנו, המשלחת שלנו, דרגה נוספת לאבא ברדיצ'ב. מינינו אותו כקצין הבכיר שלנו. הוא ניגש למפקדת הפרטיזונים בבאנסקה-ביסטריצה ודרש תחבורה עבורנו לגבול ההונגרי. מכונית אחת ויחידה יצאה לגבול, ב-16 לאוקטובר 1944, לבדוק את המצב. במכונית זו ניתן מקום אחד בלבד למשלחת שלנו. אבא אמר: "חברה, אני אצא ראשון, הרי מיניתם אותי לקצין הבכיר שלכם, אבא את המצב בגבול ואתקשר עמכם. קבענו תדר ושעות לקשר. הוא לקח מכשיר קשר ואני נשארתי בבאנסקה-ביסטריצה עם מכשיר הקשר שלי.

לשווא חיפשתי על התדר. לא קיבלתי תשובה. הרבה יותר מאוחר נדע לי על גורלו המר.

בסיום דברי, הרשו לי להשתתף בפולמוס המסעיר לפחות אותה קבוצה

קטנה של צנחנים לשעבר, שהשתתפו במבצע ונותרו בחיים. ייתכן שצודקים אלה הטוענים שמבצע הצנחנים היה מבצע צבאי כושל. השאלה היא רק, אם אפשר בכלל לדבר על מבצע צבאי. אני טוען שמשלה עצמו מי שסבור, שקבוצת בחורים ובחורות יכלה להביא לתבוסת האימפריה הנאצית, או לפתוח את שערי מחנות ההשמדה. מי שניגש למחקריו מתוך הנחה זו, מוציא את הבעיה מן הקונטקסט הנכון לגבי התקופה והסביבה. הבחורים שיצאו, אפילו אם לבשו מדים, לא היו חיילים, אלא חברי הנוער נוער הלוציות: לא להציל את העולם יצאנו — ואני מניח שאני מדבר בשם כולנו — אלא מפני שחשנו אחריות כבדה כלפי חברינו — ויסלחו לנו הורינו — לחברינו יותר מאשר להורינו. הרגשנו אחריות אישית לגורלם. אבא התכוון לבוא לעזרת חבריו ברומניה, כדי להקל על מצפוננו ועל מצפון היישוב בארץ ישראל.

לדעתי, הפרק על הצנחנים צריך להיכתב כפרק אחרון בתולדות התנועות החלוציות באירופה, שבין שתי מלחמות העולם. רק כך נבין ונזכור את כולם, כולל את אבא ז"ל.

ד"ר דוד שערי: למרות שחלפו 40 שנה, הפרשה הזאת, של הצנחנים באירופה, טרם מצאה את גאולתה במפעל היסטורי. עדיין אין מחקר יסודי שהוקדש כולו אך ורק למפעל זה. אנחנו עדיין תלויים בזכרונות של הצנחנים, בספרים שכתבו כמה מהם.

באוקטובר ובנובמבר 1942, הגיעו לארץ הידיעות המוסמכות הראשונות שבאירופה מתנהלת השמדה שיטתית של יהודים. ב-22 בנובמבר פרסמה הסוכנות את הידיעה, הססנית למדי ובלתי מובלטת, על השמדת יהודים בערי פולין ובעיירותיה. היישוב היה עסוק מאוד במאמץ ההתגייסות לצבא הבריטי, מצד אחד ולקראת פלישה אפשרית של צבאות רומל, מצד שני. כנראה שלא הובנו אז משמעותן של הידיעות על ההשמדה.

כשהצטיירה תוכנית הצניחה מאחורי קווי האויב, היא התגבשה לא בתוך הפלמ"ח, שהיו קיימות מאז מאי 1941. בפרספקטיבה של הזמן עולה השאלה הראשונה: 240 איש (מספר האנשים שהיו אמורים להשתתף בצניחה לפי התוכניות הראשונות), אם תרצו זה מספר גדול, ואם תרצו זה מספר זעום. השאלה: האם זאת התרומה להצלת יהודים שהיישוב יכול היה לתת בנסיבות של הימים ההם? אומנם אנחנו יודעים שהנסיבות לא היו שגרתיות ושיתוף הפעולה של הבריטים לא היה בבחינת שיתוף פעולה של ממש. לא בקלות הסכימו הבריטים לחלוקה זאת של משימה כפולה: שליחות צבאית ומשימה ציונית. בכל זאת מתעוררת השאלה במלוא הריפותה. מה גם שבסופו של דבר השתתפו במיבצע רק 36 צנחנים — ואף מאלה לא כולם יצאו לשטח.

בעיה נוספת: הרי המתנדבים לא היו ברובם אנשי צבא. הם היו הלוצים צעירים. ללא הכשרה צבאית. אומנם השתתפו במיבצע גם חברי הפורמציה הצבאית המאומנת שהיתה קיימת אז — הכוונה לפלמ"ח — אולם הפורמציה כיחידה לא השתתפה. עומדת השאלה: האם המיבצע הזה היה קשור בעבודת-מטה ראויה לשמה, במעקב או בתכנון, כפי שנדרש ממיבצע צבאי?

ד"ר דינה פורת (אוניברסיטת תל-אביב): כשפנו אלי בבקשה להשתתף בכנס זה, נזכרתי בדברי הפרופסור באואר, המקנא — לדבריו — בהיסטוריונים שעוסקים

בתולדות ימי הביניים ובמחקר מסעי־הצלב. הוא טוען שלהם לא יקרה מה שקורה לו, שקם מישוהו מבין הקהל ומעיר: "סלח לי, אבל אתה לא היית שם, אני שהייתי במקום יודע זאת טוב ממך!" לפיכך גם לא אתרכו בפרשת הצנחנים כשלעצמה, אלא אנסה להציג שאלה רחבה יותר שפרשת הצנחנים חלק ממנה, אבל כלולים בה גם שאלות נוספות.

הפרשה שניקח כדוגמה, היא: "מקומה של ההצלה במדיניות הצינית", שאלה הנותנת לחוקר, לקורא ולאיש ברוחב את ההרגשה שככל שהוא מתעמק בה, כן מתכהה והולך המצב, במקום שיילך ויתבהר.

בסופה של שנת 1942, מתחילה תקופה בחיי היישוב, שבה הוא נעשה ער למתרחש באירופה. נכון שגם עד אז כתבה העיתונות על הנושא, ואנשים שוחחו עליו ברחוב, אבל לא נעשתה שום פעולה ציבורית, כגון התארגנות פנימית, ארגון הפגנות, איסוף כספים, הקמת ועדת־הצלה והכנת תוכנית־הצלה. החל משנת 1943 ואילך באים לידי ביטוי תוכניות הצלה, שחלקן הועלו בארץ וחלקן הגיעו אליה מבחוץ. אז דנו במקביל בתוכניות, שכולן נקראו בשם הכולל "הצלה גדולה", כשהכוונה היתה למיבצע הצלה בקנה־מידה גדול, ברבבות ואולי במאות אלפים. התוכניות נדונו אחת אחת וכולן נפלו או נכשלו. כל אחת מן התוכניות השפיעה על האופן שבו העריכו את הבאות אחריה ואת כלל אפשרויות ההצלה.

ברצוני להתעכב בפרשת 29,000 הסטרטיפיקטים (רשיונות עלייה) שנותרו בידי היישוב, ב־1942 — מסך 75,000 שהקציב לו "הספר הלבן", במאי 1939. כשהגיעו הידיעות על השמדה שיטתית ועל כך שהילדים הם המטרה הראשונה להשמדה, פנתה הנהלת הסוכנות אל הממשלה הבריטית וביקשה לתת את 29,000 הרשיונות הנותרים, לילדים בשטחי הכיבוש. הכוונה היתה להציל ילדים. הסוכנות קיוותה שהממשלה הבריטית לא תוכל לומר לא בעניין שהוא ביסודו הומני ולא מעורבים בו אספקטים נוספים, מדיניים או צבאיים.

אכן, ממשלת בריטניה אמרה כן, אולם שרתוק (משה שרת), ששהה באותה תקופה באנגליה ושוחח עם מספר ניכר של פקידים, בעיקר ממשרד המושבות, למד לדעת שהממשלה שאמרה כן, התירה לפרסם את הסכמתה רק כעבור חודשים מספר, כלומר עד לפרסומה זה היה בבחינת משהו שלא אושר באופן רשמי ולא פורסם ברבים, כלומר אפשר תמיד להכחישו ולומר: "לא היו דברים מעולם!" או "אומנם הסכמנו, אבל התנאים השתנו" וכו'. כן למד משיחותיו עם פקידי הממשל, שהעלאתם של 29,000 ילדים זה עניין מסובך שביצעו איטי ובינתיים יעבור הזמן וב־1944 צפוי סיום תוקפו של הספר הלבן. במילים אחרות, הסכמתם להצעת הסוכנות היהודית, רק תרחיק את העימות הצפוי להם עם היישוב היהודי, כי אם היו נגמרים 29 אלפי הרשיונות, מיד היה קם היישוב לצעוק ולתבוע עוד רשיונות.

האנגלים גם הניחו, שהבאת ילדים ארצה, תהיה בבחינת מעמסה כלכלית, כספית וארגונית על היישוב הקטן ולא תוסיף לו כוח צבאי, כפי שהיה מתווסף לו עלו אנשים מבוגרים במקומם, כוננת האנגלים היתה ליצור מעין מלכודת ליישוב, שלא יוכל להגיד שהאנגלים לא הוכיחו רוח־לב, ובינתיים ירוויחו זמן וגם יוסיפו מעמסה על שכמי היישוב. לפיכך גם הצינו שאת 5,000 הרשיונות

הראשונים יתנו לילדים מבולגריה. כששאל שרתוק, למה דווקא בולגריה, שלילדי היהודים שם לא נשקפת סכנה לחייהם, ולמה לא לילדים ממקומות שבהם הם סובלים הרבה יותר, כמו טראנסניסטריה או פולין (והוכח ששרת צדק בהערכתו כלפי ילדי בולגריה), הבין שזו בדיוק היתה מחשבתם של הבריטים. הם ידעו שאם יהודייה לא תתן לילדה לצאת מביתה, אם לא נשקפת סכנה מוחלטת לחייו, ממילא לא תתחיל היציאה מבולגריה. האנגלים גם חשבו על הטרואמה שהשאירה הטבעת האוניה "סטרומה", בפברואר 1942, הן על היהודים בארץ והן באירופה. האנגלים ידעו שאם מדובר באוניות מסוגה של סטרומה, או אפילו טובות ממנה, רבים יהססו בטרם יעלו על אוניה כזאת כדי לצאת ממקום שהסכנה בו לא מוחלטת ולא ברורה לגמרי.

אלה היו שיקוליהם. אנחנו יודעים זאת מכיוון שכאשר ביולי 1943, נתנו הקלה במעבר דרך תורכיה, הם אמרו — לא ישירות לשרת, אלא במסמך שבינם לבין עצמם — שלא מסתכנים בהרבה עולים מכיוון שבין פברואר 1942 — תאריך הטבעת סטרומה — ועד יולי 1943, הצליחו להגיע ארצה דרך קושטא, על סמך ההקלות שניתנו, רק 184 פליטים, כך שבמילא אין הסכנה רבה. מה ששמע שרתוק בלונדון, גרם לו להבריך לקושטא לברלס, נציגה הבכיר של הסוכנות היהודית בקושטא, שאם תתחיל יציאת הילדים, יעדיף בני 13—16 על-פני בני 10—13. אין ספק שזו היתה אחת ההחלטות הקשות שהחליט בימי חייו, ולא קשה לנחש למה נדחף להחלטה זו.

בינתיים אין בארץ שום ידיעה על הבירורים שערך שרתוק בלונדון ועל תדהמתו, הגוברת והולכת, על מה שעומד מאחורי התוכנית, ההומנית כביכול. בארץ שוררת התלהבות. בראש הנלהבים עומד בן-גוריון. בישיבת מרכז מפא"י, שדנה בעליית הילדים, דיבר בן-גוריון על 5,000 ילדים שיעלו תחילה ועל 29 האלפים שיבואו אחריהם מאירופה, במקום חברי "החלוץ", "השומר הצעיר" ושאר התנועות שאבדו לנו... במרכז מפא"י כבר מתכננים את חינוכם ודנים, אם יהיה נכון לתת ילד לכל משפחה, כי הדבר יביא לאובדן הפיקוח על חינוכם. התנהל ויכוח סוער, אם אפשר להעניק לתנועות השונות בארץ השפעה על חינוכם של "דור אחרון לשיעבוד ואולי — הראשון לגאולה."

בינואר 1943, הגיעו ארצה 72 ילדים מרומניה והונגריה. עיתוני הארץ מודיעים על בואם ועל ציפייה לילדים נוספים. היישוב לא ידע שבקושטא יושבים גרמנים, ילידי ארץ-ישראל, בני המושבות וילהלמינה, שרונה וכו', קוראים עיתונות הארץ, מתרגמים אותה לגרמנית ולא חולפים יותר משלושה-ארבעה ימים עד שידיעה שהופיעה בארץ מגיעה לשולחנו של אייכמן בברלין. אחרי קריאת הידיעה בעיתונות ישראל, ש-72 ילדים הצליחו לצאת מאירופה, נשלחים מברקים ממשרדו של אייכמן אל השגרירות ואל הנציגים הגרמניים בשלוש הבירות הנוגעות בדבר: בוקרשט, סופיה ובודפשט, המתבקשים לעשות הכול כדי שיציאת הילדים לא תימשך*.

* הערת המערכת: לא היה צריך שאייכמן יידע על הילדים מקריאת העיתונים הארצי-ישראליים, שהרי סוכניו הורידו, בגבול בולגריה-תורכיה שלושה ילדים, שאיש אינו יודע מה קרה להם. יש להניח שהוצאו להורג. דרך אגב, גרמני אמר אז לאחראי על הטרנספורט: אתה יכול כבר להדליק נר לנשמתם.

אייכמן מציע בהמשך, דרך שליח, לשחרר 5,000 ילדים, אם יודרו לתת לו תמורתם 20,000 גרמנים, בעלי כושר צבאי, בגיל הגיוס. הייתי רוצה להסב תשומת לב לעניין זה. הרי אנחנו מתענים רבות בנושא זה, מוכנים להאשים עצמנו בהכשלת ההצלה, בין השאר מפני שלא נענינו בזמן להצעות הגרמנים, כמו זו שהביא יואל ברנד מהונגריה וקדמו לה שורה שלמה של הצעות, אשר ברור שלא היו מציאותיות. הגרמנים הציעו אותן בידיעה ברורה שבעלות-הברית לא תוכלנה לקבלן: מה פתאום ישלחו להם, ב-1943, באמצע המלחמה, עשרים אלף גרמנים בגיל הגיוס תמורת 5,000 ילדים יהודים? הגרמנים ידעו שבעלות-הברית לא יקבלו את הצעותיהם ושהיהודים לא יוכלו לבצען בלי עזרת בעלות-הברית. אייכמן גם איים, שאם מוכנים לקבל את הצעתו, יש להזדרז, כי בעקבות הצעדים שנקט, לא תתאפשר זמן רב יציאתם של ילדים יהודים. ודי לחכימא...

למרות כל מה שהצליחו הבריטים לסגן לשרתוק, עדיין לא גילו לו הכול. בארץ טרם עמדו על כל מה שהסתתר מאחורי ההסכמה הבריטית להרשות עלייתם של הילדים. הבריטים הודיעו לתורכים, שאם תתחיל יציאת ילדים יהודים, הם יראו בעין יפה אם התורכים יעכבו את היציאה והדבר אפשרי משום שהרכבת התורכית עומדת בקושי בצרכיה הפנימיים של תורכיה עצמה. עברו חודשים עד שהצליחו לשנע כל מיני ציודים של בעלות-הברית. וקיים אמצעי נוסף לעכב טרנספורטים: הניירת הביורוקרטית. העברת הניירת, בתנאי מלחמה, קודם לשוויץ ומשוויץ לאנגליה ומלונדון לירושלים, זה עניין של כמה חודשים. כשנדמה היה להם שיש איזו פריצת-דרך וקיימת סכנה שיצליחו להתגבר על הניירת, הקימו ועדה ימית שתבדוק זכאותו של כל ילד לעבור בדרך זו.

שליחי היישוב שחזרו מקושטא, ציננו את ההתלהבות שהתעוררה בארץ. הם אמרו די ברור, שהתוכנית לא תצא לפועל. במהלך השנה המשיכו בנסיונות שונים לדחוף קדימה את התוכנית, כמו למשל לפנות אל בריטניה ולבקש פישוט תהליכי הביורוקרטיה, בלי להבין מה מסתתר מאחורי העמדה הבריטית. שרתוק קיבל הבטחה שניתנה הוראה לקונסולים שכל ילד יוכל לקבל את הניירות במקום, אבל ההוראה לקונסולים לא יצאה.

בארץ התנהלו ויכוחים סוערים בתוך המוסדות, בהסתדרות וגם במרכז מפא"י. נטען כלפי בן-גוריון, למה טרם נרכשו אוניות, למה לא הוקדש כסף לקנייתן ולמה יש הרגשה שהעניינים תקועים ואינם זזים. בסופה של שנת 1943, התברר סופית שהתוכנית לא תצא לפועל. הרשיונות אינם נתונים למעשה, ואם כבר התחילה להתבצע איזה יציאה של ילדים, או של אחריים, הגרמנים מעכבים אותה. במהלך 1943 גם התברר, שהבריטים לא יתנו שהיישוב ישתמש ברשיונות להזדמנויות אחרות. הם אמרו: "נתנו לכם 29,000 רשיונות לילדים, עכשיו אתם באים ואומרים, הילדים לא יוכלו לבוא, ניתן אותם למבוגרים." הרי זה ייעשה על חשבון הילדים. נימוק נוסף משלהם היה: הרשיונות ניתנו לארצות הכיבוש, אז איך אפשר עכשיו לבוא בתביעה אחרת?"

בסוף שנת 1943, מורגשת אכזבה עמוקה, שיש בה השלכות על היחס הכללי לתוכניות-ההצלה האחרות. התברר שהבריטים אינם עומדים בצד "השותקים", דברי השיר: "ואתה תבקשנו מידי הרוצחים ומידי השותקים גם יחד", אלא —

וצר לומר זאת כפי שקשה לגלות זאת בכתובים — היתה כאן פעילות אקטיבית נגד הצלה, הן של ילדים והן של יהודים מבוגרים. במקום פרשת הילדים, יכולנו כמובן להתייחס לפרשות אחרות שדנו בהן במקביל, בסוף שנת 1942, כגון: תוכנית-חליפין; תוכנית העברת אסירי המחנות למקומות נייטרליים; תוכנית שיגור אנשים לאירופה, שתוכנית הצנחנים היא רק סופה כשתחילתה בשנת 1942 בממדים הרבה יותר מקיפים; או תוכנית הצלתם של 70,000 יהודים מטראנסניסטריה וכו'. בכל התוכניות שניגע בהן, נעמוד על הכשלתן, כמובן קודם על-ידי הגרמנים, אבל גם על-ידי בעלות-הברית ובראש וראשונה, על-ידי הבריטים.

ייתכן שהזעזוע בפרשת הילדים היה גדול מבתוכניות אחרות בגלל המומנט ההומני ובגלל התקוות הרבות שתלו בה. המסקנה — אכזבה עמוקה מבעלות-הברית, במובן הצבאי והמדיני. התברר שמבחינתנו הן לא בעלות-בריתנו ומעמדנו כיהודים לא השתנה, עם או בלי ברית צבאית איתנו. נדמה לי שאת הביטוי המתאים והכואב ביותר לאכזבתנו נתן בן-גוריון, בנאום שנשא במלאת 40 שנה למותו של הרצל, שבו יש קטע המקביל לדבריו של שיילוק: "אם אלה היו ילדיכם, לא ילדינו, האם הייתם עושים אותו דבר? האם דמכם סמוק מדמנו?" דברים אלה, שנשמעו מפיו של בן-גוריון, שהיה מאופק ומציאותי, מצביעים על משבר בשאלת ההצלה.

המסקנה שנבעה מכשלון התוכניות ומאכזבה מבעלות-הברית היתה: היות והתוכניות הגדולות נכשלו בזו אחר זו, לא נותר ליישוב אלא לפעול בכוחותיו, באנשיו ובאמצעים שבידו ובהכרח תהיה זאת פעולה מצומצמת בהיקפה. מכאן צמחו תוכניות תחת השם הכולל "הצלה-קטנה".

וכאן אני רוצה להוסיף בסוגריים, שאכזבה נוספת, שלא כאן המקום לדון בה, באה מתרומותיהם של הקהילות היהודיות בעולם למיבצעי ההצלה של היישוב. במהלך שנת 1943 התברר, שלא התממשו הציפיות לתרומות. בשעתו הוצעה לגוינט מעין נוסחה: אתם תתרמו את הכסף ואנחנו את האנשים. נציגי היישוב אמרו לגוינט, שסירב לפעול פעולה בלתי גלית בהעברת הכספים, "תנו לנו את הכסף, כי אותנו לא מעניינת הגליות. אנחנו ניתן את האנשים." והרי אנשים בעלי מוטיבציה גבוהה שמתמצאים בשטח באירופה, לא חסרו לנו מעולם.

מכיוון שהגיעו למסקנה שהאפשרות היחידה היא ההצלה-הקטנה ולא הגדולה, כפי שקיוו לה, אם כי המשכו במקביל להתעקש על כמה תוכניות גדולות, ירדה השאלה המוצגת כיום בין שאר ההאשמות, שכאלו עמדה בפני היישוב הבריירה להשקיע את כל המאמצים בהצלה, או להשקיע את כל המאמצים בביצור ההתיישבות ובטחון-היישוב, תוך כדי התעלמות מגורל יהודי אירופה. אני חושבת שצורת העמדת השאלה הזו, כפי שהיא עולה מפעם לפעם בדיונים ציבוריים איננה הוגנת. ה"ברוך" האחרון בנידון, היתה החוברת שפרסמה אגודת ישראל ובה האשמות קיצוניות. בחוברת נאמר מה שאומרת גם התעמולה הסובייטית, שהציונים באירופה עשו יד-אחת עם הנאצים וסייעו להם להיפטר ממרבית יהודי אירופה, כיוון שרצו מדינה סלקטיבית עם "חברה" טובים בלבד, בעלי נטיה פשיסטית. וזה מה שאנחנו היום. זה מה שהסובייטים ואגודת ישראל

טוענים. אומנם לא ביחד, אלא אלה לחד ואלה לחד.
מובן שהושמעו גם האשמות מתונות יותר, אבל עיקרן היה, שהציונות הפקירה את יהדות אירופה. נדמה לי שהעמדת השאלה בצורה כזאת, חוטאת לאמת. כאן אני חוזרת להערה — החשובה מאוד — של חיים חרמש, שאמר שהוא מציע לכל חוקר לזכור את פער הזמן ואת ההבדלים העצומים שבין אז להיום. נכון, יש לצייר את האז על כל המורכבות שלו. המחשבה היתה, שהיות ובעלות-הברית לא נותנות לפעול; שהעם היהודי אינו תומך בפעולה; ועל הגרמנים אין מה לדבר, נשארה אפשרות ההצלה הקטנה בלבד.

לפיכך היה על ההצלה הקטנה להתנהל במקביל לפעולה הציונית. כלומר, הגיעו לידי מסקנה שאותם המשאבים שאפשר להשקיע בהצלה, ניתן להשיגם מכספים שייאספו בעיקר בארץ, בלי לפגוע בהתיישבות ובביטחון מזה ולהקדיש, בכל זאת, משאבים גם להצלה, מזה.

סך כל הכספים שהוצאו להצלה, היה כרבע מכלל כספי היישוב בשנות 1943/4, קרוב ל-40% ממה שאספה "מגבית ההתיישבות וההצלה", שהיתה המגבית העיקרית באותה תקופה.

מדובר אפוא בעשייה שראתה עצמה מלכתחילה מוגבלת. ההתרכזות בעשייה מוגבלת לא באה מתוך התעלמות מן הגולה וממצוקתה, אלא מתוך ייאוש מאפשרויות גדולות. לא שהיתה זאת החלטה מראש, אלא שהשתלשלות המאורעות הביאה להחלטה זו.

במסגרת זו, נדמה לי, צריכים לראות את מיבצע הצנחנים. חיים חרמש שדיבר מנהמת ליבו, אמר שחוקרי המיבצע טוענים שלא היה מוצלח מבחינה צבאית. אני חושבת — ונדמה שכולם יסכימו לכך — שראיית המיבצע כצבאי היא ראייה מצמצמת וזאת לא היתה ראיית מנהיגי היישוב, מארגני המיבצע. אצלם נתפסה הפעולה בראש וראשונה כמיבצע יהודי, של יהודים שנאלצו, בתוקף הנסיבות, להיעזר בצבא הבריטי, כדי שהמיבצע יוכל להתבצע באופן מעשי, אבל לא זאת היתה מטרתו, כי בצבא הבריטי היו מספיק חיילים בלי 36 הצנחנים ואפילו בלי המאות שהתכוננו לכך בשלב ההתחלתי.

נדמה שנסכים גם לדברים שאמר דוד שערי, במסגרת הערכת המיבצע, כי אין להעריכו, אפילו כשמדברים עליו מהבחינה הצבאית, בלי להתייחס גם לצדדים האחרים, כי הצנחנים פעלו גם בארגון יהודים ובהכנתם לעלייה. בוודאי שברומניה אפשר לראות את התוצאות הרבות של האספקט הזה, כלומר הקשר שהיה לצנחנים בהכנתם ובעלייתם של היהודים אחרי המלחמה.

אבל צריך להסתכל גם על ממד נוסף בהערכת המפעל, במסגרת הדברים שנאמרו עד כאן. כי אם באים ואומרים, מדוע יצאו רוב האנשים לדרך ב-1944, כשהיה אירופה כבר לא היתה קיימת ואז מתעוררת השאלה: למי בכלל הם נשלחו. ואולי נשלחו כסמל בלבד ולא כמיבצע מעשי?

בעניין זה יש לראות את השתלשלות העניינים, החל מ-1942, וכשלוך התוכניות המקבילות שעסקו בהן ושהבריטים לא נתנו להם להתממש. צריך להבין שאחרי מסכה כזאת, כשנותנים סוף סוף למעט הזה לצאת לדרך, אי-אפשר לבוא ולומר: "אתם יודעים מה? אנחנו מתחרטים, כי בעצם כבר מאוחר מדי."

תמיד קיימת דינמיקה של מיבצע שהתחלת בו, אתה מתאמן לקראתו, אתה מתכנן אותו ומחכה לו. אתה לא יכול לבוא בסוף 1944 ולומר זה כבר לא שווה. לפיכך יש לראות אותו כחלק של דבר הרבה יותר גדול, שהתכוונו לו והצטמצם בתוקף הנסיבות, בעיקר בגלל העמדה הבריטית,

וכאן אני אתנגד מעט להגדרה שקודם כל היה זה מיבצע של תנועות-נוער. בוודאי שהמבצעים היו אנשים שהמוטיבציה שלהם היתה של תנועות-נוער — המשך חינוכם שספגו בתנועת נוער וזאת בגלל הנקודה העיקרית, שהם יוצאים ועושים בלי לשאול שאלות, בבחינת "נעשה ונשמע". אבל אצל הנהגת היישוב, ששלחה אותם, זה נתפס כמפעל כולל, כסמל לרצונה לעשות הרבה יותר משניתן לה. נדמה שהנהגה זו, לא יכלה לעשות הרבה יותר, לאסוף יותר כספים, להתארגן ולפעול יותר ממה שפעלה, בתנאים שיצרו הגרמנים מזה והבריטים מזה. הסך הכול מעיד לא על חוסר רצון ולא על בחירת תוכניות לא מתאימות, אף לא על התעלמות והפקרה, אלא על תקופה שבה העם היהודי נפל בין מרבית הכסאות. הקו הבולט הוא לא האשמות שמטילים ביישוב, אלא חוסר היכולת שלו לצאת ולפעול כפי שרצה.

צבי הרמן: במשך שנים נמנעתי מהשתתפות בוויכוחים על בריחה וצנחנות, אבל בעקבות דבריה של דינה פורת, אני רוצה לתאר את הקומפלקס שבפניו עמד אז היישוב היהודי. ישנם צמתים היסטוריים שבהם מצטלבים גורמים ומאורעות בעלי עוצמה בלתי רגילה הגורמים טלטלה לציבורים גדולים, לעמים ולארצות. הם מסעירים נחשולים עמוקים ביותר, שביכולתם להרוס ולפעמים גם לבנות. בסוף שנות ה-30 ובתחילת שנות ה-40, עמדנו בצומת כזה, במפגש היסטורי של ארבעה גורמים מכריעים בחיינו אנו.

הגורם הראשון היה היישוב העברי. כ-40—50 שנה נמשכה כבר הפעולה הנהדרת של הנחת התשתית, כשכל אלה שהשתתפו בהנחתה חשבו, ביודעין ושלא ביודעין, "שאנחנו בונים כאן מציאות חדשה לעתיד". והנה אחרי 50 שנות פעילות, מגיע היישוב לדרגה כזו, שברצון, או שלא ברצון, נוטל על עצמו את ההנהגה בחיי היהודים בעולם, בלי כל ויכוחים.

הגורם השני בצומת זה, היה עליית היטלר לשלטון. מתוך התרשמותי האישית, כנער שהתחנך בתנועה ציונית, כמובן התחנכתי על ביאליק. במשך שנים רבות חשבתי שאין תיאור מזועזע וקשה, בסמנניו האכזריים, מתיאורי ביאליק על השחיטה "בעיר ההריגה" כאשר הוא מתאר איך הוא מטייל ברחובות, לאחר הפוגרום, ורואה מוחות שפוכים, רואה ילד נדבק לפיטמת אמו הקרה, הדקורה ורואה פגרים מתגלגלים ברחובות ודם על הקירות, חשבתי שתיאור כזה אינו מצוי לא בספרות העולמית ובוודאי לא בספרות העברית ואין למעלה ממנו. כשהתחילו להגיע אלינו הידיעות הראשונות על מעשי הנאצים, נתברר לנו שתיאורי ביאליק הם רק צל חיוור לגבי המציאות שהיתה. ואז קם משורר עברי, שלא כביאליק, שאמר לאחר שתיאר את הפוגרום, "שמים פקשו רחמים עלי" ורחמי השמים לא נתגלו, אלא קם משורר עברי, אף הוא דתי, מאמין באלוהים, ורב את ריבו עם הקדוש-ברוך-הוא וכך הוא כותב:

אתה הבטחת לבוא באחד הימים ולקבצם ולהובילם

והנה לא באת, אלוהים! ובא האויב וקבצם
קיבוץ גלויות שלם לכליון...

בורות כרו בידי עצמם לעצמם.

קהילות קהילות הלכו אל כבשנים... אלו עדריך, אלוהים!

עכשיו אין עוד צורך גאולה. שב שב בשמיד אלוהים!

איך נהרגו, איך שרפו? הלשון אומרת זוועה

ומלה דומה לה... ולא יותר.

אני אדם, אבל אתה — אלוהים ולך דמיון יוצר

ודאי היית במעמדם של עדריך

באושויץ ומיזנק

בבלז'ץ וטרבלנקי

בפונר וברגן-בלזן

ובכל שדה הרג אחר ובכל מחנה מגור בין הריין והדניסטר,

בין חוף ים שחור וים בלט וחוף ים אדיר,

בין אמסטרדם ושלוניק.

(אורי צבי גרינברג — רחובות הנהר "אלוהי, אבי גויים", עמ' רמט).

ואם כי גם למשורר זה כוח תיאור בלתי רגיל, לא היה יכול לתאר את הוועות.
אני עד היום הזה לא קראתי תיאור ספרותי המביע נכונה את השואה.
הגורם השלישי בצומת המפגשים ההיסטוריים היה ההתלקחות העולמית.
פרצה מלחמת עולם שזעזעה אושיות ארץ ועולם והקיפה כמעט תבל כולה.
הגורם הרביעי, מבחינתנו, היה השלטון הבריטי בארץ-ישראל, שלטון עוי.
היינו אחרי הספר הלבן וגברת פורת הציגה כאן כמה מסממניו וכיצד נהג בנו
שלטון זה. במפגש הזה של ארבעת הגורמים ההיסטוריים הגדולים, נקרעה
נשמחם של בני היישוב הזה, של כולם בלי יוצא מן הכלל. היינו מהובהבים,
מבולבלים, מבולקים וקרועים ולא ידענו כיצד ואיך לפעול.
היישוב נתון היה אז — ורבים זוכרים זאת — בשלושה מעגלים של
מאבקים ומלחמות. היינו במלחמה עם הערבים. אומנם לא מלחמה כזו שהיתה
אחרי הכרזת המדינה, אבל ניטש מאבק יומיומי, כי הערבים מצאו שעת כושר
להכחידנו, להוציאנו מן הארץ הזאת. והיתה מלחמת עולם שבה נלחמו בעלות-
הברית בהיטלר ואנחנו, לאור כל הידיעות שהגיעו ליישוב על מעשי הזוועה
של הנאצים ועל פטריות החטא שכיסו את אירופה כולה בוודאי שהיינו צריכים
לעמוד לצד הגורם שנלחם בנאצים. והיתה המלחמה השלישית של היישוב, נגד
הספר הלבן והשלטון המנדטורי הבריטי בארץ. בן-גוריון ניסח אז בצורה מזהירה
את עמדת היישוב ותפקידיו. הוא אמר: "אנחנו נילחם בנאצים כאילו לא היה
שלטון מגדטורי בריטי בארץ ישראל ונילחם באימפריה הבריטית, כאילו לא
היתה מלחמת-עולם ולא היינו נלחמים בנאצים." הניסוח יפה. השאלה היא
רק: כיצד עושים זאת?

ידענו עוד לפני סוף 1942 אי-אלה דברים על המתרחש באירופה מחברינו בקושטא, וביניהם נמצא גם דוד צימנד, שלדאבונני הרב נפטר. הם הזינו אותנו במכתבים לאחר שעמדו בקשר, בדרך לא דרך, עם סלובקיה, עם הונגריה ועם רומניה. הפליטים הראשונים מפולין כבר הגיעו אז להונגריה וקיבלנו אי-אלה ידיעות. אני אישית קיבלתי את הידיעה המזעזעת הראשונה בישיבת "ועד ההצלה". הגיעו אז לארץ הניצולים הראשונים. נדמה לי שהיו מבנדין, שבעה גברים, נשים וילד אחד. אנחנו, חברי "המוסד לעלייה ב'" השתתפנו באופן טבעי בישיבות "ועדת ההצלה". סיפוריהם של הניצולים היו כל-כך מזוועים ומלאי סיוטים, שלא יכולנו להעלות על דל מחשבותינו שדברים כאלה אפשריים. אני זוכר היטב כיצד רטט זקנו של היושב ראש, יצחק גרינבוים ז"ל. הוא אמר: "זה בלתי אפשרי! נשמע את הילד... ילד אינו יכול להגזים, ילד אינו יכול להמציא." הכניסו לחדר ילד בן שבע והצי...

יצאנו מן הישיבה הזאת, חזרנו לכוך הקטן של המוסד לעלייה ב'. ישבנו שם משותקים, כל אחד עם הרהורי ליבו. לא פתחנו בישיבה, כי היינו מזועזעים. בכל זאת קיים הבדל בין מה שאתה שומע באופן ישיר, מפי אנשים, שחוו את הדברים לבין מה שאתה קורא במכתבים שהם, בדרך-כלל, כוללניים יותר. ואז אחד החברים, אינני זוכר היום מי, אבל נדמה לי שזה היה אנצו סירני אמר (לאנצו היו רגעים של שליפת מחשבות, כפי שאומרים היום: מן-המותן): "צריך להגיע אליהם!" המשפט נזרק להלל החדר, בימים פרוצי-יגון אלה: "להגיע אליהם", כשכבר ידענו שהם רמוסים ורצוצים, כבויי-נשמה וכבויי-מאור, כאשר אנחנו במאבק גם עם השלטונות הבריטיים — ואז כבר התחיל המאבק על הבריגדה — לא היה דבר קל. ואז שאל מישוהו, נדמה לי ראש המוסד, שאל מאירוב: "להגיע אליהם, כיצד?"

מדוע נשאלה שאלה כזאת במוסד לעלייה ב', בשנת 1942? אין זה נכון שהמוסדות לא היו מעמידים לרשותנו את הכספים הדרושים כדי לקנות כלי-שיט. נאמר לנו במפורש ובאורח מתמיד, אם יש לכם איפה לקנות, אל תדאגו לכסף, הכסף יימצא, אבל לא נמצאו אונייה או דוגית לרפואה. אי-אפשר היה למצוא כלי שיט באירופה של שנת 1942. אותו יונוני שמן, פנדליס, שחברינו עמדו איתו בקשר ושעשה מאמצים גדולים בכיוון זה — ולא מאהבת מרדכי, אלא מאהבת הכיס, כי קיבל בתמורה כסף רב — לא הצליח להשיג לנו כלי שיט למרות קשריו ביוון, בקושטא, באירופה וברומניה. באף מקום לא הצליח להשיג לנו אפילו לא ספינה אחת קטנה. כשחזר שאל ושאל: איך? שוב אמר אנצו סירני: "מן האוויר". כך נולד רעיון הצניחה.

בדבר אחד אני נכון לחלוק על גברת פורת. לא היו דיונים על הצלה גדולה והצלה קטנה, היו דיונים על הצלה, גדולה וקטנה כאחת, באוניות או בכלי-שיט ננסיים, כל הצלה. ניסו את ההצלה הקטנה לא מפני שנכשלו התוכניות הגדולות. ניסו את הדרכים הקטנות מכיוון שהיתה הרגשה שאולי בדרך זאת, אם לא נצליח להציל רבים, נצליח להפיח נשמה באלה שאליהם יגיעו הצנחנים. כשהתחלנו לדון במוסד לעלייה ב' — ולדאבונני הרב שם לעולם לא רשמו פתק או פרוטי-כל, כי חיינו בסופר-מחתרת ושום דבר לא נרשם. היום כשבאים היסטוריונים לחקור, חבל שלא נשאר תיעוד על מה שהתרחש בחדר ההוא שברחוב

אלנבי 115. כשהתחלנו לדון, איד, כיצד ומה, נתקבל הרעיון אצל כל אחד, בלי חשבון. כולם סברו שיש להגיע אליהם.

מובן שהיה עלינו לפנות למחלקה הפוליטית. למכור את הרעיון למנהיגי היישוב. אני רוצה לומר לזכותם, שפעמים רבות מכפישים את שמם לאור המחקרים ההיסטוריים, למרות ההיסוס שבליבנו כשפנינו אליהם, כי חששנו, ובצדק, שיאמרו: איזה שכל מרופט להוריד צנחנים לאיזורי מלחמה שבשליטת הנאצים. הרי אם להודות על האמת, לא היה מצידם זכר לתגובות שליליות. הם אימצו מיד את הרעיון ובד בבד עם התוכניות הגדולות, התחיל הטיפול, בעיקר בשטח המדיני, של משה שרת, עם הנציגות הבריטית בקהיר, כדי לאפשר לצנחנים יהודים להשתתף במאמצים לקשור קשרים עם המחתרות באירופה.

לאחר כל הבירורים, לא העלה איש בתוכנו על הדעת שאפשר להציל המונים, קיבוצים גדולים של יהודים. בכל זאת, מה היתה מטרת המיבצע ?

כאן אני מגיע לאבא ברדיצ'ב שלזכרו נערך כנס זה. כנציג התנועה הייתי צריך לגייס חברים. לאור הנוהג המחמיר של שאול מאירוב, לא ידעו על המיבצע אפילו החברים הקרובים ביותר בהנהגת התנועה. אני נשארתי נאמן לסוד זה. אשתי לא ידעה מדוע אני יוצא בערבים לכאן ולשם, לגבע ולאשדות יעקב, איש לא ידע, כי פעלנו תחת משטר חמור של סודיות. שמתי עין על 7-8 חברים איתם שוחחתי ולהם אמרתי שיש רעיון לשלוח צנחנים אל היהודים באירופה. אחד מהם היה אבא ברדיצ'ב. כולם רצו בוודאי להתייעץ עם החברות שלהם. מכולם קיבלתי תשובה חיובית, גם מאבא ברדיצ'ב, אבל תשובתו החיובית לוותה בבקשה. הוא רצה לשוחח ואני קיימתי איתו כמה וכמה שיחות. הוא רצה לדעת, האם אני באמת מאמין שזה יכול לעזור. האם אני מאמין שאפשר להגיע ולהציל; שפעולה זאת שכרה הציוני-היהודי בצידה. עניתי לו בצורה הגלויה ביותר. לא חשבתי שהצלה גדולה באמת אפשרית, אבל בזמן המלחמה יכולה להיות הופעתם של הצנחנים מעין זריקת-תקווה. אני זוכר את הפגישה האחרונה עם אבא. הייתי צריך כבר להעביר את התשובה למוסד. הראשונים עמדו כבר לצאת לקהיר. אצל חיים חרמש לא היו בעיות. הוא לא שאל שאלות. באתי לגבע ולאחר שיחות ממושכות בטיולנו בשבילי גבע ובמורדות ההר שליד גבע, כאשר שאלתי על תשובתו הסופית אמר: "צבי, תשובתי היתה חיובית מהתחלה והיא חיובית גם עכשיו, אבל עליך להסביר לי כיצד, מדוע, איך ומה." ידעתי את אבא כבחור בעל-תרבות, רגיש ואוהב שירה ובאתי מצויד בספר שירים. קראתי לו את "המשיח" של דוד פרישמן. היום לא מלמדים אותו ולא יודעים עליו הרבה. זה שיר שבו פרישמן מתאר את המשיח. תוך ברכים ורעמים, רב את ריבו עם אלוהים ואומר לו: נטעת בי לב רגיש, כדי שאחוש בסבלות בני-אדם. נתת לי אוזניים כדי שאשמע את זעקתם, את צעקתם המרה, נתת לי עיניים כדי שאראה בעוונות, רק את ידי כבלת. אני חש שנטלת ממני כל אפשרות לפעול על ידי כבילת ידי. ואז השיר מסתיים כשהקדוש-ברוך-הוא עונה לו מבין העננים: עד יקום דור חדש אשר יכון עצמו לגאולה. אז גם אתה תקום לגורלך, אז תקום לגורלך ונגאלת.

לאחר הרהורים אבא שאל: צבי, מה אתה מבין בזה? אמרתי לו: אבא, אני מבין בזה דבר אחד, המשיח הוא בנו. זה לא יבוא אלינו ממרומים, גם לא

בדרך התפילה. זה לא יבוא אלינו בהבטחות. הוא בנו. אנחנו נושאים אותו בלבנו, בנשמתנו, בגופנו ובבשרנו. אנחנו נושאים את המשיח. אם יופיעו בחורים מארץ ישראל, אפילו אצל עשרה יהודים, אצל חמישים או אפילו אצל אחד. בהופעה זאת שלך, או של מישהו אחר שיבוא אליו בימי פרץ ומגור, הוא יראה בו את בוא המשיח ואצל היהודי הזה הפכת את הקללה לברכה, לתקוות-חיים, לרצון לחיות.

הוא אמר: עכשיו אני מבין. אני מבין את המשורר ואני מבין את התפקיד.

והוא יצא.

אני רוצה לסיים ולומר: חברים, כל הזכרה היא למעשה עשיית אגדה, אגדה לאלה שחיים; המחקר ההיסטורי חשוב מאוד, אבל האגדה שנוצרת בעמים, ולאורה מתחנכים צעירים ודורות, הרבה יותר חשובה מן המחקר ההיסטורי. אגדת-טרויה היא הרבה יותר חשובה מכל החפירות הארכיאולוגיות החל משלימון ועד היום הזה. אגדת יציאת-מצרים של היהודים, היא חשובה יותר מבחינתנו ומבחינה כללית, מאשר כל המחקרים שעושים היום אוקיאנוגרפים, לגלות כיצד היתה אפשרית, קריעת ים סוף והיום מוכיחים שתנאים גיאוגרפיים ואקלימיים מסוימים בים-סוף יכולים היו להביא לידי כך.

אני אומר לחברים הצנחנים: אל תיעלבו מהביקורת של היסטוריונים, שרואים רק את התעודות הכתובות. יש יגון בהזכרות. אבל יש בהזכרות אלה גם מן היופי על כל גווניו. היופי של השמש הזורח. ויש בהן מן החסד. את האגדה הזאת ואת המפעל הזה ייזכרו לדורות, בלי כל הבדל, אם ההערכה ההיסטורית תהיה נכונה, או אובייקטיבית, לחיוב או לשלילה, כי לא לחינם היה המעשה.

יצחק ארצי: בוויכוח שהתעורר עכשיו בין ההלכה לבין האגדה, הטיל עלי היסטוריון ד"ר דוד שער, המנחה שלנו, להישאר צמוד לעובדות ולא להפליג לנוסטלגיה.

אתחיל בשני זכרונות מזעזעים. בפעם הראשונה הודעתי בעוברי, ב-1944, דרך אוֹטֶק (אֶטְאֶקִי) שעל הדניסטר, שדרכו עברו גולי טראנסניסטריה וראיתי כתוב בדם, על קיר: "מיר גייען צום טויט, זאגט קדיש!" (אנחנו הולכים למות, אָמרו קדיש!). בשנייה זועזעתי ב-1983, בביקורי הראשון במוזיאון באושוויץ כשגיליתי שם תמונה של שבעה צנחנים, ביניהם גם אבא ברדיצ'ב.

בדיון בכנסת על תיקון חוק השואה והגבורה בנוגע לחסידי אומות העולם, חשתי דחף להזכיר גם את "חסידי האומה היהודית" כמו אבא ברדיצ'ב, שיצא להציל יהודים ורצה הגורל שפעל למען גויים שהתמרדו נגד הנאצים, קודם ביוגוסלביה ואחר-כך בסלובקיה.

הנושא המרכזי שצריך להעסיקנו הוא: האם היתה קיימת מחתרת והתנגדות ציונית ברומניה? אצל ההיסטוריונים נוצרה מעין דוגמה של תנועת התנגדות, כמו זו שבגיטו ורשה — האקט ההירואי להיאבק בתנאי יאוש במקום לצעוד אל הכליון הטוטלי. עם כל ההערצה למורדי גיטו ורשה, לא זה היה גורל יהודי רומניה. רומניה לא נכבשה במישרין על-ידי הנאצים ולכן המדיניות היתה קצת שונה מזו הידועה במדינות הכבושות. במוזיאון אושוויץ, בו מוצגת תוכנית גֶנְזֶה, ראיתי פירוט תאריכים גם באשר להשמדת יהודי רומניה. יש שם תור גם ליהודי צפון-אפריקה. אכן, כ-400,000 יהודי רומניה הושמדו ואז אתה

רואה שמה שהציל את כ־400,000 הנותרים זה גם הודות למהפכה שיוזם המלך מיכאי ב־23 לאוגוסט 1944. התוכנית הגרמנית היתה להשמיד את יהודי רומניה בעת נסיגת הצבא הגרמני. מהפכת 23 באוגוסט שיבשה לחלוטין את תוכנית הנסיגה של הצבא הגרמני, שעזב את בוקרשט בלילה אחד בלבד לאחר שמנפרד קילינגר, שגריר גרמניה, ראש המערכת, התאבד באותו לילה.

נסיבות מיוחדות של השלטון ברומניה הביאו לידי כך שמאבק יהדות רומניה ושל התנועה הציונית שלה, חסר סממנים הירואיים, אבל אין פירוש הדבר שלא היתה התנגדות ומחתרת, גם אם המחתרת שלנו ברומניה לא דמתה לזו שבמדינות כיבוש.

רנדולף בקהם, חוקר יהודי בארצות-הברית, כותב על המחתרת החלוצית בהונגריה: מאות אחדות של חברי תנועות הנוער החלוציות הציוניות, יזמו פעולה להצלת יהודים ובכך תרמו לאין ערוך יותר מכל האחרים ורשמו פרק מזהיר ביותר בתולדות הטרגדיה של יהדות הונגריה בתקופת המלחמה. הם לא ניהלו קרב פנים אל פנים, ולא הצליחו לחבל אף לא באחד מפסי הרכבת הרבים שהובילו לאשוויץ. לא עמד לרשותם כוח מזוין, אבל פעולות ההצלה שביצעו בגבורה, יכולות להיחשב לפעולות של התנגדות."

היסטוריון הונגרי אחר, בשם ליוואי גֶנָה כותב: נערות ונערים יהודים, בעלי יוזמה, השליכו נפשם מנגד בניסיון להציל את חבריהם היהודים ובמקרים רבים עשו זאת בהצלחה.

יש לדעת שאנו לא מדברים על איזה צבא של צללים, כפי שכונו אנשי "מקי" בצרפת, אנשים שהיו במשך שנים בשירות צבאי ואחר-כך נשאו במולדת שלהם, מוקפים אווירה של ידידות ורצון טוב, אשר ידעו מקום מחבואם של מחסני נשק ושלטו בכל מיני איזורים, כשכל לילה נוצר קשר ביניהם לבין המפקדה המרכזית בלונדון, כשמדי לילה עברו מטוסים את התעלה ונחתו בשדות שונים והביאו הוראות ונשק. וכאשר האנשים היו בסכנה, הוכרחו לאנגליה. אלה לא היו אנשים מסוג זה, אלא לרוב חברי תנועות הנוער, בחורים בני 17-18, אשר טרם עברו אימון צבאי ולא למדו את המלאכה בשום בית-ספר. הם הוצנחו מראש לתפקידים שונים ומינו את עצמם למנהיגים ופתאום הוטלו עליהם תפקידים כבדי-אחריות.

מי שיעקוב אחרי פעילות המחתרת הציונית ברומניה ותנועת ההתנגדות ברומניה, יראה כיצד תהליכים אלה התפתחו לאט לאט, כיצד, מתמימות חסרת-ישע מגיעים למיבצעים מסובכים אשר יכולים לעמוד אפילו במבחן של הביקורת ההיסטורית.

כל הפעילות של תנועות הנוער התבצעה בצורה בלתי חוקית. למרות שנאסרה פעילות ההסתדרות הציונית, שמרנו על הקשרים עם חברינו בערי רומניה, במחנות העבודה, בגיטו צ'רנוביץ ובגיטאות טראנסניסטריה. כן נמשך הקשר עם החברים בחו"ל, עם ג'נבה, קושטא ועם הגופים הציוניים השונים. גם אנחנו ברומניה הקימונו "ועדה להצלה ולעזרה", גוף מקביל לזה שהיה קיים בארץ. תפקידי הוועד היו: א) לחדש דרכים לעלייה, פעולתה מגיעה לשיא בראשית שנת 1944; ב) הבטחת רשת שתעביר לתעודתה את העזרה שהגיעה מחו"ל, ביחוד מן הג'וינט; ג) פעילות חינוכית; ד) בריחה, כגון העברת

חברים מצ'רנוביץ לבוקרשט, פעילות שאין להתבייש בה. כן נמשך הקשר עם פליטים מפולין והונגריה: היתה קבוצת דניפרופטרובסק — מיבצע שאינו ידוע בצורה מספקת. מדובר ביהודים מפולין, רובם מגליציה, שהצליחו להתגייס לארגון העבודה הגרמני "טוד" והגיעו לחופשה לבוקרשט, שם פשטו את מדיהם ומצאו קשר אלינו ואנו דאגנו להם להסתדר ולמסמכים. אחר-כך היו הפליטים מהונגריה. עזרנו בארגון נתיבי בריחה מהונגריה. לפי ההערכה הגיעו בדרכים אלה כ-7,000 פליטים ביניהם גם קבוצת "ושר" מבנדין—סוסנוביץ.

אנחנו ידענו על הצנחנים עוד ב-1943, כי אז פרסם המטה הצבאי הרומני על תפיסתם של שני צנחנים: ליובה גוקובסקי ואריה פייכמן, אבל רק ב-1944 מסר לנו חברינו צבי באסי, מדרור-הבונים, בצורה הסודית ביותר, שמחכים לבואם של צנחנים מארץ ישראל. ברחוב אולטן, בחדר הפגישה של מטה המחתרת של תנועות הנוער הציוניות, נערכה הפגישה הראשונה עם הצנחנים שהגיעו.

כמי שאיננו היסטוריון, אני יכול להעיד שהצנחנים נתנו לנו דבר מיוחד במינו. זה לא היה מפעל צבאי. תפקידם לא היה לארגן התקוממות צבאית, אבל בנוכחותם בקרבנו של אנשים אלה, שבאו אלינו ממקום מבטחים, מארץ ישראל, היה משום חוויה אדירה. אנשים שמצאו עוז לעזוב את ביתם השקט, לצנח מאחורי קווי האויב, לבוא ולהתחלק בגורלם של חבריהם שחרבו של דמוקלס תלויה היתה על צווארם, השפיעו בצורה חזקה על האנשים שהיוו את האקטיבה הציונית. זה היה אקט של סולידריות מאין כמוהו. ואל נשכח שצנחנות לא היתה שכיחה בימים ההם כמו בימינו. טרם קראנו אז את הספרות של המקי וטרם ידענו דברים ברורים באשר לצניחה. רק זאת ידענו שבאו אנשים מבוגרים מאיתנו, בעלי ידע צבאי מסוים ושהביאו מידע על האמת בארץ ישראל. הם הביאו להם גם משךר והותקנה תחנת שידור מחתרתית. אנשים אלה המריצו את האנשים שהתעייפו במקצת. פתאום נוצרה שרשרת פיקודית חדשה, סמכויות חדשות. כל מי שמנסה לבטל את הערך של הפעולה הזאת ומנסה למדוד אותה לפי תוצאותיה הצבאיות, אינו תופס באילו נסיבות באה השליחות הזאת. יהדות רומניה היא יהדות אילמת שעד היום. טרם היתה מסוגלת לכתוב את קורותיה, לכן לא הצליחה להבליט את מקומה במאבק הציוני הגדול, כולל המאבק ההירואי אשר הביא לידי כך שמ-400,000 ניצולי השואה, נשארו בגבולות רומניה של היום כשתי רבבות, בערך, בלבד.

ברוך קמין (צנחן לשעבר): בומן המלחמה הפכה רומניה למעין מרכז יהודי, כי משם נמשכה העלייה כל הזמן. לרומניה נמלטו פליטים מפולין, מסלובקיה, מהונגריה, מרוסיה, מבסרביה ומבוקובינה. איני מבין מדוע אין להיסטוריונים העזו לקום ולספר מה עשינו אנחנו ברומניה בומן המלחמה ולאחריה.

בשנות המלחמה היישוב לא היה מסוגל, מבחינה אובייקטיבית וסובייקטיבית, לעשות יותר ממה שעשה. אנחנו (הצנחנים), לא היינו מוכנים למלחמה, היינו מוכנים להפגין צניחה מעבר לים וחדירה לשטח גרמניה. זו היתה משימה מלחמתית. שרתתי ארבע שנים בצבא. אני ורבים מחברי, לא היינו טירונים כשגויסנו לצנחנים, אבל עד אז לא ידענו מה זה צניחה.

מי שבא בטענות למוסדות היישוב, עושה זאת בכוונה רעה ולא באובייקטיביות משום שהיישוב לא יכול היה לעשות יותר. הוא נלחם בשלוש חזיתות: נגד

הבריטים, נגד הערבים ונגד הגרמנים. הצנחנות היתה המצאה פנטסטית. זה היה מפעל צבאי, גם אם האנשים הפועלים לא היו כל כך אנשי-צבא, כמו למשל אנציו סירני, אנטו־פשיסט, ציוני ופטריוט איטלקי.

כמה מילים על ההיסטוריונים בארץ ישראל. אם תקראו את פרק הצנחנים אצל דוקטור באואר ואצל יגאל לוסין, תתפלאו איך אנשים נבונים יכלו להגיע למסקנות כאלה. יגאל לוסין טוען שהצנחנים מארץ ישראל לא הצילו אף יהודי אחד. בא אחריו המומחה הגדול לענייני בריחה, הדוקטור באואר ומאשר, במכתב לאחד מחברינו, שיגאל לוסין אמר את האמת. הוא גם מאשר שב-1944 כבר לא היתה קיימת סכנת הכחדה לגבי יהודי רומניה וזו הטעיה.

רבתי, ד"ר פילדרמן, מנהיג יהודי רומניה, כותב באביב 1944, לנסיך שטירביי, שניהל משא-ומתן עם בעלות-הברית על עשיית שלום בין רומניה לבעלות-הברית: "אתה יודע שאינני פחדן. לחיי אין הרבה ערך בעיני, אבל ככל שהמלחמה מתקרבת לקצה אני רואה את הקץ האורב ליהודי רומניה. לו היה הדבר הכרחי למען הניצחון, הייתי מבין אבל אין זה הכרחי. עמנו סבל די עד עכשיו."

כה ראה זאת או פילדרמן והוא אמין עלי. ואיך רואה זאת ד"ר באואר? אין לנו ריב עם ההיסטוריונים, אבל אלה שאינם נגישים ברצינות לנושא זה ולא מכירים אותו, מסוכנים, לא לצנחנים, אלא לאמת. ההיסטוריה חייבת להיצמד לאמת.

בריחת תנועות-הנוער מזגלמביה (1943—1944)

דברי הקדמה

תנאים נוחים יחסית, ששררו בראשית תקופת השואה באיזור זגלמביה של פולין, שלא נכלל ב"גנרל-גוברנמנט", אלא סופח לגרמניה, אפשרו לאוכלוסיה היהודית של האיזור לשמור על קשר, כמעט רצוף, עם נציגי הגופים הארץ-ישראליים, שפעלו באירופה בניסיון להציל יהודים.

אחת משיטות ההצלה שנוסתה, היתה שליחת דרכונים של מדינות נייטרליות לבני זגלמביה, מתוך הנחה שהחוקת דרכון כזה עשויה להציל את חיי המחזיק בו. את הדרכונים הכינו על-פי הפרטים שקיבלו מאיזור זגלמביה מאנשי הקשר שלהם, במיוחד נציגי תנועות הנוער החלוציות.

האפשרות לזכות בהצלה בעזרת דרכון כזה, עוררה ויכוחים אידיאולוגיים מרים בתנועות הנוער הציוניות. אצל חלק מחברי התנועות הללו נתפסה אפשרות ההצלה ה"אישית", באמצעות דרכון, ליחיד סגולה בלבד, כעומדת בסתירה לעקרון השותפות המלאה של תנועות הנוער החלוציות וכעומדת בסתירה לעקרון ההגנה. הם גם סברו שהדרכון הוא בבחינת אשליה של הצלה ובא רק על-מנת לרופף את הכוננות ולהחליש את ההתנגדות.

קבוצות אחרות דגלו בגישה פרגמטית יותר. הן טענו ש"אנחנו צריכים להציל את עצמנו בכל מחיר. אומנם, אם יפתיעו אותנו נילחם, אבל המטרה הסופית היא לצאת מכאן." טענה נוספת, שעליה הסכימו בסופו של דבר כולם היתה: "שיש לדאוג לצאתם של אחדים, שיישארו בחיים כדי לספר על מה שקרה." קבוצה ראשונה של מקבלי דרכונים זרים, יצאה במחצית 1943. חברי הקבוצה נשלחו למחנה בשם טיטמוניג — טירה בבזוריה-עלית, סמוך למינכן ואילו נשים וילדים הועברו למחנה ליבנאו — מנזר סמוך לקונסטנץ, על גבול גרמניה — שוויץ. האסירים במחנות אלה נהנו ממעמד מיוחד, חיו בתנאי מגורים ותזונה נוחים והשתחררו בתום המלחמה.

בני-קבוצה שנייה, של 34 איש, שהתארגנה לצאת מזוגלמביה בדרכונים דרום-אמריקניים, שהורכבה לפי מפתח תנועת, קיבלה בראשית יוני 1943 הודעות מהגסטאפו, כי הגיעו עבורם דרכונים מחוץ-לארץ וכי עליהם להתייצב במשטרה, שתעביר אותם למחנה לנתינים זרים. חברי הקבוצה שהתייצבו במשטרה, נשלחו לאשוויץ...

בעקבות מעשה זה, הבינו היטב גם בזוגלמביה וגם בחוץ-לארץ שדרכונים זרים שוב אין בהם כדי להציל יהודים. חברי "הנוער הציוני" בזוגלמביה חיפשו דרכי הצלה אחרים. להלן קטע ממחקרה של הגב' רינת גורודניצ'יק בנושא זה.

בריחת חברי "הנוער הציוני" לגרמניה ולאוסטריה כפועלים מתנדבים

בינואר 1943 הגיעה לזוגלמביה שליחה מקרקוב — יאז'ה באיוק — אחותו של זליג באיוק מהנהגת "הנוער הציוני" בקרקוב. יאז'ה היתה בדרכה לגרמניה כפועלת מתנדבת. גיוס פועלים מתנדבים מן האוכלוסיה המקומית היתה אחת הדרכים שבהן ניסו הגרמנים לפתור את בעיית כוח האדם החמורה שיצרה המלחמה בשטחי הרייך. אורחים פולנים רבים, בעיקר משכבות חברתיות נמוכות, התנדבו לעבודה זו ונשלחו לגרמניה ולאוסטריה לעבוד במפעלים, במשקים חקלאיים ובשירותים — עבודות שבהן היה חוסר בידיים עובדות.

בתחילת 1943 היו הגירויים בעיצומם ברוב איזורי פולין. קשרי תנועות הנוער, שנעו בין הגנרל גוברנמנט והשטחים שסופחו לרייך, דיווחו כי בזוגלמביה עדיין לא החלו גירויים המוניים. ידיעה זו היתה הבסיס ליזומתו של באיוק להציע לחברי התנועה בבנדין ובסוסנוביץ להבריח חברים — בעיקר חברות, כפועלות מתנדבות. באיוק השיג טפסים ריקים ועותקי חותמות ששימשו את משרד העבודה הגרמני להכנת מסמכים אלה. בהנהגת "הנוער הציוני" בזוגלמביה התייחסו אל ההצעה בהיסוס. לא האמינו ברצינות האפשרות. יאז'ה הביאה הצעת הצלה נוספת — אפשרות בריחה דרך סלובקיה להונגריה, שטרם נכבשה. בתקופה ההיא, כאשר החברים היו עדיין בקרב משפחותיהם ורקמו תוכניות למרד ולהתקשרות עם הפרטיזנים, לא התקשו לדחות את היוזמה שבאה מקרקוב. בסוף מאי 1943 היו חברי המחתרת החלוצית מפוכחים יותר. גרם לכך המידע על מצב היהודים ברחבי פולין והכשלונות בהשגת נשק ובהתקשרות עם הפרטיזנים. כל אלה הורידו את פרופיל ההכנות למרד בעיקר בקרב חברי "הנוער הציוני", שהעמידו את ההצלה כשוות ערך להגנה. כאשר עלתה שאלת הדרכונים הדרום-אמריקניים, קיבלה ההנהגה המקומית של התנועה החלטת שתנועה אינה יכולה לשלול מחבריה את אפשרות ההצלה. על-כן הוחלט, לאחר שהקבוצה הראשונה שקיבלה את הדרכונים יצאה והגיעו מחבריה תגובות חיוביות, לשלוח לקרקוב שליחה ולברר אם עדיין יש אפשרות להשתמש בדרך המוצעת. הגורם האחרון שהכריע אצל חברי "הנוער הציוני" לרכו את מירב פעולותיה להצלה היו, למרבה הפלא, הידיעות על מרד יגטו ורשה. המרד עורר תגובות מנוגדות: התפעלות מכוח עמידתם ומגבורתם של הלוחמים מחד גיסא, ורתיעה נוכח המסקנות המרות של המרד מאידך גיסא. מסקנתם של אנשי "הנוער הציוני" היתה כי בנתונים

של הגיטו שלהם ודלות נשקם, רעיון המרד אינו בר-ביצוע כלל ויש להתרכז בהצלה.²

השליחה שהגיעה לקרקוב — פרדקה מזיא, נפגשה עם זליג באיוק כדי לברר אם ההצעה עוד ניתנת למימוש. זליג כעס על שלא הוזדרו בזוגלמביה לממש את הצעתו. הוא צייד את פרדקה בטפסים ריקים של משרד העבודה, בחותמות מתאימות שזייפו מומחים בנושא ובתעודות זהות פולניות "קן קרטה" (תעודות שנשאו המתגוררים בגנרל גוברנמנט) עבור המועמדות ליציאה.

ארבע בנות נבחרו לצאת כקבוצה ראשונה: לאה ד. בת 17, מרים ר. בת 15, זהבה ש. בת 16 ואביבה מ. בת 18.³ כולן היו חברות "הנוער הציוני". לאה ד. נבחרה משום שהגרמנים חיפשו אחריה בעיר כדי לבצע צו-שליחה לעבודת-כפייה שהוצא נגדה. בחירתן של שלוש הבחורות הנוספות היתה כמעט מקרית. מבין הארבע, רק ללאה ולמרים היה מראה ארי. הבנות לא רצו להבין מדוע הן "נאלצות" להציל את עצמן. הנהגת התנועה נימקה את הצלתן, כשליחות שתספרנה את סיפור יהודי פולין, ונפרדה מהן בתקווה להיפגש בתל-יזהק לאחר המלחמה.⁴

הבנות עברו ברגל מזוגלמביה ל"גנרל גוברנמנט". מתחנת הגבול Trzebima נסעו לקרקוב ובימים הראשונים לשהותן בעיר התאכסנו בחדרו של זליג באיוק, שהתגורר תחת זהות פולנית אצל בעלת-בית פולניה. לאחר שהבנות גרשמו במשרד העבודה, הן הופנו למחנה-מעבר בפאתי קרקוב, שם עברו בדיקות וחייטוי. הבנות בלטו במחנה, מכיוון שרוב המתנדבים לעבודות בגרמניה באו משכבות חברתיות נמוכות של החברה הפולנית, דבר שבא לידי ביטוי באופן הדיבור ובהתנהגות. הבנות, שניסו שלא להתבלט, התיידדו עם הפולניות. שתי בחורות פולניות שאיתן התיידדו הציעו להן לנסוע לגרמניה על-פי הזמנה מיוחדת שהן קיבלו מאיכר גרמני. לבנות היה חשוב להיענות להצעה זו על-מנת להפחית מן החשדות לגבי מוצאן היהודי.

כך נסעו לאה ואביבה לאיזור סמוך לגבול צ'כיה שסופח לרייך, כפועלות קקלאיות בעיר Komotov הסמוכה לקרלסבאד. מרים וזהבה נשלחו לסביבות הנובר. הן הועסקו כפועלות במפעל תעשייתי וגרו במחנה מיוחד לפועלים מתנדבים.

האוכלוסיה האזרחית שהיתה זכאית לקבל עובדים מתנדבים, הורכבה ממשפחות שבניה שרתו או נהרגו בצבא. הבנות היו שייכות למשפחות איכרים שהיו חייבות לספק להן מקום מגורים ומוון. בתמורה היה עליהן לעבוד 16 שעות ביום. לא היה להן יום חופשי, פרט לביקור בן-שעה בכנסיה ביום א'.

הקשרים ביניהן לבין החברים בזוגלמביה היו רופפים. הגלויות שהגיעו מאנשי הקבוצה הראשונה עודדו משלוח שני של בנות — גדול יותר. הפעם לא יכול זליג להשיג תעודות לבנות. יד המקרה הפגישה את פרדקה מזיא, הקשרית לקרקוב, עם אדם שהציג את עצמו כקצין צבא פולני.⁵ הוא קישר אותה עם מנהלת משרד העבודה בטרנוב ודרכה הושגו אישורים לקבוצה של 10 בנות נוספות. ההסדר החדש הצריך יציאת השליחה לטרנוב לקבלת האישורים. בנסיעה חזרה היא גם קנתה כרטיסי רכבת לנסיעה מטרנוב ליעדי האישורים שהיו בידה — כרטיסים אשר אפשרו חניה של יום אחד בקטוביץ. בעזרת שוחד לכרטיסן

דאגה פדררקה מוּיָא לנַקב את הכרטיסים בטרנוב, כַּךְ שְעֵלִיית הַבְנוֹת לרכבת בקטוביץ' לא נחֵקְלָה בִּבְעִיּוֹת.

גַּם בַּקְבוּצָה הַשְּׁנִיָּיה הָיוּ בְנוֹת חֲנִיכוֹת "הַנוֹעֵר הַצִּיּוֹנִי". הֵן יֵצְאוּ ב־26.8.1943 וְנִשְׁלַחוּ לִוְיֵנָה לַמַּחֲנֶה מֵעֵבֶר שֶׁל לִשְׁכַת הַעֲבוּדָה, לְשֵׁם בָּאוּ הַזֹּכָאִים לְעוֹבְדִים לְבַחֵר לָהֶם מִן הַמַּבְחָר. חֶלֶק מִן הַבְנוֹת נִלְקְחוּ לְעֲבוּדָה חֻקְלָאִית בְּטִבְעַת הַחֻקְלָאִית הַמְקִיפָה אֶת וִינָה, אַחֲרָיוּת נִשְׁלַחוּ לְעֲבוֹד בְּבִת־חֹלִים, כְּמִשְׁרָתוֹת בְּבִתֵּיהֶם שֶׁל אֲנָשִׁי צַבָא וְאַחַת נִשְׁלַחָה לְעֲבוֹד בְּבִית־קֶפֶה. לְאֲנָשִׁים הָיָה יוֹם חוֹפְשִׁי בְיוֹם א' וְבוּ נִהְגוּ לְהִיפְגֵשׁ בְּוִינָה. הַבְנוֹת שֶׁעֲבָדוּ בְּעֲבוּדָה חֻקְלָאִית מִסְפָּרוֹת עַל עֲבוּדָה קִשָּׁה שֶׁלֹּא הוֹרְגָלוּ לָהּ בְּהִיּוֹתוֹן עִירוֹנִיּוֹת, אֹלֶם בְּרֹב הַמְקָרִים הֵיחַס הָיָה הוֹגֵן וְלֹא חָסַר לָהֶן מִזוֹן. הַבְעִיּוֹת הָיוּ עַל רַקֵּעַ חֲבֵרְתִי בְעִיקְרוֹ. הֵן לֹא הָיוּ מְעוֹנִיּוֹת בְּקִשְׁרִים עִם בַּחוּרִים מְקוֹמִיִּים אִו עִם אֲזֹרְחִים פּוֹלְנִים גּוִיִּים שֶׁשָׁהוּ בְּמִקּוֹם, מַחֲשֵׁשׁ לְגִילּוֹי יִהְדוּתוֹן. גַּם הַבְנוֹת שֶׁעֲבָדוּ בְּוִינָה עֲצֵמָה מִסְפָּרוֹת עַל יַחַס הוֹגֵן בְּעִיקְרוֹ מִצַּד מְעַסִּיקָהֵן.

הַקְבוּצָה הַשְּׁלִישִׁית יֵצְאָה מִזְּגֻלְמַבִּיָּה בְּסוֹף אוֹגוּסְט — תַּחֲלִילַת סֶפְטֵמְבֵּר 1943. גַּם קְבוּצָה זוֹ קִיבְּלָה אִישׁוּרֵי נִסְיָה דֶרֶךְ מִשְׁרַד הַעֲבוּדָה בְּטֵרְנוֹב. הַקְבוּצָה מִנְתָּה 20 אִישׁ. 10 חֲבֵרֵי "הַנוֹעֵר הַצִּיּוֹנִי", בִּינֵיהֶם גַּם הוּרֵי חֲבָרִים וְחֲבֵר אֶחָד מִ"הַשׁוֹמֵר הַדִּתִּי", וְעוֹד 10 שֶׁלֹּא הָיוּ חֲבֵרֵי תְנוּעוֹת נּוֹעֵר וְשִׁלְמוּ עַל מִנְתָּה לְהִיכַלל בַּקְבוּצָה. בְּדֶרֶךְ זוֹ נִיסוּ חֲבֵרֵי "הַנוֹעֵר הַצִּיּוֹנִי" לְמַמֵּן אֶת עֲלוֹת הָאִישׁוּרִים לְחֲבֵרֵי הַתְנוּעָה. קְבוּצָה זוֹ הִגִּיעָה לִוְיֵנָה כְּחוֹדֶשׁ אַחֲרֵי הַקְבוּצָה הַשְּׁנִיָּיה, וְנִכְלָלוּ בָּהּ גַּם גְּבָרִים. עַד אִו חֲשֵׁשׁוּ לְצַרְף גְּבָרִים לְקְבוּצוֹת מַחֲשֵׁשׁ שִׁיהָדוּתָם תִּיבְדֵק. בְּסוֹף אוֹגוּסְט 1943, אַחֲרֵי שֶׁחָלְלוּ הַגְּרַמְנִים בְּחִיסוֹל הַגִּיטוֹ וְעַם קְבֻלַּת מִידַע עַל סוֹפָה שֶׁל הַקְבוּצָה הַשְּׁנִיָּיה שִׁיצָאָה בְּדִרְכוּנִים דְרוּם־אֲמֵרִיקָנִיִּים, הָיוּ חֲבֵרֵי "הַנוֹעֵר הַצִּיּוֹנִי" נוֹאשִׁים. מְקוֹמוֹת מַחְבּוּא וּבּוֹנְקָרִים כְּמַעַט וְלֹא הָיוּ לָהֶם. מְקוֹמוֹת הַמַּסְתוּר בַּהֲרֵי הַבְּסְקִידִים הָיוּ בְּשִׁלְבֵי הַהַכְנָה הָרֵאשׁוֹנִים. גַּם הַקֶּשֶׁר עִם סְלוֹבְקִיָּה הָיָה בְּשִׁלְבֵי גִישׁוּשׁ. בְּשֶׁל סִיבוֹת אֵלֶּה הַסְכִּימוּ לְכֹלֹל בַּקְבוּצָה, כְּמַמְנִים, גַּם גְּבָרִים יִהוּדִים שֶׁלֹּא הָיוּ חֲבֵרֵי תְנוּעוֹת־נוֹעֵר.

גַּם קְבוּצָה זוֹ הִגִּיעָה לִוְיֵנָה. כְּחוֹדֶשׁ אַחֲרֵי הַגִּיעֵם נִתְפָּסוּ מְרִבֵּיתָם וְאָף אַחֲדִים מֵאֲנָשֵׁי הַקְבוּצָה הָרֵאשׁוֹנָה שֶׁהִגִּיעוּ לִוְיֵנָה. גִּילּוֹי הַקְבוּצָה וְתַפְסִיטָה אִירַע כְּתוֹצָאָה מְקִשֶׁר שִׁיצָרוּ אֲנָשִׁים שֶׁלֹּא הָיוּ חֲבֵרֵי הַתְנוּעָה עִם אִישָׁה אוֹסְטְרִית — גַּב' בְּנִדִיקְט, שְׁחֲבֵרֵי הַקְבוּצָה סִיפְרוּ אוֹדוּתִיָּה סִיפּוּרֵי מַסְתוּרִין, אֹלֶם אִישׁ לֹא יָדַע לֹמַר בְּדִיוֹק מֵה עִיסוּקָה אִו כִּי צִדַּד נּוֹצֵר הַקֶּשֶׁר בִּינֵיהֶם וּבִינָה. הַחֲבָרִים נִהְגוּ לְהִיפְגֵשׁ בְּבִיתָהּ וְהָיָה לִימְדָה אוֹתָם אֲנְגֵלִית בּוֹמְנָם הַחוֹפְשִׁי. אֶחָד הָאֲנָשִׁים אֲשֶׁר קָנָה אֶת יֵצִיאָתוֹ בְּכֶסֶף, נִיסָה לִיצוֹר דְּרָכָה קֶשֶׁר עִם אֲשָׁתוּ, שֶׁהוֹחֲבָאָה בְּגֵרְמַנִּיָּה אֲצֵל מִשְׁפַּחָה גְּרַמְנִית. הַקֶּשֶׁר אֲכַן נּוֹצֵר וְהָאִישָׁה עֲמָדָה לְהִגִּיעַ לְבִיתָהּ שֶׁל הַגַּב' בְּנִדִיקְט. הָאִישָׁה לֹא יָדְעָה כִּי הַגֶּסְטָאפּוֹ חָשַׁד בָּהּ וְעָקַב אַחֲרֶיהָ לִוְיֵנָה. הָיָה בָּאָה לְבִיתָהּ שֶׁל הַגַּב' בְּנִדִיקְט וְכַךְ נִפְלָה בְּיַדֵּי הַגֶּסְטָאפּוֹ כֹּל הַקְבוּצָה, וְכֵן חֲבֵרֵי תְנוּעָה אַחֲדִים שֶׁאָף הֵם בִּיקְרוּ בְּבִיתָהּ. בֵּין הָאֲסוּרִים הָיָה גַּם לָאוֹן בֶּלְט, חֲבֵר הַנְּהַגַּת "הַנוֹעֵר הַצִּיּוֹנִי" שֶׁבָּא לְבִיקוֹר אֲצֵל הַחֲבָרִים בְּאוֹתוֹ זְמַן, אֲךָ הוּא הַצְּלִיחַ לְהִימְלֵט וּלְחַזּוֹר לְפּוֹלִין. מְרִבֵּית הָאֲנָשִׁים שֶׁנִּאֲסְרוּ נִשְׁלַחוּ לְאוּשוויץ. רַק אַרְבַּע בַּחוּרוֹת נִיצְלוּ, רוֹת בְּאוֹיֹק וְקָרוּלָה בּוֹיִם, שֶׁבְּרָחוּ מְבִית־הַסוּהַר וְהַצְּלִיחוּ לְהַסְתַּדֵּר מַחֲדָשׁ בְּעֲבוּדָה כְּפּוֹעֻלוֹת מַתְנַדְבוֹת — וְאַנְקָה בְּנִיִּסְרִיא וְחַנָּה בֶּלְט, שִׁיד הַמְקָרָה הִבִּיאָה לְשַׁחְרוּן וְלְהַצְּבַתָּן

בעבודה בוינה עד תום המלחמה.

תפיסתם של חלק מאנשי הקבוצה באוקטובר 1943, גרמה למבוכה רבה בקרב הנשארים. המעצרים נערכו בסוף השבוע, והחברים שהגיעו ביום א' לוינה לפגישה הרגילה שלהם, נדהמו לשמוע על המעצרים. הם חששו לחזור לכפרים מכיוון ששיערו שהמטרה מצפה להם. תקופת מה הם הסתתרו ברחובות וינה וניסו לפנות אל הקהילה היהודית בבקשת עזרה. נציגי הקהילה היו מסויגים וחקרום אם הם באמת יהודים ויודעים להניח תפליין. הם הוזהרו על-ידי השומר במקום, כי לטובתם עדיף שלא יפנו אל הקהילה בבקשת עזרה מחשש שיסגרו. כשבועיים התהלכו חברי הקבוצה ברחובות וינה ואחזים בעצרו. עם מעצרו הודה מנוס דיאמנט כי גנב ארנק בחשמלית על-מנת לרכו את החקירה בגניבה ולא ביהדותו, שהצליח להסתירה. לכן נשלח למחנה סמוך לוינה "מריה לנצנדורף", שנועד לחינוך מחדש. משם הוא ברח לאחר זמן מה והצליח להגיע לעיר גרץ, שבה התקבל לעבודה כרופא פתולוג ללא הכשרה מינימלית ברפואה. חברי הקבוצה האחרים נסעו למקומות מרוחקים מוינה, ירדו מן הרכבת בתחנה נידחת, חיכו עד שהרכבת עזבה ובאו אל הנהלת הרכבת עם סיפור בדוי כי הגיעו מפולין כפועלים מתנדבים, ירדו בתחנה על-מנת לגשת לשירותים ואיבדו את הקבוצה, מן התחנה הופנו למשרד העבודה המקומי ונשלחו לעבודה בכפרי האזור.

במשך חורף 1943, קיבלו חברי הקבוצה מוינה מברקים, או שהגיעו אליהם שליחים אשר נשלחו על-ידי לאון בלט שהגיע כבר לבודפשט, השליחים דאגו להעביר את חברי הקבוצה מאוסטריה להונגריה.

רק עם אנקה בן-סירא, שנאסרה עם הקבוצה אך שוחררה וסודרה מחדש בעבודה, לא הצליחו השליחים ליצור קשר ולהעבירה אל שאר החברים, אולם לאחר המלחמה אותרה על-ידי חבריה, שהיו כבר ברומניה, הובאה לשם ועלתה יחד איתם ארצה.

עד סוף פברואר 1944 היו רוב חברי הקבוצה בהונגריה. הקבוצה האחרונה עברה ב-5.3.1944 ונעצרה בשופרון — עיר גבול הונגרית, כתוצאה מהלשנה של שותפי המבריחה, על רקע סכסוכים כספיים שפרצו ביניהם ובינה. חברי הקבוצה שהו בכלא בשופרון כשלושה שבועות. החברים מבחוץ יצרו איתם קשר, העבירו להם מזון והבטיחו לנסות לארגן להם בריחה. הקבוצה ברחה מבית הכלא בחסות האנדרלמוסיה שהשתררה בעיר עם הכיבוש הגרמני, והגיעה לבודפשט אל שאר חבריה.

יצירת הקשר עם חברי הקבוצה שהתפזרו התאפשרה, מכיוון שמנוס דיאמנט עבר להונגריה לפני כל השאר. בסוף 1943 הוא הצליח ליצור קשר עם מבריחי מזון שעבדו בהברחות בין אוסטריה להונגריה, הוא הגיע אל הקבוצה שכבר היתה בבודפשט ועדכן אותה לגבי מיקומם החדש של החברים.

ארבע הבנות שיצאו בקבוצה הראשונה, קיבלו בחורף 1944 מכתב מקרול טוכשניידר — חבר הקבוצה השלישית שהגיעה לוינה. במכתבו הוא ביקש מהן לברוח ולהגיע לכתובת מסוימת בוינה, ומשם הן היו אמורות לעבור לבודפשט. שתי הבנות שעבדו בסביבות הנובר ברחו, אך נתפסו בדרוזן. לאחר שהצליחו להשתחרר הן הגיעו לוינה בסוף חורף 1944 אולם איש מאנשי הקבוצה כבר

לא היה שם. שתי הבנות שהיו בקומוטוב התקשו לברוח עקב ריחוקו של המקום, ובמשך הזמן קיבלו מכתב שאין כבר לאן לברוח והן נשארו במקום עד סוף המלחמה.⁶

התארגנות חברי "הנוער הציוני" בהוצאת אנשים כפועלים לשטחי הרייך היתה השלב הראשון של התארגנות תנועה זו בהתאם לקונספציית ההצלה הקודמת להגנה, אשר התגבשה כאשר החלו להסתמן אפשרויות ההצלה הראשונות. עצם ההצלה התנועתית מעוררת בעיות אחדות:

א. עד כמה יכול היה אדם להינצל אם לא היה מקורב לתנועת הנוער או למפלגה — מה היה הסיכוי ל"יהודי ברחוב" לדעת על האפשרות להיכלל בקבוצת היוצאים, ואפילו תמורת תשלום? בתוקף הנסיבות, הקפידו חברי התנועות על חשאיות באפשרויות ההצלה שהתגלגלו לידיהם. סביר להניח שהתנועה הציעה לאנשים אמידים, שהיו מקורבים אליה את אפשרות "קניית" האישורים להשתתפות בקבוצה, ואין ספק כי בתנאי התקופה ובדרכי ארגון המיבצע, היו הדברים לגיטימיים. כיום מספרים החברים כי למרות הנסיבות הם ניסו לעזור גם לאנשים נוספים שלא מן התנועה וללא שכר. מנוס דיאמנט סיפר על הבחור חבר "השומר הדתי" שהוא צירף לקבוצה מתוך מניעים הומניטריים. הבחור היה ברוד בעיר ובעל מראה יהודי מובהק. אולם החברים יחזרו וידגישו כי במקרה של "הניירות לפועלים מתנדבים" היתה למהירות הפעולה חשיבות גדולה ולכן הם פנו אל האנשים שלהם, מה גם שלא היה כל ביטחון שהדברים אכן יסתדרו והחברים יעברו בשלום את המלחמה. לכן לא יכלו להמליץ על דרך זו לאחרים.

ב. דאגה הדדית אפיינה את אנשי הקבוצה. מתיאורי התקופה בוינה ובהונגריה עולים הדברים בבירור: שמירה על קשר בין האנשים, משלוחי מזון ובגדים לנוקמים ודאגה לאיסופם של האנשים להונגריה, אשר בתקופה שקדמה לכיבוש הנאצי היתה מקום נוח ליהודים.

חברי התנועה לא הפקירו את אנשיהם אשר לא יכלו לעזוב מסיבות שונות. דוגמה לכך היא צ'שה גרנק שקיבלה הוראה מן התנועה לנסוע כפועלת מתנדבת וסירבה מכיוון שהצליחה לסדר לאמה מקום מסתור אצל איכרים ולא רצתה לעזובה. חברי התנועה דאגו לסדר לה ניירות פיקטיביים בזהות של בחורה נוצריה וכן מקום עבודה בכפר ליד אופל בשלויה עילית.

ג. ניתן אולי לשער כי אי-שיתוף חברי תנועות אחרות באפשרויות ההצלה נבע מנסיובם הקודם של חברי "הנוער הציוני" בפעולות ההצלה — הדרכונים הדרום-אמריקניים, ובעיקר מסופה המר של הקבוצה השנייה, אשר חבריה נשלחו לאושוויץ. ניסיון זה עיצב כמה כללי התנהגות בנושא ההצלה, שאפיינו את פעילותם של חברי "הנוער הציוני" בהמשך:

1. ברגע שמתגלה אפשרות, יש להעדיף הצלה על הגנה.
 2. שמירה קפדנית על חשאיות הפעולות, על-מנת למנוע את גילוי הדרך — דבר העלול להסב לחברים יותר נזק מאשר רווח.
 3. הימנעות מוויכוחים עם התנועות האחרות, שרובן דגלו בהגנה ללא פשרות, ויכוחים שלא היו מועילים לחשאיות והיו עלולים לפגוע בארגון הכללי, כפי שאומנם אירע במקרה הדרכונים הדרום-אמריקניים.
- חברי "הנוער הציוני" משווים את הצעתו ופעילותו של זליג באיוק, מבחינת

התפנית המחשבתית שהיא גרמה, לתפנית שגרם ביקורו של אנילביץ'. "דמותו של זליג תישאר תמיד כרוכה בזכרוני יחד עם דמותו של מרדכי אנילביץ' — האחד גיבור גיטו ורשה, המופיע בעירנו בעצם ימי השואה וקורא למרד ולהתקוממות. האחר — אומנם בהשקט ובצנעה, אך בהחלטה נחושה לא פחות, קורא לנו ללכת בדרך ההצלה וסלל אותה בפנינו".⁷

התארגנות חברי "הנוער הציוני" לבריחה מפולין לסלובקיה

עוד לפני הוצאת האנשים מזוגלמביה כפועלים מתנדבים, החלו אנשי "הנוער הציוני" לחפש מקומות מחבוא בהרים שהיו סמוכים הן לעיר והן לגבול סלובקיה — הרי הבסקידים. מעדויותיהם יוצא שמלכתחילה היתה המטרה, מציאת מקומות מסתור רק לאנשים שמסיבות כלשהן לא יכלו להישאר בעיר.

ראשון הבורחים היה היפק גליצנשטיין, שהסתבך בתגרה עם אנשי מיליציה ונעצר. חבריו הצליחו לארגן את בריחתו מן המעצר. הוא הוברח לשטח הארי, צויד בניירות מזויפים ובתחבושת גבס גדולה וברח מן העיר להרי הבסקידים. כעבור ימים אחדים התקבלה ממנו הודעה כי הסתדר כפועל-גופש בבית אחד האיכרים. יציאתו של היפק היתה באפריל-מאי 1943. אפשרות זו שנתפתחה, הביאה את חברי "הנוער הציוני" לנסות לשלוח חבר נוסף. נשלח חיים טננורצ'ל. "חיים קיבל צידה לדרך חתיכת אריג מצמר מעולה מבית-המלאכה של רוסנר, שערכו היה רב מכסף, כי כמעט לא ניתן להשגה. אריג זה ניתן במתנה לראש הכפר והלה הסכים לתת לחיים תעודת לידה אמיתית הרשומה בספר כפרו".⁸ חיים חזר לעיר והיפק נשאר בהרים ועסק באיתור מקומות מחבוא אצל איכרים.

חברי "הנוער הציוני" לא שיערו עד כמה יודקקו למקומות אלה תוך זמן קצר. ב-22 ביוני 1943 מימשו חברי המחתרת החלוצית, המשותפת לכל התנועות, התפרצות לביתו של גרמני בשם מיכץ, שהיה בעל בית-מלאכה בבנדין. בביתו היה אוסף רובים ואקדחים וחברי המחתרת, שסבלו ממחסור בכלי נשק למימוש תוכניות ההגנה שלהם, לא חששו מנקיטת דרך זו להשגת נשק. הפעולה נכשלה. אחד המשתתפים — ארי בלומנפרוכט, נתפס ונתלה. חבריו חששו כי לא עמד בעינויים וגילה את שמות שאר המשתתפים בפעולה, אולם לא כך היה הדבר. החששות הביאו את המשתתפים בפעולה להסתתר. יעקב רוזנברג, אולק גוטמן וחיים טננורצ'ל נשלחו להרי הבסקידים במסמכים מזויפים כפועלים שיצאו להבראה. לפני המלחמה היה זה איזור נופש. בתקופת המלחמה היתה תנועת הנופשים שם דלילה והופעתו של אדם זר היתה מעוררת חשדות, מה גם שבאיזור ההרים היתה פעילה משטרת השדה, כל זר היה צריך להתייצב בפניה, להציג תעודות ולתת הסבר מנומק לגבי מטרת שהותו במקום. כלל זה היה אמור לגבי האוכלוסיה הפולנית, קל וחומר שיהודים נושאי זהות פולנית היו אמורים להיות זהירים בצעדיהם. משטרת השדה דאגה לבדוק אם התעודות שהוצגו בפניה שייכות לאדם מסוים בעיר מסוימת כפי שהופיע בתעודות. חברי התנועה קיבלו מידע זה ממחורגמן פולני שעבד בסוסנוביץ' במשרדי המשטרה הגרמנית.

לכן נהגו להוציא את המסמכים המזויפים על שם אנשים קיימים. אישור המסמכים היה מאפשר לנופשים לקבל תלושי מזון, שהיו יקרי המציאות באותה תקופה. יעקב רוזנברג, שלא היה בן סוסנוביץ או בנדון, אלא בן-עיר הסמוכה להרי הבסקידים — Pszczyna-pleś, הכיר את המנטליות של הכפריים המקומיים וטרמינולוגיה מיוחדת של ברכות שהיתה מקובלת על האיכרים הגורלים, תושבי ההרים. לכן הוא לא התקשה לרכוש את אמונם בהציגו את עצמו כבן לקצין בצבא פולין. הם קיבלו אותו באהדה בהיותם פטרוטיים פולנים. רוזנברג השתלב בכפר Kosarzynsko שבקרבת עיר הגבול זוורדון — Zwardun. מפעם לפעם היה עוזב את הכפר ליומיים-שלושה על מנת להיפגש עם החברים האחרים שהיו בכפרי הסביבה ולהכיר היטב את האיזור. בחזורו היה מביא לכפר ידיעות מחוגי הפרטיונים הפולנים. בדרך זו, של הבאת שמועות, פתר רוזנברג בעיה שהתעוררה עם שהותו בכפר. מנהל בית-הספר חשד בו והסתייג ממנו. רוזנברג שחש מהשפעתו על האוכלוסיה הפרימיטיבית, הפיץ שמועה שמקורה כביכול בחוגי הפרטיונים: "באתי, אם כן, יום אחד לכפר והפצתי שמועה שהגרמנים עומדים לערוך הלילה חיפוש באמתלא שבסביבה מצויים פרטיונים, וכי הם מתכוננים לאסור גברים רבים מן הכפר והצעתי להם להסתלק מן המקום למשך הלילה. את השערתי על החיפוש בניתי על יסוד מה שהתרחש באיזור במשך השבועות שחלפו, דברים שראיתי ושמעתי בעת ביקורי ברוב כפרי הסביבה, ולפי זה ידעתי שהגרמנים עורכים פשיטות בכפרים שונים פעמיים בשבוע, בימים קבועים ולפי איזורים מסוימים. לפי זה הערכתי שהפשיטה הקרובה תהיה בכפר שלנו. מרבית הכפריים קיבלו את הצעתי ויצאו יחד עימי אל היער, וביניהם היה גם אותו גוי מנהל בית-הספר. שהינו שני לילות בעיר; לאחר הלילה השני התברר שאומנם נערך חיפוש גדול בכפר הסמוך — לקוסז'יקו, ולמעלה מ-20 גברים נלקחו לחקירה שבחלקם לא חזרו עוד לביתם. החל מאותו יום הפך הפולני הנ"ל לאחד ממעריצי, וכרוב ההרריים האמין גם הוא שאומנם יש לי מקורות וקשרים סודיים".⁹

באותו זמן הגיעה הידיעה מזליג באיוק שאפשר לעבור לסלובקיה ומשם להונגריה "... לסלובקיה יש דרך מקרקוב, אפילו הצעתי שימצאו דרך ישירה כי היה גם גבול ישר מסוסנוביץ לסלובקיה. אך אם לא ימצאו, אמרתי לה שהם יכולים להעביר את האנשים דרך הגבול לקרקוב ומקרקוב אוכל לקחת אותם".¹⁰ כאמור בפרק הקודם, הקשר הממשי עם זליג החל כאשר גם בוגלמביה כבר היו גירושים ובעיית ההצלה החלה להיות "בוערת". אותם חברי תנועה שציידו בהצלה החלו לפעול על-מנת לבדוק כל בדל שמועה שהגיע לידיהם. מיד עם קבלת המידע נסע לאון בלאט לפגוש את יעקב רוזנברג בתחנת הרכבת של זיווץ — Zywiec. לאון העביר ליעקב את המידע שהצטבר בידיו והוא סיפר כי ישנם בסלובקיה יהודים מעטים הנקראים "הוספודארסקי ז'יד" — מעין "יהודי חסות", אשר להם מותר לעת עתה להישאר במקום. בכל קהילה סלובקית נמצאים יהודים ציוניים והם עומדים בראש הפעולה למעבר להונגריה, בהונגריה כבר ניתן לסדר את האנשים באופן רגיל.

בראש פעולת הצלה זו בסלובקיה עמדו קראנסניאנסקי וד"ר שטיינר. נודע לנו כי ז'ילינה (Zilina) היא המקום הראשון שבו אפשר למצוא יהודים וז'ילינה

זו היתה מרוחקת כ־20 ק"מ מהגבול שבו ישבנו. קרוב יותר היה מקום אחר ששמו צ'יאצה, שהוא ממש על הגבול מהצד השני, וכן היה מקום קטן ושמו סקאליטה (Skalita)¹¹.

סוכם שיעקב רוזנברג יקשור קשר עם מבריחי המזון שפעלו בכפרו וישכנעם להעביר גם בני-אדם. את המבריחים הכיר יעקב היטב. הוא נהג לקנות מהם משקאות חריפים, סיגריות וטבק למרות שלא השתמש במוצרים, על מנת לרכוש את אמונם. הם היו מבריחים מיומנים, בני המקום שהכירו כל שעל בקטע הגבול הפולני-סלובקי, שעבר בהרי הבסקידים. פרט להכרה גיאוגרפית מצויינת, הכירו המבריחים את תנאי מזג האוויר המאפשרים מעבר בטוח יותר. "הם ידעו מתי עוברת רוח מסוימת בשעות הערב ואז הכלבים של שומרי משמר הגבול לא מרגישים בריח האנשים העוברים"¹².

למעשה, גם הברחת מזון היתה אסורה על ידי הגרמנים, אך אנשי משמר הגבול העדיפו להעלים עין מהברחת המזון תמורת מתנות או קניית משקאות חריפים, סיגריות וטבק במחירים מוזלים מאוד. על הברחת אנשים היה העונש מוות והמבריחים לא היו מוכנים להסתכן בכך. רוזנברג ניסה לשכנע אותם בנימוקים כספיים ופטוריוטיים כאחד. מכיוון שהיה ידוע בכפר כאיש הפרטיונים הפולנים, הוא הבהיר להם שהאנשים המועברים הם בני משפחה של אנשי ה"ארמיה קריובה" המתארגנת לפעולה בסלובקיה ושירותם למחתרת יעמוד לזכותם עם השחרור. כמו כן הוא הבטיח להשיג להם במשך הזמן אקדחים וזוג אופניים שיסייע להם בפעילותם, שהיתה בעיקרה ברגל. האופניים הועברו אליהם תוך זמן קצר, הוכחה ליכולתו של רוזנברג. הם מצדם ויתרו על כסף עבור העברתה של השליחה הראשונה — יאז'ה שפיגלמן, חברת "הנוער הציוני" בעלת מראה ארי מובהק. הסיכום עם המבריחים היה, שהם יעבירו אותה לידי המבריחים הסלובקים שאיתם עמדו בקשר, ואלה היו אמורים להעביר אותה לשצ'יה ומשם לז'ילינה, שם נמצא האיש אשר אליו היתה השליחה אמורה להגיע. אירועים אלה התרחשו במחצית השנייה של יולי 1943.

פרט לארגון המעבר מבחינה טכנית, היתה לחברי תנועות-הנוער בעיה — אל מי תפנה השליחה עם הגיעה לז'ילינה. פתרון נמצא בדרך מקרה. "אשה אחת מבנדין קיבלה מכתב מאחיה בסלובקיה, שהזמינה לבוא אליו. בדרך מקרה פנתה האשה אל החברים של "הנוער הציוני" בבקשת עזרה. אלה הבטיחו לה את עזרתם בתנאי שאותו אח יתמוך בידם. בשעת הגירוש נלקחה גם אותה אחות יחד עם האחריים, אולם כתובתו של האח מסלובקיה נשארה אצל החברים"¹³. יאז'ה שפיגלמן יצאה לשליחותה בתחילת אוגוסט 1943. על-פי העדות שבידי, לא הגיעה השליחה אל האח שכתובתו היתה בידה. "יום אחד קרא לי חבר בעל חנות מול תחנת הרכבת של ז'ילינה לבוא אליו מיד. כשהגעתי הציג לי נערה פולניה בלונדינית כבת 16—17. היא טיילה לפני החנות והוא שאל אותה מה היא רוצה. היא הודתה מי היא ואמרה לו שרוצה ליצור קשר עם יהודים מז'ילינה."

"לקחנו אותה לבית-אבות יהודי בז'ילינה, שם היו משרדי הקהילה והמרכז המקומי... היא סיפרה שנשלחה על-ידי קבוצת 'הנוער הציוני' מבנדין, שקיימות שם קבוצות צעירים, הורים ומשפחות שמעוניינים לברוח משם ולהציל את

חיהם. קיבלנו את הידיעה, אך לא נתנו לה לחזור לפולין. מצאנו קשר באמצעות בעל מלון בהרים ששימש אכסניה לאיכרים בסמרצ'ינוביץ. היא כתבה מכתב בכתב-ידה בו הודיעה כי נוצר הקשר ומזמינה את ראש הקבוצה לבוא (באופן סודי) לז'ילינה. הוא צריך להגיע למלון בסמרצ'ינוביץ ולברר שם, את כל הפרטים של הבריחה. אכן הגיע אדם בשם חיים טננוורצל — אדם זריו כבן 20, ואיתו אלכסנדר גוטמן צעיר ממנו.¹⁵

הידיעה מיאז'ה שפיגלמן התעכבה זמן רב עד שהגיעה לזגלמביה, ולמעשה, יציאתם של חיים טננוורצל ואלכס גוטמן לא היתה תלויה בתשובתה של השליחה. המבריחים הפולנים שיעקב רוזנברג היה בקשר איתם חזרו פעמים אחדות עם התשובה מעמיתיהם הסלובקים כי הבחורה הגיעה בשלום לז'ילינה אולם תשובה ממנה — אין. בגיטאות בנדין וטוסנוביץ החלו הגרמנים בפעולות טיהור נרחבות. חברי הנהגת "הנוער הציוני" החלו ללחוץ על רוזנברג לסדר בכפרים יותר אנשים ובעיקר מבוגרים, דבר שהחל להיות קשה עקב מחסור בתעודות, ואכלוס גובר בכפרים היה מעורר חשד. רוזנברג טען כי למרות שעדיין לא קיבלו תשובה מן השליחה, לדעתו הדרך טובה ואפשר להשתמש בה. כך נשלחו חיים טננוורצל ואלכס גוטמן באמצע אוגוסט 1943. גם מהם לא הגיעה תשובה מהירה. למרות זאת העביר רוזנברג שתי קבוצות קטנות. בראשונה עברו אמו ושני חברי תנועה נוספים ובשנייה — תושיה גוטמן-הרצברג, אמה, אמה של אביבה מ. והוריו של לאון בלאט.

הקבוצה השנייה יצאה בתחילת ספטמבר. לאחר שעברה לשטח הסלובקי פגשה בבקתה בהרים את חיים טננוורצל, שאמר לחברי הקבוצה כי באותו יום, א' בתשרי, אלכס נמצא בין היהודים בז'ילינה וכי יש דרך מעבר לסלובקיה. הוא חזר להודיע על כך לחברים ולהגשים את חלומם — להתנקש בחיי דרייר — מפקד הגסטאפו בקאטוביץ, לפני שיעזוב את פולין לעד.¹⁶ לשוכו של חיים טננוורצל לפולין קדמה דרמה שלמעשה חרצה את גורלו. אנשי הוועד היהודי בז'ילינה סירבו לאפשר לחיים טננוורצל ואלכס גוטמן לשוב לפולין. הם סברו שמי שהצליח להינצל — אסור לו לסכן עצמו שוב. לבסוף נכנעו ללחוץ שהפעילו הבחורים כי מישהו צריך להעביר את פרטי תוכנית הבריחה לחברי התנועה בזגלמביה. חברי הוועד הסכימו שרק אחד יחזור והם הפילו גורל, מי יהיה החוזר. חיים עלה בגורל, חזר לבנדין, העביר לחברים את התוכנית ונתפס בקאטוביץ עם עוד חבר תנועה כשנשק על גופו. הם נשפטו והוצאו להורג בתלייה.

בתחילת ספטמבר 1943, כאשר התיאשו החברים מקבלת תשובה מיאז'ה שפיגלמן וחששו כי נתפסה, הגיעה התשובה: "קרולה, עזריאל [אנשי בנדין וטוסנוביץ, כי קרולה היתה מבנדין ושמו של יוזק היה עזריאל] (הסוגריים המרובעים מופיעים בספר, ר.ג.) הביאו זקנים, צעירים וילדים, כאן גן-עדן! הדרך פתוחה להונגריה! — יאז'ה".¹⁷

ההודעה מיאז'ה חיזקה את הביטחון בפתח ההצלה שנפתח מן ההרים. לכאורה היתה הדרך מאורגנת ובטוחה. האנשים היו מגיעים בשעות אחר-הצהריים לתחנת הרכבת של זורדון, מבריחיו של יעקב רוזנברג קיבלו מידי קבוצות אנשים בשעות הערב של יום המעבר. בגבול הסלובקי היו המבריחים הסלובקים

מקבלים את הבורחים ומביאים אותם לאכסניית האיכרים בסמרצ'נוביץ. הם גם ידעו מתי אפשר לעבור את הגבול ליד סקליטה.

הבעיה היתה בדרך מסקליטה לז'ילינה. זו היתה דרך עמוסה למדי גם בכביש וגם ברכבת. השתמשנו באמצעים שונים. אחד מהם היה שימוש במשאית של הגרדה של הלינגה. היא נסעה בערב לסקליטה. נהג המשאית לא עבר ביקורת — על המכוננית היה דגלון של הגרדה. הדרך האחרת היתה שאנשי המכס העבירו את האנשים ל"חקירה" בגלל בעיות מכס. היה לנו נהג טקסי אמיץ שהעז להעביר את הפליטים.

הפליטים שבאו אלינו לא יצאו לרחוב. הם דיברו רק שפה פולנית ואנו שמרנו עליהם עד לאפשרות של העברה להונגריה דרך טיסוביץ, שם היה שומר גבול הגון שבא לבוש במדים שלו לז'ילינה וליווה את הפליטים לגבול. היו לנו בטיסוביץ מספר אנשים נאמנים שהעבירו את האנשים שלנו להונגריה. היה גם סידור בצד השני של הגבול שאיפשר לאנשים להגיע לבודפשט. כך זה היה עד נובמבר 1943.

מובן שאנשי המכס והמבריחים לא עשו את עבודתם הינם. המבריחים קיבלו כאלף כ"ס עבור העברת הגבול של פליט. זה היה סכום הגון. כך שילמנו לאלה שהעבירו את היהודים מסקליטה לז'ילינה ואחר-כך לאלה שהעבירו את האנשים להונגריה. מעניינת היתה דרך ההעברה. אלה שנסעו ברכבות צוידו בניירות מזויפים, איתם נסע איש שלנו שישב בקרבתם וצפה במתרחש. היו שעברו את הגבול ברגל, והיתה עוד דרך מתוחכמת: השתמשנו עבור קבוצה גדולה של פליטים במכוננית להעברת אסירים, שהביאה אותם לפרשוב בליווי המשטרה. מפרשוב עברו את הגבול לקושיצה, שהיתה או בהונגריה. בפרשוב היתה גם דרך לעבור את הגבול כעובדי קטר, כל פעם יכלו לעבור שני אנשים בתוך הקטר. אלו היו הדרכים שלנו.¹⁸

בכל תקופת המעבר בדרך שבין ז'ורדון לז'ילינה, היתה הדרך מלאה מכשולים, למרות הסיוע משני צדי הגבול לארגון הבריחה. הביטחון שהמבריחים אכן יביאו את היהודים הבורחים למחוז חפצם, לא היה מלא. תושיה הרצברג, שעברה בקבוצה השנייה, סיפרה כי כאשר הגיעו המבריחים הסלובקים לבקתה בצד הסלובקי, הם הודיעו לקבוצה שלא יעבירו אותם אם לא ישלמו להם כסף. גילוי תושיה מצד תושיה הרצברג הציל את חיי העוברים. היא ביקשה מן המבריחים שיקחו אותה לעיר הסמוכה (ז'ילינה, אולם היא לא ידעה אפילו את שמה) בטענה שיש לה שם קרובים והיא תיקח מהם כסף. כשהגיעה לעיר היא שאלה לכתובתו של חלפן כספים. כך הגיעה לביתו של החלפן אלכסהוור. היא סיפרה לו את פרטי המקרה פרט לעובדת היותה יהודייה, וביקשה את עזרתו בטענה שרבים יבואו באותה הדרך ובידיהם כסף רב, והיא תקשר אותם איתו וכך הוא ירוויח כסף רב. אלכסהוור היה סלובקי אוונגלי שאשתו היתה יהודייה. הוא נסע למקום שבו היתה הקבוצה, טען שהוא איש גסטאפו, אסר את הקבוצה ואת המבריחים והביא אותם לביתו בז'ילינה, שם יצר קשר עם אנדרי שטיינר ומסר את הקבוצה לקהילה. מאו ועד ינואר 1944 (תקופת מעבר הקבוצה האחרונה) הוא עסק בהעברת יהודים מן הגבול לז'ילינה — דרך שהיתה קשה למעבר, כאמור.¹⁹

פרט ליוזמה של יהדות סלובקיה, שסייעה רבות במעבר הפליטים מזגלמביה (על כך בפרק הבא), אין ספק כי שיתוף הפעולה המסוים לו זכו יהודי סלובקיה מצד האזרחים הסלובקים, סייע במידה לא מועטה במעבר הפליטים. סיוע כזה לא אפיין את האוכלוסיה המקומית בפולין ובהונגריה, נהפוך הוא — המבריחים הפולנים הבריחו את היהודים כאשר ה"כיסוי" להברחתם היה שהם בני משפחה של פטריזונים. רגשות פטריזיים וכסף רב הניעו אותם להסתכן. יהודים הם לא היו מעבירים. המסייעים הסלובקים, שקיבלו אף הם כסף, ידעו שהם מעבירים יהודים. ייתכן שיש חשיבות לעובדה שבאיזור הגבול בין סלובקיה לפולין היה אחוז מסוים של אוכלוסיה אוונגלית (כ-30%), שהיתה אוהדת יותר ליהודים. גם קציני המכס שבהם נעזרה הקהילה הסלובקית בזילינה במידה רבה, היו קצינים נאמנים למסורת הצ'כוסלובקית מלפני המלחמה. הערכים הדמוקרטיים הללו הנחו אותם בהחלטה לסייע לפליטים הפולנים. בתקופה שבין אוגוסט לספטמבר 1943 עברו עיקר הקבוצות שברחו מגיטאות זגלמביה. יעקב רוזנברג מעריך את מספר הבורחים באותה תקופה בכ-150 איש.²⁰ רוזנברג סבור כי כתוצאה מהלשנה חשדו בו אנשי "משמר השדה" והוא הוזמן לחקירה. לכן הוא נאלץ לברוח בתחילת ספטמבר 1943 לסלובקיה. לפני בריחתו הוא הודיע על כך לחברים בטוסנוביץ ולא להא להיהודים מפוזרים בכפרים, והם שלחו את סמק מיטליס — חבר "הנוער הציוני" למלא את מקומו. בתקופה זו עברו בעיקר חברי "הנוער הציוני" והוריהם. "בסוף קיץ 1943 התחילו להגיע מבנדין, דרך האשווינצים, קבוצות חלוצים מ"הנוער הציוני". במשך הזמן הגיעו עשרות חברים, אין ספק שהכסף שלנו סייע להצלחתם. שמחתנו לבואם היתה רבה, אך חידה היתה בעינינו העובדה שלא בא אף חבר אחד מ"דרור" "השומר הצעיר" ו"גורדוניה"²¹ (ההדגשה שלי, ר.ג.).

לכל קבוצה היו החברים מצרפים אנשים אחדים שיוכלו לממן את בריחתם וכן את בריחת חברי התנועה, שעלתה בכסף רב. גם הקהילה בזילינה שילמה כסף למבריחים. הבורחים מפולין הגיעו בדרך-כלל בחוסר כול, אולם יהודי סלובקיה לא הבינו, כנראה, באילו נסיבות עזבו פליטים אלה את בתיהם, וביקרו את יהודי פולין שלדעתם סברו "כי אין הם צריכים לשאת כלל בהוצאות הצלתם — לכן ידאגו הנדיבים שבסלובקיה המקבלים כספם מאמריקה. ומכיוון ששווארץ (מברית יהודי — איש העולם התחתון מפרשוב, שסייע בכסף להעברת יהודים, ר.ג.) לא היה מוחל על המגיע לו, ואף לא נרתע מנקיטת אמצעים דרסטיים נגד המסרבים — היו מתרחשים לפעמים אינצידנטים עגומים בשעת המעבר מגבול לגבול, שהרי היו גם יהודים שהצליחו להטמין בכליהם חפצי ערך".²² התלות במבריחים עלתה בחייהם של פליטים ואף המארגנים בזילינה סבלו מכך. מבריחים דנו בבית-המרזח בבעיות של חלוקת כספים, שמע אותם מפקד הז'נדרמריה המקומית ואסר את אחד המבריחים, הוא שמסר את שמות המארגנים היהודים והם נשלחו למחנות עבודה.

חברים מהנהגת "הנוער הציוני" נפגשו עם הנהלת U.Z. בברטיסלבה, עם קורנינסקי ועם חברי תנועות הנוער. הם דיווחו להם על המצב בגיטו. הקבוצות שהגיעו במהלך ספטמבר 1943 בישרו על המשלוחים הגדולים לאשוויץ, על השלמת המשימה הגרמנית — חיסול יהודי בנדין וטוסנוביץ ועל הלוך הרוחות

בין הנשואים. מברטיסלבה הועברו דו"חות אלה לקושטא.²⁹
בראיונות שערכתי עם חברי "הנוער הציוני" לצורך כתיבת העבודה, שאלתי אותם מה תגובתם לטענה שלא מסרו לחברי התנועות האחרות על הדרך שגילו, ובשלב הראשון של הבריחה (לפני חיסול הגיטו) עברו בה רק הם ומקורביהם.³⁰
השיבו החברים:

(א) הדרך לא היתה בטוחה והמעבר בה היה סיכון גדול. כל עובר לקח על עצמו סיכון במעבר. הקבוצה השלישית שעברה נתפסה וחמישה חברי תנועה ומבריחים נתפסו ונתלו. גם שאר הקבוצות לא עברו בדרך בטוחה, כך שלא היה מה למסור למעשה.

(ב) בתקופה שבה החלו חברי "הנוער הציוני" לעבוד, היו חברי "השומר הצעיר", "דרור" ו"גורדוניה" עסוקים בתוכניות התגוננות. היו להם בונקרים טובים שארגנו לעצמם. במכבסה ובקיבוץ בורוכוב וגם בונקרים קטנים נוספים בהם התחבאו גם אחדים מחברי "הנוער הציוני". אולם מרביתם הסתובבו במקומות מסתור לא בטוחים בעיר, ארגנו להם מקומות מחבוא בהרים וכאשר התגלתה הדרך — הם ברחו.

חברי "הנוער הציוני" טוענים כי אספו קבוצות ילדים מן הרחוב למעבר לסלובקיה ולא צירפו רק אנשים שמימנו את הבריחה. לי ידוע רק על קבוצת הילדים שעברה בינואר 1944. ילדים אלה נאספו על-ידי עליוה זוסנפלד, חברתו של הרשל שפרינגר, ממנהיגי "דרור" וחבר קיבוץ בורוכוב בבנדין. כנראה היו אלה ילדי "קיבוץ עתיד", קבוצת ילדים בגילים 6—16 מבית היתומים שחברי קיבוץ בורוכוב ניהלו בקרבם פעילות תרבותית-חינוכית. לאחר חיסול בית היתומים.³¹

לעובדה שיוזק קוויזק, מנהיג "הנוער הציוני" נהרג באוגוסט 1943, בנסותו לממש את אופציית ההתנגדות, היתה לדעתי השפעה רבה על חיזוק החלטתם של חברי "הנוער הציוני" לנטוש את אחיזתם הדלה בדרך ההגנה ולממש אופציית ההצלה שגיבשו (לטענת חברי "הנוער הציוני", הם אף פעם לא החליטו על נטישת רעיון ההגנה והנקמה. עובדה: בספטמבר ובאוקטובר 1943 נפלו חברי התנועה בפעולות נגם — המערכת).

רק תנאים קשים להתקשרות, כפי שנוצרו במלחמת העולם השנייה יכלו ליצור אבסורדים כה מפתיעים. בדיוק בתקופה שבה הצליחו חברי "הנוער הציוני" למצוא דרך-בריחה, הצליחו אנשי ועדת-ההצלה בבודפשט למצוא שליח שהסכים להעביר מכתב וסכום של 20,000 מרק לגיטו סוסנוביץ. "במכתב זה תיארגו, בצורה מוסווית, את דרכי הבריחה וצוינו סיסמאות בשביל אנשי הקשר." השליח הגיע לסוסנוביץ, נפגש עם אנשי תנועת הנוער, מסר להם את המכתב ואת הכסף.³² אולם נעצר בצאתו מן הגיטו. כשחזר לא היתה בידו קבלה ואנשי ועד ההצלה סירבו לשלם את שכרו, דבר שעורר כעס רב בקרב רשת השליחים שפעלה שם. אולם איש מחברי התנועות אינו מזכיר פגישה עם השליח, או קבלת מכתב וכסף באמצעותו.

הפתרון בא במפתיע לאחר שבוע. ביום הכיפורים תש"ד—1943 — הגיעו לבודפשט, לאחר בריחה הרפתקנית, חמישה חברים מסוסנוביץ ובראשם איציקוביץ ואריה ליוור. "הם אישרו כי אמת בפי הגרמנים. אז שילמנו."³³

חברי התנועות שנשארו באיזור לאחר חיסול היישוב היהודי בוגלמביה, עברו את תהליך החיסול תוך נסיונות התנגדות לנאצים. התנגדותם הותירה רושם אפילו במסמכים גרמנים. יש דיווחים על דיכוי ההתנגדות היהודית בעת חיסול הגיטו. המתנגדים סבלו אבידות קשות. רבים מבין חברי התנועה והנהגתה נפלו במיבצעי ההתנגדות. קומץ הנוותרים מצאו מקומות מסתור בסביבה. נתן שוולב, והחברים ששהו במתנות לאזרחים זרים, ניסו לאתר את המסתתרים ולהעביר להם פרטים על דרך הבריחה מפולין לסלובקיה ועל רשת ההברחה המאורגנת להעברת הנמלטים להונגריה.

חברי תנועות הנוער שנתרו בחיים, ארגנו לעצמם מבריחים שהעבירו לסלובקיה תמורת סכומי-כסף גדולים. בסלובקיה נתקבלו על ידי חברי תנועות הנוער ואנשי "קבוצת העבודה", כינויים של פעילי ההצלה בסלובקיה. הם תחקרו על ימיהם האחרונים בוגלמביה והתחקיר הועבר ל"משלחת ההצלה" בקושטא, שהיתה מעורבת באיתור שרידי תנועות הנוער בוגלמביה ובהעברת פרטים לניצולים על דרכי בריחה אפשריים.²⁸

הערות

1. באיוק ר. בראיון.
2. מזיא פ., עמ' 132—135.
3. הבנות שיצאו בקבוצה הראשונה אינן מופיעות בשמותיהן המלאים עקב בקשתה המפורשת של אביבה מ.
4. אביבה מ. בראיון.
5. פרטים על הקשר המופלא בין פרדקה מזיא לקצין הצבא הפולני, מריין שפרטים עליו אינם ברורים, אך ישנה השערה כי היה יהודי מתבולל, ראה מזיא פ. 168—173.
6. פרטים על קורות קבוצת היוצאים כפועלים מתנדבים נאספו בראיונות עם גב' באואר יונה — ת"א, גב' באיוק רות — חיפה, גב' בן-סירא אנקה — ראשל"צ, גב' גלבע דינה — ת"א, גב' גרנק צ'שה — ר"ג, מר דיאמנט מנוס — ר"ג וגב' אביבה מ. — חיפה.
7. טוכשניידר ק. בחוברת לזכרו של זליג באיוק "שירת חייר", עמ' 32.
8. מזיא פ. עמ' 146.
9. רוזנברג "בחודים במאבק" בתוך משואה ב', תליצחק, ת"א אלול תשל"ד — ספטמבר 1974, עמ' 75—76.
10. עדותו של באיוק ז. בתיק "בנדין — סוסנוביץ", בלה"ג, 48—57, פיתוח מסלול 3811.
11. רוזנברג י. שם, עמ' 76.
12. רוזנברג י. בראיון.
13. פרוטוקול שנרשם בבחפסט על-ידי פרץ רבס ובו דו"ח של אלכס גוטמן והשלמה מפי אחותו אסתר (תושיה) גוטמן-הרצברג. הדו"ח מופיע ב"משואה" א' תשל"ג ללא תאריך רישום. ככל הידוע לי, הוא נרשם בסוף 1943.
14. על-פי עדויות שגביתי מי. רוזנברג ששלח את יאז'ה שפיגלמן, ומח. הרצברג, שיצאה בקבוצה השנייה. מקריאה שיטתית בספרה של פרדקה מזיא ומבניית לוח התאריכים משלים ללוח התאריכים המופיע בעבודתה של חנה יסול בנושא: "יהודים והנהגה יהודית באזור וגלמביה בתקופת השואה", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך, ירושלים 1979, על-פי כל אלה אין ספק כי יציאתה של יאז'ה שפיגלמן היתה באוגוסט 1943. בספרו "די יודן אין סלובקישן שטאט 1939—1945", אולדנבורג, מינכן, וינה, 1980, עמ' 155

- טוען ל. ליפער כי יאז'ה הגיעה לז'ילינה באוגוסט 1942, והוא מסתמך על עדותו של אנדרי שטיינר שניתנה לו בשנת 1967.
15. עדותו של ארווין שטיינר — ראש המרכז היהודי בז'ילינה, עמ' 4. העדות בסלובקיה נגבתה על-ידי אריק קולקה ונמסרה לי על-ידי פרופ' באואר ללא סימון או מספור. להלן "עדות שטיינר".
- על שליחותה של יאז'ה שפיגלמן דוח גם למשלחת בקושטא בראשית אוגוסט 1943, בלה"ג, תיק סלובקיה, מכתבים מס' 100 ו-103.
16. מזיא פ., עמ' 210.
17. מזיא פ., עמ' 210.
18. עדות — שטיינר.
19. ראיון — תושיה הרצברג וכן ראיון — שטיינר.
20. ראיון — רחנברג. שטיינר מצייין בעדותו שבתקופה שבין אוגוסט לנובמבר 1943 עברו רק 40 איש וטוען כי יש בידו מסמכים על כך.
21. קורנינסקי ו. "בשליחות חלוצים", בית לחמי הגיטאות, הקיבוץ המאוחד תשל"ט, עמ' 138.
22. נוימן י. "בצל המוות", הוצאת ספרים נוימן בע"מ, ת"א 1958, עמ' 153.
23. ראה ברטיסלבה לקושטא, ארכיון מורשת, SL135, SL142.
24. רניה: "בנדודים ובמחתרת 1939—1943", עמ' 131. רניה מאשימה את ב. — חבר "הנוער הציוני" (כנראה הכוונה ללאון בלאט, ר.ג.) כי סירב לעזור לאנשים מתנועות אחרות בטענה כי בראש ובראשונה עליו להציל את אנשיו מהנוער.
25. על "קיבוץ עתיד" ראה: פרליס ר. עמ' 28.
26. ברנט י. "בשליחות נידונים למוות", ת"א, עינות, תשי"ז, עמ' 30.
27. שם, בעמוד 32, מצייין ברנט שאריה ליורר הגיע בקבוצה הראשונה לבודפשט, ואין הדבר כך, מכיוון שבמרצת 1943, שהה אריה ליורר במחנה לאופן, עד להחלפתו בשבויים גרמנים, בהחלפה השנייה. אחיו, דוד ליורר, עזב את בנדין רק בינואר 1944. הקבוצה הראשונה שהגיעה מזוגלמביה להונגריה היתה קבוצת חברי "הנוער הציוני" והם: תושיה ופינק הרצברג, שמעון דיאמנט, גילה מילכמן ויעקב ליברמכט. (האחרון מ"השומר הדתי").
- הערת המערכת: לאנשי "הנוער הציוני" בגיטו לא היה כל קשר עם שליח מבודפשט. הבריחה לסלובקיה ומשם להונגריה אורגנה על-ידי חבר "הנוער הציוני": יעקב רחנברג, ובהמשך בסלובקיה, על-ידי החברה תושיה הרצברג.
28. ארכיון ירושם, 053/103.

"לכי, עשי דבר־מה"

מחברת הרשימה, אחת מחברות "הנוער הציוני" באזור זגלמביה, שנמלטה בשנות השואה מפולין לסלובקיה ומשם להונגריה, פרסמה בשנת 1968, ספר־רשימות על שנות השואה בשם "החול הצוחק". ד"ר אשר כהן, מחוקרי השואה באוניברסיטת חיפה, כתב על ספרה של תושיה שיש בו "האמת האישית של אדם... אמה של נערה צעירה ושל קבוצת צעירים, בבחינת רסיס מההיסטוריה של מיליונים".

הנה אחד מרסיסים אלה.

בשעה עשר בערב היא הופיעה בבית זר, בעיר זרה, בארץ זרה, התיישבה מול בן־אדם זר וגילתה לו את סודה:

היא סיפרה על הברחת פרטיזנים פולנים בגבול סלובקיה, על אמה ושני אנשים שנחטפו על־ידי המבריחים הסלובקים הדורשים כופר גבוה מאוד, ומאיימים להסגיר אותם לידי הגרמנים; היא סיפרה לו על החברים שיבואו בעקבותיה ויפלו כמוה לידיהם של הפושעים.

"עשה דבר־מה, אבל מיד, פן יהיה מאוחר", הפצירה בו בשקט. "עשה דבר־מה" אמרה כפי שאמה לחשה לה: "לכי, עשי דבר־מה". והיא עזבה עם שחר את הבקתה, נסעה אל הבלתי ידוע ובשקשוק גלגלי הרכבת היא שמעה בלי הרף: "עשי דבר־מה, עשי..." הלחישה של אמה הביאה אותה באופן בלתי מובן לפני הדלת הזרה הזאת.

ועכשיו, בהסתכלה בבחור הסלובקי־נוצרי, היושב מולה, היא מרגישה בכל חושיה, שהוא־הוא "יעשה דבר־מה", שהוא יציל, שהוא ישחרר.

הסלובקי מסתכל באורחת הלא־צפויה; הוא מקשיב לדבריה, תחילה בריחוק; לאט־לאט בפליאה, בעניין, בהבנה. כל משפט שלה מקרב אותו לבקתה שבגבול סלובקיה־פולין. הוא רואה את שלושת העצורים שם בעליית־הגג; הוא חש

את האימה בה הם שרויים, הוא יודע, שכל רגע מקרב אותם לנפילה לידי הגרמנים. הוא מסתכל על השעון, הוא כבר מעורב בפרשה. הוא מאמץ את המחשבה, הוא מפעיל יוזמה, הוא נוטל על עצמו את האחריות.

כן, האיש הזר הזה נעשה איש סודה. היא סיפרה לו את האמת, אבל לא את כל האמת: הסוד של היהדות נשאר טמון עמוק בלבה, ואפילו בערב של וידוי לא יצא ממחבואו.

"יש לי רעיון; אני אנסה; ואת בינתיים, תנחזי בחדר של אשתי", אמר והציג אותה לפני אשתו בחדר הסמוך.

בחדר הסמוך הסתכלו בה שני זוגות עיניים יהודיות משתי תמונות שעל הקיר: עיניו של גבר עטור זקן ופאות, ועיניה של אשה בלבוש יהודי מסורתי. היא הביטה במארכת ובתמונות לחילופין ושאלה באיפוק מלא:

"מי הם?"

"הורי" — היתה התשובה.

"איפה הם?"

"באשוויץ? — למה?" — שאלה בזהירות.

"כי הם יהודים".

"יהודים...?"

באותו רגע הרגישה האורחת שהסוד שלה, שהיה שקוע בלבה, פרץ החוצה; פתאום הרפה כל מתח ממנה והיא שמעה את עצמה אומרת:
"גם אני יהודיה" ופרצה בבכי מר.

שתי יהודיות צעירות ישבו על הספה שלובות ידיים ודמעות זלגו מעיניהן. הסלובקי הנוצרי אֶלכסאזור פעל במהירות. הוא נעל מגפי עור שחורים, לבש מעיל עור, התחזה לגרמני ונסע במשאית לכפר סקליטה, שבגבול. הדברים התרחשו בהתאם לתסריט המאולתר של המציל המקרי. הפושעים נבהלו מן הביקור הלילי. גם העצורים נבהלו, אך נרגעו, כאשר בעת הנסיעה גילה להם המציל את האמת.

היא לא שאלה: למה? היא לא שאלה: למה בן-אדם, נוצרי סלובקי, סיכן את חייו, למה לא מנעה ממנו אשתו היהודיה את הסיכון? היא לא שאלה. עבורה זה היה מובן.

בעקבות נסיון ההצלה הראשון הזה, נסללה דרך חדשה להעברת חלוצים-לוחמים ופליטים יהודיים מפולין לסלובקיה. מספטמבר 1943 עד פברואר 1944.

ז'אק ברילמן (הולנד)

"יובל כזה? לא עוד, לעולם!"

(סיפור אותנטי שפורסם בעיתון הולנדי ב-4 במאי 1983)

כגנבים בלילה, בלי שאיש ציפה להם, הפתיעו צבאות גרמניה את הולנד, אור ליום 10 במאי, 1940. הייתי אז בן 24 ולא מזמן — התארסתי. ארוסתי היתה בת גילי ושנינו היינו מבתים יהודיים. היהודים, וכן הלא־יהודים, הוכו בהלם. הדבר פגע קשות בהולנדים אבל עוד יותר גרוע היה מצבם של היהודים. גרמניה שימשה כדוגמה למה שצפוי לנו. בשנת 1933, כאשר אדולף היטלר ופלוגות ה.ס.ס. שלו עלו לשלטון, מיד פתחו בפרעות נגד היהודים. כשנדע ליהודי הולנד על הכיבוש החליטו רבים מהם לשלוח יד בנפשם. היו כאלה ש"ארגנו" את כל בני־משפחתם להתאבדות משותפת.

אנחנו לא איבדנו את עשתונותינו. איש מאיתנו לא תכנן התאבדות, אם כי חששנו מפני העתיד. הצבא והצי שלנו שנלחמו בגבורה, לא יכלו להגן על הולנד מול כוחות עדיפים במספר שהתקיפו במפתיע. אני מעז לומר שכוחותינו הוכיחו גבורה עילאית בהחזיקם מעמד חמישה ימים עד שנאלצו להיכנע. עד עצם היום הזה רוחשים כמעט כולם כבוד ל"בחורינו" על עמידתם האיתנה להגנת הולנד. מאות נהרגו או נפצעו קשה בקרבות.

הולנדים רבים מררו בבכי בראותם את הצבא הגרמני ואת פלוגות ה.ס.ס. נכנסים ככובשים לארצם. אבל, היו גם מי שפרצו בקריאות שמחה וצהלה. חלפו רק ימים מעטים ומסביב לרובע היהודי באמסטרדם הוצבו מאות, אולי אלפים של אנשי ה.ס.ס. חמושים בכלי נשק שונים — בעוד שנשקם היחיד של היהודים היו אגרופיהם בלבד.

לפני המלחמה היתה קיימת בהולנד מפלגה פאשיסטית קטנה (נ.ס.ב.), וזה פלוגה צבאית (ו.א.). כעת, הרימו אנשים אלה ראש והרגישו, כי מותר להם לנהוג ביהודים בדרך ש"למדו" מן הגרמנים. הם עזרו ל.ס.ס. וגם לו.א. לערוך מצוד על היהודים ועל אלה שהשתדלו להעניק להם הגנה. הסוחרים העניים,

מוכרי ירקות או פירות בעגלות הוכו קשות, ועגלותיהם רוקנו ממרכולתם. ודאי שלא יכלו להגן על עצמם בפני הפלוגות החמושות!

פלוגות אלה זרמו בלי הרף כדי לבצע מעשים מחרידים. יהודים רבים ניסו להתגונן במקלות או בשרשראות, אבל הוכו עד מוות. היו גם קבוצות, תחילה קטנות ואחר כך יותר גדולות, של לא־יהודים שבאו לעזרת היהודים, אבל קצרה ידם להושיע מול הכוחות שעלו עליהם. בכל זאת יותר ויותר לא־יהודים באו לרובע היהודי כדי להושיע עזרה והצטיינו בכך תושבי הרובע "ירדן" שמאות מהם באו לעזור. "הירדנים" כפי שכוננו, לחמו כמו אריות. היו מקרים שבהם נאלצו אנשי ס.ס. וגם ו.א. — לסגת. אבל כעבור כמה שעות במקום מאות באו אלפים ואפילו בטנקים. אין לתמוה אפוא על שהצליחו לשבור מהר כל התנגדות. הופיעו שפע של צווים נגד היהודים. נאסר עליהם להשתמש בתחבורה ציבורית, לבקר במסעדות, בתיאטרון וכו', נאסר על היהודים לעבוד בצוותא עם לא־יהודים ובכל אותם המקומות נתלו שלטים ועליהם כתובות: בגרמנית ובהולנדית "הכניסה ליהודים אסורה!".

שלטים שעליהם הכתובת: "הרובע היהודי" (בגרמנית ובהולנדית) הוצבו סביב לרובע כדי שכל אחד יידע לאן נכנס. הדשים לבקרים פורסמו צווים שנועדו ליהודים וגם — ללא־יהודים.

שבועות מספר לאחר כיבוש הולנד, ביוני 1940, נישאנו. נאלצנו ללכת ברגל לבית העיריה, מפני שנאסר עלינו לנסוע במונית ובכל כלי־רכב אחר. ב־9 ביוני נערכה חתונתנו בבית־הכנסת, בטכס צנוע מאוד. היה זה יום עצוב למשפחתנו ולידידינו.

גירוש

כעבור כמה שבועות פתחו הגרמנים בשעות הערב המאוחרות במצוד ברובע היהודי. הם אסרו מאות, ובהמשך אלפי יהודים, מנער ועד זקן. הגרמנים התנהגו בגסות והכו בלי רחמים, לפעמים — עד מוות. בייחוד שפכו את זעמם על אלה שניסו להתנגד! אנשי ס.ס. השליכו את האנשים מן המדרגות ואלה שנחבלו עקב כך ולא יכלו ללכת, נזרקו לתוך משאיות שהובילו אותם לתחנות הרכבת. משם נשלחו לוסטרבורק, מחנה באחד ממחוזות הולנד שבו רוכזו היהודים. מוסטרבורק נשלחו למחנות הריכוז בפולין ובגרמניה. להעברתם למזרח השתמשו ברכבות ישנות מאוד. לעיתים נדחסו לתוך הקרונות אנשים רבים מדי. ילדים וזקנים נחנקו בהם למוות. כל אחד נשא עימו צרור בגדים קטן ולא יותר מזה. קשה במיוחד היה מצבם של הורים עם ילדים. משפחתנו גרה בהילורסום יחד עם חותנתי ובניה. אני עבדתי עדיין במשרתי באמסטרדם בהיתר מיוחד מטעם החברה שבה הועסקתי.

בסוף שנת 1941 נשלחו רוב בני המשפחות שלנו למחנות ריכוז, בלא שנקבל עליהם ידיעה כלשהי. אשתי הרתה וב־9 בפברואר, 1942, נולדה בתנו, רון, למרבה המזל בריאה ושלמה.

ב־9 ביוני, 1942, רוכזו באמסטרדם, לפי צו, כל היהודים שהתגוררו מחוץ

לעיר. נאלצנו אפוא גם אנחנו לעבור לדירה חדשה ובאנו לגור בביתה של אחות אשתי: בני המשפחה שלי עברו לגור אצל הורי, בחלקה הדרומי של העיר. בחלק זה גרו יהודים מעטים. סבורים היינו שכאן לא יערכו הגרמנים חיפושים, שכן, 90% של יהודי אמסטרדם גרו ב"רובע היהודי".

בינתיים החלו להגיע שמועות על התנאים הנוראים במחנות הריכוז. מדי פעם קיבלו תושבי אמסטרדם ידיעות על מותם של בני משפחותיהם. התהלכה אף שמועה שהיהודים מומתים בגאוו!

ב-5 באוגוסט, 1942 נאסר אבי בביתו. הוא נצטווה לעבוד בשביל הגרמנים ומכיוון שלא התייצב, נלקח בכוח. מאותו רגע ואילך לא שמענו עליו מאומה. הוא נספה במחנות.

בינתיים נפסקה עבודתי בהנהלת החשבונות, מפני שכל היהודים שעבדו במחלקת האדמיניסטרציה — פוטר, אולם מנהל המפעל, שבו היו מייצרים מעילי פרווה, מצא דרך להעסיק אותי במפעל כעובד מקצועי, נעשיתי אפוא פרווה. כל היהודים שהיו מועסקים במחלקה זו הופרדו מן השאר. היינו 47 יהודים, צעירים וקשישים ומקום עבודתנו היה בסארפתי-סטראט, בפירת אמסטל.

ב-7 בנובמבר, 1942, כאשר התכוננו לארוחת הצהריים, פרצו פנימה חמישה אנשי ס.ס. ומחנות ירייה בידיהם. בצעקות ציוו עלינו לצאת החוצה וכך עשינו. בחרף חיכו לנו שלוש משאיות! הם דחפו אותנו לתוך המשאיות והביאו אותנו לאחד מבתי-הספר. שם מצאנו מאות אנשים שמצבם היה כמצבנו. יותר ויותר יהודים החלו להגיע. בשעות אחר-הצהריים נאספנו במגרש בית-הספר ונבדקו המסמכים שלנו: השמות, הכתובות ומצבנו המשפחתי. מיד הלכו להביא גם את הנשים והילדים. כאשר לא מצאו אותם בבית, אסרו יהודים אחרים. ה-ס.ס. חייב היה לאסור מספר אנשים קבוע מראש. גם אשתי ובתי בת תשעת החודשים נאסרו.

המפגש של בני המשפחה במגרש בית-הספר היה קורע לב. אשתי לקחה עימה מעט בגדים בשביל עצמה ובשביל רוז, מעיל בשבילי ובשבילה ויותר מזה לא יכלה לשאת. הביאה גם עגלה של רוז ושמה בה מעט בגדים. רוב האמהות באו עם תינוקות או עם ילדים קטנים מאוד. לפנות ערב באו אנשי ה"יודן-ראט" שניסו, כביכול, לתווך בין ה-ס.ס. ובין היהודים. לפי הערכתם היה מספר הנאספים למעלה מ-1,350 יהודים.

כל אותה עת נאלצנו לעמוד על רגלינו וסבלו מכך בעיקר הקשישים והאמהות שנשאו תינוקות בזרועותיהן. היינו כמעט בטוחים שנישלח לוסטרבורק ומשם למחנה ריכוז.

בערב נשמעה, בשאגה, פקודה: כל היהודים ייכנסו לתוך המבנה! ציינתנו, כמוכן, ובכל זאת דחפו אותנו אנשי ס.ס. בכידוניהם כדי שניכנס מהר. קמה בהלה. האנשים נדחקו דרך הפתח הצר ודרכו זה על זה ונתקלו בעגלות הילדים. ברגע מסוים איבדה אשתי את רוז! היא צעקה ואני נדחפתי פנימה. גם אני דחפתי אחרים כדי להגיע לרוז. פתאום ראיתי איש ס.ס. מרים גבוה את העגלה עם התינוקות ומשליך אותה, ברעש, על הארץ. למרבה המזל היתה הילדה קשורה בחגורה, אבל נבהלה ופרצה בבכי. לבסוף הגעתי אליה ומסרתי אותה לאשתי, כשהיינו בפנים אמר לנו איש ה"יודן-ראט" שהגרמנים יקראו את

שמות האנשים שנאסרו. בידי אנשי ס.ס. היתה רשימה של עובדי מפעל מסויים. עד שפתחו בקריאה נאלצנו לעמוד. בשעה אחת בלילה, התחיל איש ס.ס. לקרוא סוף סוף, מספר שמות. הוא אמר שהאנשים שיקראו בשמם יעמדו בצד ימין של החדר ואלה שלא יקראו, יעמדו מצד שמאל. מבחוץ הגיעו קולות של חשמליות ושל אוטובוסים שנסעו הלך וחזור. חשבנו שעוד מעט נישלח לוסטרבורק.

בשעה 1.30 קראו מתוך הרשימה את השמות של הצוות שלנו. פנינו ימינה והצטרפנו אל מאות האנשים שעמדו שם. כעבור זמן מה, הופסקה הקריאה ומאות אנשים ששמותיהם לא נקראו — פנו שמאלה. אלה שעמדו מימין, נצטוו לעזוב את החדר ואיש ה"יודן-ראט" שעמד בפרוודור אמר לנו: "בואו אחריי". כעבור כמה דקות אמר: "אתם רשאים ללכת הביתה"! ברגע הראשון לא האמנו, אבל ככל שהתקרבו ליציאה תפסנו שאנחנו חופשיים! שקלנו לאן לפנות בלילה. פתאום הסתערה עלינו פלוגה אחרת של ה-ס.ס. שאיימו לאסור אותנו. פתחנו במרוצה, אבל ה-ס.ס. כלל לא חשבו לאסור איש, הם רצו רק להפחידנו. האנשים שגרו ברחוב שבו נמצאנו שמעו אותנו ופתחו את הדלתות. זינקנו פנימה!

בבית שלתוכו זינקנו, משפחתי ואני, היו כארבעים וחמישה בני אדם, לרבות חמישה ילדים. בעלת-הבית מסרה מיטה אחת לכל הילדים והשאר התמקמו על כסאות או על הרצפה. קיבלנו קפה ומוזן חם לילדים. היתה זו אשה נפלאה, אשת חיל.

עובנו את הבית בבוקר השכם ולאחר הליכה של שעה וחצי הגענו לביתה של גיסתי שבו גרנו באותה עת. גם אחי הגיע לשם. הוא אמר היה להביא בגדים למקום מאסרנו או לשלוח אותם לוסטרבורק. לא עלה על דעתו שיראה אותנו שוב בבית. כולנו בכינו, אבל הפעם מרוב שמחה.

הייתי חייב לשוב לעבודתי ומה רבה היתה שמחתי כשנפגשתי שוב עם כל חברי לעבודה! אבל החוויה שעברה עלינו לימדה אותנו שיש למצוא מקום מחבוא. אבל איך ואיפה?

מתבוא אצל הולנדים חברי המחתרת

ידענו ששתי האמהות שלנו נמצאות במחבוא כלשהו, אך לא ידענו איפה הן, למרות שהכרנו את האיש שהעביר אותן לשם. לאחר קשיים רבים השגתי את כתובתו של האיש. נפגשתי עימו וגודע לי ששמו ג'ון. סיפרתי לו מהן בעיותינו והוא הבטיח לעזור, ואף כי לפי שעה לא היתה לו שום הצעה עבורנו, יעץ לנו למכור את רוב רכושנו כדי שנהיה מוכנים מיד לאחר שימצא כתובת בשבילנו. מכרנו בגדים ולבנים ואספנו סכום של 1,600 הפ"ל. לא היה זה סכום גדול, אבל קיוונו שנוכל לשלם בו בעד המחבוא ובכך להישרד עד לאחר המלחמה. מי שלא נתנסה בנסיבות כאלה, לא יוכל להבין כמה פחדנו מפני העתיד.

ב-23 בינואר, 1943, הודיע לנו ג'ון שמצא כתובת בשבילנו. למחרת עלינו להיות מוכנים לצאת לדרך. התארגנו במהירות, כי לא היו לנו דברים רבים.

ב־25 בינואר נתבקשנו להיות בשעה 10 בערב ברחוב שקט באמסטרדם. הלכנו לשם ברגל. גיזן הגיע בשעה שנקבעה. קפצנו מהר לתוך המכונית שלו. הוא הסיע אותנו לכפר קטן, לא הרחק מאמרספורט, שהיו בו משקים חקלאיים. עצרנו לפני אחד הבתים, שילמנו לג'ון 400 הפ"ל, הוצאנו את מטעננו הצנוע ממכוניתו, והוא מיהר להסתלק. ניגשנו לדלת הבית ודפקנו. איש לא ענה. מוזר! לפי דבריו של ג'ון הסכימו בעלי-הבית להסתיר אותנו בביתם. עמדנו בלי לדעת לאן לפנות. באותו רגע ניגשה אלינו אחת השכנות ושאלה: אתם יהודים? אמרנו — "כן". היא סיפרה שגיזן הביא הנה יהודים רבים וכלל לא בא בדברים עם בעלי-הבית. אם כן, הוליך אותנו שולל!

מה עלינו לעשות? האשה יעצה לפנות לאיכר שגר בקרבת המקום, כי ידוע לה שהוא מסתיר יהודים בביתו, אולי ימצא מקום גם בשבילנו. פנינו לכתובת זו. האיכר אמר שלצערו אין לו מקום פנוי, אבל הזמין אותנו להיכנס לרגע, לאכול ולשתות. קיבלנו את ההזמנה ברצון. בשעת השיחה אמר לנו שהוא מחביא בביתו שתי גברות יהודיות והביא אותנו לחדרן. את מי ראינו? את שתי האמהות שלנו. התרגשנו עד דמעות. מפי האמהות נודע לנו שגם אותן רימה גיזן אך למרבה המזל, אסף אותן איכר זה לביתו והן תוכלנה להישאר כאן עד כמה שהדבר יתאפשר. לנו לא יכול האיכר לעזור. הוא עלה על אופניו ונסע כדי למצוא כתובת כלשהי עבורנו. כעבור שעה חזר בידיים ריקות. נאלצנו לעזוב את המשק ואת האמהות בלב כבד. לשוא ניסינו למצוא מחבוא בסביבה. בשעות הערב המאוחרות החלטנו ללון על ערימת שחת בתקווה שמחר נצליח למצוא מקום סתר.

בבוקר השכם חידשנו את החיפושים. בשעות היום הציעו לנו האיכרים אוכל ומשקה, אבל חששו להלין אותנו בלילה בביתם. שבוע אחר שבוע ישנו על ערימות שחת, בדירי חזירים או ברפתות, בלי ידיעתם של בעלי הבית. כך עברו חודשים. לא תמיד זכינו לקבל אוכל מידי האיכרים, לכן נאלצנו להשיג אותו בכספנו, והכסף הלך ואזל. לא ידענו מה יילד יום והרגשנו שאורח חיינו מסכן אותנו. עם זאת האמנו שאיש לא ילשין עלינו. ב־26 במאי נשארנו מכל רכושנו — עשרה סנט וחצי.

החלטנו לפנות לתחנת המשטרה ולהסגיר את עצמנו. ידענו מראש שיאסרו אותנו, שישלחו אותנו לוסטרבורק ומשם למחנה ריכוז, אבל לא ראינו שום ברירה. כאשר היינו בדרך לתחנת המשטרה, נתקלנו בשוטר שרכב על אופניו: הוא עצר ושאל אם אנחנו יהודים. אמרנו את האמת. בקול מבשר רעות אמר: "חכו כאן עד שאשוב. אהיה כאן בעוד רבע שעה ואעביר אתכם לתחנת המשטרה. אל תעזו לברוח כי אנחנו נשיג אתכם בכל מקום!" הוא התרחק על אופניו ואנחנו, אחוזי פחד — חיכינו. היינו בטוחים שהוא יבוא במשאית כדי לקחת אותנו.

כעבור עשרים דקות הוא הופיע שוב על האופניים. הפעם פקד עלינו בוז הלשון: "תלכו קדימה עד שתקבלו פקודה אחרת. אם אגיד לכם לפנות שמאלה, תלכו שמאלה, אם ימינה — תלכו ימינה!" מילאנו אחר פקודתו, אף כי ידענו שתחנת המשטרה נמצאת במרחק של חמש דקות מכאן. הוא הוביל אותנו בדרך אחרת. חשבנו שבכוונתו להביא

אותנו למפקדת S.D. (משטרת הביטחון). "משרדים" רבים שלהם שוכנו במשקים הגדולים או בבתים היפים ביותר. הלכנו, כפי שנצטוונו וכעבור עשרים דקות הגענו אל מחוץ לעיר. ראינו בית כפרי בודד. שביל צר הוביל אל הבית והשוטר הורה לנו ללכת בו. היינו בטוחים שהגענו למטה שירות הסדר. השוטר קרא: "היכנסו מהר! הצילו את חייכם!" רצנו בכל כוחנו. האיכר ואשתו קראו: "היכנסו! ניצלנו! לא יכולנו לעצור בעד דמעות-האוויר. בכינו. האיכר ואשתו האכילו אותנו וסיפרו שגם הם וגם השוטר הם חברי המחתרת ובשעה שעזב אותנו בדרך, בא אליהם כדי למצוא כתובת בשבילנו. בביתם הותר לנו להישאר שעות ספורות בלבד, אבל הם הבטיחו למצוא מקום מחבוא עבורנו. בשעת ערב מאוחרת חזר השוטר, הפעם בלבוש אזרחי והתנצל על כך שצעק עלינו, אבל רק באופן כזה יכול היה להרשים אותנו. בשעה 10 בערב, ליווה אותנו לבית אחר בקירבת מקום. כאן הורשינו. להישאר מספר ימים עד שנמצא סידור יותר סביר.

ב-31 במאי עברנו לגור אצל משפחת דירק ואריזיה בוטרנברוד, הוריהם של ארבעה ילדים. הם קיבלו אותנו בסבר פנים יפות ואמרו שנוכל לגור בביתם שבוע ימים. בהמשך השיחה התברר שבשעות היום אוכל להיות אצלם, עם אשתי ובתי, אבל בלילה אלון בביתו של שכן. הלכתי לשם, אבל כעבור מספר דקות באה בתם של בוטרנברוד במרוצה והזעיקה אותי לבוא חזרה כי רוז חלתה. מיהרתי לבוא ומצאתי את רוז בהתקף של עווית. אשתי ואני היינו אובדי עצות, אבל דירק רץ מיד להביא את דוקטור ון-לאנט. דירק סיכן את עצמו מפני שאסור היה לו להיות מחוץ למקום מגוריו. הוא חזר מיד עם הרופא שגם הוא היה בסכנה על הגשת עזרה רפואית ליהודים. הוא התעלם מן האיסור ובא להושיט עזרה. הרופא בדק את הילדה, הזריק לה חומר ארגעה אך הזהיר אותנו שהעוויות עלולות לחזור. הילדה נרדמה ואני עמדתי לשוב לבית השכן, אבל אחת הבנות הציעה שהיא תישן אצל השכנים כדי שאוכל להיות עם אשתי ועם רוז. שלושתנו עברנו לחדר בקומה העליונה, על יד חדרי השינה של הילדים.

למחרת השתפר לגמרי מצבה של רוז ויכלה לשחק להנאתה בחדר העלייה המרווח. הרגשנו בבית משפחה זאת כמו בבית. האנשים היו נחמדים מאוד וקראנו להם דוד דירק ודודה אריזיה. הדודה דאגה לאוכל עבורנו, כיבסה את הלבנים והחיתולים של רוז ואת הבגדים שלנו. ודוד דירק היה בעל-חנות לחלקי אינסטלציה. כאשר בא לקוח, נשמע צלצול הפעמון ואז ידענו שעלינו לשמור על שקט מוחלט ולהחזיק את רוז על ברכינו. בשעה שדודה אריזיה נהגה להביא לנו אוכל ומישהו זר היה בחנות, היא התנצלה ואמרה שעליה להביא קמח מעליית הגג. לקחה קערה גדולה, בתוכה שמה קערה קטנה ובה הארוחה שלנו, כיסתה אותן ועלתה לחדרנו.

כעבור כמה ימים בא ד"ר לנט לבקר אצל רוז ולראות מה שלומה. כשחלף השבוע ואמורים היינו לעבור למקום אחר, התברר שאנשי המחתרת לא הצליחו למצוא מחבוא בשבילנו. כמה מאושרים היינו כאשר אריזיה ודירק הסכימו להשאיר אותנו בביתם שבוע נוסף. בכינו מרוב שמחה, חיבקנו ונישקנו אותם. לאחר השבוע הנוסף לא דובר עוד על כך שעלינו לעבור לדירה אחרת!

אף כי כל המשפחה התייחסה אלינו יפה, אנחנו חייבים תודה מיוחדת לדודה אריזיה שדאגה לנו ואהבה ביחוד את רוז "שלה". לא שילמנו למשפחה אפילו אגורה אחת.

ב־1 באוקטובר, 1944, באה אלינו במרוצה אריזיה, בשעה עשר בערב, מתגשמת בכבודות ובוכה. היא אמרה שהגרמנים אסרו את דירק. בעיירה הסמוכה, פוטטן, נרצח קצין ס.ס. והחשודים במעשה היו חברי המחתרת. נאסרו הגברים המתגוררים בפוטטן וסוחרים רבים מן הסביבה. הודעו לנו עד עומק נפשנו. למחרת נודע לנו הפרטים על מה שאירע בפוטטן: הגרמנים שרפו כמאה בתים, ואסרו את כל הגברים. הבחורים שנמצאו בבתיהם או ברחוב רוכזו באחת הכנסיות ומשם נשלחו כולם למחנה ריכוז. הגברים מניקארק רוכזו בבניין העירייה ושוטרים הולנדים שמרו עליהם.

נפוצה שמועה שבבתי האסירים ייערך חיפוש שמטרתו לגלות אם יש בהם מקלטי רדיו, שהחוקתם נאסרה בחוק זה זמן רב. ברדיו אפשר היה להאזין לשידורים של התחנה האנגלית ולתוכנית בהולנדית של "רדיו-אורניה". אכן נמצא מקלט בביתו של הודוד דירק. מיד החבאנו אותו במקום בטוח. לאחר שהות של שנה וחצי במחבוא זה — נאלצנו לעזוב אותו. ב־7 באוקטובר עזבנו את הדודה אריזיה ואת ילדיה בצער רב ועברנו למקום אחר שמצאו בשבילנו אנשי המחתרת, למספר ימים בלבד.

המשפחה החדשה שקיבלה אותנו נתנה לנו אוכל ומשקה, אבל לא היתה דומה למשפחתה של הדודה אריזיה. כמובן היה זה טוב יותר מליפול בידי הגרמנים. ב־2 בנובמבר עזבנו ועברנו למשפחה אחרת, הפעם לזמן קצת יותר ארוך. אשתי ורוז גרו בבית של אחד הבנים הנשואים של המשפחה ואני בביתם של ההורים. אם כן, לא גרנו יחד, אבל הודות לקרבה שבין שני הבתים יכולנו להתראות בקביעות. גרתי עם אופא (האב) ומואט (האם) ועם ארבעת ילדיהם ועזרתי לאב בעבודתו במשק, במרעה ובחליבת הפרות. הם קראו לי "יאאפ".

בינתיים עלה בידי הגרמנים לגלות רבים מאנשי המחתרת ואת אלה שנתנו מסתור בביתם ליהודים. במחצית חודש מארס ביקשו אופא ומואט שנעזוב את ביתם ואנחנו הבנו את חששותיהם. מצאנו איכר אחר שהיה מוכן לעזור לנו. מאחורי חוותו, בתוך שדה-מרעה, עמדו כמה מחסנים עזובים. לא היו להם לא גגות ולא חלונות אבל בעזרתו של האיכר ובעזרת אנשים נוספים, אפשר היה להתגבר על כך. האיכר ואשתו הבטיחו לדאוג לכלכלתנו. לא זו בלבד שלא דרש מאיתנו תשלום, אלא אף הבטיח שידאג להשיג בשבילנו גיירות מזויפים. בסביבה זאת גרו עתה מאות בני-אדם שפוננו מארנהם, מפני שבאיזור זה התחוללו קרבות קשים בין בעלות-הברית ובין הגרמנים. האיכר דאג לכך שהגיירות שלנו יעידו שגם אנחנו פונינו מארנהם. תוך ימים ספורים תוקן "ביתנו" ויכולנו לעבור לגור בו. על-פי תעודת הזהות המזויפת היה שמי עכשיו יעקב בריילמאן ושם אשתי — וימפיה (ויים) ורק רוז לא החליפה את שמה. את השמות ואת כתובתנו בארנהם היינו חייבים לשנן היטב. בעזרתו של האיכר ובעזרת בני דירק ואריזיה התקנו, מרוב, תנור ועוד. עצי הסקה גנבתי מן החורשה הסמוכה והבאתי אותם במריצה. טוב היה לנו בביתנו זה.

האיכר, שהיו לו קשרים טובים עם המחתרת, דאג שנקבל אפילו דמי כיס להוצאות קטנות. קשרנו קשרי ידידות עם רבים מאנשי ארנהם, האמיתיים, וכמובן לא גילינו להם שהגנו יהודים. חלפו שבועות ויכולנו כבר לחוש שקרב היום של שחרור הולנד.

ב-17 באפריל, בבוקר השכם, שמענו נקישה על הדלת. איש ממפוני ארנהם ביקש עזרה. הוא נאלץ לעזוב את הבית שבו גר ולא נמצא לו דירה אחרת. כשנכנס אמר, שיש לו אשה ובת קטנה. הזמנתי אותו ואת משפחתו לארוחת הבוקר והבטחתי לו שיוכל להישאר איתנו עד שימצא מקום אחר. ידענו מה חשובה העזרה בעת צרה! שם האיש היה סיפ, שם אשתו דיני ושם הילדה בת-השבע — וילי. תוך זמן קצר היינו חברים טובים. שנינו עבדנו בכל העבודות הדחופות. בינתיים שמענו שהגרמנים מובסים צעד אחר צעד. קרוב למחסן שלנו גרה, בתוך קרון-דירה משפחתי גדול, איש ואשה וחמשת ילדיהם וכנראה שזו היתה דירתם זה שנים. ב-18 באפריל ראינו שפרצה דליקה והקרונ עולה בלהבות. בני המשפחה ברחו החוצה ורצו אלינו. וים ואני רצנו לקראתם ופתאום ראינו את האיש רץ חזרה אל מקום הדליקה. שמענו את קריאת אשתו: "היידה, חזור!" אבל הוא לא שמע. אספנו את האשה ואת הילדים לתוך המחסן שלנו ואז שמנו לב שהבעל נורה. חטפתי את תיק העזרה הראשונה ורצתי לעברו. שני גרמנים חסמו את דרכי, דחפו אותי בכידוניהם ולא איפשרו לי להתקרב לפצוע. באין ברירה חזרתי למחסן. האיש נפצע קשה. כעבור כמה שעות ניסיתי שוב לגשת אליו. הפעם הצלחתי, אבל לצערי — איחרתי. האיש נפטר. בעזרת מספר אנשים העברנו את הגופה לקרון, כלומר לחלק שנותר ממנו. בשובי למחסן נאלצתי לספר לאשה ולילדים את האמת המרה. הגברת קאבאלט וילדיה נשאר איתנו וכעת היינו משפחה גדולה, בת שתיים-עשרה נפשות, בשטח של שלושה על ארבעה מטרים. האיכר, ון דה באק, הסכים לדאוג לכלכלת כולנו. בשעות היום היתה הצפיפות נסבלת. בלילה פיזרנו שחת על הריצפה כדי שכל אחד ימצא לעצמו פיסת מקום.

למחרת, ב-19 באפריל 1945 לפנות בוקר ראינו, מספר טנקים קנדיים עוברים על ידינו. לא האמנו למראה עינינו. סיפ ואני, רצנו לדרך הראשית ותוך שניות אחדות ישבנו על הטנק. דיברתי עם הקנדים אנגלית, השגורה בפי, וכעבור שעה קלה רצה גם אשתי ושאר האנשים אחרינו. אם כן, אנחנו משוחררים! תודה לאל! הכול השתוללו מרוב שמחה.

לפנות ערב בא אלינו קצין קנדי ושאל אם אסכים למלא תפקיד של מתרגם רשמי. הסכמתי. תפקידי היה לתווך בין האיכרים והאוכלוסיה המקומית לבין הצבא. העבודה היתה מרובה ובלי שכר, אבל כגומול קיבלתי שפע של מצרכי מזון: לחם לבן, חמאה, ירקות וכד'.

חלפו שבועות והגרמנים נחלו תבוסה בהולנד וב-5 במאי 1945, נכנעו רשמית, כידוע. האנשים השתוללו משמחה כאילו אחז בהם הטירוף.

באחד הימים, כששתינו יחד קפה, אמרתי לסיפ ולדיני: "יש לי הפתעה. היודעים אתם איוו משפחה אנחנו?" הם לא הבינו את שאלתי. אמרתי: "אנחנו יהודים ונאלצנו לחיות במחבוא למעלה משנתיים!" הם לא יכלו להאמין. אחר-כך אמר סיפ: "גם לי יש הפתעה. יש לי אריג צמר שיספיק בדיוק לזוג מכנסיים.

עשה מאריג זה מכנסיים בשבילך, כי אלה שאתה לובש קרועים לגמרי." צחקנו ובכינו לסירוגין. סיפ ומשפחתו שבו לארנהם ואנחנו נפרדנו מהם בצער רב. כעבור שבועות חזרה גם יודית קאבאלט עם ילדיה להילוורסום, הם נסעו בקרון שתוקן בינתיים. גם אנחנו נסענו לשם, כי שם התגוררה משפחת אשתי. באשר לגורל משפחותינו נודע לנו, כי מאה עשרים ותשעה — נרצחו במחנות ריכוז. איך ומתי זאת לא נדע לעולם. מבני המשפחה הקרובים ביותר איבדנו — את אבי, את אחי, את שתי אחיותי הנשואות, את בעליהן וילדיהן, אשתי איבדה את אחותה הנשואה, את גיסה ואת ילדיהם. נספו הדודים, הדודות, סבתות וסבים ורבים אחרים. אחי, לואיס, סיפר לי את קורותיו: הגרמנים מצאו אותו בתוך המחבוא ואסרו אותו. אשתו לא היתה איתו באותה שעה, כי נסעה להילוורסום כדי למצוא מחבוא אחר. הדרכון שלה היה מזויף ובביקורת גילו זאת הגרמנים ואסרו אותה. היא נשלחה לוסטרבורק ושם פגשה את אחי. יחד נשלחו משם למחנה ריכוז ויחד נדדו ממחנה למחנה. שניהם נותרו בחיים.

לתשומת-הלב! לאות תודה לשלוש המשפחות שהצילו את חיינו כתבתי ספר על-פי היומנים שלי. שם הספר יהיה: "ששת המפלאים". כתבתי עוד מספר ספרים ואני מחפש מו"ל.

תרגמה מאנגלית רינה נזר

לוסדרכט, 4 במאי 1983

חסידי אומות העולם — למה הם עשו זאת?

זה כעשרים וארבע שנים קיימת על-ידי "יד-ושם" ועדה לציון חסידי אומות העולם. ברם, עניינם של האנשים האצילים האלה, שהצליחו לשחות נגד הזרם העכור באירופה בזמן מלחמת העולם השנייה, בא לידיעת הציבור הרחב בארצנו, רק אחרי שבעיותיהם באו לידי ביטוי בשידור ה"כלבוטק" המפורסם של רפי גינת בטלביזיה הישראלית. יבורך רפי גינת על שהביא בפני הצופים את בעיותיהם הקשות של אותם המצויינים, שמסיבות שונות החליטו להתיישב בישראל. מספרם אומנם קטן, 31 מבין אלפיים וחמש-מאות חסידי אומות העולם שאושרו על-ידי הועדה הנ"ל, ואשר קיבלו את המדליה עליה חרותה בעברית ובלועזית המימרה: "כל המציל נפש אחת, כאילו הציל עולם מלא". הנהלת "יד-ושם", וכמה חברי-כנסת, נרתמו מיד לפתור את הבעיה הזאת, ועתה מקבלים האישים האלה משכורת חודשית של כאלף שקלים. למקרים דחופים כגון: התקנת משקפיים חדשים, העברה דחופה לבית-החולים וכדומה נמצא פתרון התנדבותי לשביעות רצונם של אצילי הנפש האלה. כאמור ה"כלבוטק" הביא לידיעת הציבור הרחב את בעיותיהם הכלכליות והחברתיות המיוחדות של חסידי אומ"ה שקבעו את ביתם בישראל, אך טרם נפתרו בעיותיהם הכלכליות של מאות חסידי אומ"ה בארצות אירופה, ובמיוחד במזרח אירופה.

ננסה עתה לסקור ולהבין את התופעה המופלאה הזאת של חסידי אומות העולם בכלל. כל בר-בני-רב בישראל יודע, שעיקר פעולתם היה בארצות אירופה בזמן הכיבוש הגרמני. רובם מאלו שנשארו בחיים, גרים באירופה. אך כמה מאות מביניהם הגרו וגרים בארצות אמריקה או קנדה, אם לפי יוזמתם, ולפעמים על-פי הזמנת ניצוליהם.

מה מספרם? הזכרתי לעיל את המספר של אלפיים וחמש-מאות. לפעמים עזרו להם בהצלה, באופן פעיל, בן-הזוג, בת-הזוג, הבן או הבת המבוגרים, כך שאפשר לאמוד את מספרם של חסידי אומ"ה, בשלושת אלפים וחמש-מאות. עלינו לקחת בחשבון, שהיו מקרים שהגרמנים גילו את היהודים המסתתרים

בבתיהם של המסתירים, ורצחו את המצילים על ניצוליהם. כמובן שאין אנו יכולים לדעת את מספרם המדויק של המצילים הללו, אך נוכל לשער את מספרם בכחמש-מאות איש. אנו מתקרבים אפוא לכארבעת אלפים גיבורים נועזים. יש גם מספר קטן מאוד של אנשים שמסיבות שונות אינם מעוניינים למסור את עדותם, אף שידוע כי הצילו יהודים בסכנת נפשות. אלו המעטים טוענים: "עשיתי מה שעשיתי, כי חובתו של האדם לעזור לזולת במצוקתו. אין אני מעוניין במדליה, אף שאני מעריך מה עושה 'די־ושם', ואם שוב תהיינה נסיבות דומות, אשתדל להתנהג כפי שהתנהגתי בזמן הכיבוש הגרמני." היות שהועדה לציון חסידי אומ"ה קיימת ופעילה וממשיכה לקבל בקשות והצעות, הן של ניצולים והן של מצילים, אפשר אם כן לשער שתוך חמש שנים נגיע אולי לששת או אפילו לשבעת אלפים חסידי אומ"ה. מעניין, שדווקא בשנים האחרונות — ארבעים שנה אחרי השואה, מגיעות לועדה יותר בקשות מאשר לפני עשרים או עשר שנים. זהו נושא מעניין שכדאי להקדיש לו מאמר מיוחד. נשער שבתום פעולת הועדה הזאת נגיע למספר המירבי של כעשרת-אלפים חסידי אומות העולם שפעלו בכל ארצות אירופה. האם המספר הזה אינו מדהים במיעוטו ובקטנותו באירופה בעלת האוכלוסייה של כחמש-מאות מיליון איש?! המספר המזערי הזה, באופן יחסי, מעלה עוד יותר את ערכם המוסרי של חסידי אומ"ה, שהיו בבחינת אחד בעיר ושניים במשפחה בין מיליוני אנשים, אם לא שונאים, או לפחות אדישים לגורל היהודים הנרדפים על צווארם. היו עוד כמה מאות מקרים של לא-יהודים שהצילו יהודים, או ניסו לעזור להם, אך מגיעיהם לא היו הומאניים וטהורים, או לא היה סיכון נפשות מצד המצילים. מקרים כאלה לא יכלה הועדה לאשר. חוק "די־ושם", שנתקבל בכנסת ב-1953, אומר בעניין הזה: "ולחסידי אומות העולם ששמו נפשם בכפם להצלת היהודים". במשפט הקצר הזה יש בו שתי הוראות ברורות: א) שהאיש צריך להיות חסיד אומות העולם, כשהצלת היהודים נעשתה תוך סיכון נפשות. כדי שנוכל להסביר את המושג הראשון "חסיד אומות העולם", עלינו לצלול במקצת לים התלמוד והפוסקים הראשונים. אין המושג הזה נמצא בתרבויות ובלשונות אחרות. קיים שם הכינוי: חסיד, צדיק, קדוש ועוד. הכינוי "חסיד אומות העולם" הוא מושג יהודי פארא־אקסלנס. יכול להיות שהוא קשור בהיסטוריה המיוחדת של עמנו, שחי כמעט אלפיים שנה מחוץ לגבולות מולדתו, שמר על אופיו המיוחד, לא נטמע בין העמים ולא התבולל.

ידוע שבין מחבר המשנה, ר' יהודה הנשיא (רבי) ובין הקיסר הפילוסוף, אנטונינוס שררו יחסים מצויינים. אין ספק, שהידידות הזאת יסדה על רקע אינטלקטואלי, אך במשך הזמן, התפתחו היחסים בין מנהיג היישוב, נשיא יהודה, לבין הקיסר של האימפריה הגדולה בעולם, גם ליחסים מדיניים וחברתיים. הקיסר אנטונינוס, בהשפעת רבי, עזר ליהודים בארץ-ישראל וגם מחוצה לה בעניינים כלכליים שונים. הוא גם התערב לטובתם והצילם מפני פרעות במושבות רומיות שונות, אליהן הגרו היהודים אחרי חורבן בית שני. בתלמוד בבלי, במסכת עבודה זרה דף י' עמוד ב' כתוב: "אנטונינוס שמשו לרבי, כי שכיבא אמר רבי, נתפרקה החבילה", לאמור, כשנפטר הקיסר אנטונינוס, אמר נשיא יהודה: "נתפרקה החבילה", כלומר היחסים בין אנטונינוס והעם היהודי. ורש"י מבאר

ומפרש את הסיבה ל"התפרקות החבילה" — "אהבתנו שנקשרה נפש בנפש". שם גם מסופר שאנטוניוס שאל את רבי, אם הוא יזכה בעולם הבא: "אמר לי (אנטונינוס) אתינא לעלמא דאתי, אמר לי, הן." רבי ענה אפוא ללא היסוס, שאנטונינוס זכאי לעולם הבא. אין לנו הרבה מקרים בתלמוד בו קובעים התנאים או האמוראים על לא-יהודים שיש להם נחלה וחלק בעולם הבא. היחסים בין רבי ואנטונינוס היו כה ידועים ומושרשים אצל חכמי ישראל, שאנו שומעים על אודותם גם ממקורות אחרים. בתלמוד הירושלמי, מסכת סנהדרין, פרק י', כתוב: "אנטונינוס אתא גבי רבי, אמר לו, חמי, מיקלתי לי מגלויתן בעלמא דאתי, אמר ל-איני". המובאות בירושלמי ובבבלי דומות לגמרי. הקיסר אנטונינוס (Antoninus), שהיה ידוע כאיש נוח לבריות ושהעניק אוטונומיה רחבה לפרו-בינציות הרומיות ועזר ליהודים בארץ-ישראל ובמושבות הרומיות, זכה לתואר חסידי אומות העולם וזכה למקום מכובד במקורותינו. בתלמוד ירושלמי, מסכת סנהדרין, שממנו ציטטנו לעיל (פרק י'), כתוב: "אם באים הם גרי-צדק, אנטונינוס בא בראש כולם". אנטונינוס, כנראה לא היה היחיד שזכה לתואר הנעלה הזה, אם כי הוא אולי החשוב ביניהם, והראיה שבמסכת סנהדרין מדברים כבר בלשון רבים: "חסידי אומות העולם יש להם חלק בעולם הבא" (סנהדרין דף י"ג).

הרמב"ם בהלכות שמיטה—יובל, פרק י"ג, הלכה י"ג מוסיף נימה אוניברסלית לזוכים בעולם הבא: "ולא שבט לוי בלבד, אלא כל איש ואיש מכל באר עולם, אשר נידבה רוחו אותו והבינו מדוע להיבדל לעבוד לפני ה' לשרתו ולעבדו, לדעת את ה', והלך ישר כמו שעשאו ה', ופרק מעל צווארו עול החשבונות הרבים, אשר ביקשו בני-האדם, הרי זה מתקדש קודש קדשים, ויהיה ה' חלקו ונחלתו לעולם ולעולמי עולמים, ויזכה בעולם הזה, דבר המספיק לו, כמו שזיכה לכהנים וללוויים". זה דורש הרמב"ם מהלא-יהודי, שעל-סמך הבנתו ומודעותו בא לעבודת ה'. אך בזה לא סגי. הוא חייב להיות "ישר כמו שעשאו ה'" "ופרק מעל צווארו עול החשבונות הרבים", לאמור, אדם בלי רבב. במקום אחר (רמב"ם, מלכים ח', י"א) דורש הרמב"ם הרבה פחות מאלה שרשאים להיקרא חסידי אומ"ה. וכך כותב שם "הגשר הגדול": "כל המקבל שבע מצוות ונוהר לעשותן הרי זה מחסידי אומות העולם ויש לו חלק בעולם הבא".

בכל המובאות האלה מהתלמוד והרמב"ם ההגדרה של חסיד-אומות-העולם מתייחסת או לאישיות מוסרית מוחלטת, או לאישיות שנסתה הסד ועזרה ליהודים בעת צרה. שתי ההגדרות האלה אינן קשורות בסיכון נפשית. הקיסר אנטונינוס לא סיכן את נפשו בהצילו יהודים בקולוניות שהיו שייכות לאימפריה הרומית. החידוש בחוק "יד-ושם" — 1953, הוא שהוסיף על-יד "חסידי אומות העולם" את המשפט המשמעותי "ששמו נפשם בכפם". אין התוספת וההגדרה הזאת מבטלת את ההגדרות של התלמוד והרמב"ם, כי היא מתייחסת לתקופת השואה, דהיינו לשנים 1933—1945. בתקופה הזאת, הנקראת באופן כללי, תקופת השואה, כשחוקי גירנברג שלטו ברייך השלישי, כל המסתיר יהודי כדי להצילו, אחת דתו — להמית. לפיכך ההגדרה של חסיד אומות העולם, לפי חוק "יד-ושם", היא תובענית, נעלה ונשגבה. זה הוא אפוא התואר הכי נעלה שמדינת ישראל יכולה לכבד בו לא-יהודי. זה גם מחייב את חברי הועדה לציון פעולותיהם

של חסידי אומות העולם, לעיון מדוקדק בעדויותיהם של הניצולים והמצילים ולזהירות מירבית בהחלטותיהם. ולאחר שהועדה החליטה שפלוגי או פלוגית זכאים לתואר הנעלה הזה, יש להתייחס לאנשים האלה בכבוד ובהוקרה, ולדאוג למחסורם, אם יש צורך בכך.

דרכי הפעולה של הועדה לציון פעולותיהם של חסידי אומות העולם. את המועמד לתואר חסיד אומ"ה, מציע בדרך-כלל הניצול או הניצולים, ולפעמים גם המציל. במקרים מסוימים יכול להציע גם אדם אשר אינו ניצול או מציל, כאשר היה — למשל — רק עד ראייה להצלה. הועדה מורכבת ברובה מניצולי שואה, כשחלק נכבד מהם משפטנים וחוקרי השואה והגבורה. כשמתקבלת בקשה בדבר הענקת תואר חסיד אומ"ה, הן מן המציל והן מן הניצול, נשלח למבקש שאלון מיוחד ובו פרטים על אישיותו, היכולים לשמש תומר-עזר בדיוני הועדה במועדות. אם המציל או הניצול נמצאים בארץ, הרי אחד מחברי הועדה גובה ממנו עדות. בדרך-כלל רצוי שתיגבה העדות גם מהניצול וגם מהמציל, אם שניהם נמצאים בארץ. במקרה אחד המבקשים, המציל או הניצול, גרים בחוץ-לארץ, דורשת הועדה, שהעדות תאושר על-ידי הקונסוליה הישראלית. במדינות שלא קיימת בהן קונסוליה ישראלית, דורשת הועדה שהעדות תאושר על-ידי נטריון. בפולין קיים המכון היהודי ההיסטורי, המשמש לוועדה כעין קונסוליה לגבי גביית עדויות. לאחר שנאספו עדויות ומסמכים בתיק של המועמד, נקבע אחד מחברי הועדה כרפרנט של התיק המסוים ואחד כקורפרנט. הרפרנט, לאחר שראיין את הניצול או את המציל, או את שניהם יחד, או במקרה שאלה נמצאים בחוץ לארץ, לאחר שעיין במסמכים ובעדויות בכתב, מציע בפני הועדה את מסקנתו, אם לחסד ואם לשבט. בדרך-כלל מתפתח דיון, ולפעמים ויכוח, אם הקריטריונים והעובדות שעליהם מתבסס הרפרנט, הולמים ומתאימים את לשון החוק. לאחר שמועמד אושר על-ידי הועדה כחסיד אומות העולם, הוא מוזמן על-ידי "יד-ושם" לטכס קבלת התואר הנשגב הזה. אם מסיבות שונות: גיל, מחלה או מוות הוא לא יכול להופיע, מוזמן מישוה ממשפחתו. בדרך-כלל משתתפים בטכס הן הניצול, או הניצולים, וכן בניהם ובני בניהם. הטכס מתחיל בהדלקת אש-תמיד על-ידי המציל באולם "זיכור" המרשים, קריאת שיר מתאים ושירת "אני מאמין". כל הדברים הנאמרים בטכס מתורגמים לשפתו של המציל. משם פונה הכבודה לשדרות חסידי אומות העולם, והניצול נוטע שם עץ על שמו. על יד העץ ניצבת לוחית בעברית ולועזית, עליה רשום שמו של המציל ומדינתו. אחרי כן מוזמנים המציל, הניצולים והאורחים לאולם בתוך הבניין של "יד-ושם". שם מקבל המציל את המדליה מאחד מחברי הועדה, עליה חרות הפתגם "כל המציל נפש אחת כאילו הציל עולם מלא". בדרך-כלל מתבקש המציל לומר את דברו. הנאום הוא קצר וענייני. הוא אומר בדרך-כלל שרק מילא חובה אנושית אלמנטרית, ואם חלילה וחס יישנה הדבר, הוא לא יחסס לפעול כפי שפעל. אחרי-כן מספרים הניצולים, לפעמים באריכות, את פרטי הסיפור ורק אז נודע על מעשיו המרובים והמסוכנים שעשה המציל, שברוב צניעותו לא רצה לספר עליהם.

המניעים לפעולותיהם. לאחר ההתעניינות הרבה שהראה הציבור הרחב בישראל ("כלבוטק וערב ההוקרה ב"הבימה") באישים המופלאים האלה, רצוי

לדעת, מי הם האנשים האלה, שהועדה החליטה לזכותם בתואר "חסיד אומות העולם". מה הניע את האנשים הללו לעשות את אשר עשו, בזמן שכל העולם עמד על דמנו ושתק? למה דווקא הם סיכנו את נפשם ואת משפחתם, בעת הזאת ובימים ההם. הלא הסתרת יהודים כרוכה היתה בסכנת נפשות. על הומות וגדרות התיל של הגיטו, תלו הגרמנים מודעות, שאסור לבוא בכל מגע עם היהודים ואסור להושיט להם כל עזרה, והמפר את הפקודות האלה "ייענש קשה". מי שבקיא בנומנקלטורה הגרמנית בשנים הללו, יודע מה פירוש המילים "ייענש קשה". כדי לבצע את "הפתרון הסופי של העם היהודי", אחוז הגרמנים בשיטות הרמייה והשקר והצליחו להכניס את היהודים לגיטאות. הרוצחים בכפפות לבנות ובמגפיים מצוחצחים טענו, שהגיטו הוא מקום ריכוז זמני ליהודים, עד סיום המלחמה, כדי להפריד את היהודים מהאוכלוסיה הארית. אחרי זמן מסוים, נוכחו היהודים לדעת, בעיקר הצעירים וחברי תנועות נוער החלוציות, שהגיטו הוא התחנה הראשונה למוות. צעירים אלה ניסו לברוח מהגיטו, אך מרביתם נתפטו על-ידי הגרמנים או עוזריהם הנאמנים, האוקראינים והליטאים, ונורו במקום (זה נקרא בסלנג הגיטואי "מוות דה-לוקס"). אלה שהצליחו להימלט מהגרמנים וגרורותיהם, והגיעו לבית איכרים כלשהו, נדחו לרוב ו"נתבקשו" להסתלק מהר, הן מפני שהאיכר הממוצע שגא את היהודים והן מפני שהאיכר פחד מן הגרמנים ולא רצה לסכן את משפחתו. אך למרות השנאה, האדישות והפחד, נמצאו בודדים בכל ארצות הכיבוש הגרמני באירופה, שהעזו להתנגד לטרור הגרמני ולקחת תחת חסותם את היהודים הנרדפים והצילום ממוות נוראי. אין צורך להדגיש שכל הצלת יהודים על-ידי לא-יהודים היתה בחזקת סכנת נפשות גם למציל וגם לבני-ביתו.

מי הם המצילים ולמה עשו זאת?

בדרך-כלל היו אלה אנשים מבוגרים, בעלי אומץ-לב בלתי רגיל. צעירים ששנאו את הגרמנים ואת שיטותיהם ורצו להילחם בהם, הצטרפו בדרך-כלל לשורות המחתרות שהיו פעילות במיוחד בארצות יוגוסלביה ופולין. אך גם בין חסידי אומ"ה אנו מוצאים בחורות ובחורים צעירים, שמסיבות שונות לא הצטרפו למחתרת או לפארטיזנקה. אנו מוצאים גם הרבה מקרים, במיוחד בהולנד ובפולין, שאנשי המחתרת הצילו יהודים, ובמיוחד ילדים. בין המצילים היו נשים וגברים מכל שכבות האוכלוסיה; פועלים ואיכרים, סוחרים ובעלי-מלאכה, אנשי כמורה קאתולים ופרוטסטנטים, סופרים ופילוסופים, שגרירים וקצינים. לא רבים היו בפמליית מצילי יהודים, שגרירים וקצינים גבוהים, אך מעטים ביניהם, הצילו הרבה יהודים, וזאת הודות למעמדם הרם והקשרים המסועפים בחוגים הדיפלומטיים. ראש וראשון ביניהם היה ראול ולנברג, דיפלומט שבדי בבדפשט, שמעלליו בהצלת יהודי הונגריה נהפכו כבר לאגדה. הרבה ספרים פורסמו על מעשיו הנועזים והאציליים, וגם סרט טלביזיוני הופק עליו לאחרונה. יהודים רבים מקורבנות השואה היו נשאים בחיים, לו נמצאו עוד עשרה ולנברגים. זה מספר שנים פורחות שמועות, כאילו ולנברג חי ברוסיה, בבית-כלא או באיזה מחנה-עבודה. עובדה היא, שכשכבשו הרוסים את בודפשט בראשית

1945, התייצב ולנברג במטהו של המרשל מלינובסקי לבקש שמיכות ומוזן ליהודי בודפשט, נאסר והוטס מיד למוסקבה. כשמשפחתו בשבדיה לא קיבלה ממנו כל ידיעה, פנתה לבקש את עזרתם של גורמים בעלי השפעה, כולל המלך השבדי. בהתחלה התעלמה הממשלה הסובייטית מהפניות שבאו מכל קצווי העולם, עד שלבסוף הודיעה, כי ולנברג ישב בכלא לוביאנקא, על-ידי מוסקבה, הידוע לשמצה, ושם נפטר משבץ-לב ב-17 ביולי 1947. מי שמכיר את השלטון הסובייטי, צריך לדעת, שאם הממשלה הרוסית מודיעה רשמית על אדם שהוא נפטר, יש כל הסיכויים שהאיש אינו עוד בין החיים. הלוואי ואהיה נביא-שקר בנידון. ויסלחו לי כל העולים מברית-המועצות ש"ראו" או "דיברו" עם ולנברג, ואלו בישראל הנוטים, מסיבות שונות, להאמין להם. איש באמונתו יחיה, ואני אשמה יחד איתם, אם נזכה לראותו חי בינינו, כי היה האיש צדיק בדורו, והוא רק בן 32 בהיעלמו. לאותו סוג דיפלומטים אפשר לצרף את הדיפלומט הספרדי, אנגל סנס בריו (Angel Sans Briz)², אשר פעל מתוך השגרירות הספרדית בבודפשט. הוא פעל בשיטות דומות לאלו של ולנברג. היה מכובד אצל ממשלתו במדריד, שנתנה לו גיבוי מלא בהצלת יהודים. הודות למעמדו הדיפלומטי הרם וקשריו המצוינים בקהיליה הדיפלומטית בבודפשט ובברלין, הצליח להציל מהשמדה מאות יהודים.

הדיפלומט השלישי שראוי לציין, הוא אריסטידס דה סוזה מנדס (Aristides de Souza mendes) ששימש כקונסול כללי של פורטוגל בבורדו צרפת. הוא נתן ליהודים בלגים וצרפתים אשרות-כניסה לפורטוגל וכך הציל מאות יהודים מציפורני הגרמנים. הוא לא ציית לממונים עליו בליסבון וגם לא שמע לעצותיו של סגנו, שהסתייגו ממעשיו. הוא עבד יומם ולילה, החתים את אשרות הכניסה באותם ימים גורליים ב-1944, וכל הפונים אליו הצליחו להגיע לפורטוגל. לבסוף פוטר על-ידי הממשלה הפורטוגזית שגם שללה ממנו את זכות הפנסיה. פעולותיהם של שלושת הדיפלומטים האלה, מוכיחות שגם במשטר הגרמני הברוטלי, במשטר ששם לו למטרה לבצע את "הפתרון הסופי של בעיית היהודים", אפשר היה להציל הרבה יהודים, ובמיוחד בשנתיים האחרונות של המלחמה. לצערנו, לא היו הרבה דיפלומטים כשלושת אצילים ואמיצים אלה. הרבה יותר מסוכנת היתה פעולתם של אנשים פשוטים, שפעלו באופן עצמאי, בלי כל עזרה מבחוץ. הם אומנם לא הצליחו להציל אלפים או מאות יהודים כדיפלומטים הללו, אך הצלתו של יהודי אחד היתה קשורה במתח עצום ובסיכון. הם חיו בפתח תמידי, שמא עזרתם או הסתרם של היהודים תיוודע לשכן, שעלול להודיע על-כך לגרמנים, והמודיע עוד עשוי לקבל פרס כספי בעד הלשנתו. כל תוספת של נפש במשפחה מעוררת, בדרך-כלל, סקרנות אצל השכנים, אם זה בעיר, בעיירה או בכפר. שערו בנפשכם תמונה כדלקמן: הורים יהודים עומדים לפני משלוח ("טרנספורט") במסמכים הגרמנים השקריים) לאחד ממחנות-הריכוז. הם מוסרים את ילדם הקטן לידי שלהם מלפני המלחמה. משאירים גם סכום כסף שיסיפק למחיתו עד סוף המלחמה (כשאף אחד לא ידע מתי היא תיגמר). והילד בן השלוש יש לו תווי-פנים שמיים, ראשו עטור

2. חסידי אומות העולם — כנ"ל, עמ' 74.

תלתלים שחורים והוא נימול. נוסף שמצב כזה קרה בפולין, במקום שהאוכלוסיה הורעלה במשך מאות בשנים ברעל האנטישמי. הפולני שהחליט לגמול טובה לחברו היהודי מלפני המלחמה, היה צפוי לסכנות תמידיות. לא פעם היתה מתעוררת בעיה בתוך משפחתו הוא. קרה שהבעל החליט להסתיר ולהסתכן והאשה התנגדה, כשהילד כבר היה בבית, והוריו כבר עלו השמימה. היא היתה מתריסה נגד בעלה, שהוא מסכן את ילדיהם הקטנים (והיא צדקה). את הוויכוחים האלה שמעו לפעמים הילדים, ותארו לכם, מה יכול היה לקרות אם אחד הילדים ירמוז על הימצאו של ילד זר בביתם, בלי כל כוונות רעות, בגן-ילדים או בבית-הספר. נתאר לעצמנו תמונה יותר בולטת. זוג מסוים בעיר החליט להסתיר בבתו ילד יהודי, דווקא בלונדיני ובעל עיניים בהירות. הזוג פועל במשותף ובהרמוניה מלאה. הוא בונה חדרון מבודד לילד, דואג לכל צרכיו ומחליט ליתר ביטחון לא להוציאו החוצה. אך מי יתקע לידנו, שאחד הילדים של המסתירים, בעת המשחק עם חבריו, לא יתפרץ לפתע פתאום ויאמר בתמימות — "אבל אצלנו יש ילד חמוד, יהודי". במשפט קצר זה, שם הילד התמים לאל את כל המאמצים הנעלים של הוריו. מיותר להזכיר מה היה ההמשך של פליטת-פה כזאת. העליתי את הדוגמה הזאת, כי מקרים כאלה היו שכתיים ואופייניים בפולין. נזכר, שלפני המלחמה גרו בפולין שלושה וחצי מיליון יהודים, ועל-אף האנטישמיות הגואה, בעיקר בשנים שלפני המלחמה, היה מספר לא מבוסס של פולנים ישרים ואמיצים. הרבה מבין אלה לחמו נגד הגרמנים בשתי תנועות המחתרת הגדולות. אחרים, אם מסיבות של שכנות טובה מלפני המלחמה ואם מסיבות הומאניות נשגבות ומתוך רצון לשחות נגד הזרם, החליטו להסתכן ולהציל יהודים.

היתה גם קבוצה אחרת של תושבי אירופה שנרתמו להצלת היהודים מסיבות אדיאולוגיות. היו אלה אנשים שהיו חברים או אוהדים של מפלגות מתקדמות וסוציאליסטיות. החינוך המתקדם שקיבלו בבית או בתנועה, מבוסס על שוויון בין אדם לאדם, גרם שהאנשים האלה, שבעצם סבלו מהגרמנים, סיכנו את עצמם והצילו יהודים, שלעתים אפילו לא הכירו אותם אישית לפני המלחמה. בין המצילים בקבוצה הזאת, אנו פוגשים: סופרים, שחקני בימה, אמנים, עיתונאים, צירי פרלמנט וחברי המחתרת האנטי-גרמנית (בעיקר בהולנד).

בין המצילים שסיכנו את נפשם יש לציין את הנשים והגברים שעשו זאת מסיבות דתיות. היו ביניהם גם קתולים וגם פרוטסטנטים, לרוב מהכמורה הבינונית והנמוכה. אומנם היו מספר מצילים מבין הכמורה הגבוהה, כמו הארכיבישוף האוקראיני בלבוב שהציל משפחות רבנים, אך כאמור, מספרם של הבישופים והארכיבישופים היה קטן מאוד. וחבל, כי האוכלוסיה במזרח אירופה היתה, והיא גם היום, דתית מאוד, ומספיק היה, לו דרש הרועה הרוחני דרשה אחת פרו-יהודית בכנסייתו כדי להשפיע על צאן מרעיתו ולגרום לשינוי דעת המאמינים שלו כלפי היהודים. הכמורה הנמוכה לא-דווקא דרשה דרשות, אלא הסתירה יהודים מפני הגרמנים. לציון מיוחד ראוי הכומר האיטלקי, דון אריגו בקארי (Don Arigo Beccari),³ אחד ממצילי מאת הילדים היהודים חניכי "עליית-

3. "חסיד אומות העולם", עמ' 25.

הנוער", הידועים כילדי "וילה אמה". הכומר בקארי שימש כמורה ומנהל הסמינר לכמרים בכפר נונאנטולה (Nonantola) על-יד העיר מוֹדֵנָה. כשהגיעו לשם, אחרי נדודים רבים, חניכי "עליית-הנוער" עם מדריכיהם קיבל אותם הכומר בקארי בלבביות. הוא היה ידוע כלוחם אנטי-פשיסטי עוד לפני המלחמה. כשהתקרבו הגייסות הגרמניים לכפר, פיזר בקארי את הילדים בין כותלי הסמינר, ואת הנערים והמדריכים בבתיהם של האיכרים הנאמנים לו בסביבה. כשהסכנה גברה ולאזוני הגרמנים הגיעו שמועות שבסמינר מסתתרים יהודים, הצליח הכומר בקארי, תוך סיכון נפשות, לעזור למדריכים על חניכיהם, לעבור את הגבול לשוויץ הנייטרלית. מאת הילדים האלה הגיעו ב-1945 לארץ-ישראל.

פרשה מיוחדת במינה, שטרם נחקרה באופן יסודי ומקיף, היא פרשת השתרת היהדות ויהודים במנזרים. אנו יודעים באופן כללי שמאות ילדות וילדים הוסתרו על-ידי נזירות ונזירים, וכמעט בכל המקרים עשו זאת שלא על-מנת לקבל פרס, אלא מתוך הכרה דתית עמוקה, נאמנים לצו הדתי "ואהבת לרעך כמוך". אומנם במנזר היה יותר קל להסתיר יהודי אחד בין עשרות נזירים, או ילדה יהודיה בין עשרות נזירות מאשר בבית פרטי. היו גם תנאים אובייקטיביים שהקלו על הנזירים, שרצו להסתיר יהודים נרדפים. המנזר היה בדרך-כלל מרוחק ממרכז העיר. דרכי-התקשורת שעמדו לרשות הנזירים היו יותר משוכללות מאשר התקשורת אצל סתם אזרחים. משמעת הברזל של אם ואב המנזר, עזרו לשמור בסודיות מוחלטת עובדת השתרת יהודים במנזר. גם הגרמנים היו בתחילה משוכנעים שהנזירות והנזירים עוסקים בתפילה, בצום ובעבודת-הקודש בלבד. אך הודות לרשת ענפה של מרגלים ובוגדים, הגיעו גם לאזוני הקלגסים ההיטלריסטיים שמועות על-דבר הסתרתם של היהודים במנזרים מסוימים. וכשמצאו יהודי נסתר במנזר, לא רק שהיהודי חוסל, אלא גם האחראים על המנזר נענשו לפי "החוק הגרמני". כפי שציינתי לעיל, פרשת הסתרת היהודים במנזרים טרם נחקרה באופן יסודי. ראשית-כול, אין אנו יודעים את מספר הניצולים. אנו יודעים, כי מספר הנשים הניצולות במנזרים עולה על מספר הגברים הניצולים. היה יותר קל להסתיר ילדה, נערה או אשה יהודיה בעלת תווי-פנים "אריים", מאשר נער יהודי שנימול. כשהיתה "רציה" (בדיקה לא מתוכננת) על המנזר — בדרך-כלל על-פי הלשנה — ידעו הגרמנים לדוג את הנער היהודי בגלימת הנזיר מבין יתר הנזירים, ואזי אוי לנער היהודי ואזי לאב המנזר. ידוע לנו גם, כי חלק מהניצולים ובמיוחד מהניצולות, נשארו במנזרים גם אחרי המלחמה, אם מרצונם הטוב ואם בהשפעת הממונים על המנזר. ניקח בתור דוגמה ילדה יהודיה שנמסרה למנזר בהיותה בת שלוש או ארבע, ותוך כדי שהותה במנזר הושמדו הוריה. במשך כארבע שנים הספיקה ללמוד את כל התפילות הנוצריות, קיימה את כל מצוות הנזירות כהלכתן, נפשה נקשרה לאם המנזר, ששימשה לה תחליף לאם הטבעית. כאשר נסתיימה המלחמה איש ממשפחתה לא בא לחפש אותה ולגאול אותה, וגם המוסדות היהודיים שטיפלו בהחזרת ילדים יהודים ליהדות, לא ידעו עליה, כי לא נשאר איש ממשפחתה. הייפלא הדבר, כי לקהילת הנזירות נוספה נזירה נאמנה ?!

המיוחדים. כל חסידי אומות העולם שאושרו על-ידי הועדה הפועלת ליד "יד-דשם", לציון פעולותיהם של חסידי אומ"ה, סיכנו את חייהם ואת

חיי בני משפחתם, וכולם ראויים להוקרה עליונה של העם היהודי, ולשמש לעולם כדוגמה חינוכית של מסירות-נפש, אלטרואיזם ואומץ-לב. ברם, יש לציין במיוחד את אלו, שעניין הצלת יהודים בשואה, היווה אצלם המשך אידיאולוגי של פעולותיהם לפני המלחמה. אותו איכר ליטאי, וולאדאם קוצינסקאס, אשר הצייל בביתו בכפר נידח תשעה יהודים, ביניהם גם את כותב השורות האלה, וזאת נגד רצון אשתו, שדאגה לשלום שלושת ילדיה, בא באחד מימי יום ראשון, כטוב לבו ב"סמוגונקה" (י"ש תוצרת עצמית, שיצירתו נאסרה על-ידי המשטר הגרמני), לעודד אותנו ולספר, כי שומעים כבר בלילות את משק האווירונים הרוסיים, שאלתיו, למה הוא מסכן את עצמו ואת משפחתו. "תמיד עזרתי לנרדפים ואמשיך בעבודה זאת תמיד" ענה האיש. אחרי השחרור נודע לנו, כי בזמן המשטר הפשיסטי של סמטונה בליטה, היה מסתיר בביתו קומוניסטים, ואחרי-כן, בזמן הכיבוש הסובייטי, היה מסתיר את הלאומנים הליטאים. או ניקח לדוגמה את ההולנדי האמיץ, יופ ווסטריל, שכל חייו לחם למען צדק ויושר. עוד לפני המלחמה נסע לאינדונזיה — אז מושבה הולנדית — וסירב להתגייס לצבא הקולוניאלי. כשחזר להולנד ושימש כמורה, הוציאו הגרמנים ב-1941 תקנות חדשות לבתי-הספר, שלפי דעתו פגעו בעצמאות החינוך ההולנדי. יופ ווסטריל מחה בכתב נגד התקנות הללו, ומגי אז היה על הכוונת של הגרמנים. הוא היה נאלץ לנדוד ממקום למקום. באחד מנדודיו הכיר את הנוער החלוצי היהודי מארצות מרכז אירופה, שברח מהגרמנים והתרכז בהולנד. כנוצרי דתי קסם לו מאוד הרעיון הציוני. שיבת היהודים למולדתם ההיסטורית נראתה לו כטבעית. הוא לקח תחת חסותו את הנוער-הציוני הזה, והוביל אותו, מתוך סכנת נפשות, דרך הרי הפירנאים לספרד. רוב החלוצים האלה הגיעו לישראל. ווסטריל נאסר מספר פעמים על-ידי הגרמנים, הצליח לברוח ממאסרו, עד שנתפס על-ידי הגרמנים והוצא להורג ביריה, ב-11 באוגוסט 1944. כדי להבין את השקפת-עולמו וגדולת-נפשו, נצטט כאן את מה שאמר לאביבה בן-חלד, אחת מניצוליו, הנמצאת כיום בישראל: "את טועה אם את חושבת שאנחנו עוזרים לכם רק בגלל היותכם יהודים. גם אילו הייתם כושים או הוטנטוטטים היינו עוזרים לכם. אנו עושים זאת בשם הצדק."

נקווה שמעשיהם ופעולותיהם של אישים מופלאים אלה, יגיעו לידיעתם ולתודעתם של רבים. מהם ילמדו וכן יעשו. ומי יתן שלא נצטרך עוד לעזרת הזולת, כפי שזה היה במלחמת העולם השנייה הארורה.

מכתב למערכת

לכבוד מערכת "משואה"

בחוברת "משואה" כרך י"ד מאפריל 1986, הודפס מאמר של גיטה עמיפוז-זילבר "יפאני הציל יהודים". הנני כותב הערותי אלה, כי אני רוצה שבמערכת "משואה" יימצאו העובדות כתובים, כפי שאתאר אותן להלן: —

בזילנה (שהיתה או חלק ממדינת ליטא) התאספו, בשנת 1940, כעשרת אלפים של פליטים שברחו ממרכז פולין, שהיתה או בחלקה תחת שלטון הצבא האדום, ובחלקה תחת שלטון הנאצים.

היתה לנו התודעה או שהעצמאות של ליטא זהו עניין זמני — ושהסובייטים ישלטו עליה. לכן חיפשנו אפשרות לצאת לעולם החופשי. הציונים שבינינו חלמו על אפשרות לעלות לארץ ישראל.

ארגנו ועד שטיפל בעניינים אלה. הועד טיפל לרוב בבירת ליטא, בקובנה (שנקראה "קאונס"). צריך היה לטפל עם הקונסול הרוסי, עם נציג משרד הפנים הליטאי ועם הנציגויות הדיפלומטיות שנמצאו או בקובנה.

את הפעולות עם משרדים אלה ריכזתי או אני. כשהיו לי פגישות עם נציגים של המשרדים הממשלתיים והדיפלומטיים בקובנה — שיתף אותי פעולה ד"ר זרח ורופטיג. כמוכן שלפני כל הפגישות היו התייעצויות בועד שייצג את הפליטים. פעלנו ביחד עם משרד הסוכנות היהודית שפעל בקובנה.

כשנסגרה הקונסוליה הפולגית בקובנה לא יכולנו אנחנו, עם הדרכונים הפולגיים לפנות לקונסולים של מדינות שרצינו לעבור דרכן או לנסוע אליהן, כי הם לא הכירו יותר בדרכונים אלה. התחלנו אז לטפל במשרד הפנים הליטאי והם הסכימו לתת לנו לידימאס (סוף — קונדיאי) — זהו מסמך במקום דרכון ובסעיף: אורחות — הם כתבו אורחות בלתי קבועה. תעודות אלה עזרו לנו בהשגת הויות.

פנינו לקונסול הסובייטי וביקשנו שיתן לנו ויזה לעזוב את רוסיה. אחרי טיפול מסובך, שבו עזרה לנו מזכירה ליטאית של הקונסול (אינני זוכר את שמה) קיבלנו תשובה מהקונסול הסובייטי, שנוכל לקבל ויזה לעזיבת רוסיה הסובייטית אם תהיה לנו ויזה המאשרת זכותנו לנסוע מרוסיה למדינה אחרת. התחלנו להתרוצץ בין קונסולים שונים, לבסוף מצאנו יהודי שהיה קונסול כבוד של הולנד, והוא אמר לנו שהוא מוכן לתת לנו חותמת על דרכונו, כי אל האי קורסאו השייכת להולנד, אפשר להיכנס בלי ויזה. התעוררה הבעיה איך מגיעים מרוסיה לקורסאו. הדרך הייחודה זו דרך יפן. פנינו לקונסול היפאני, בזה טיפולתי ביחד עם זרה ורהפטיג, הסברנו לו את המצב, והוא הסכים לתת לנו ויזות מעבר דרך יפן. הוא הראה התעניינות והבנה למצב הפליטים, ולבסוף הסכים לתת לנו את ויזות-המעבר דרך יפן. גיטה עמיפוזילבר מספרת במאמרה על פעולות העזרה של הקונסול היפאני, אכן מגיעות לו תודה והוקרה.

בינתיים הגיעה ההודעה על סגירת הקונסוליה היפאנית בקובנה. הזמן היה קצר וצריך היה להשיג אלפים של ויזות. ארגנו עזרה לקונסול היפאני — אנשים שעזרו בהכנת הדרכונים, כדי שיהיו מוכנים לחתימת הקונסול. אינני יודע אם עלינו לגלות את מה שעשינו בהמשך. מספר הויזות שהקונסול היפאני הספיק לחתום עליהן, לא הספיק בשביל כולם והיה צריך להציל גם את יתר הפליטים. החלטנו אז שהיות והקונסול הרוסי אינו קורא יפאנית — צילמנו את הויזות היפאניות עבור דרכונים שלא הספיקו להשיג את הויזה. זה גרם אחר כך בגבול היפאני לצרות, אבל עסקנים יהודיים מהקהילה היהודית הקרובה לגבול (מן הצד היפאני) עזרו ונתנו לכולם להיכנס ליפן, משם נסעו לכל מיני כיוונים.

כשנסענו מקובנה למוסקבה, כדי להמשיך משם לוולדיוסטוק — לגבול היפאני, יזמתי עוד פעולה.

בידי מספר חברים — פליטים נמצאו מכתבים מירושלים המאשרים ששמור להם סרטיפיקט, אישור כניסה לפלשתינה — ארץ ישראל. במוסקבה פניתי לנציגות הדיפלומטית של תורכיה וביקשתי ממנו ויזת-מעבר לתורכיה — על סמך המכתב מירושלים, ומשם ניסע לארץ-ישראל. הציר התורכי הסכים, קיבלנו ויזת מעבר דרך תורכיה, ואז פנה כל אחד מאתנו לג.פ.או. בבקשה שירשו לנו לנסוע במקום לוולדיוסטוק לאודיסה ומשם ניסע לתורכיה. גם פה נתקלתי בקשיים. הג.פ.או., עצרה אותי לזמן קצר, ולבסוף שחררו אותי — ונתנו רשות לנסוע לאודיסה. שם הצלחנו לעלות על אוניה לתורכיה. אבל בתורכיה שוב היו קשיים. הקצין התורכי שצריך היה להרשות לנו לרדת מהאוניה — הודיע שהמכתב מירושלים אינו מספיק, נחוצה ויזה לארץ-ישראל — ואם אין ויזה כזו אסור להיכנס לתורכיה בויות-מעבר.

הסברתי לקצין התורכי את המצב ואת הסכנה לחיינו, אם יחזירו אותנו לרוסיה. ביקשתי שיתקשר עם מנהל המשרד של הסוכנות היהודית באיסטנבול (או ידעתי את הכתובת), הוא עשה זאת. מנהל המשרד של הסוכנות היהודית התקשר עם הקונסול האנגלי — שאישר בכתב שעל סמך המכתב שיש לנו, יתן לנו זכות כניסה לפלשתינה—ארץ-ישראל. לבסוף הגענו ארצה.

אותם האנשים שנסעו ליפאן, עברו חלקם לחרבין, חלקם לאמריקה, ולבסוף
הגיע חלקם הגדול ארצה.
על העזרה החשובה שקיבלנו מהקונסול היפאני יש להביע תודתנו. עזרה
זאת ראויה להערכה.
לפני כשלוש שנים ביקר קונסול זה בארץ, בנו לומד באוניברסיטה בירושלים.
הקונסול זכר אותי — התקשר איתי — הזמנתי אותו לביקור בתל-אביב. אשתי
ואני הזמנו אותו לארוחת ערב, הוא בא אלינו. בילינו ערב מעניין ומרגש.
לפני מספר חודשים הופיעו אצלי נוריקו קימוטו איש הטלוויזיה בטוקיו,
ותדרוקי הרדה עיתונאי יפאני. הם ביקשו ממני לספר מה שקרה בקובנה בשנת
1940 ועל העזרה שקיבלנו מהקונסול היפאני.
סיפרתי להם, הם ראינו אותי ושאלו שאלות, ואמרו לי שזה יופיע
בטלוויזיה בטוקיו.

עיונים היסטוריים

דב לוין

לחם ועבודה במשק מולאם*

(יהודי ליטא הסובייטית במישור הכלכלי-סוציאלי — 1940—1941)

ליקירי קובנה היהודית שולמית ז"ל, ר' יצחק ראבינוביץ
ולזכר בניהם עמוס ובנימין ז"ל

1. בקלחת ההלאמות וההפקעות למיניהן

באוגוסט 1940, סופחה מדינת ליטא לברית-המועצות והפכה לרפובליקה סובייטית לכל דבר. באותו זמן חיו בליטא (כולל חבל וילנה) 250,000 יהודים כ-10% מכלל האוכלוסיה. אחד מהצעדים הראשונים והמהותיים של המשטר החדש** התמקד במהלך הסובייטיזציה בעקרון הסוציאליסטי הבסיסי של השתייכות אמצעי-הייצור וכלי-הייצור לציבור.

החלת עקרון זה במציאות, התבטא בצורות שונות של הפקעות והלאמות הון, מפעלי-חרושת ומסחר וכן נכסי דלא-ניידי. מאחר ופרנסתם של רוב יהודי ליטא היתה מושתתת, כאמור לעיל, על מידה רבה של בעלות בסקטורים אלו, הרי שלהליכי ההלאמה ולתוצאותיה היו לגביהם השלכות משמעותיות ביותר. על אף המשמעות המהפכנית שנודעה לתהליכי ההלאמה, הרי הביצוע לא לבש בליטא צורה מהפכנית קלאסית ולא בלטו בו, בדרך-כלל, זעזועים קשים ותופעות-לוואי דרמטיות כפי שזה קרה לא רק במהפכת אוקטובר ברוסיה, אלא במידה מסוימת גם במזרח פולין ב-1939 ובצפון-מזרח רומניה ב-1940. בין

* מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף ורב שלבי המתבצע עליידי המחבר במסגרת המכון ליהדות ומגנו של האוניברסיטה העברית בירושלים ובסיוע — Adam and Pella Starkopf Fund.

** ראה מאמר קודם "חיי שעה בטרם שואה", "משואה", ה'.

היתר נבע מצב זה מכמה גורמים סטרוקטוראליים ואחרים שהיו אופייניים לליטא והם: (1) במשך השנים האחרונות השתדלה ליטא לבסס את משקיה וכלכלתה על אוטרכיה הולכת וגוברת ולהתקרב לאספקה עצמית גם בסקטור התעשייתי הראשוני וכן להכין מלאי מסוים של חומרי גלם ומצרכים חיוניים. (2) ב-43 מתוך כ-1,300 מפעלי החרושת, היו מרוכזים כ-56% מכלל העובדים. (3) חלק הארי של שיווק התוצרת החקלאית היה מרוכז בקואופרטיבים וחברות חצי-ממשלתיות. (4) ליטא שולבה למסגרת ברית-המועצות כחטיבה משקית אחידה על כל גורמי הייצור שפעלו בה קודם. (5) על אף השילוב המוחלט בברית-המועצות ועל אף ההנחיות שהוכתבו לה במישור הכלכלי על-ידי מוסדות סובייטיים מרכזיים וביניהם "וויניטשורג" נותרה לליטא (לפחות בתקופה הראשונה והשנייה) מידה מסוימת של אוטונומיה ובמיוחד בכל הנוגע לטאקטיקה, תמרון ועיתוי. (6) ההדרגתיות הזהירה שבה הפעילו השלטונות המקומיים את ההלאמות וההפקעות בכל הסקטורים הכלכליים.

מדיניות ההלאמה שנתקבלה אומנם בחיפזון בוצעה למעשה בצורה מאופקת ומבוקרת, צעד אחרי צעד, אך היתה גם די מתוכננת ויעילה כדי למנוע התחמקויות מצד אלה האמורים להיפגע ממנה. על-כן בראש ובראשונה (1940, 26 ביולי) הולאמו על-ידי ועדה ממשלתית בראשות ה. אלפרוביץ רוב רובם של הבנקים — ענף המפתח העיקרי בחיי הכלכלה והמשק. חוץ ממספר קטן של בנקים פרטיים (כמו של משה ברזין בקובנה, בונימוביץ בוילנה ועוד) רוב רובם של הבנקים היהודיים היו בבעלות ציבורית. על-כן מרבית עובדיהם ומנהליהם, פרט לבכירים ביותר,² כמעט ולא נפגעו עם ההלאמה.

עצם הלאמת הבנקים היתה רב תכליתית, שכן על-ידי כך השתלטו בצורה שקטה על רוב הכסף המקומי והזר השייך לבעלי האמצעים (אך גם על חוסכים קטנים) בסך-הכל 40 מיליון ליט. כמו כן הפכו הבנקים למכשיר יעיל של פיקוח, ריכוז והכנה לשלבי הלאמה הבאים. בתחילה הותרה משיכת פקדונות עד 1,000 ליט למשפחה מדי חודש ולימים צומצם הדבר לכדי 250 ליט בלבד. יתרה מזאת, כבר 10 ימים לפני כן נצטוו בעלי בתי-מסחר, חרושת, חנויות, מסעדות וכו' לא להחזיק בקופותיהם יותר מ-10% מהפדיון היומי ואת השאר להפקיד מדי יום בבנק.³ "באם בעל המפעל צריך לפדות סחורות מהמכס, מהדואר או ממקום אחר — הצהיר באותם ימים אברהם פלאקחין שמילא אז תפקידים מרכזיים במהלך ההלאמה⁴ — אנו נותנים לו שק לאחד המוסדות המתאימים". אומנם באמצעות שקים מאושרים על-ידי הבנקים יכלו בעלי המפעלים להסדיר העברות למוסדות ממשלתיים וכן גם לשלם לספקים, אך למעשה בעלותם על כספם הוגבלה, אם לא הופקעה. אין תימה שפקודה זו הפכה אחת מנקודות החיכוך הראשונות בין בעלי המפעלים, שלא השלימו עימה וניסו לעוקפה בתחבולות שונות, לבין השלטונות שראו בכך אקט של עבירה ואפילו חבלה על כל המשתמע מכך.

סבוכה ובעייתית הרבה יותר מהלאמת הבנקים היתה הלאמת התעשייה שהחלה ב-29 ביולי 1940 ונמשכה עד אביב 1941. על תכנון מיבצע זה והפעלתו ניצח התעשיין לשעבר שזה עתה מונה כקומיסאר העממי לתעשייה, חיים אלפרוביץ וכן עוזרו, מנהל השבונות לשעבר, בנימין רומנובסקי. שני אלה

היו מקורבים משכבר למחנה השמאל, תומכי מ.ו.פ.ר. וכד'. בשלב הראשון הקיפה ההלאמה "כל מפעל בו עובדים יותר מ-20 פועלים או מפעל בו עובדים לפחות 10 פועלים אך משתמשים בו בכוח מכני ולמפעל יש חשיבות עבור תעשייה מסוימת".⁵ ואילו מפעלים המופעלים בכוח מכני ומספר העובדים בהם קטן מ-10 — לא יולאמו". ברוב המפעלים החשובים והגדולים נתמנו קומיסארים ממשלתיים. תפקידם הראשוני היה לעמוד בראש ועדי העובדים שקיבלו לידיהם את המפעל תוך חמישה ימים. כמו כן נדרשו הקומיסארים "לדאוג שהעבודה השגרתית במפעלים לא תופסק". בדרך-כלל נתמנו הקומיסארים מבין אסירים פוליטיים לשעבר או מבין פעילי האיגוד המקצועי ואחרים שהיו מקורבים למחנה השמאל. על ההרכב הלאומי של הקומיסארים ניתן לעמוד מתוך הטבלה הבאה המשקפת חלק גדול (337 מתוך 460) של מפעלים שהולאמו בשלב הראשון:

ט ב ל ה 1. קומיסארים שמונו בתקופת הלאמת התעשייה בליטא לפי לאומיותם

תאריך המינוי	ליטאים	מספר הקומיסארים			סה"כ
		יהודים	פולנים	רוסים	
בכל התקופה	153 (45%)	107 (32%)	40 (12%)	37 (11%)	337 (100%)
29.7.1940	35	28	7	7	77
30.7.1940	23	11	4	4	42
31.7.1940	24	31	16	10	81
2.8.1940	70	35	11	16	132
3.8.1940	1	2	2	-	5

לפי נתונים אלו⁶ שיעורם של הקומיסארים היהודים בתעשייה היה גדול בהרבה משיעור היהודים בין פועלי התעשייה. אך עם זאת שיעור היהודים בין פעילי האיגוד המקצועי שמהם באו רוב הקומיסארים היה רב מאוד הן בתקופת סמטונה והן בשלב הראשון של התארגנות האיגודים בתקופת השלטון הסובייטי. בית-החרושת לטקסטיל "בוסטון" הולאם על-ידי ועדת עובדים מפעילי מ.ו.פ.ר. כקומיסאר מונה צעיר יהודי יוצא השומר הצעיר בשם סמולניק שהיה מועמד לחברות במפלגה הקומוניסטית. לאחר שהלה הועבר לנהל בית-חרושת מולאם אחר, בא במקומו יהודי אחד בשם ילין שלא היה קומוניסט? במקרים רבים קומיסארים לא-יהודים נקראו להלאים מפעלים של יהודים ולהיפך. במקרים מסוג זה תגובת הבעלים היתה חריפה מאוד, אם כי פרט לריסון חרישי והשמצת "היהודון הבוגדני וכפוי התודה" לא יכלו בשלב זה לעשות שום דבר ממשי. ברם, למעשה היוו היהודים את הקבוצה הנפגעת ביותר כתוצאה מהלאמת

החרושת כפי שניתן ללמוד מתוך שתי הטבלאות הבאות (טבלה 2 ו-3):
 מטבלה 2 מסתבר שבעוד שיותר ממחצית מספר המפעלים שהולאמו היו שייכים ליהודים, הרי מפעלים אלו היו קטנים יותר יחסית מאלה של הלא-יהודים שכן ערכם הכללי הגיע רק כדי שלישי. המפעלים היהודיים התרכזו בעיקר במוצרי מזון, הלבשה וכן עיבוד חומר הגלם הראשוני של מוצרים אלו (עורות, טכסטיל).

ט ב ל ה 2. מפעלי חרושת שהולאמו בליטא לפי ענפי הייצור והלאומיות של בעליהם

ענפי הייצור	של כל הלאומים		ליטאים		יהודים		אחרים	
	מספר מפעלים	הערך	מספר מפעלים	הערך	מספר מפעלים	הערך	מספר מפעלים	הערך
	ב-1,000 ליט	ב-1,000 ליט	ב-1,000 ליט	ב-1,000 ליט	ב-1,000 ליט	ב-1,000 ליט	ב-1,000 ליט	ב-1,000 ליט
ככול	37	5,888	26	3,750	8	1,400	3	738
מחצבים	74	22,043	35	12,413	39	8,078	10	1,552
מהכוח	79	28,679	14	14,076	40	7,013	25	7,590
כימיקלים	39	20,186	5	2,968	30	10,762	4	6,456
עורוח	44	17,501	6	3,504	37	13,940	1	57
סכססיל	63	41,266	13	14,783	43	18,028	7	8,455
עץ	124	18,194	38	3,908	75	11,942	11	2,344
נייר ודפוס	128	50,069	38	11,899	60	5,391	30	32,779
מזון	300	155,487	98	96,922	149	47,065	53	11,500
ביגוד והנעלה	68	21,863	4	151	63	21,675	1	37
חשכל	25	31,439	8	2,152	13	1,638	4	27,649
היגיינה	5	797	1	68	3	144	1	585
סך-הכל במספרים מוחלטים	986	413,412	276	166,594	560	147,076	150	99,742
סך-הכל באחוזים	100	100	28	40	57	36	15	24

560 המפעלים בשווי של כ-150 מיליון ליט שהיו שייכים ליהודים, היו מפורזים על-פני כל ליטא; כ- $\frac{1}{3}$ מהמפעלים שהולאמו אצל בעלים יהודים היו מרוכזים בערים ובמחוזות קובנה, וילנה ושאבלי (בשני האחרונים בעיקר מוצרי עורות ועצים). וכן במידה מסוימת גם בדרום ליטא (מחוזות מריאמפול ווילקובישק), שם כבר היתה תעשייה יהודית מפותחת לפני קום ליטא העצמאית (במיוחד תעשיית המברשות).

מסיבות משקיות ואחרות מוזגו רבים מהמפעלים הללו במסגרת קבוצות ייצור ושיווק על ענפים הומוגניים שכונו "טראסטים" תוך מגמה להגיע לתשלובת מתואמת בכל ענף.⁸ כך למשל מוזגו כל בתי-הדפוס היהודיים בוילנה ובראשם "דפוס האלמנה והאחים ראם" למפעל הדפסה אחד תחת השם דפוס ממלכתי מס' 1. מכל שכן שמוזגו ואחדו מפעלים זעירים במסגרות חדשות. כך למשל, הורכב בית-החרושת הממלכתי מס' 5 בוילנה מכמה בתי-חרושת ננסיים וברובם שייכים ליהודים כגון: איורעלסקי, פילצעלים, פאביאנסקי, מאניאליס ועוד.

במקביל למגמות הריכוז הלך וגדל גם מספר המועסקים בתעשייה: בשלבי הייצור עצמו מ-37,285 ל-42,914 ובמידה רבה במנהל ובמערכת הביורוקרטית הענקית שצמחה בשוליה (מ-5,629 ל-56,201).

דוגמה לבולמוס ההתרחבות שאחזו אז את מנהלי המפעלים, תומחש בנתונים הבאים מפי ח. רוחלס, יו"ר ועד-העובדים של בית-חרושת לנעליים בוילנה שהיה בעבר בבעלות אפשטיין—ברזאק ובו עבדו קודם שמונה עובדים:

"בעת ההלאמה היתה מצויה במקום סחורה מוגמרת בסך 1,890 ליט, חומרי גלם בסך 3,200 ליט. כיום (כשלושה חודשים לאחר ההלאמה) מצויה כאן תוצרת מוגמרת בסך 12,876 ליט, תוצרת חצי מוגמרת בסך 6,100 ליט וחומרי גלם בסך 53,304 ליט. הרכוש גדל במשך החודשים האחרים לאחר ההלאמה מ-19 אלף ליט ל-48 אלף ליט. נתווספו מכונות חדשות. כבר הגיעו לייצור של 345 זוגות נעליים לשבוע. עומדת להיפתח מחלקת מגפיים בה יועסקו עוד 20 פועלים. באוגוסט ישווק המפעל סחורה בסך 18,044 ליט. עתה ילמדו הפועלים לעבוד על כל המכונות במטרה שכל אחד מהם ייהפך לאומן מוסמך".⁹

בדרך-כלל בוצעה הלאמת המפעלים בצורה שקטה למדי, שכן הבעלים כבר היו מוכנים לכך לפחות מבחינה נפשית עוד מהרגע בו נכנס הצבא האדום לליטא.¹⁰ על גורל הבעלים באותם הימים ניתן לעמוד מתוך התיאור הציורי הבא:¹¹

"מלכתחילה נתנו להבין לבעלים ולעובדים של בתי-המסחר, בתי-החרושת וכל שאר המפעלים שכולם יישארו במקומותיהם, שכן הכול כשהיה. בכל זאת לאחר שבוע דחקו את הבעלים הצדה והרשו להם לשוטט במפעליהם כמו צללים ולאחר שבוע נוסף ביקשו מהם לא לבוא יותר, שכן לא זקוקים להם ויסתדרו גם בלעדיהם. שום דבר לא נלקח בצעקות וברעש אלא באטיות, בעדינות ובשקט".

אכן רק חלק קטן מאוד של הבעלים הורשו להישאר במפעלם, אך בדרך-

כלל זו היתה שאלה של זמן בלבד. במקרים מסוימים הושאר בעל-הבית במידה שמומחיתו היתה חיונית להמשך הפעלתו של המפעל. כאסמכתא חוקית להמשך העסקת הבעלים (ובעיקר בני משפחותיהם) שלהלכה שימשו במפעל כמנהלים, מהנדסים וכד') עשויה היתה לשמש פסקה 7 של פקודת ההלאמה ש"הסגל הטכני-מינהלי ממשיך לתפקד גם להבא".¹²

באסיפה כללית של 100 קומיסארים בסקטור התעשייתי בוילנה פירשו אכן נציגי הממשלה (לויז, פדצקי ובראוואוסקאס) הנחיה זו כצורה מעשית יותר:

"אנשי האדמיניסטרציה, המנהלים והבעלים במידה שהם נחוצים, נשארים במקומותיהם כדי לבצע את חובותיהם השגרתיות".¹³ ולא זאת בלבד אלא ש"ביחד" עם הקומיסארים וועדי-העובדים של המפעלים המה נושאים באחריות למהלך תקין של העבודה במפעלים". פירוש גמיש זה איפשר, כאמור, אומנם פה ושם להשאיר בעלי מפעלים, וכל שכן בני משפחותיהם, בעבודה כפונקציונרים חיוניים גם מעבר לתקופת המעבר.¹⁴ אך מקרים כאלו לא היו רבים. נוכחותם של הבעלים הקודמים גרמה לא פעם למתיחות והאשמות הדדיות. על רקע זה למשל הודח סופית בעליו לשעבר של בית-החרושת להלבשה זיפציונאס כפי שמובא בעדותו של המנהל החדש לאחר ההלאמה:

"פיטרתי אותו כי הוא עשה סאבוטאז'. ראיתי שהיהודי הזה, שהיה מהנדס, הולך ומשחרר את הברגים (של המכונות) שכן הוא רצה להראות שבית-החרושת לא יוכל להתקיים בלעדיו".¹⁵ נקודת תורפה נוספת ביחסים עם בעלי-הבתים לשעבר במפעלים התמקדה סביב מלאי, חומר גלם, הסחורות המוגמרות וכן פריטים שונים של נכסי דניידי ובעיקר מזומנים בקופה. על רקע זה בוצעו אז וכן גם לאחר מכן מאסרים רבים ונערכו משפטים נגד בעלי-הבתים. כך למשל הוגשה תביעה נגד בעלי-הבית לשעבר בית-החרושת "אוניון" (שפסל דרצינסקי) בוילנה.¹⁶ שתוך 10 ימים ערב ההלאמה הצפוי (בין ה-15 ועד ה-26 ביולי) הוציאו מהקופה 100,910 ליט. על הוצאת 50,000 ליט מהמחזור באותו פרק זמן הובאו למשפט בעלי מנסרת הקיטור זוסמן שפירא. מקרים אלו בוודאי לא היו נדירים באותם ימים כפי שנראה להלן ולא רק בסקטור התעשיית בלבד.

על אף המאמצים הרבים שהושקעו בהלאמת התעשייה וחרף התמריצים השונים להעלאת הפריזן כמו "התחרויות הסוציאליסטיות" בין מפעלים וכן הנהגת שכר גורמזת ופרמיות התקשו השלטונות להשתלט תוך-זמן קצר על החרושת המולאמת. כן לא ברור אם אכן חלה עליה מהותית בייצור הלאומי בליטא. ההלאמה של מפעלי חרושת קטנים יותר שמספרם היה 7,737 ומספר המועסקים בהם 21,872 (ביניהם 11,427 שכירים) נדחתה על כן לתקופה מאוחרת יותר (מרץ 1941), אלא שגם אז נותרו רבים מהם בלתי מולאמים עד סוף השלטון הסובייטי בליטא,¹⁷ ואילו חלק ניכר של בתי מלאכה (לרבות מספרות) התאגדו למסגרות קואופרטיביות המכונות "ארטלים".

מסובכת לאין ערוך מהלאמת הבנקים והתעשייה היתה הלאמת המסחר. בעיקר בגלל מספרם הרב של בתי המסחר הקטנים ופיזורם העצום. לכן גם נערכו לקראת מיבצע זה עבודות הכנה שיטתיות וממושכות. למעשה הוקפא

חלק של ההון החוזר בעקבות הוראה שניתנה, כאמור לעיל, לסוחרים להפקיד מדי יום בבנקים כ-90% מפדיונם לאור תנועת הקנייה המוגברת, אם לא המבוהלת, שהשתררה מאז כניסת הצבא האדום לליטא. כך הופקע למעשה חלק ניכר של ההון המסחרי כבר בצעדי הסובייטיזציה הראשונים.

ב-10 באוגוסט 1940, לאחר השלב הראשון של הלאמת התעשייה, החליטה ממשלת ליטא הסובייטית לשלוח קומיסארים לכל בית-מסחר פרטי, למחסני סחורה, למסעדות, בתי מלון וכד' שמחזורם השנתי הוא 150,000 ליט. אם כי חלק לא קטן מ-2,331 הקומיסארים שמונו בהתאם לכך לא התמצא במיוחד בניהול כספי ומינהל, הרי בלעדיהם לא ניתן היה לבעל-הבית לבצע פעולה. לאור פעולות שרירותיות ויוזמות מקומיות מצד עובדים כלפי בעלי המפעלים פורסם הצו הבא:¹⁹

1. על כל ועדי הפועלים והפקידים להימנע מלהתערב בניהול המפעל.
2. ללא פקודה של מיניסטר המסחר יש להימנע מלהדיח את הבעלי המנהלים, האחראים ואנשי מינהל אחרים.

ב-27 לספטמבר 1940 פרסמו השלטונות את הצווים דלהלן המתייחסים לכל בתי-העסק הפרטיים בעלי מחזור שנתי של 150,000 ליט, דהיינו:²⁰ "להלאים את כל הרכוש של המפעלים, על הבניינים בהם הם שוכנים, במידה שבניינים אלו שייכים לבעליהם. בנוסף לכך יש גם להלאים את הפקדונות האישיים של בעלי העסק או של משפחתו וזאת באם ניתן לקבוע שהפקדונות הצטברו מהרווח או מ"ההון של המפעל". זאת ועוד, "החובות של המפעל המולאם לאנשים פרטיים או למפעלים לא-מולאמים חייבים להתכסות על-ידי הרכוש הבלתי מולאם של בעלי הקודמים". במקרים מיוחדים איפשר הצו (לפי ראות עיניו של קומיסריון המסחר) "למסור את ניהולו הזמני של המפעל המולאם לבעליו."

במבצע ההלאמה שאמור היה להימשך שלושה ימים בלבד, לקחו חלק מאות צוותות הלאמה (ברייגאדות) שתפקידן העיקרי היה לרשום את רכוש המפעל ותכולתו על גבי טפסים מיוחדים, בארבעה העתקים כל אחד, ולחתום עליהם. לפי ההנחיות היה גם "בעל המפעל או מיופה-כוחו שותף ברישום הרכוש".

מבין קרוב ל-23,000 בתי-עסק פרטיים הולאמו תוך שלושה השלבים של ההלאמה, (ספטמבר, נובמבר 1940) 1,593 מפעלים²¹ בעלי מחזור שנתי (לפי 1939) בשווי של קרוב ל-500 מיליון ליט והאקטיבי שלהם מסתכם ל-211 מיליון ליט. מחציתם של מפעלים אלו כללו חמשת הענפים הבאים: מנופקטורה — 374, ברזל — 163, מכולת — 148, סידקית — 123, מוצרי עור — 83. על ההרכב הלאומי של בעלי המפעלים מורה הטבלה הבאה:

מטבלה 3 מסתבר שלפחות 83%²² מבתי העסק שהולאמו בליטא, דהיינו רוב רובם המוחלט — היו שייכים ליהודים. בכך מתאשרת גם ההרגשה שהיתה רווחת. בציבור היהודי שהיהודים הם שנפגעו בעיקר מההלאמה.

מהטבלה הזו ניתן גם לעמוד על התופעה שלא כמו בתי-העסק של הלא-יהודים, הרי בתי-העסק המולאמים השייכים ליהודים היו מפורזים בכל המחוזות של ליטא. במחוזות המזרחיים ובעיקר באיזור וילנה כמעט רק בתי-עסק של יהודים הולאמו.

ט ב ל ה 3. מפעלים שהולאמו בליטא לפי המקומות והלאום של בעליהם

<u>מספר המפעלים שהולאמו</u>					<u>המחוז המקום</u>	
<u>פולנים</u>	<u>גרמנים</u>	<u>ליטאים</u>	<u>מערובים</u>	<u>יהודים</u>	<u>כל המפעלים</u>	
33	28	147	65	1,320	1,593	בכל המקומות
-	-	3	-	35	38	מחוז אוטיאן
-	-	5	2	19	26	מחוז אליטוס
-	-	4	1	32	37	מחוז בירז'ה
33	5	28	39	265	370	עיר וילנה
-	-	-	-	4	4	מחוז וילנה
-	-	3	1	30	34	מחוז וילקובישק
-	-	1	-	43	44	מחוז וילקומיר
-	-	4	-	8	12	מחוז זאראסיי
-	-	3	3	37	43	מחוז סאורייג
-	-	6	-	23	29	מחוז סלז'ה
-	-	-	-	36	36	מחוז טרוקי
-	2	3	-	21	26	מחוז מאז'ייק
-	1	4	-	37	42	מחוז מאריאמפול
-	-	-	-	7	7	מחוז סוואנצ'יאן
-	-	-	-	6	6	מחוז סיין
-	1	10	-	72	83	מחוז פוניבז'ה
-	17	40	16	393	466	עיר קובנה
-	-	1	-	15	16	מחוז קובנה
-	-	2	-	30	32	מחוז קיידאן
-	-	1	-	32	33	מחוז קרטינגן
-	-	7	-	41	48	מחוז ראמיין
-	-	3	-	32	35	מחוז ראקישוק
-	2	13	2	85	102	מחוז שאבלי
-	-	6	1	17	24	מחוז שאקי

לפי הצווים לא היה ברור מי המוסמך לקבוע את גודלו של המחזור השנתי של העסק המסוים וכן לפי איוו שנה יש לקבוע זאת. אומנם בתחילה לקחו כבסיס את האומדנות של מסי-ההכנסה אולם מאחר ובדיקה זו היתה לא פעם מסובכת וממושכת, ביחוד בערי השדה, נמסרה ההכרעה את חנותו של מי כן להלאים ושל מי לא — למפלגה הקומוניסטית המקומית או לאיגוד המקצועי. במצב זו אופשרו על כן מקרים של קביעות שרירותיות שנבעו מבורות, עוינות, נקמנות וסיבות אחרות. ואומנם פה ושם הולאמו חנויות "שמחזורן אפילו לא הגיע לחצי או שלישי מהסכום הקובע — 150 אלף ליט".²⁸

מתוך 1,593 בתי-העסק המולאמים הועברו 864 לחברות קואופרטיביות (כגון ליטאוקסי, פאראמא, רוטה ואחרות) והשאר — לרשות הממשלה (בעיקר לקומסיריון למסחר), ולמוסדות אחרים. רק חלק מהעסקים הללו המשיכו לפעול במסגרות חדשות אך במתכונתם הקודמת, חלק בוטל וחלק נוסף הועבר ומזוג עם עסקים אחרים.²⁴ מה שגרר גם העברות של העובדים ממקום למקום. כך למשל הועברו המוכרות היהודיות של רשת המסעדות וחנויות הנקניק המולאמות שהיו שייכות לרוזמארין ובניו לרשת המסעדות של הקואופרטיב הליטאי "וואלגיס" ואילו המוכרות הנוצריות הועברו לעבוד בחנויות רוזמארין לשעבר שעדיין המשיכו לשווק מוצרים כשרים.²⁵ במקביל להעברות ממקום עבודה אחד לשני חלו גם תמורות בתפקידם ותיפקודם של הזבנים, פנקסנים, לבלרים, פקידים, מחסנאים וכי' שמעתה הפכו לעובדי ממשלה וקואופרציה. בעיה מיוחדת היוו הבעלים ובני ביתם שעבדו בשעתו בעסקים. כמו בתעשייה המולאמת היו גם כאן מקרים שהבעלים הושארו, אם כתוצאה מחיוניותם התיפקודית ואם הודות להמלצת עובדיהם כמו בבתי המסחר הקובאנאים: יורשי איסר רבינוביץ, קליבנסקי, טראקניסקי, סגלסון ואחרים. בדרך-כלל עבודתם היתה קצרת ימים. כך למשל נותר בשעתו בעל בית מסחר לקובענים ידוע בקובנה לעבוד במקצוע במסגרת הקואופרטיב ב"פאראמא" וזאת הודות לעובדים שהשתדלו עבורו בנימוקים שהיה מעביד טוב וכד'. באחת מאסיפות העובדים ב"פאראמא" הצביע מישהו עליו שקיים כאן פאראויט וקאפיטליסט. בעקבות זאת פוטר ונעשה עצמאי.²⁶

כמו בתעשייה כן גם בסקטור המסחרי הואשמו מספר בעלים של עסקים מולאמים בנוסף להיותם "מנצלים ופאראזיטים" גם בסחיבת סחורות ומשיכת כספים מעסקיהם עוד לפני ההלאמה כמו הסוחרים הקובנאים: שרשבסקי — שהואשם בהוצאת 847,000 ליט. האחים קאמבר — 128,000 ליט, חיימסון — 150,000 ליט ואחרים.²⁷

אם כי החנויות והעסקים הועזרים נותרו בלתי-מולאמים, הרי המדיניות המשקית החדשה דנה אותם למעשה לגוויעה איטית אך ודאית. חלק מהם נסגר וחלק הוסיפו להאבק על קיומם עד סוף קיומו של השלטון הסובייטי בליטא. שלב נוסף במסכת ההלאמות שממנה נפגעה במידה לא קטנה האוכלוסיה היהודית בליטא לאחר גזירות ההלאמה של הבנקים, התעשייה והמסחר — ניתן לראות בהלאמת הבתיים. כבר בשבועות הראשונים של כניסת הצבא האדום לליטא נתפסו על-ידי השלטונות הדרים בדירות גדולות וגם בינוניות (בעיקר של בעלי עסקים ומפעלים לשעבר). חדרים אלו נועדו לשיכוןם של קציני צבא ופקידים סובייטים ובני משפחותיהם. כמו כן נאסר, ללא רשות של השלטונות

המוסמכים, להשתכן בחדר ובדירה ובכלל להחליף מקום מגורים. על בעלי הבתים הוטל למסור לשלטונות כל דירה המתפנה.²⁸ אך אותה שעה המשיכו עדיין בעלי הבתים לקבל שכר דירה ועולם כמנהגו נהג.

ב-31 באוקטובר 1940 פורסם הצו בנושא זה שעיקרו: "בוילנה, קובנה, פוניבאז' ושאבלי יולאמו כל הבתים ששטח השימוש בהם (לרבות תוספות הבנייה), הוא למעלה מ-220 מ"ר. ואילו בערים ובמקומות תעשייה אחרים — בתים ששטחם השימושי למעלה מ-170 מ"ר."²⁹ כמו כן נכללו בין הבתים המועדים להלאמה כאלה שהשתייכו לארגונים הציבוריים והפוליטיים שחוסלו או שבעליהם נמלטו לחוץ-לארץ.

על-פי צו זה ועל-פי תקנות נוספות שפורסמו בעקבותיו ב-26 לנובמבר 1940 הולאמו בליטא 14,000 בתי-מגורים. מאחר וחוק הלאמת הבתים נגע בראש וראשונה בארבע הערים הגדולות ובהן ישבה כמחצית האוכלוסיה היהודית בארץ זו (שלא לדבר כבר על שאר הערים ומרכזי התעשייה שגם בהן גרו רוב מנינה ובנינה של יהדות ליטא) אין ספק שחוק זה פגע בעיר ביהודים. אומנם בהתאם להליכי חוק זה הוגשו על-ידי בעלי הבתים כ-3,000 ערעורים בנימוקים מגימוקים שונים, אולם הועדה הממשלתית שהוקמה לדיון בערעורים אלו "קיבלה רק מספר קטן מאוד"³⁰ מהם.

לא זו בלבד שבעלי בתים איבדו את רכושם וכן הכנסתם השוטפת, אלא שבמקרים לא מעטים נדרשו בעלי-בתים גם לעקור מדירותיהם הם ולפעמים גם לצאת לגור אל מחוץ לעיר. הפקעה מוחלטת או חלקית של דירות מגורים בוצעה גם לגבי דיירים בדירות שכורות כשהסיבה לכך קשורה באינטרס של מוסד ממלכתי כלשהו לקבל לידו את הדירה או גם מתוך מניעים שרירותיים כלשהם.³¹ במקרים קיצוניים הדבר בוצע בצורה ברוטאלית למדי תוך אולטימטום לעזיבה במשך 24 שעות.³² פרשת הלאמת הדירות, ההפקעות למיניהן וכן גם בעיות נוספות בנושא הדיון נמשכו בצורות שונות בכל תקופת השלטון הסובייטי בליטא.³³

לכאורה הלאמת הקרקעות (מעל 30 הקטאר ליחידה חקלאית) לא היתה רלוונטית כל-כך לאוכלוסיה היהודית בה שיעור העוסקים בחקלאות לא עלה על 6%. ברם — בין בעלי הקרקעות שההלאמה לא הותירה להם כלום מאדמתם ורכושם החקלאי — שיעור היהודים בקרבם היה ללא ספק גדול פי כמה מזה. עובדה זו נבעה במידה רבה, אם לא מכריעה, בכך שהחוק איפשר להותיר אדמות (במסגרת 30 ההקטארים המותרים) רק לאותם בעלי אדמות שעבדו בעצמם והתפרנסו עליה, ואילו בין בעלי הקרקעות היהודיים היו רבים שבעצם לא עיבדו את האדמה אלא על-ידי שכירים בלבד ושהעיסוק בחקלאות היווה אצלם בבחינת הכנסה נוספת. כך למשל בין 16 המשקים החקלאיים במחוז וילקומיר שהולאמו על-פי פרוטוקול ישיבת הועדה המחוזית המוסמכת מה-6 במאי 1941, היו שלושה שייכים ליהודים והם:³⁴

- (10) "י. פיין וא. יופה מנפת שירווינט, חוות רוזומקא: בעלי 17.63 הקטארים, בית מגורים, רפת, אסם, אורווה, 2 סוסים, 3 פרות, 2 משדדות ומהרשה אחת. בעיר שירווינט יש להם חנות ברזל, טחנה ומנסרה ומזה הם מתפרנסים.
- (11) פ.ה. יופה מנפת טאויאנאי כפר פלאנטאוקא: בתחילה היו להם

98,22 הקטארים ועכשיו יש להם בית מגורים, רפת, אורווה ואסם. בעצמו מעולם לא חי במשקו ולא עבד בו. האדמה מוחכרת. על מקום מגוריו הנוכחי אין ידיעות.

(16) ב. שמידט מנפת ז'אלוה חוות יואדאקאליאי: היה לו מקודם ויש לו גם עתה 33,9 הקטארים, בית מגורים ואסם. ציוד משקי — אין. מעולם לא עיבד את אדמתו אלא החכיר אותה; היה סוחר גדול של עצים (ספקולאנט). במקרים ספורים בלבד הצליחו השתדלויותיהם של החקלאים היהודים להעביר את רוע הגזירה וזאת בעיקר על ידי התחייבות לעסוק להבא בלעדית בעיבוד אדמה. הדים ממקרה מר זה בדרום ליטא מובא בקטע של מכתב גלוי לעורך ה"פאלקסבלאט" בזה הלשון:

"אנו איכרים יהודים מסימנה שמחים להודיעכם שהיום החזירו לכולנו את האדמות שקודם לכן לקחו מאיתנו. שמחתנו גדולה מאוד היום, שכן כולנו היינו קשורים מאוד לאדמה, ממש בכל מאודנו ונפשנו. אנו מוכנים למסור את היקר ביותר: בתים, וחנויות ובלבד שתחזרנה לנו האדמות".⁸⁵

היו גם מקרים, אם כי מעטים יחסית, שיהודים מעוטי אמצעים קיבלו חלקות קרקע וציוד ראשוני להקמת משק חקלאי. בין חמשת המשפחות שקיבלו כל אחת 8 הקטאר אדמה, הלוואות לרכישת מחרשות וחדרי מגורים בחוות בעל האחווה לשעבר מראפאלישוק היו גם שתי משפחות יהודיות.⁸⁶ יש מקום להניח כי גם המשפחות היהודיות שהצטרפו לקולחוזים המעטים שהספיקו לקום בליטא תוך תקופת השלטון הסובייטי זכו גם המה למענקים שונים בקרקע ובציוד חקלאי.⁸⁷

2. שוק עבודה מבטיח ומוגבל

נוכח הציפיות של המוני העם שהמשטר הסוציאליסטי לא זו בלבד שיפתור את בעיות חוסר-העבודה אלא שיביא עימו קידום והטבה מוחשית לכל בני המעמד העובד, החלה להסתמן בליטא כבר בקיץ 1940 נהירה עצומה של דורשי עבודה לערים הגדולות ומרכזי התעשייה. ממדי תופעה זו החמירו במיוחד לאחר ביטול ההגבלות להירשם בלשכות העבודה מגיל 17 עד 60, שכן עד אז היו זכאים להירשם רק אותם דורשי העבודה שגרו במקום שלוש שנים לפחות. מספר המובטלים שקיבלו עבודה בקובנה ב-20 ביולי הגיע ל-5,000. עד כדי כך הגיעו הדברים שהשלטונות ראו צורך לפרסם אזהרה "לא לערוך נסיעות מיותרות לקובנה שתגרומנה הוצאות בלתי נחוצות, אלא להשתדל להיקלט בעבודה באמצעות לשכות העבודה המקומיות".⁸⁸

תופעת הנהירה לא פסחה גם על האוכלוסיה היהודית ובעיקר צעירים וצעירות הצי-מובטלים מהעיירות שראו בכך גם הזדמנות להגשמת חלומותיהם הנכספים להתקדמות אישית, כל אחד לפי חזונו ומאוויו. בתקוות ובתוכניות לעבור לעיר הגדולה השתעשעו גם חלק מהפונקציונרים שלפי שעה נקלטו

במוסדות המפלגה בשלוחות הממשל המקומי, לרבות זרועות הביטחון למיניהן. נוכח הפיזור במנגנון הממשלתי ויצירת מסגרות חדשות לבקרים וכן גם נוכח הריאורגניזציה בממשל והלאמת המשק נראו אכן סיכויי הקליטה בשוק העבודה סבירים ומבטיחים. לכך נתווספו גם סיפורי הצלחה על בני העירה שעלו לגדולה בקובנה או בשאבלי ושהללו אפילו מסייעים לבני המקום שפונים אליהם. אומנם פה ושם, הודות לצירופי מקרים, תקוותיהם התגשמו בצורה זו או אחרת, אך בדרך-כלל הקליטה במרכזים העירוניים הגדולים היתה בעייתית וממושכת. וכך הצטרפו למחנה ההולך וגדל של דורשי עבודה בקרב היישוב היהודי הותיק בערים הגדולות, אלא שהללו האחרונים היו מבוססים במקומותיהם וההתמודדות עם נושא העבודה היתה לאין-ערוך יותר קלה עבורם.

מבחינת מעמדם בשוק העבודה והתיחסותם לנושא העבודה היו קיימים אותה שעה בציבור היהודים שלושה הסוגים הבאים:

(א) הפועלים, הפקידים, המורים ושאר השכירים למיניהם לרבות בעלי מקצועות-חופשיים שעבדו גם קודם לכן במקומות עבודה פרטיים או ציבוריים. מבחינת שוק העבודה היו הללו עובדים ממשכיים.

(ב) מפרנסים או בני-משפחותיהם שעקב התמורות המדיניות-כלכליות נפלטו מעמדותיהם ועתה נותרו ללא כל עיסוק; במידה והללו הפכו לדורשי-עבודה, הרי מבחינת שוק העבודה הם היו עובדים חדשים. מספרם הלך וגדל מיום ליום ולימים נכללו בו רוב מנינו ובנינו של הציבור היהודי בגיל העבודה (פרט ל"ממשיכים").

(ג) חברים או מועמדים במפלגה הקומוניסטית, והקומוסומול, פעילי מ.ו.פ.ר. או האיגוד המקצועי, אסירים פוליטיים משוחררים; הודות לקונוקטורה הפוליטית שהפכה אותם למבוקשים ביותר במנגנון ובחברה ומספרם היחסי הקטן, היוו הללו מבחינת שוק העבודה נדרשים במיוחד לעמדות-מפתח, משרות אחראיות במפלגה, במינהל הממלכתי והציבורי וכן בזרועות הביטחון השונות. לסוג זה ניתן לצרף גם את המומחים המיוחדים במינם במישור המשקי, הטכני והמדעי שאם כי בחלקם השתייכו להלכה לסוג א' ואפילו ב' הרי בשעה זו מעמדם בשוק העבודה היה קרוב לזה של הנדרשים.

המציאות הדינמית של חיסול מסגרות עבודה קיימות והקמתן של חדשות גרמה שפה ושם נותרו גם עובדים ותיקים ("ממשיכים") בלי עבודה עד כדי כך שנאלצו לכתת רגליהם לאגודות המקצועיות או ללשכות העבודה. אך בעוד שלגבי כלל ה"ממשיכים" נושא העבודה המשיך להיות שגרתי ללא כל תמורה יסודית בחייהם, אף כי מלווה בציפיות להתקדמות ניכרת, הרי לגבי רוב ה"חדשים" נושא זה היה כרוך בשינוי צורת חייהם השגרתית. יותר מכך, השגת עבודה היוותה עבורם מטרה נכספת וגורלית שכן בנוסף לבחינה הכלכלית והנפשית להיות מועסק ראו הללו בהשגת משרה רשמית ואפילו תפקיד חלקי כלשהו באיזשהו מפעל ככרטיס כניסה למחנה העמלים שאמור להיות מקובל ביותר בחברה הסוציאליסטית החדשה.

דאגה יתרה להשגת עבודה הוכיחו כל אלה שבצדק או שלא בצדק היה עליהם לחשוש מחמת עמדותיהם הפוליטיות והסוציאליות הקדמות. מקום עבודה

אמור היה לגביהם להוות מעין רהביליטאציה — מחד ותעודת ביטוח מעינא
בישא — מאידך.

חלק ניכר מבין העובדים ה"נדרשים" שובץ בעמדות מפתח שונות כבר
בתקופה הראשונה החל בצמרת הממשלתית והמפלגתית וכלה בחנויות מולאמות.
למרות שגם בעלי התפקידים הזוטרים ראו את עצמם במקום עבודה יותר
כממלאי-שליחות או משימה מטעם המשטר החדש, אין ספק שגם הללו לא
היו משוחררים ממוטיבציות אישיות לעבור למשרות יותר מכובדות או מעניינות
או לפחות יותר הולמות את כושרם והשכלתם. יתר על כן המוטיבציות והאמביציות
האישיות של הללו לא עמדו גם בדרך-כלל בסתירה לאידיאולוגיה, במיוחד
לאור המציאות הדינמית בה נוצרו והוחלפו תפקידים חדשים לבקרים (כמו
תפקיד הקומיסארים במהלך ההלאמות) וכן לאור הדרישה הבלתי-פוסקת אחרי
אנשים מהימנים לאיזו המנגנונים החדשים והמהודשים. מסיבות אלו ואחרות
רווחה בין העובדים ה"נדרשים" נידות מסוימת כשהמגמה היא בדרך-כלל לכיוון
תפקידים בכירים יותר ומרכזיים יותר. פרט לאלו שמונו במשרות של שירותי
הביטחון ובתפקידים פוליטיים מובהקים במוסדות של ה"נדרשים" שובצו בסקטור
המשקי-מקצועי והתרכזו בעיקר בסוגי התפקידים הבאים:

- א) תכנון וביצוע בדרג ארצי ומחוזי.⁴⁰
- ב) ניהול מפעלי ייצור, בעיקר מוצרי הלבשה, עור, מזון ודפוס.⁴⁰
- ג) ניהול מפעלי שיווק ושירות.⁴¹
- ד) ניהול המחלקות המיוחדות (לביטחון שוטף וכד') ומחלקות הקאדרים
(ענייני מנגנון).⁴²

ה) הנהגת איגודים מקצועיים.⁴³
להלן תיאור דמותם של שני מנהלים, אנשי ביצוע "נדרשים" שמונו במהלך
הלאמת מפעלים כפי שהובאה בעיתונות דאז. כניסתו הרשמית של סאדוביץ —
המנהל החדש של ביהח"ר להלבשה "קוטון" לתפקידו החדש מתוארת בזו הלשון:

"... בנאום מלוטש ועממי בשפה הליטאית הצהיר המנהל החדש לעובדים
שהוא לא בא אליהם כמנהל מהזמנים המעובשים של תקופת סמטונה
שרצה לשלוט על הפועלים בשוט ובמגלב, אלא בא אליהם כחבר ידיד...
על-מנת לסייע להם לבנות חיים חדשים וחופשיים לטובת העובדים,
ההמונים הסובלים וכמו כן למען הרפובליקה הסובייטית-ליטאית המשוחררת.
נאומו הקצר והעשיר בתוכן לווה במחיאות כפיים.

מעניין לציין שהחבר המנהל סאדוביץ מונה כמנהל לא רק בשל
הצטיינותו כמארגן מבריק ואיש מוכשר, אלא שיש לו גם עבר פוליטי
עשיר. בהיותו פועל בעל הכרה הוא השתתף כבר משחר נעוריו בחיים
התרבותיים, החברתיים והפוליטיים של עיירתו קושידאר. מאחר ולא היה
מסוגל לראות בשוויון-נפש את החיים הועיר-בורגנים הרקובים של
ה"אינטליגנציה" בעיירה, הוא לקח חלק פעיל בחיים הפוליטיים. הוא
ייסד בקרב הנוער והפועלים תאים-המוניים בהם מילאו בצורה חשאית
משימות חשובות עבור המפלגה הקומוניסטית ושבאותם זמנים אפלים
נרדפה קשות. גם בהיותו כבר גר בסלובודקה שבקובנה לא נח החבר

סאדוביץ והמשיך בפעילותו הפוליטית. דירתו שימשה למקום אסיפות קומוניסטיות בלתי-ליגאליות וכן לישיבות ולהתייעצויות. כמו כן מצאו בדירתו מחבוא חברי המפלגה הקומוניסטית שנאלצים היו לנוס מהכלבים הסמטונאיים... הודות לו נוסדה בסלובודקה הספרייה העממית ע"ש שלום-עליכם, בה הוא מכהן עד היום כיושב-ראש. אין כמעט אף שטח בחיים הציבוריים שבו הוא לא לקח חלק. כך למשל הודות לסיועו הוקם בסלובודקה גן-ילדים שפעל ברוח חינוכית-מתקדמת וברמה תרבותית גבוהה. כל ההישגים התרבותיים, החברתיים והפוליטיים הללו באו הודות לחבר סאדוביץ. יש לברך אפוא על העובדה שאיש כמוהו מונה כעת כמנהל".⁴⁴

הכתבה הבאה מתארת את חילופי גברא בניהול בית-מסחר לצורכי נייר של גרשטיין בקובנה:

"... על השלט כתוב: "י. גרשטיין", אך בעל הבית גרשטיין כבר איננו בחנות. במשך שמונה-עשרה שנה הוא שלט כאן... כעת החנות שייכת לגוסטורג (מסחר ממלכתי). הקומיסאר הוא ישראל ליפשיץ. כשהחל כאן לעבוד היה בחור בן ארבע-עשרה, בעל עיניים יוקדות ולחיים אדומות. לאחר מכן היה כלוא במשך תשע שנים עבור הקומוניזם. לכשחזר משם כבר היה מבוגר ורציני. גרשטיין לא קיבלו חזרה לעבודה. למהפכנים אין אצלו מקום. עכשיו החיים עשו תפנית חדה. אומנם על השלט כתוב עדיין "גרשטיין", אך את בית המסחר מנהל ישראל ליפשיץ".⁴⁵

במספר משרדי ממשלה שזה עתה הוקמו, כמו המיניסטריונים למסחר, תעשיית תוצרת מזון ואחרים מספר היהודים היה ניכר ביותר במיוחד בתקופה הראשונה. כך למשל באמצע אוגוסט 1940 היו העובדים היהודים במיניסטריון התעשייה 51% מכלל העובדים. בחלקם הניכר היו אלה אנשי הפקידות הבכירה והבינונית.⁴⁶ לעומת זאת במיניסטריון לתוצרת-עץ שהוקם מיסודות של אגף היערות במיניסטריון החקלאות ושבו לא היתה דריסת רגל לעובדים יהודים בימי המשטר הקודם, עבדו עתה שישה עובדים יהודים מתוך 130 (כ-4% בלבד!).⁴⁷ מכל שכן בלשו העובדים היהודים בכמותם היחסית במרכזי הטראכטיים, בחברות הכלכליות החדשות ואף בוותיקות ש"בלעו" כתוצאה מהלאמה את המפעלים הפרטיים. כך למשל עבדו בסניפים הקואופרטיביים של חברת השיוק "ליאטוקיס" בקובנה לפחות 226 יהודים⁴⁸ מתוך כ-1,000 (כ-20%). בחברת "סודיבא" שכללה במידה רבה את מפעלי המזון המולאמים שיעור העובדים היהודים הגיע כדי 62%!

בנוסף לעובדים הנדרשים שמילאו, כאמור לעיל, במשרדים ובחברות הללו תפקידי ניהול בכירים ובינוניים, הרי רוב רובם של העובדים היהודים שהועסקו שם היו בבחינת "ממשיכים". חלקם הניכר הועבר לכאן כמעט אוטומטית עם הסחורות והמתקנים של המפעלים הקודמים בהם עבדו כמו למשל חנויות הנקניק של "רוזמאריין" שמוזגו, כאמור לעיל ברשת המסעדות של חברת "וואלגיס", בסך הכול עבדו אז ב"וואלגיס" 227 יהודים. בסניף הקובנאי של

תשלובת הבשר "מאיסטאס" בה לא עבד קודם אף יהודי, הועסקו עתה לפחות 52 יהודים ובכללם עובדי המחלקה הכשרה שהוקמה או לראשונה בתולדות המפעל.⁴⁹

לימים נקלטו בחברות אלו ובמקומות עבודה אחרים גם מספר לא קטן של העובדים "החדשים". וזאת הודות לשיטה המשקית-מנהלית החדשה שהצמיחה מערכת בירוקרטית ענפה על מסגרותיה ומסגרות המשנה הרבות לאי-ספור. כל החנויות והמפעלים המולאמים הופעלו על-ידי הנחיות מפורטות וקפדניות ממרכז הענף המסוים, אפילו בנושאים פנימיים כמו סידורים ארכיטקטוניים, שיפוצים וכד', שלא לדבר כבר על הנהלת חשבונות וניהולי קופה אחידים. גם את הפדיון היומי שומה היה עליהם להפקיד מדי ערב בסניף הבנק הממלכתי ואילו משכורות היו מקבלים מהמרכז פעמיים בחודש. לפי השיטה הסובייטית אסור היה אף לאחת מהמסגרות המשקיות לעבוד בגרעון ולו גם ארעי.

כדי לעמוד בכל הדרישות הללו נתקבלו אכן המוני מנהלי חשבונות,⁵⁰ קופאים, אנשי תכנון, משפטנים וכיוצא באלו מקצועות, לימים נוצרו מקצועות חדשים שהזמן גרמם, כמו מחשבי נורמות, מתכננים ועוד, כמו-כן רבתה הדרישה לבעלי ידע בשפה הרוסית. סיכויים סבירים לקבל עבודה היו לבעלי מקצועות טכניים מסוימים כמו מהנדסים, חשמלאים ובמידה מסוימת גם לבעלי מלאכה. חלק ניכר מהאחרונים נקלט במסגרות קואופרטיביות יצרניות ארטלים שעליהם ידובר להלן. עורכי-דין ומשפטנים נאלצו בדרך-כלל לסגור משרדיהם וחלקם בלבד התקבל לשירות הממלכתי.

כל העובדים ה"ממשיכים" ומכל שכן ה"חדשים" חוייבו למלא שאלונים גדושים ומפורטים אודות מוצאם הסוציאלי, קרובים בהו"ל וכמובן על השתייכותם המפלגתית ופעילותם הציבורית. במידת האפשר השתדלו ממלאי השאלונים להבליט את קיומם של פועלים ובעלי-מלאכה במשפחותיהם מחד גיסא, ולהעלים את העובדות שהוריהם או אחיהם היו סוחרים, חנוונים, בעלי רכוש ומפעלים — מאידך גיסא. השאלונים הממולאים ותיקיהם האישיים של העובדים ושל המועמדים לעבוד היו עוברים ביקורת מדוקדקת בשורה של מוסדות ובין השאר ביחידה הממונה על המנגנון ו"הלשכה לעניינים מיוחדים" במקום העבודה עצמו. כך או אחרת, ולפעמים גם על-ידי ניצול קשרים אישיים, "הסתנונו" למקומות העבודה אפילו "אויבים מושבעים" כביכול של מעמד הפועלים והמשטר. פעיל בית"ר לשעבר בקובנה שהואשם בשעתו על-ידי האיגוד המקצועי "כמפר שביתות" התקבל בתקופה הראשונה של השלטון הסובייטי, תוך ניצול קשרים אישיים, כפועל דפוס. לאחר שלושה חודשים פוטר אך קיבל עבודה כמנהל חשבונות בבית-חרושת "אינקארטאס". אמו, בעלת בית מסחר שהולאם, קיבלה עבודה גם כן על-ידי קשרים, בבית-מרקחת.⁵¹ מפקד קן לשעבר מהעירייה פראן בית"ר, אברהם שטוקרביץ, לא זו בלבד שהתקבל לעבודה בקואופרטיב, אלא שבמהירות יחסית עלה בדרגה והפך למנהל מחלקת התכנון שם.⁵² חבר נציבות בית"ר בליטא, ישראל יברו לא הצליח לקבל עבודה במשך כארבעה חודשים. משפנה בעקבות מודעה בעיתון לממונה על המנגנון במקום עבודה מסוים, הגיב הלה (קומוניסט יהודי) ש"כאלה לא דרושים" לבסוף השיג איכשהו משרה של מנהל-חשבונות

ב"ארטל" שם עבד עד למאסרו והגלייתו לסיביר ב-14 ביוני 1941.⁵² בדומה לכך כיתת רגליו גם מנהל הבנק המסחרי לשעבר בקובנה והעסקן הציוני הידוע בעיר, בוריס ברנשטיין, לבסוף מונה כאחראי על מחלקה במשרד הרוקחות הראשי, גם כן עד להגלייתו ב-14 ביוני.⁵³ "בטראסט הבניין נקלטו הרבה מאוד מהקבלנים היהודים לשעבר ושלא לדבר על מהנדסים, טכנאים, בנאים ופקידים. "בראש כל קונטורה (יחידת משנה מנהלית של הטראסט) היו מעמידים ליטאי או פועל פשוט — מספר בעדותו אחד מהמהנדסים במוסד זה — וכדי שהלה יוכל להחזיק מעמד היו ממנים לו סגן כמהנדס ראשי — יהודי בעל ניסיון".⁵⁴ פרט למספר בנאים וסיידים כמעט ולא היו יהודים בין פועלי הבנייה של הטראסט, ומכל שכן בין פועלים לא מקצועיים. כזה היה המצב בטראסט העצים, בטראסט הפוליגראפי ובאחרים.

לכאורה לא הפריעו השלטונות לאזרחים השונים לחפש ולקבל עבודה לפי יוזמתם. מזכ"ל המפלגה הקומוניסטית אף הצהיר בוועידה ה-5 של המפלגה שלא קיימת כלל שאיפה "לגרש מהמנגנון (הממלכתי-ציבורי) כל מי שעבד שם קודם לכן", עם זאת ציין ש"המפלגה דורשת באופן מוחלט לטהר את המנגנון מאויבי העם הבולטים". כן גם הוקיע את העובדה שבמספר מקומות עדיין הושארו עסקנים פעילים לשעבר של מפלגות בורגניות ואויבים בולטים של המשטר הסובייטי.⁵⁵

בעוד שההשלכות של הצהרה זו לא פגעו כמעט בפקידות היהודית של הממשל (שהרי רובם ככולם לא עבדו שם בתקופת ליטא הבורגנית). נפגעו מכך יהודים רבים שהושארו במפעליהם הם כמומחים וכדומה. באחת הדוגמאות המוחשיות לגל הטיהורים הוזה גיתן לראות במקרה הדחתו של מנהל ההלבשה "בקרו" (Bekko), לייבנון, שניהל את המפעל מטעם בעליו שרשבסקי עוד לפני ההלאמה. למעלה מחצי שנה לאחר ההלאמה של מפעל זה הוחל מעל דפי העיתונות באזכור חטאי ואופיו השלילי בימים שעברו. דהיינו, שברוב צביעותו "ביצע את המדיניות של בעלי-הבתים לשעבר וזאת תוך כדי שבירת אחדות הפועלים".⁵⁶ כן הואשם לייבנון שבעת משפט בעליו על העלמת כסף מהמפעל מסר עדות "שהגברת שרשבסקי אינה אשמה, שהיתה בעלת-בית טובה והתייחסה יפה לפועלים". כרמזו להדחתו הסופית נאמר: "אין שום אפשרות להגן על איש כזה שתמיד ייצג את האינטרסים הקפיטליסטיים. אנשים מסוג זה מוקעים על-ידי הפועלים כאויבי העם. תחת זאת ערכו כמה קומסומולאים איסוף חתימות לטובת לייבנון המטולק על-מנת להחזירו. דבר כזה בשום אופן לא ייתכן". במקרה אחר של בית-החרושת "הכוכב האדום" שם הושאר בעל-הבית לשעבר, שראגוביץ כמשנה למנהל הליטאי. הלה, פועל לשעבר שנבחר על-ידי כלל הפועלים "מינה אותו ליד ימינו בכל עניין שהוא שהפועלים היו פונים אליו היה הוא שולחם לשראגוביץ".⁵⁷

לרגל הטיהורים בתחילת התקופה השלישית עליה רמז מזכ"ל המפלגה התקיימה בבית-החרושת "הכוכב האדום" אסיפת עובדים כללית ובה נתקבלה החלטה פה-אחד לסלק את בעל המפעל לשעבר שראגוביץ. הדחות דומות ארעו גם במפעלים נוספים.

על אף הגאות שהסתמנה בשוק העבודה, במיוחד בתקופה השנייה של

הסובייטיזציה כתוצאה מהארגון בממשל, במסחר ובתעשייה נתקשו במשך הזמן רבים למצוא עבודה מתאימה לפי מקצועם הקודם. סיפור המעשה (אחד מרבים) המובא להלן כלשונו ודברו מתוך הכרוניקה העיתונאית של אותם ימים שקרה לתופרת ריווא סוטאשקין מהפרוור הקובנאי סלבודקה אופייני ללא ספק לקשיים בשוק העבודה שהחלו להתבלט בתקופה השלישית של הסובייטיזציה, לאחר שוך בולמוס הקמת המפעלים החדשים והריאורגניזציה למיניה. והרי הסיפור עצמו:⁶⁸

"... כשהיא באה בימים אלה ללשכת העבודה להחתים את פנקס המובטלים שלה (זאת יש לעשות פעם אחת בחודש) לקחו ממנה את הפנקס, כלאו אותה ביחד עם עוד כ-150 נשים בחדר שם החזיקו אותן שעות אחדות והציעו להן עבודה שחורה בפרוור שאנץ. כשסירבה להצעה זו בנימוק שזה רחוק עבורה רשמו בפנקס הערה: "מסרבת לקבל עבודה פשוטה" ואמרו לה שאין לה מה לחפש יותר בלשכת העבודה".

לא פחות אופייניות הערותיו של העיתון בשולי כתבה זו: "בשום אופן אין להגדיר כחטא שאשה בעלת מקצוע באה ללשכת-העבודה להתעניין בקבלת עבודה מקצועית... כבר לא רחוק הזמן כשהאבטלה תיחשב כאחד האטריות של העבר (שכן בבריית-המועצות אין אבטלה) אך עד שזה יקרה, חובתו של כל מוסד להקל את המצב של המובטלים ולא להקשות עליהם."

אחד מכיסי האבטלה הבולטים היתה וילנה. תופעה זו שנמשכה לסירוגין בעיר עניה זו עוד מתקופת השלטון הפולני, התגברה עם בוא פליטי המלחמה מפולין ואף השלטון הסובייטי היה מדע לקיומה. אין תימה שאחת מציפיותיה העיקריות של יהדות וילנה מהמסטר הסובייטי בקיץ 1940 התמקד בנושא הקלת האבטלה, אם לא בחיסולה. בין התרופות המיידיות שהציעו לשלטונות היתה עריכת מפקד תושבים שבנוסף לתרומתו לתכנון המשקי-כלכלי המיועד עשוי לתת תעסוקה מיידית "למספר ניכר של מובטלים אינטליגנטים וחצי אינטליגנטים כמדריכים, פוקדים ומסייעים".⁶⁹

תחילה המשיכו השלטונות להאבק באבטלה באמצעים המקובלים, כלומר העבודות הציבוריות ואף הרחיבו ממדיהן. בין מאות הפועלים הוילנאים שהועסקו בכבישי ליטא היה גם מספר לא קטן של יהודים.⁶⁹ לימים הגיעו השלטונות לידי דעה ש"העבודות הציבוריות הוכיחו עצמן כבלתי-רציונליות ובלתי יעילות שכן אינן מחסלות את האבטלה וגם אינן פרודוקטיביות".⁶⁹

בתקופה מאוחרת יותר הוחל בהפעלת שיטה חדשה שהתבססה על הפכה מקצועית של המובטלים לכיוון עבודה תעשייתית והכוונה לארטלים. צעד חשוב מצד השלטונות לגבי דורשי העבודה היה מתן זכות שווה לפליטים כמו לשאר התושבים.

תשומת-לב יתרה תוך כדי הטיפול באבטלה הוקדשה לבעלי המקצועות החופשיים, וביניהם הרופאים, מקומיים ופליטים כאחד. עוד בתקופה הראשונה נערך האיגוד המקצועי לקבוע את תנאי העבודה של הרופאים וכיחד עם זה

לדאוג לחלוקת עבודה צודקת ביניהם. לשם כך נדרשו כל הרופאים המחזיקים בשתי משרות ויותר והכנסתם עולה על 400 ליט לחודש להירשם באיגוד ולמסור פתרונם.⁶² כמעט במקביל פרסם מיניסטרויון הבריאות על משרות פנויות לרופאים ולכל הרופאים המובטלים הובטחה עבודה בתנאי שיירשמו במיניסטרויון ויקבלו כל הצעה לרבות עבודה בכפרים.⁶³ ואכן הודות למדיניות החדשה שהבטיחה טיפול רפואי חינם זכו הרופאים להיקלט בשורות הממלכתית-ציבורית.⁶⁴ להקלה מסוימת באבטלה הקשה זכה גם ציבור רופאי-השניים שביניהם היו פליטים יהודים רבים. כמו שאר דורשי העבודה היו גם הללו צריכים להגיש בקשות וקורות-חיים.

נראה שהשיפור המשמעותי ביותר בשוק העבודה של וילנה חל בקרב עובדי ענף הרפואה. עוד בראשית התקופה השנייה היה מצבם של העובדים היהודים עובדי ענף זה בכי רע כפי שתואר בשעתו בכתבה עיתונאית שלהלן: "חמישה עיתונים יהודים היו בוילנה מהם נותרו שניים בלבד. באוקטובר 1939 יצא חלק מהסדרים למערב בלורוסיה. הם מרוויחים שם טוב אולם הרוב שנותר במקום עד היום מחוסר-עבודה..."⁶⁵ כעבור חודשיים בלבד (דצמבר 1940) הצהיר ראש הלשכה הפוליגראפית בוילנה, לייבל קוריסקי (לשעבר מראשי עובדי הדפוס), את הדברים הבאים: "לא זו בלבד שכיום אין שום אבטלה בענף הליטוגראפיה והכריכה, אלא שאף מחפשים אחרי פועלים מיומנים".

שינוי חיובי זה בא בין השאר כתוצאה מריבוי ההזמנות מצד גורמים ממשלתיים ואחרים עקב השימוש הרב בטפסים, פרסומי תעמולה, הכנסת ספרי לימוד חדשים וכו'. זאת ועוד, לוילנה שנודעה מאז כמרכז דפוס חשוב ובעל רמה זרמו גם הזמנות מחלקי ברית-המועצות השונים וביניהם מבית הוצאת הספרים "עמס" במוסקבה שהזמין 35 ספרים וחוברות.

אחד מסימני ההיכר המקובלים בחברה ובכלכלה הסובייטית לקליטה מושלמת במקום העבודה והשתלבות חיובית בחברת העובדים התבטא במידת פעילותו של העובד והתייחסותו לנושא פריון העבודה. תוך זמן קצר הפכו עובדים רבים, ותיקים כחדשים, מדעיים לנושא זה ולאפשרויות הטמונות בו, אם כי להישגים בתחום זה לא תמיד היתה משמעות כלכלית-ריאלית, הרי מכל מיני סיבות זכתה תופעה זו לעידוד רב מאוד מצד ראשי המדינה, האיגוד-המקצועי, המפלגה, העיתונות וכמובן — הנהלות המפעלים. מאחר והעלאת הפריון היתה במידה רבה קשורה בתכנון יעיל והכנסת שיטות משוכללות במישור הארגוני, תפעולי, תחזוקתי וכד' הרי שבין המצטיינים בתחום זה היו בדרך-כלל אנשי התכנון, הניהול ובעלי ידע מקצועי ברמה בינונית לפחות. הואיל והללו כללו מספר יחסי רב של יהודים, אין תימה אפוא שמספר המצטיינים היהודים היה גדול יחסית בכל אחד מהמקרים של העלאת הפריון והתפוקה שנבעו מתכונות אינטלקטואליות והשכלה טכנית גבוהה...⁶⁶ מאידך גיסא, נמוך מאוד היה מספר המצטיינים היהודים בפריון-עבודה בתחומים שבהם קיימת הדגשה על כוח פיזי וניסיון של עמל-כפיים כגון: בנייה (הנהת לבנים), יציקת בטון, חפירת תעלות וכדומה. מספר ניכר של מצטיינים יהודים בלט גם בין פועלי החרושת ובמיוחד בענפים בהם כבר קנו להם שביתה וניסיון של שנים כמו בתעשיית המזון, ההלבשה⁶⁷ וכדומה. כך למשל צוינה כ"שיאנית" (שלגלערין) בהרמת

פריון-העבודה הפועלת ביילה בוויידישוק מבית-החרושת לפרווח "פורס" בוילנה בו עבדה קרוב ל-30 שנה. מפעל זה, שהעסיק אז 121 פועלים (לעומת 50 לפני ההלאמה), בניהולו של זידלסון, זכה לפרס "הדגל האדום" עבור העלאת מרשימה בתפוקה.⁶⁸

הטכנאי פרלמן בבית-החרושת לטריקוטאז' בוילנה "אוואנגארדאס" לא רק שהגיע בעצמו להגדלת הנורמות שלו בייצור אלא שאף הנחיל את שיטותיו הסטאטאנובאיות לשאר העובדים כמו יוצר הסוודרים קאנטור. בתחילה הסתפק הלה בנורמה הרגילה — שבעה סוודרים ליום... להלן נתונים על מידת התקדמותו המהירה בייצור לאחר שסיגל לעצמו את שיטות העבודה של פרלמן: ב-23 באפריל — ייצר 15 סוודרים; ב-24 באפריל — 18; ב-25 — 16; ב-26 — 17 וכו' וכך הגיע לתפוקה כדי 150—220 אחוז.⁶⁹

משה מולר, עובד בכיר בתעשיית הטבק, צוין עבור שכלולים שהעלו את תפוקת הייצור. שתי עובדות אחרות בענף זה, חסיה רימר וחסיה ויניק, העלו את הנורמה הרגילה של תפוקתן (250,000 סיגריות ב-8 שעות עבודה) לכדי "שתי נורמות כמעט".⁷⁰

במטרה להגדיל את התפוקה ולהגביר את המודעות והעניין סביב מקום העבודה הרבו להשתמש ב"סאצגועועט" (תחרות סוציאליסטית) בין מפעלים ומוסדות שונים. להלן דוגמה של תנאי ההתחרות לכבוד הועידה ה-18 של המפלגה הקומוניסטית הכלל סובייטית כפי שהוכרזה בין המחלקות השונות בבית-החרושת הקובנאי "ליוואלה", בו עבד מספר ניכר של יהודים. "תקופת התחרות נקבעה למשך חודש פברואר 1941 ואלה הם התנאים

בקווים כלליים:⁷¹

1. כולם מתחייבים להעלות את התפוקה ביותר מ-50 אחוז.
2. להפחית כדי חצי את ההוצאות (עלות).
3. להגביר את משמעת העבודה.
4. לבצע את הסידורים הסופיים להכנת משמרת שנייה.
5. לא לאחר לעבודה ולא להגיע לעבודה במצב של שכרות.
6. להכניס את כל הפועלים והפקידים ל"מופר".
7. להכניס את כל העובדים והפקידים למסגרת האיגוד-המקצועי.
8. לפרסם מדי שבוע את עיתון הקיר של עובדי המפעל.
9. לצמצם עד למינימום את הפחת.
10. לדאוג למען נקיון המפעל.
11. להגביר את הפעילות התרבותית: התקנת פינת-לנין, עריכת 4 הרצאות והקמת חוג לאימון צבאי.

לפי התוצאות שפורסמו לאחר מכן במסגרת כתבה עיתונאית הושגו תוצאות חיוביות ב-100% בנקודות 3—10 בלבד. אם כי ככלל לא הצליח ציבור הפועלים להגיע להישגים בנקודות 1—2 "מסיבות אובייקטיביות", הרי צוינו במסגרת הכתבה שמות עובדים בודדים שהגיעו לתפוקה גדולה ביותר ואלה:⁷²

"החבר שמיד ביחד עם חבר ביטוקאוויץ חתכו ב-7 שעות 1,400 כונניות (כשהנורמה הרגילה 740 ב-8 שעות) והעלו את שיעור התפוקה כדי 98%.

החבר גוטמן התקין דליים מחוטי ברזל על מנת להוריד את הסכינים המתקשים (לפני כן הועסקו 3—4 פועלים לקשרם בחוטי ברזל) ובאופן כזה נחסך כוח אדם וחומר גלם. חבר גאמארגה ביצע התקשות של 4,900 סכינים במשך 3¼ שעות (לעומת 6,000 — ב-8 שעות לפני כן).¹⁷ כדי להגביר את המוטיבציה של כל אחד מציבור העובדים להצטיין בעבודה, הוענקו למצטיינים פרסים כספיים ואף שהות בבתי-הבראה ידועים בברית-המועצות, כמו בהרי קאווקו, חצי האי קרים וכד'. כמובן שמקרים אלו זכו לכיסוי בולט בעיתונות.¹⁸ שיטת התחרות והפרסים הופעלה במידה מסוימת גם בסקטור המסחרי שבו מספר העובדים היה רב מאוד יחסית.¹⁹

בנוסף להצטיינות בעבודה יכלו עובדים להתבלט ולרכוש עמדה והשפעה²⁰ גם במישור הציבורי. הכוונה בעיקר בפעילות במסגרת המקומית — ועדי-העובדים, ובמסגרת הרחבה יותר — האיגוד המקצועי.²¹ לכאורה ניתן היה לכל עובד שרצה בכך להגיש מועמדותו בפני אסיפת העובדים, כמובן תוך כדי הצגת עצמו ומוצאו והדגשת עברו הפרוגרסיבי (במידה והיה כזה). למעשה הותנתה בחירתו במידת הכיסוי והתמיכה שקיבל מטעם נציג האיגוד המקצועי או התא המפלגתי המקומי.

דוגמה אופיינית להכשלתו של עובד בכיר בענף הרוקחות בוילנה, פליט מפולין, פאלקיסט לשעבר, מובאת בזכרונותיו של הנ"ל המתאר את מהלך אסיפת הבחירות שהתקיימה במאי 1941 כדלקמן:

"...כמיאל (נציג של האיגוד המקצועי של עובדי הבריאות) שטף אותי בשאלות אודות פעילותי הפוליטית אצל הפאלקיסטים, אודות הפטריוטיזם הפולני שלי, אודות הופעתי ברדיו הפולני וכו'. למעלה משעה עמדתי על הבמה והייתי חייב לתת תשובות לכל השאלות הפרובוקטיביות של כמיאל וחבר עורויו ולבסוף הצהרתי: כבן של בעל מלאכה יהודי, כאינטליגנט יהודי עמלתי כל ימי חיי לטובת המוני העם היהודי ועזרתי להם במאבקם הקשה על קיומם. כאורח פולני מובן שהייתי פטריוט... מועמדותי בבחירות נפלה..."²²

יחד עם מגוון היתרונות שמקום עבודה ממלכתי היווה לעובדים כחדשים וכוותיקים הטיל על הנקלטים בו שורה של מגבלות וחזרות. כמקובל בברית-המועצות, כל עובד היה רתוק למעשה למקום עבודתו כשכל מקרה של רצון לעזוב או להחליף את המקום היה טעון רשות מיוחדת. סטיות מהוראות הקבע בתחום האחזקה והתפעול עלולים היו במקרים קיצוניים להביא להאשמה בתבלה במשק הסובייטי. הוא הדין גם בעבירות משמעת כגון: אי ציות לממונים, איחורים, העדרות ושכרות. בעוד שתופעות השכרות (ובעקבות זה, העדרות מהעבודה) היו אופייניות בעיקר לעובדים הלא-יהודים²³ הרי שאר העבירות לא חסרו בקרב העובדים היהודים. בין השאר יחטאו פועלים יהודים מסוימים בהעדרות בשכרות ובעיקר בחגים.²⁴ נראה גם שהפרות משמעת היו אופייניות

יותר לעובדים הוותיקים לעומת אלו החדשים וזאת בשל הביטחון העצמי היחסי של הראשונים. במיוחד יצא הקצף על חברי הקומסומול שבשל הביטחון העצמי זלזלו בהוראות הקבע הכלליות. דוגמה להתנהגות כזו באחד המפעלים החרושתיים מובאת בכתבה דלהלן שפורסמה בעיתונות דאז:

"העובדה שהחלק הגדול שבין חברי הקומסומול ב"ראודונויי וואליאווא" מאחרים לעבודה, כבר אינה בגדר סוד לפועלי בית-החרושת. הקומסומולאים קפלנסקי, גרבר, קוטלר ואחרים כבר איחרו 2—3 פעמים כשכל איחור מתמשך מ־5 דקות ועד 35 דקות. מנהל בית-החרושת, החבר דידוביץ (אגב, חבר מפלגה בעצמו), הגיב על כך בנויפה בלבד תוך כדי שיחה חברית. החבר קפלנסקי שאיחר 20—35 דקות, געש על-ידי מנהל בית-החרושת בפרסום מודעה על איחוריו. דבר זה לא נעם בוודאי לחבר קפלנסקי שקרע מודעה זו. גם על צעד שרירותי זה מצד החבר קפלנסקי המנהל לא הגיב בחריפות והסתפק בנויפה בלבד. שאלת ההתנהגות הנלווה, של הקומסומולאים הועלתה לדיון בפני הפורום של הארגון המפלגתי ב"ראודונויי וואליאווא".⁸⁰ תפקיד נכבד ואפקטיבי במאבק נגד הפרות-משמעת ואי הסדרים במקומות עבודה מלאה העיתונות.⁸¹ לרבות היהודית. בכמה מקרים תוצאות של תגובתה היו מהירות וחיוניות כפי שניתן לראות במקרה דלהלן: בכתב-העת של הקומסומול ביידיש "שטראלן" מה-20 באפריל פורסם מאמר "מפירי משמעת ב"לאפה" בו הותקף קשות עובד מפעל זה, הקומסומולאי ב. קאצנברג שהיה גם עורך עיתון הקיר במפעל. כבר בגיליון הבא של כתב-העת פורסמה תגובתו של המתקף בוו הלשון:

"הריני מודה ששיחקתי בקלפים בבית-החרושת והפרתי את המשמעת. אני מאוד מצטער ומוקיע את הדבר, שכן התנהגות כזו אינה הולמת קומסומולאי ועורך עיתון-קיר. הנני לציין שאינני מסתפק בהבעת צער על המקרה. בעבודה כפולה ומכופלת בתחום הייצור ובתחום הפעילות הקומסומולאית אכפר על עוונתי."⁸²

גם מערכת "שטראלן" לא הסתפקה בגילויי חרטה זה ופרסמה בשולי המכתב, פניה למזכיר התא הקומוניסטי של המפעל, החבר רבינוביץ ש"יעקוב אחרי עבודתו והתנהגותו של קאצנברג ושיודיע לנו באופן שיטתי באיזו מידה הוא מיטיב את דרכו".

על כל האמור לעיל חייבים לציין שלמעשה היו אלה מקרים חריגים ויוצאים מהכלל. בניגוד למיעוט של "יחסנים" למיניהם ובעלי ביטחון עצמי מסיבות שונות, הרי רוב רובם של העובדים, ובמיוחד החדשים, היה חרד על מקום עבודתו ועל כן השתדל למלא אחרי ההוראות בקפדנות יתרה הגובלת במסירות נפש. תופעה זו באה לידי ביטוי מוחשי ביום פרוץ המלחמה.

(חלקו השני של המאמר יפורסם בקובץ הבא)

הערות

1. לפני ההשתלטות הסובייטית על ליטא השתייך אלפרוביץ למחנה הקומוניסטי.
2. כשמנהל הבנק המסחרי בקובנה בא כדרכו בבוקר לעבודה לאחר כניסת הצבא האדום לעיר, הופתע בפתח הבנק על-ידי חיל סובייטי שלא התיר לו להיכנס ומאו לא חזר יותר. אם כי מיופה הכוח הממלכתי, א. פלאקצין הבהיר לו שיוכל להישאר כעובד אך בלי סמכויות להחליט. עדי בוריס ברנשטיין א', המדור לתיעוד בע"פ של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית (להלן: מ"ז) עמ' 24—25.
3. "מען טאג ניט האלטן קיין געלט אין קאסע" ווילנער מאנבלאט, 16.7.1940, עמ' 1; והשווה גם "מען דערווארט אויספיר טאקאנעס (תקנות) צו די לעצטע פינאנציעלע געזעצן", שם 19.7.1940, עמ' 8.
4. "די ביינק אין זייער נייער ראל" (א געשפרעך מיטן רעגירונגס קאמיסאר פון קאמערץ באנק ב' פלאקצין), פאלקסבלאט, 2.8.1940, עמ' 6.
5. מתוך חוק ההלאמה של התעשייה כפי שמובא בתוך קובץ התעודות: Tarybu Valdžios Atkurymas Lietuvoje 1940—1941, Vilnius 1965.
6. כינון השלטון הסובייטי בליטא 1940—1941. להלן: השלטון הסובייטי מס' 106, עמ' 149—150.
7. טבלה זו וכן הטבלאות הבאות עובדו מתוך נתונים שהובאו במאמר "ידם של הבולשביקים בתעשייה של ליטא" בתוך הקובץ: Lietuviu Archyvas — Bolševizmo Metai, voll ii Kaunas — Vilnius 1943, pp. 194—204.
8. להלן: הארכיון הליטאי, עמ' 194—204. על אף המגמה האנטישמית הברורה במקור זה נראים הנתונים הללו סבירים ומתאשרים גם ממקורות אחרים. עם זאת נראה מתוך הנתונים הבאים שעובדו לפי רשימה מקרית שפורסמה בעיתונות שבפרובינציה, היתה תמונה קצת אחרת: מתוך 30 קומיסארים שמונו בקובנה, 10 היו יהודים ובשבלי — 3 מתוך 10. "נייע רעשימע פון באשטימטע קאמיסארן אין קאוונער און שאולער גרויסע אונטערנעמונגען", פאלקסבלאט 30.7.1940, עמ' 7. ברשימה נוספת למחרת היום: מתוך 10 קומיסארים שמונו בקובנה — 5 היו יהודים; בוילנה — 4 מתוך 13; ביונגה — 1 מתוך 7; וירבאלן — 1 מתוך 3; מריאמפול — 1 מתוך 8; פלונגיאן — 1 מתוך 4; קאולורודא — 1 מתוך 7. "ווייטערדיקע רעשימע פון באשטימטע קאמיסארן אין די אונטערנעמונגען", שם, 31.7.1940, עמ' 1.
9. עדי יוסף שבאלי, מ"ז, עמ' 8—9.
10. כך למשל במסגרת 8 טראסטים עיקריים (חמרי בניין, בינוי, עור, מתכת, טכסטיל, קמח, ספירט, שמנים ופוליגראפיה) התמוגו 600 מפעלים ל-393. נאר, עמ' 108.
11. "אווי בליען און וואקסן אונזערע פאבריקן", ווילנער טעמעס, 19.11.1940, עמ' 1.
12. כבר בערב הראשון לכניסת הצבא האדום, ביטא אחד מאנשי התזמורת בקפה "מוניקה" שבקובנה את הרגשת כולם לכשזימר לקול תשואות הקהל פומון פופולרי בפאראפראזה אקטואלית: "וואס דארף איך האבן געלט, עס איז שוין מער נישט מיינע", ז. סטנאלאוויץ, געברענטע טריט, בואנוס-אייירס 1947 (להלן: סגלוביץ) עמ' 19.
13. שם, עמ' 165.
14. השלטון הסובייטי, מס' 106, עמ' 149—150.
15. "פארזאמלונג בון קאמיסארן פון די פארמעלכישטע אונטערנעמונגען" ווילנער מאנבלאט, 10.8.1940, עמ' 4.
16. כך למשל החזר לנהל בפועל את מפעל עיבוד הפרוות ברל פרידמן מקובנה — אחד מ-4 השותפים הקודמים של מפעל זה. הוא המשיך בתפקיד זה במקביל למנהל הרשמי שמונה או ושהיה צעיר חסר ידע מקצועי. עדי גולן, מ"ז עמ' 9—10. המהנדס שלמה רונבלום שהיה חתנו של בעל ביהח"ר הגדול למתכת "ליביאלה" בקובנה המשיך לעבוד גם לאחר הלאמת מפעל זה כמהנדס ראשי. עדי ש. רונבלום, מ"ז, עמ' 5.

15. עד י. שמאלי, מי"ז, עמ' 10.
16. "אין דער פראקאראטור", פאלקסבלאט, 17.11.1940, עמ' 7.
17. גאר, אזוי איז עס געשען אין ליטע, תל-אביב 1965. (להלן: גאר, עמ' 109.
- ח.ב. ישראלוב, בעל יקב קטן בקידאן שניהל תכתובת בעברית עם שתי בנותיו בארץ ישראל (להלן: "ישראלוב) כותב במכתבו מה-4.9.1940 דלקמן: "בעסקנו לא חל שום שינוי ומה שנוגע לעתידות ברוך ה' יום יום. לפי השערתי לא יהיה חוק ההלאמות על עסקנו, כי אצלנו עסקים 4 פועלים... בכל אופן איך שיפול הדבר — אשאר בעסקי בתור "מומחה יי". במשך 12 מכתביו הבאים מובאת הפסקה (בשינויי נוסח קלים) "בעסקנו לא חלו שום שינויים". במכתב ה-13 (מה-21 במרץ 1941) הוא כותב "עד הנה לא היה לי ברור מצבי. רק בימים האחרונים נתברר העניין כי לכל הפחות במשך השנה הקרובה לא יחולו שום שינויים ואני אשאר בעה"ב (בעל-הבית) בעסק עד החורף הבא". ברם, במכתבו האחרון שהגיע לארץ מיום ה-26 במאי 1941 (כחדש לפני פלישת הנאצים לליטא) הוא כותב: "במצב עסקנו חלו אי אלו שינויים... עוד אי אפשר לע"ע להגיד אולם בדרך-כלל מצבי אינו מדאיג אותי".
18. השלטון הסובייטי, מס' 121, עמ' 158.
19. לפי ווילנער טאגבלאט, 13.8.1940, עמ' 4. היו גם קומיסארים שהוואשמו בהתנהגות יותר מדי טובה לבעלי-בתים כמו הקומיסארית לאה שהיתה עובדת ותיקה בחנות המנופקטורה של טראקניסקי בקובנה ואכן הוחלפה באחר. עד ז. פראקניסקי, מי"ז, עמ' 2—3.
20. השלטון הסובייטי, מס' 123, עמ' 168.
21. פרט לנתון זה כל שאר הנתונים זהים בכל המקורות. המספר 1,593 המובא בטכסט וכן גם בטבלה דלהלן לפי ארכיון ליטאי, כרך 2, עמ' 162 במקורות סובייטים מאוחרים המספר שונה במקצת 1,597:
- L. Sarmaitis ed, "LKP (B) Penktasis suvaziavimas" Revoliucinius Judejimas Lietuvoje, Vilnius 1957, p. 578.* (להלן: שארמיטיס).
- A. Butkute — Rameliene, Lietuvos Komunistu Partijos Kova uz Tarybu Lietvos jsitvirtinima respublikoje 1940—1941, Vilnius 1957, p. 79.* (להלן: בוטקווא — ראמליינה).
- לפי מקור סובייטי מאותם ימים הולאמו סחורות בשווי 221 מיליון ליט במפעלים מסחריים ובשירותים — בשווי של 105 מיליון. "וויפל סכוירעס האט מען געפונען אין נאציאנאליזירטע אונטערנעמונגען", עמקס 14.1.1941, עמ' 2.
22. השיעור האמיתי של בתי-העסק שהיו שייכים ליהודים היה ללא ספק גדול יותר מכיוון שגם בין 4% בתי-העסק המעורבים שהולאמו היו בוודאי עסקים יהודיים ואילו בין בתי-העסק המוגדרים כשייכים לליטאים היו גם קואופרטיבים ובתי-מסחר חצי-ממלכתיים.
23. יוסף גאר, אזוי איז עס געשען אין ליטע, תל-אביב 1965, (להלן: גאר) עמ' 112. כך למשל הוצב קומיסאר בחנות קטנה בעיירה וויסקי-דבור שמחוזורה היה קטן מהאמור בצו. לאחר כחודש או חודשיים, בהיות בעל-החנות בבית-הכנסת בתפילת חג או שבת פרצו 12 איש ודרשו שהוא ישתתף בכיצוע המאוזן. מאחר ובעל החנות לא הסכים לכתוב בשבת הסתפקו בציון המחירים מפיו ורשמו זאת. במקרה אחר באותה עיירה, בעל החנות הקומיסאר (שניהם יהודים) שהוצב עליה הגיעו לידי הבנה שכתוצאתה הצליח בעל החנות להוציא חלק מהסחורות. עד יוסף פפירשפיין, מי"ז עמ' 5.
24. מתוך 155 חנויות מולאמות (בעיקר של מזון והלבשה) שהמסחר הממלכתי (גוסטורג") קיבל בוילנה חוסלו 30 (במרכז העיר) ו-25 אחרות נפתחו (בשכונות). "ברייטע טעטיקייט פון ווילנער מעלוכישן האנדל", דער עמקס, 7.1.1941.
25. סגלוביץ, מי"ז, עמ' 169.
26. עדות א. סגלסון, מי"ז, עמ' 8 והשווה עמ' 8 והשווה גם עדויות: מי"ז ז. טראקניסקי, עמ' 2—3, מ. קליבאנסקי, עמ' 15—16, מ. שרדנוביץ, עמ' 3—4.

27. "וועלכע סאכרים האבן ארויסגאקאפט געלט ערעוו נאציאנאליזאציע" דער עמעס, 24.1.1941, עמ' 2.
28. "אן וויסן פון "בוטו סקיריוס" טאר מען זיך ניט אריבערהויבן פון איין דירע אין א צווייטע", היינטיקע נייעס, 28.7.1940, עמ' 4.
29. בוטקוטא—ראמאליינא, עמ' 81.
30. נאר, עמ' 119.
31. כך למשל הוצאה תוך שבוע משפחת ישפן, מעובדי ביהח"ר "קוטון" (Cotton) מדרתם שנועדה להרחבת משרד המיליציה. עד' אברהם ישפן, מכתב מ'16.1.1975. בדירתו של בעל חנות קטנה בעיירה אוקשטאדוואריס (וויסקי-דבור) נקבע משרד המפלגה הקומוניסטית ואילו לו לאימו ולדודים שלו הותרו רק את המטבח וחדר שינה. עד' י. פערשפיין, מ"ז, עמ' 7.
32. כנ"ל אירע למשפחת קולומבוס ושאר הדיירים בבית מגורים אכסלוסיבי בעיר קובנה. עד' הקריספיין, מ"ז עמ' 7—8; משפחת סמולניק מהעירייה מאראץ, שניהלה אכסניה בבנין פרטי שלהם נאלצה לפנותו תוך 20 שעות עד' שאמאלי, עמ' 12 והשווה גם עדויות ז' טראקניסקי מ"ז, עמ' 3—4.
33. במרץ 1941 עדיין הולאמה דירתם בת 4 החדרים של משפחת לוי והם נאלצו לחזור לעיירת מוצאם. עד' ע. לוי, מ"ז, עמ' 5.
34. השלפח הסובייטי, מס' 182, עמ' 254—255.
35. ש. וואלפסאן, "פון שטעטל הענדלער צו א ניווירט" (א באזוך אינ ראפאלישקער הויף), דער עמעס, 11.6.1941, עמ' 5. נושא הכתבה הוא איזיק שאכער שלפני כן היה תגרן של עופות.
36. על נסיונות ראשונים של חקלאים יהודים להשתלב במסגרת הקולחוזים המוקמים ראה: לייזער ווארמאן, "יידישע לאנדווירמטן באשלאסן שאפן קאלווירט", דער עמעס, 7.5.1941, עמ' 1.
37. מזכיר המפלגה הקומוניסטית באיזור וילנה, יאנקל ויניצקי, העלה עוד בתחילת ביצוע הלאמת הקרקעות את הרעיון "שניתן להקציע חלקות אדמה גם לבעלי-מלאכה היושבים בעיירות קטנות וביישובים ושאנם מסוגלים להתפרנס ממקצועם בלבד". "ווי ווערט דורכגעפירט די ערד רעפארם אין ווילנער קאנט", פאלקסבלאט, 16.8.1940, עמ' 3—4.
38. הארכיון הליטאי, 2.
39. בנוסף לאישים שהוזכרו לעיל (כמו הקומיסארים העממים (המיניסטרים) חיים אלפרוביץ לתעשייה מקומית, אליהו בילויץ לתורת מזון, אברהם פלאקין — אשר על הלאמת הבנקים והמסחר ועזרו בנימין רומאנובסקי, גמנו על קטגוריה זו גם טריבה מיימין — מהנהלת הקומיסריון למסחר; אפרים ברקמן — איש ה"גוספלאן" (תיכנון ממלכתי); מ. יאמין — סגן מנהל הגוסבנק בליטא; ויקטור מיצלמאכר — ראש אגף במיניסטריון לעבודה (ואחר-כך קומיסאר עממי לבריות). ססיצקי — מנהל המסחר הממלכתי; שמערל מיימין — הממונה על הקואליציה מטעם הרעד המרכזי של מק"ל; יומין — מנהל הבנק המרכזי בקובנה; סולובייטשיק — מנהל הבנק המסחרי בקובנה; חיים ילין — סגן מנהל הטראסט הפוליגראפי. בדרך נמוך יותר של בעלי תפקידים מסוג זה ניתן להכליל כאן את י. לויץ — נציג קומיסריון התעשייה בוילנה; ישראל הירש — מהנדס מחוז פוניבז' ורף היימאן — מהנדס ראשי של פרויקט אליטוס 2 ואחרים.
40. בין מנהלי מפעלים אלו היו: זידלסון — ביהח"ר "פורס (Furs) לפרוות בוילנה; אהרון לוריא — מנהל ביח"ר לנעליים "באטאס" (Batas) בשבלי; סאדוביץ — ביח"ר לגרביים "קוטון" בקובנה. ויגנ — מנהל ביח"ר לנעליים מס' 16 בוילקומיר; גורדון — מנהל דפוס "באנגא" (Banga); מילר — מנהל דפוס מס' 1 (לשעבר האלמנה והאחים ראם) בוילנה; רוניקוביץ — מהנדס ראשי של ביח"ר לסוכר במריאמפול; שרה שוטלנד — מנהלת ביח"ר לשוקולד "קדימה" בקובנה וכן גם מנהלי בתי"ח לתוצרת מזון כמו: "ויקטוריה", "פורטונה", ניאפול", "גלוקוזה" ועוד. א. אלישביץ — מנהל המאפיה הקאופרטיבית "האופה האדום" בוילנה; ברונזאפט — מנהל ארטל

לתעשיית כפפות בוילנה; ליבה צסלר — מנהלת ביח"ס לטריקוטאו' (Pasvaiste) פאשוואיסטה"; איציק קראויץ — מנהל (Satrija) "שאטריה" בטלוי; חנה שר — מנהלת מפעל לעיבוד עץ בפלונגיאן; מנשה שפאי — מנהל ביח"ר לעיבוד פשתן בשבלי; שמעון גורדון — מנהל ביח"ר "ליטאקס" (Litex) בקובנה; אברהם שרייברג — מנהל ביח"ר לצבעים ועוד (ראוי לציין כי שש האחרונים היו חברי מק"ל ואסירים פוליטיים לשעבר).

41. להלן: שטרם — הממונה על רשת חנויות "פאראמא"; ליפשיץ — מנהל מחלקת המנופקטורה ב"פאראמא"; משה מלאך — מנהל מחלקת המנופקטורה ב"פאראמא"; אפשטיין — מ"מ מנהל מנהל הלשכה המרכזית של הקואופרטיבית הצרכניים וחבר הנהלת חברת "ליטאוקיס"; קאגאן — מנהל מחלקת הנפט ב"ליטאוקיס"; יאנצ'בסקי — מנהל מחלקת הכימיקלים ב"ליטאוקיס"; חנה קגן — מנהלת הממורה בשאבלי; מ. שטיין — מנהל חברת הפסולת "סאיוזוטיל" בקובנה; שלמה שליף — מנהל בית-קפה "מוניקה"; שמואל בלושטיין — מנהל מרכז (בסיס) לשיוק עורות; יענקל ביימאן — מנהל קולנוע ביורבורג; בונה גלוריינא — מנהל קולנוע (שני האחרונים חברי מק"ל ואסירים פוליטיים לשעבר).

42. בין ראשי מחלקות הקאדרים היו: ראפ — במיניסטרוין למסחר; אליעזר זילבר — בקומיסריון התעשייה (בקובנה); ראטנר — בטרסט הפשתן; לייבל רוק — ב"פאראמא"; שפיאר — ב"ליטאוקיס". בין מנהלי הספצאדאליים (המחלקות המיוחדות) היו: פסח גריל — ב"פאראמא", רוזה זיסלמנוביץ — ב"וואלגיס", איסר שמידט — בקומיסריון לתוצרת עץ, בטרסט העצים — שרה בייליס.

43. בין ראשי האיגודים המקצועיים היו: יודל שייביץ — מנהל מחלקת הארגון בועד המרכזי של האיגודים המקצועיים; יענקל שפירא — הממונה על התכתובת בועד המרכזי; א. פיינזילבר — יו"ר הועד המרכזי בוילנה; מ. קליין — יו"ר הועד האיזורי של קובנה; יאונגני לויין — יו"ר פועלי בניין בזאראסי; נ. רבינוביץ — מזכיר האיגוד הרפואי; חיים-בר חיימוביץ — מ"מ יו"ר הבנאים; סנדר אייגולסקי — יו"ר עובדי המסחר; איציק ויטנברג — יו"ר פועלי העור בוילנה; ב. שרשניאבסקי — מזכיר ועד העובדים של ביח"ר מס' 1 לרהיטים בוילנה (שני האחרונים היו לאחר מכן מראשי המחתרת היהודית בגיטו וילנה).

44. פאבקר יאנקלאס "א פראלעטארישע דירעקטאר אין קאטאן", פאלקסבלאט, 31.8.1940, עמ' 7.

45. יאנקל יוד "וויילנער גאס 25 גייט צו די וואלן" שטראלן (61) 26, 30.11.1940, עמ' 2.

46. נתונים אלה וכן אלה שלהלן מובאים על-פי מקור ליטאי שבדרך כלל מצטיין בנטייות אנטישמיות גלויות. לפי מקור זה 70% מהעובדים היהודים במיניסטרוין התעשייה נכללו בפקידות הבכירה (מנהלי מחלקות, מדורים, וחברות יועצים, מנהלי חשבונות וכד'). 20% — בפקידות הבינונית ורק 10% בפקידות הזוטרתית.

Albertas Tarulis, "Lietuvos Ukio Katastrofos pradzia".

הארכיון הליטאי, 1, עמ' 15 (להלן: טארוליס).

47. לפי *Jurgis Glusauskas, "Negirdetas Smurtas Soualizmo vardu".*

בתוך הארכיון הליטאי, 3, עמ' 96.

נתון זה מסתבר מתוך מספר העובדים בעלי שמות יהודיים שלא הופיעו לעבודה לאחר פלישת הצבא האדום לליטא.

48. "Kain zydai uzvalde lietuviskas imones ir kain jase seimininkavo". *A. Vilainis,*

(כיצד היהודים השתלטו על המפעלים הליטאים להלן: — "היהודים השתלטו") הארכיון הליטאי, 2, עמ' 283.

49. שם, עמ' 287. המספר נקבע כנ"ל בהערה 46.

50. על השגשוג הגדול במקצוע הנהלת-חשבונות ניתן ללמוד מהמשכורות הגבוהות של בעלי מקצוע זה; כך למשל משכורתו של מנהל-חשבונות ראשי (גלאוובך) נעה בין 540—1,100 רובל (לעומת משכורתם של מנהלים ראשיים 540—1,200 רובל). דער עמקט, 29.11.1940, עמ' 6. על הדרישה לבעלי מקצוע מעולים ניתן ללמוד גם

מהמודעות הרבות בעיתונים; כך למשל בעמ' 7 של דער עמעס, מה-9.1.1941 מצויינות לא פחות מ־3 מודעות "ס' פאדערס זיך א בוכאלטער" (גדרש—מנהל חשבונות) עבור מפעלי חרושת. לתופעה זו גם השלכות בלימוד מקצוע. כך למשל בעמ' 7 של עיתון זה מה-4.1.1941 שתי מודעות על הקניית מקצוע זה וכן של השפה הרוסית שהייתה אז נדרשת, ארבע מודעות בגיליון דער עמעס, 18.12.1940 עמ' 5 ו־3 מודעות שם 22.2.1941 עמ' 4.

50* עדות מנחם קליבנסקי, מ"ז, עמ' 9—19, 16. בביח"ר להלבשה הכניס המנהל הקומוניסטי (איש השוה"צ לשעבר) את חבריו לשעבר מההכשרה של השוה"צ, את פעיל קרן היסוד צבי רוונצוויג ואת גיסו הציוני. עדי י. שפאלי, מ"ז עמ' 8—9.

51. עדות א. שמוקארביץ, עמ' 10 והשווה גם "יהודים השתלטו", הארכיון הליטאי, 2, עמ' 284.

52. עדי י. יברוביץ, מ"ז, עמ' 8.

53. עדי מרים ברנשטיין, א, מ"ז, עמ' 28—29.

54. עדי ג. ילין, ג, מ"ז עמ' 8—9.

55. השלשן הסובייטי, מס' 160, עמ' 226. בהקשר זה ראויים לציון מיוחד דברי ראש משרד הבריאות בוילנה, ד"ר שטאכלסקי, פליט לשעבר מפולין שהתלונן הלמאי לא אפשר לו לעלות בדרגה בענף הרוקחות בו עבד בהצטיינות: "אנו מקיימים סדר חדש ועל כך דרושים לנו אנשים משלנו, בטוחים, כלומר אנשי מפלגה או אפסיים גמורים — "טאבולה ראזא" — אודותיך שמענו ידיעות שאתה איש פעיל מלא מרץ אולם אינך שייך אלינו. אומנם אינך מסוכן לנו שכן כאלה אין אנו מחזיקים בבתי-המרקחת שלנו. אתה יכול בשקט להמשיך בעבודתך המקצועית כמנהל וכשנשתכנע בלויאליות שלך בוודאי נבצל אותך במשרה מתאימה". מאג' מי באלבערישקי, שטארקער פון אייזן, תל-אביב תשכ"ו (להלן: — באלבערישקי) מ"ז, עמ' 100.

56. ארבעטער י. יאנקס, "ארבעטער פונ "רויטער שטערנ" פאדערנ באוייטיקן פון פאבריק דעם געוועזענעם באלבעטאס", דער עמעס, 26.1.1941, עמ' 6.

57. גער, "ווען מען פארשיטייט נישט די פליכט פונ קאמיוג", דער עמעס, 6.3.1941, עמ' 6.

58. לייזער, "אן אינצידענט וואס טאר ניט זיך איבערכאווערן", דער עמעס, 28.1.1941, עמ' 5.

59. הילעל וירשובסקי, "פארוואס איז נויטיק א פאלקס-ציילונג?" ווילנער מאגבלאט, 23.7.1940, עמ' 2.

60. על מותו של הפועל הילנאי יחיאל ז'יאלקו בתאונת עבודה בכביש על-יד וריאויס (מזרח ליטא) ראה: "טראגישער טויט פון אן ארבעטער", ווילנער מאגבלאט, 22.7.1940, עמ' 4.

61. "פלאן פולקאס צו ליקוידירן די ארבעטסלאזיקייט אין וילנע", דער עמעס, 9.1.1941, עמ' 2 על 600 עובדים הנדרשים בביהח"ר בוילייקא החדשה ראה: "מיר אקטיוויזירן די וואל-קאמפאניע אין ניי ווילייקע", ווילנער עמעס, 28.12.1940, עמ' 4.

62. "ארבעטספארטיילונג צווישן ווילנער דאקטוירים" ווילנער מאגבלאט, 13.8.1940, עמ' 4.

63. "פאראן ארבעט פאר דאקטוירים", ווילנער מאגבלאט, 4.8.1940, עמ' 3.

64. ברשימת הרופאים שהתמנו ב־19 נקודות לטיפול חינם בילדים גילאי 0—16 בוילנה מצויים לפחות 4 יהודים והם: ד"ר לאזאר בושאנסקי, ד"ר מארקוס ברייטבראד, ד"ר אנוא גלאבוס, ד"ר ראכל וולאק. ווילנער עמעס, 8.12.1940, עמ' 6.

65. "די אויפלעבונג אין פאליגראפישן פאך", ווילנער עמעס, 26.12.1940, עמ' 6.

66. על השגיו של המתכנן גרבר להכנסת דיאגרמות גראפיות בביהח"ר "לימא" ומשמעותם להעלאת פירון העבודה במפעל ראה: א. גוטמאן, "לימא" קאמבינאט דארף אויפקלערן די ארבעטער דעם באטייט פון גראפיק", דער עמעס, 23.4.1941, עמ' 6.

67. על תופעה זו ניתן לעמוד מרשימה שמית של מצטיינים ממפעלי-חרושת שפרסם הקומיסאר העממי לתעשייה בתחילת 1940; לפי רשימה זו היו בביהח"ר לגרביים "סילווא" 6 יהודים לפחות מתוך 17 מכלל העובדים המצטיינים; בביהח"ר "טראמיט" —

- 3 מתוך 7 ; ב"באקארא-קארטונאז" — 3 מתוך 10 ; בביהח"ר לטריקוסאז' על-שם "ליטיאנה" — 3 מתוך 5 וכו'. "באפעל נומער 142 פון פאלקאם פאר ארטיקער אינדוסטריע", פאלקסבלאט, 11.11.1940, עמ' 1. ברשימה דומה של הקומיסאר העממי לתעשיית המזון מצויים 122 שמות יהודיים מכלל של 150 מצטיינים. "באפעל פון פאלקאם פאר שפיי אינדוסטריע", פאלקסבלאט, 11.11.1940, עמ' 3. ברשימת 54 מצטיינים מביהח"ר לבדים "לימא" (Lima) היו לפחות 12 שמות יהודים. 54 ארבעגנדיקע פרעמירט אין "לימא קאמבינאט", דער עמעס, 23.5.1941, עמ' 2.
68. "פארוואס האבן מיר געקראגן די גרעסטע פרעמיע און די רויטע פאן — א געשפערך מיטן דירעקטאר פון "פורס" כ' זיידלסאן", ווילנער עמעס, 17.12.1940, עמ' 2.
69. ש. ושירמאן, "די ווילנער מעלוכישע טריקאטאזש פאבריק "אוואנגארדאס", דער עמעס, 9.5.1941, עמ' 2.
70. "די טאבאק אינדוסטריע ווערט ראציאנאליזירט", דער עמעס, 25.5.1941, עמ' 8.
71. ב. שמקלער, "א סאצגעוועט אין ליוועלא לעקאוועד דער 18 קאנפערענץ פון אלקפ (ב)", שטראלן, 5, עמ' 10.
72. ב. שמקלער, "ווי איז דורכגעגאנגען דער סאצגעוועט אין "ליוועלא" דער עמעס, 11.3.1941, עמ' 6.
73. ראה נוסח מכתבו של טכנאי-בנין נ.מ. יופה בעת שהותו בבית ההבראה ע"ש י.מ. פרונוזה בחצי-האי קרים תחת הכותרת: צי האב איך ווען-ניסאיו געקענט כאלעמען וועגן אזא גליק" (האם יכולתי פעם לחלום על אושר כזה?), דער עמעס, 30.1.1941, עמ' 1. פרטים על המצאתו של עובד תשלובת הבשר "מאייסטאס" בעבודה זכה למענק של 300 רובל ראו: ה' וילבער, "באשאנקען דעס כ' באונער פאר א נייע דערפינדונג אין 'מאייסטאס'", דער עמעס, 27.4.1941, עמ' 2.
74. כך למשל הוענק פסל סטאלין לבית-המסחר מספר 8 (לשעבר "פרוי-פרו" (Fru-Fru) בקובנה וכל אחת מ-18 העובדות בו (מהן 17 יהודיות) קיבלה אגרת הערכה ו-100 רובל פרס. "ערעו דעם אינטערנאציאנאלן פרויען-טאג באשאנקען אנגעשטעלטער אויסגעצייטלערענס", דער עמעס, 7.3.1941, עמ' 6.
75. כך למשל הואשם ועד העובדים בביהח"ר "בוסטון" שחבריו "עושים פרוטקציה" למכרים ולקרובים ובצורה כזו הכניסו שם למשרות "אנשי משפחה בלבד", לפי "די באראטונג פון ארבקארן פון פאלקסבלאט", פאלקסבלאט, 17.11.1940, עמ' 8.
76. בחירות בקנה-מידה ארצי לועדי-עובדים (ארבקאם) ומוסדות האיגודים המקצועיים (פראפארגאנען) נערכו בליטא הסובייטית בתקופה השלישית של הסובייטיזציה ובעיקר באביב 1941. רשימות שמיות של הנבחרים במספר מפעלים ראה: "די וואלן צו די פראפארגאנען פון די אונטערנעמונגען איבערן גאנצן לאנד", דער עמעס, 1.4.1941, עמ' 6.
77. באלבערישקי, עמ' 101-102 וראה גם את הסיפא של הערה 52. שמץ ביטוי לתופעה זו ניתן אולי למצוא בידיעה על הנעשה במנסרה בוילקומיר; מצד אחד מצויינות העובדה ש-5 עובדים (כולם בעלי שמות משפחה ושמות פרטיים לא-יהודים) נענשו עבור שכרות ולעומת זאת העובד משה שפירא העלה תפוקתו ב-200%, הקמסומולאי דוד ברזאק — ב-170% והקמסומולאי שמואל וולפסון ב-125%.
78. י. שפירא, "באשטראפס פארגולשטשיקעס אין ווילקאמירער זעגמיל", דער עמעס, 20.4.1941, עמ' 4.
- בעיה זו נמשכה כנראה חודשים רבים, שכן לקראת פסח תש"א עדיין נדרשו פועלי מפעלים חרושתיים לעבוד בחגים: "142 פאבריקן באשלאסן צו ארבעטן אין די טאג פון די רעליגיעזע יאנטיוויזם", דער עמעס, 13.4.1941, עמ' 5.
79. נער, "די ערשטיקער פארטיי ארגאניזאציע פון רואדאנא וועליאווא" פירט איינ דיסציפלינ אפן פאבריק", דער עמעס, 9.5.1941, עמ' 2.
80. על תיקון ליקויים שונים במסגרת מקומות העבודה כתוצאה מהעיתונות ראה: מכתבו של בוחן בביהח"ר "זיידאס" איסער ראזענבערג, "די גרויסע ווירקונג פון דער פרעסע אפ דער פאבריק", דער עמעס, 11.6.1941, עמ' 2.
81. ב. קאזענבערג, "צו דער רעדאקציע", שטראלן, מאי 1951, עמ' 23.
82. ל. נאטאנאזן, "א שטים פון א האנטווערקער", פאלקסבלאט, 8.8.1940, עמ' 8.

ראשיתו של המונח "שואה" — כמתייחס לחורבן יהדות אירופה

"אל תירא מפחד פתאום ומשואת רשעים כי תבוא"
(משלי י"ג, כ"ה)

מבוא

רבות הדיעות וחלוקות על מועד התחלת "תקופת השואה", מכאן גם אולי המחלוקת על הופעת המושג "שואה" שהתגבש אחר-כך והפך למושג המייצג תופעה חריגה ביותר בתולדות עם ישראל ובתולדות העמים בכלל. לעיתים נתפש המושג שואה רק בהקשר להשמדה הטוטלית של העם היהודי באירופה, ולעיתים משתמשים בו החל מן הרדיפות מאז כיבוש פולין על-ידי הנאצים, ואף יש המציעים להתחיל את התקופה מאז עליית היטלר לשלטון בגרמניה. לכן גם נערך המעקב אחרי המונח "שואה", החל מ-1940, כפי שמעיד על כך אוריאל טל בנספח למאמר "על חקר השואה והג'נוסייד"¹. במאמרו מציין א. טל כי "לראשונה מופיעה התיבה 'שואה' לציין השמדת היהודים באירופה בימי מלחמת העולם השנייה. בחוברת 'שואת יהודי פולין' בהוצאת הוועד המאוחד לעזרת יהודי פולין, ירושלים ת"ש — 1940"².

בנקודה זאת יכולים אנו להביא סימוכין על הופעת המונח "שואה" המתייחס לרדיפות היהודים תחת השלטון הנאצי, בעיתונות ובפרסומים אחרים, קודם לזמן המוזכר במאמר הנ"ל.

כן יכולים אנו לנסות ולחלוק על פסקה שנייה במאמר זה האומרת "על אף פרסום ראשוני זה, היה המושג שואה נדיר מאוד (הדגשה שלי)* עד אביב 1942". כך סובר גם יואב גלבר המציין, במאמר על "המדיניות הציונית ויהודי

* כל ההדגשות, בעבודה זו הם שלי, אם לא צוין אחרת.

אירופה": "השימוש במושג 'שואה' היה מקובל ב-1941 וב-1942 לציון גורלו של היישוב במקרה של פלישת צבא הציר לארץ ורק בסוף 1942 החלו להשתמש בו בהקשר למתרחש באירופה.⁸ ולא כך הוא:

להבנת הבעיה ננסה להבהיר שני פרטים: 1. מהו תחום תקופת השואה מבחינת הזמן? 2. מה הייחוד במושג שואה? האם הוא ייחודי לטרגדיה של העם היהודי בלבד, או לטרגדיות שפקדו אף עמים אחרים? באשר לתחום התקופה וצמצומו לשנים 1939—1945 חולק שאל אש במאמרו "קידוש החיים בתוך החורבן"⁹ ואומר: "דומה שהתחלת המלחמה המאורגנת ביהודים בתחילת 1933, עם עלייתם לשלטון של הנאצים בגרמניה, מלחמה שנעשתה בדרכי ארגון ומנהל של מדינה מודרנית או בסיועה, היא ראשיתה של תקופת השואה."¹⁰ שותף לאותה דעה אנו מוצאים ביעקב רבינסון במאמרו "השואה"¹¹ "השואה היא הפרק הטראגי ביותר בתולדות העם היהודי בגולה, ובתולדות האדם בעת החדשה בכלל, ראשיתה בגרמניה ב-30 בינואר 1933, עם עליית הנאצים לשלטון, וסיומה במאי 1945"¹² (גם לגבי הסיום חלוקת הדעות, אבל לא אתייחס לנושא משום שאינו שייך לענייני).

ואילו יהודה באור במאמרו: "השלכות מחקר השואה על תודעתנו ההיסטורית"¹³ מדגיש שלגבי תחומי הזמן של השואה יש עדיין ויכות, והוא מציע... לקבוע לו גבול ראשון בשנת 1933, והסיבות מובנות. ואילו את הגבול האחרון "אני מציע לקבוע בשנים 1948—1949"¹⁴.

גם דן מכמן במאמרו "לברור המושג 'הצלה' בתקופת השואה"¹⁵ מבחין בזמן שיש צורך בהצלה, שהוא "בהכרח פועל-יוצא מההכרה, כי מרחפת סכנה לקיומם של אנשים"¹⁶. כשלב ראשון הוא מציע את "ההלם הראשון (1933)",¹⁷ על כן אם נניח שראשית תקופת השואה היא ב-1933, עם עליית היטלר לשלטון, הרי שיש לחפש את המושג החל מאותה עת. ואשר לייחודו של המונח "שואה" הרי יש רבים המציינים את המונח שואה כשם נרדף לרצח-עם (ג'נוסייד). בנושא זה מדבר כבר אוריאל טל במאמר "על חקר השואה והג'נוסייד"¹⁸ "אחת השאלות הקשות בחקר השואה היא שאלת המשותף והנבדל ביניהם"¹⁹ ובהמשך הדברים הוא שואל: "...ובאשר למקרה המיוחד של השואה, האין הוא מוכיח את הצורך להבדיל בין מקרים מיוחדים?²⁰ ומסכם את דעתו בכך: "מסתבר אפוא שמכלל תופעות 'הג'נוסייד' תופסת השואה מקום מיוחד במינו, הן בתולדות עם ישראל, והן בתולדות האנושות כולה."²¹

שותף לדעתו ישראל גוטמן האומר: "השואה היא מעשה הנכלל בקומפלקס הפשעים שהוגדרו בתור ג'נוסייד, אך ה'ג'נוסייד' אינו ממצה את הבסיס האידיאולוגי של הפתרון הסופי של השאלה היהודית"²². דיעה כמעט אחידה קיימת בנושא: כי כבר היו בהיסטוריה של האנושות נסיונות להשמדת-עם, אם זה את האינדיאנים במאות שעברו ואם זה במאה העשרים, כמו רצח הארמנים על-ידי התורכים, רצח עם שבוצע בביאפרא ועוד, אבל ייחודה של השואה הוא בכך שרצח העם היהודי תוכנן לפרטיו, כשכל שלב מקדם ומכוון לשלב שיבוא אחריו, אם מבחינת שלילת זכויות יסוד של יצור אנושי, ואם מבחינת דיכוי, רדיפות, שבירה פסיכולוגית, חקיקה אנטי יהודית ועד להשמדה פיזית וכל זאת בהתאם לאידיאולוגיה שלא הוסתרה ונתנה ביטוי מלא לכוונתיה הודוניות.²³ ומחזק דברים

אלה ישראל גוטמן "האם ניתן לומר, כי בעבר דרש האויב את נפשו של היהודי ומוכן היה להותיר את גופו, ואילו האויב הנאצי, רצה בגופו של היהודי? נכון יותר לקבוע כי הצורך הנאצי גזר כריתתה הן על הגוף והן על הנפש.¹⁸ ומאשר זאת הקטע מתוך "מיין קאמף": "החדרת רוח לאומית בהמונינו תצליח רק אם בנוסף על המלחמה הפוליטיבית על נפשו של עמנו, יושמדו מרעיליה הבינלאומיים" (עמ' 372).¹⁹

על ייחודה של השואה בנוי ייחודו של המושג "שואה" אשר מקבל לראשונה את משמעותו ההרפיה אחרי "ליל הבדולח" ב-10 לנובמבר 1938 ואכן מתאריך זה ואילך הוא מוצג באותה משמעות בעיתונות העברית בארץ-ישראל. כדאי להבהיר נקודה נוספת והיא: כי אין לתת כדוגמה מונחים המתייחסים במעורב לשואת העם היהודי ולחורבן מדינות אירופה אשר נכבשו על-ידי צבאות הנאצים, ואשר אף בהן בוצעו מעשי רצח הרג וחורבן פיזי, וזאת משום ייחודיות השואה של העם היהודי אשר אליה התייחסנו לעיל.

הופעת המושג "שואה" בשבועונים וירחונים — סוף 1938—1939

ל. לויטה כותב באחד ממכתביו את הדברים הבאים: "הספר 'בימי שואה' שנמסר לדפוס בסוף 1939 וראה אור בראשית 1940, בשמו הועלה בפעם הראשונה המושג 'שואה' בהקשר לתקופה זו. ודאי, אני שהצעתי כותרת זו (בעיני עורך הספר, ידידנו ברסלבסקי, היא נראתה כ'מליצית מדי') ואף אחד מאיתנו לא חזה או את מלוא המשמעות שההיסטוריה היהודית תעניק לאחר מכן למושג זה. ואין זה עניין של 'זכות' או 'ראשונות'. אף-על-פי-כן, העובדה כשלעצמה, אם אומנם, היא נכונה ואין עליה עוררין, ראויה לציון".²⁰

ל. לויטה מבקש זכות ראשונים על הופעת המושג שואה למרות שהוא עצמו מהסס ואינו בטוח בראשוניותו. בבדיקה יסודית של עיתונות וחומר מודפס אחר שהופיע באותה עת נגלה, כי אכן יש יסוד לערער על ראשוניות זאת, מאחר וכבר שנה קודם מופיע המושג "שואה" בצורה בולטת ביותר, ומתייחס לאסון שפקד את יהדות גרמניה בפרעות ובחורבן של "ליל הבדולח", מאורע שהיה מפנה טראומטי בשרשרת הרדיפות הבלתי פוסקות של יהדות גרמניה, שההלו עם עלייתו של היטלר לשלטון. המושג קיבל ביטוי אף בעלון "צרור מכתבים" שהופיע בתאריך 11.12.1938, כלומר כחודש אחרי המאורע המזועזע בכותרת גדולה בעמ' 1: "עם השואה בגרמניה". מלבד הכותרת מאירת העיניים, חוזר המונח על עצמו פעמיים באותו הקשר בטקסט עצמו, הכתוב בידי יהודה רוזניצ'קו, "יישובינו מזועזעים עד היסוד בגלל השואה שהתחוללה על ראשי יהדות גרמניה", ובהמשך המאמר, המדבר על חובת הקיבוץ-המאוחד לקלוט את הורי החברים וילדים פליטים נאמר בו: "עוד בטרם באה השואה האחרונה ניכרת ביישובינו הנטייה להרהיב את המסגרת ולקבל עוד הורים, אם כי מצבנו הכלכלי קשה". אומנם כאן עדיין הכוונה לשואה של חורבן ולא ל"השמדת עם", תוכן שיקבל המושג עם התאמתות השמדת היהודים המתוכננת. בכותרת זאת, ובמונחים החוזרים במאמר, יכולים אנו לראות קרוב לוודאי את הופעתו

הראשונה של המונח **שואה** המתייחס למאורע הנחשב לכל הדעות לאחד מן הכולטים ביותר באירועי השואה.

אולם אם נמשיך ונעיין בשבועונים ובירחונים נראה כי ב"ההד", ירחון חרדי בעריכתו של רבי בנימין, מופיע המונח "שואה" לפחות עשר פעמים עד ראשית 1940 ותמיד בהקשר לרדיפות ולחורבן שפקדו את יהדות גרמניה ואת המדינות הנתונות תחת השלטון הנאצי.

לראשונה מוצאים אנו תיבה זאת במאמרו של רבי בנימין בשם "חשבון עגום"²¹, שבו הוא מתקיף את אלה שלא עודדו את היהודים לצאת מגרמניה. כוונתו לתנועת המורחי "באשכנז". כן מתייחס הוא למאמר של ש. צמח שהתפרסם ב"דבר" ביום "ט בטבת תרצ"ט אשר לפי ר' בנימין, אינו מצדד ביציאת היהודים משם, אלא מצדד "בשב והמתן". רבי בנימין תובע לעצמו זכות ראשונים לאזהרה שהשמיע, לטענתו, בטבת תרצ"ט, אשר היתה בעצם חזרה על דברים שהשמיע הרבה קודם לכן, "אין אנו יכולים לנבא את אשר צפוי לכם בעתיד הקרוב, כי אפשר שהשואה המאיימת עליכם לא תתחולל"²². את הדברים האלה כתב לפני כשבע שנים — שנה וחצי לפני כיבוש השלטון על-ידי היטלר²³ ובהמשך — "כתבתי הדברים האלה עברית, ב"ההד", הבמה שעמדה לרשותי. הייתי היחיד שכתב כדברים האלה"²⁴.

בירחון הבא הוא חוזר ומשתמש במונח שואה כאשר הוא סוקר את המתרחש ליהודים באיטליה. "מתוך גודל השואה בגרמניה מסיחים את הדעת מן המצב באיטליה"²⁵.

שוב חוזר המונח גם במאמרים של אחרים שהופיעו באותו ירחון, כל אימת שהם מתייחסים לאסון שפקד את יהדות אירופה תחת שלטון הנאצים. לדוגמה: "דווקא בשעה זו של שואה וגירוש נסגרו כמעט שערי הארץ, חוף ההצלה היחיד והאחרון"²⁶ וכן בחוברת קודמת "כעת עומדים היהודים על סף שואה ח"ו"²⁷.

התיבה שואה חוזרת על עצמה כעשר פעמים בשישה ירחונים²⁸ של השבועון החרדי "היסוד", בטאונה של "התאחדות חניכי הישיבות". בגליונות שבין כ"ח אלול תשצ"ט לבין י"ח כסלו ת"ש, נאמר בין היתר: "קמה ממשלת זדון ורשע אכזרי אשר המיטה שואה על אחינו הכבושים תחת ידיה."²⁹

במאמר אחר כתוב: "השואה הנטושה עתה על יהדות פולניה..."³⁰ ובהמשך "השואה הזו היא כה עמוקה."³¹

ובגליון אחר "מנקודת ראות זאת אולי לא היינו צריכים להחרד כל-כך מהשואה האיומה האחרונה..."³², ובהמשך: "הפעם אכלה השואה את כל החלק היסודי של אוהלי התורה..."³³.

מכאן יכולים אנו להסיק שבעיתונות החרדית חדר, אולי, המונח שואה לשימוש כמעט קבוע מוקדם יותר (זאת רק בעיתונות שנבדקה לצורך העבודה). אבל גם בעיתונות החילונית אין המושג חסר וזאת נוכל לראות בהמשך. בדר-שבועון "במעלה" עיתון הנוער העובד, נמצא את התיבה שואה בתקופה מוקדמת למדי, ב-2.10.1939, בקטע המדבר על חורבן יהדות פולין נאמר: "כחתף באה השואה על יהודי פולין, כרעם ביום בהיר ניתך על ראשם האסון..."³⁴ שבועון "הפועל הצעיר", שבועון מפלגת פועלי ארץ ישראל, עדים אנו

להופעת המושג כבר ב-13.9.1939, בתחילה כמונח כללי המתייחס למדינת פולין ולחורבן שפקד אותה, אך בגליון מאוחר יותר, ב-27.9.1939 נאמר: "מוזעזעים אנו מכדי שנהיה מסוגלים להבין ולסכם את תוצאות השואה הזאת לעם ישראל ולעתידות האומה".³⁵

ובגליון שלאחריו "לא באה עוד על עם מעמי העולם שואה כזאת מידי אדם, כאשר באה בימים אלה על שני מיליוני-היהודים בפולין, בצ'כיה ובגרמניה עצמה, מידיו של היטלר".³⁶

ובכן רואים אנו כי המונח מופיע כבר מיד אחרי ליל הבדולה ואינו חדל להופיע לסיורגין, בירחונים ובשבועונים מסוימים גם בהמשך, וכי הגדרתו ותוכנו מאוד דומים לאלה שהתקבלו אחר-כך.

המונח "שואה" בעיתונות היומית — סוף 1939—1940

גם בעיתונות היומית מופיע המונח "שואה" מיד אחרי פרוץ מלחמת העולם השנייה, בהיודוע על הפלישה הנאצית לפולין. עם זאת, קשה מאוד לבדוק את כל המקרים בהן מופיע המונח:

א. בגלל הקושי בקריאה יסודית של המאמרים היומיומיים בכל סוגי העיתונות.

ב. חלק מהעיתונים פשוט אינו בנמצא. לכן נוכל לשרטט תמונה רק ממה שכן קיים וממה שנתגלה בשעת קריאה.

מתברר אפוא שכבר ב-17.9.1939 מופיע במדור "דבר היום", כבר בפתיחת הקטע "מלכודת" "שואת פולין עוד לא נתגלתה לעינינו בכל מוראה"³⁷ ואם עדיין מפקפקים אנו בכונת המונח ובהסברתו הרי בא ההמשך ומסביר מעל לכל ספק למי מתייחס המונח "שואה"... "אין זה מקל במשהו על ההכרה המחרידה כי שואה איומה ירדה על מיליונים של יהודי פולין, שואה העולה בהיקפה ובמוראותיה על כל הנסיונות שנתנסינו בהם בשנים האחרונות".³⁸ וכן מופיע המונח עוד פעמיים באותו המאמר באותו ההקשר.

ב-27.9.1939, גם כן בעיתון "דבר", בעמוד הראשון בכותרת משנה כתוב "השואה שבאה כחתף על יהודי פולין"³⁹ (הדגשה במקור). וב"הארץ", יומיים לאחר מכן, מופיעה הכרוזה של "הרעד הארצי לקרן היסוד בארץ ישראל" בה נאמר בין היתר: "בכו זה גלך גם בימים אלה, כשחרב המלחמה המיטה שואה על יישובים יהודיים שלמים והביאה מתיחות ומבוכה ליישוב".⁴⁰ ב"דבר" בראשית ינואר 1940, מופיעה כותרת גדולה בוו הלשון "השואה הגדולה מחייבת אחדות העם"⁴¹ (הדגשה במקור).

ב-23.2.1940 מופיע נאומו של נחום גולדמן בד בבד בשני עיתונים ב"דבר" וב"הצופה" ובו נאמר בין היתר "השואה (ההדגשה במקור) שהתחוללה על ראשי מיליוני אחים מעבר לים".⁴² ב"הצופה מופיעים אותם הדברים בדיוק רק בלי ההדגשה על המושג "השואה".⁴³

ב"הצופה" ב-9.4.1940 מופיע המשפט הבא: "תרעומת כבושה כלפי היישוב שלא נודעו לשמע השואה הגדולה שבאה כחתף על יהדות פולין".⁴⁴

ושבו ב"הצופה": קריאת הרב הראשי מוכתרת בכותרת "בימי חרום ושואה"⁴⁵ (ההדגשה במקור).

וזמן קצר אחר-כך באותו עיתון במאמר מערכת בעמוד הראשון אנו קוראים: "תוך שנים מספר הגיחה השואה בבת אחת והרסה כמה מרכזים מלאי עוז חיים ופריזון"⁴⁶. ועוד ב"הצופה", בסמוך לתאריך זה, במאמר בשם "כ"א בתמוז" נאמר: "ראה והזהיר בטרם באה השואה בטרם קום הצרה"⁴⁷ (הכוונה להרצל), ובסיום אותו מאמר כתוב: והשואה באה, והצרה קמה"⁴⁸ ובגליון אחר, ב-28.8.1940 בפתחה לציטוט דברי הרב, הד"ר שמואל גרינברג נאמר "השואה שבאה על תפוצות ישראל שלא היתה כמותה בשני אלפי הגלות..."⁴⁹

עיתון "דבר" מ-1.9.1940 מוקדש כולו "לשואת יהודי פולין"⁵⁰ (הדגשה במקור).

ב-13.9.1940 הופיעה בכל העיתונים היומיים, כרוזה חתומה על-ידי "הנהלת ההסתדרות הציונית, הנהלת הסוכנות והדירקטוריון של הקרן הקיימת" ובה מופיעה פיסקה זו: "במשך תקופה זאת חלו תמורות רבות בחיי העם. אסונות ושואות עברו על תפוצות הגולה שבאירופה."⁵¹ בקטע אחר באותה הכרוזה נאמר: "בימים אלה, ימי הרס וחורבן בעולם, ימי אסון ושואה לעמנו..."⁵²

כאן יש הפרדה מודגשת בין הרס וחורבן לעמים ואסון ושואה המיוחדים לעם היהודי, כלומר כבר היו מודעים להבדל בינינו לבין העמים האחרים באשר למתרחש תחת שלטון הכיבוש הנאצי.

במאמר מרכזי שנכתב לעיתון "דבר" על-ידי ז. רובשוב והמוכתר בשם: "שואת הת"ש בגולת ישראל"⁵³ (הדגשה במקור) פותח המשפט הראשון בדברים הבאים: "בשנת הת"ש היתה שואת ישראל שואת עולם."⁵⁴ ובשינוי נוסח בהמשך המאמר: לשואת עולם שואתנו היתה."⁵⁵ מכל האמור לעיל ניתן אולי להבין שאף בעיתונות היומית מקובל המונח "שואה" ונמצא בהתייחסות ברורה אל חורבן יהדות פולין, כבר כשבועיים אחר פרוץ המלחמה ב-17.9.1939.

התיבה "שואה" מופיעה בהבלטה גם בכותרות (ראה לעיל) בכרוזים והכרזות של מוסדות מרכזיים, ואף בדברי אישים ומנהיגים כמו: הרב הרצוג, הרב גרינברג, נחום גולדמן, ז. רובשוב. יום יהדות פולין מוכתר בשם "שואת יהודי פולין וזאת כבר בסוף 1940.

למותר לציין שאין הבדיקה יסודית. מאוד ייתכן כי אפשר למצוא עוד דוגמאות אך למרות זאת ניתן לראות כי המונח קיים ומופיע ברציפות ואף בתדירות גבוהה למדי בהתייחס לקטסטרופה שפקדה את יהדות אירופה.

הופעת המושג "שואה" לראשונה בשמות ספרים וחוברות המוקדשים לחורבן יהדות אירופה בשנים 1939—1940

לטענת א. טל מופיעה לראשונה התיבה "שואה" לציון השמדת יהודים באירופה במלחמת העולם השנייה בחוברת "שואת יהודי פולין" (הדגשה במקור), בהוצאת הועד המאוחד לעזרת יהודי פולין, ת"ש—1940⁵⁶ ובמבוא של הרטגלס לקובץ

נאמר כי הדברים נמסרו "בישיבות שנתקיימו בירושלים בימים 15 בפברואר
17 במרס — 1940".⁵⁷

יש לציין כי "התקופה הנכללת בחוברת"..." היא מראשית ספטמבר 1939
ועד מרס 1940".⁵⁸ על ראשונות זאת חולק כבר ל. לויטה, ומעיד כי "בימי
שואה ראה אור בראשית 1940" ואכן באותו זמן בערך ראו אור מספר ספרים
(חוברות) על אותו נושא בדיוק, האחד המוזכר במכתבו של ל. לויטה, "בימי
שואה" "מפי שליחי החלוק",⁵⁹ והשני "על משואות פולין".⁶¹ בספרון זה אומנם
לא מופיע המושג שואה בשמו אבל הספר מחולק לארבעה מדורים שהראשון
בהם שמו "שואה", אחריו באים המדורים, בחזית, בדרכים, וילנה. אף הוא
כקודמיו כולל תיאורים יומנים ורשימות "על התקופה מאוגוסט 1939 ועד
מרץ 1940".⁶² בסמוך יצאו לאור עוד שלושה ספרים אשר בשניים מהם כבר
מוזכר המושג "שואה" בשם הספר, והשלישי קורא למדור הראשון והחשוב
ביותר בשם "שואה".

הרי שאין הספר "שואת יהודי פולין" בודד ויתר על כן יש יסוד להניח
שאף אינו הראשון. בהסתמך על התקופות שנכללים בספרים, ועל המועד שבו
ראו אור, נראה כי "בימי שואה" הוא אכן הראשון והנימוקים להלן:

א. בספרים, "שואת יהודי פולין"⁶³ ו"על משואות פולין"⁶⁴ הדיווחים מסתיימים
במרץ 1940, בעוד שבספר "בימי שואה" מסתיים הדיווח בינואר 1940, כלומר
היתה אפשרות טכנית להגיש את הספר לעריכה ודפוס כחודשיים קודם.

ב. בעלון "צרות מכתבים" מוצאים אנו כבר בתאריך 10.5.1940⁶⁵ פרסום
על הופעת הספר, יש להניח שהשניים האחרים, שהעדות בהם נמסרה חודשיים
מאוחר, ראו אור לאחר הופעת הספר "בימי שואה".

ג. בחוברת "מאונים" שהופיעה בתמוז ת"ש⁶⁶ המוקדשת לפולין ושמה
"חוברת פולין" במאמר בשם: "שלושה ספרים על חורבן פולין", כותב המבקר
על הספרים: "בימי שואה", "על משואות פולין" ו"שישים יום בפולין" ליואל
מסטבוים ואילו הספר "שואת יהודי פולין" כלל אינו מוזכר. סביר להניח שאילו
ראה אור כבר אז, היה נכלל אף הוא ברשימה. לעומת זאת בגליון "העולם הזה" נ"ב,
ב-12.9.1940 יש סקירה נרחבת על הספר "שואת יהודי פולין". על-פי תוכן הדברים
משתמע שהחוברת היתה בבחינת חידוש ולכן מוקדש לה מקום נרחב⁶⁷ אך יש
לציין שאין זה הגליון שיצא באופן מיוחד לקראת יום השנה לחורבנה של
יהדות פולין. הגליון המוקדש לנושא פולין הופיע כשבועיים קודם. בתאריך
29.8.1940⁶⁸ ובו אין אזכור לספר. נשאלת השאלה מדוע? אולי מפני שהיה
חדש ולא הספיקו לקרוא בו. ולכן גם לא כתבו עליו.

לסיכום: מכל האמור לעיל נראה כי צדק ל. לויטה רק בחלק אחד מטיעונו.⁶⁹
אומנם לא הוא המציא את התיבה "שואה" בהקשר לחורבן יהדות אירופה
במלחמת העולם השנייה, ראינו כבר שהיא הופיעה בעיתונות הרבה לפני כן,
אך צדק בכך שזו הפעם הראשונה כפי הנראה שהיא מופיעה בשמו של ספר.

הופעת המונח "שואה" בשבועונים, דו-שבועונים וירחונים החל מ-1940 ועד סוף 1941 (סקירה)

מראשית 1940 מופיע הביטוי שואה בעיתונות כביטוי לחורבן יהדות אירופה. הביטוי נעשה שגור יותר ויותר עם חלוף הזמן, התמרת המצב והקצנת הידיעות המגיעות משם.

בעיתון הנוער העובד "במעלה" מוצאים אנו מושג זה כבר בראשית 1940 כאשר הוא מתייחס מספר פעמים באופן ישיר לחורבן שפקד את יהדות אירופה.

"מפוררים ומפורדים הננו מרוחקים — מנותקים ממכורתנו, וחינו התלויים
בנס גם בימי שלום בעולם — נעשים לבלתי נשוא בשעת שואה ומלחמה."⁷⁰

בגליון אחר, בשיר המופיע בשם "ציץ הפלאים", המשפט הפותח הוא:
"בזעף עיתים מול שואה מתלקחת..."⁷¹

שוב ב"במעלה" כאשר נודע על כיבוש מערב אירופה נכתב הקטע הבאה:
"חורבנה של יהדות מערב אירופה המיטה שואה נוראה על היהדות בארצות
אלו."⁷²

וכמה חודשים אחר-כך, כאשר מדובר על "חורבנם של יהודי רומניה"⁷³
אנו רואים כי המושג שגור ואין נוטים להחליפו והוא חוזר בעקביות מספר
פעמים באותו קטע.

"... ידענו שימי שואה מתקרבים..."⁷⁴

"... וכל מי שעקב אחרי המתרחש ברומניה הבין ששואה איומה קרובה..."⁷⁵

"... עתה נתחוללה השואה..."⁷⁶

ואילו ב"היסוד" בגליון המוקדש לראש השנה במאמר מסכם הוא פותח
ב"השואה האיומה על יהדות פולין באה כחתף..."⁷⁷ ושוב בהיסוד, בקטע המדבר
על יהדות רומניה, כתובים הדברים הבאים: "אחרי כיבוש פולין אשתקד בשעה
שעל היהדות הפולנית ירדה כחתף השואה, היו העיניים נשואות אל הקיבוץ
השני בגודלו..."⁷⁸ וכן חוזר הביטוי על עצמו באותו הסגנון בגליונות מאוחרים
יותר. לדוגמה בגליון שט"ו.⁷⁹

גם ב"העולם" מופיעה התיבה הנ"ל בהקשר של אסון וחורבן יהדות
אירופה: "... מזלם הרע של יהודי פולין גרם ששואה באה עליהם בימי מלחמה
נוראה..."⁸⁰

הקטע מופיע מוקדם יחסית וכבר יש בו הדגשה המפרידה בין המלחמה ובין
השואה שפקדה את היהודים בפולין,⁸¹ בגליונות מאוחרים יותר מופיעה התיבה
שואה לפחות פעם אחת בכל גליון פעמיים במובן הכללי אבל בעיקר במובן
הפרטי לעם היהודי ולאסון אשר פקד אותו. במאמר הנ"ל מופיע המונח ארבע
פעמים ברצף, כאשר בפעמיים הוא מתייחס לתיבה במובנה הכללי ופעמיים
לעם היהודי.

שבוע מאוחר יותר, שוב מופיע המונח ב"העולם"⁸² ושוב בגליון נ"ב,⁸³
שהזכרתיו כבר, המוקדש ל"שואת יהודי פולין"⁸⁴ (ההדגשה במקור) (מאמר בלתי
חתום) וכן במאמר של א. דובקין⁸⁵ ב"העולם" שבוע לאחר מכן ושוב כאשר

קורה מאורע מזדקר לעין ומחריד כמו הפרעות ברומניה מיד חוזר ומופיע המונח כהגדרה למאורע המזועזע. כמו בראשית 1940 במאמרו של יצחק גרינבוים, על חשבון הנפש שהיה על יהודי רומניה לעשות הוא כותב: "...שעשעו נפשם בתקווה קלושה כי השעה האיומה אינה קרובה כל-כך. ובינתיים תוך כדי המתנה לאסון ולשואה שאין מפלט מהם דיברו על תעודת כבוד שלהם..."⁸⁸

ובאותו מאמר מופיע מיד המונח בהקשר להשוואת יהדות פולין לזו שברומניה⁸⁷ וכבר הזכרתי את שבוע יהדות פולין שנקבע לאחד בספטמבר 1940. באזכור יהדות פולין מרבים להשתמש במונח (ראה לעיל) וכך הוא חוזר על עצמו בשבוע יהדות פולין בספטמבר 1941.⁸⁸ גם אחרי פלישת הגרמנים לשטחי רוסיה ובעקבות כך השמועות על האסון שפקד את היהודים שישבו שם, כותב יצחק גרינבוים הסוקר את דברי חיים ויצמן "על השמדת היהודים בהמוניהם בברית המועצות" והפעם בפירוש על השמדת היהודים. באותו מאמר הוא משתמש שלוש פעמים במונח שואה באותו הקשר.⁸⁹ אנו רואים שאצל י. גרינבוים למשל כבר נקלט המונח באותה התייחסות והוא מרבה להשתמש בו, במובן המלא והייחודי ביותר שלו כאשר ההתייחסות היא בפירוש להשמדה כזוהי לשואה.

גם ברבעון הספרותי "גליונות" אין המונח שואה נעדר, כבר בשלהי ת"ש במדור "ילקוט קטן" נאמרים הדברים הבאים: "בשלהי ת"ש מה הטריד את מנוחת שאנגי ירושלים בשנת שואה וחורבן, צרה ואפליה ליהדות כולה".⁹⁰ ועוד ב"גליונות" תש"א א' במאמר המדבר על יהדות רומניה (ראה לעיל) פותח במשפט הבא: "אימים בתוך אימים, שואה בתוך שואה זהו מצב היהודים במלחמה של עכשיו".⁹¹ בתקופה מאוחרת יותר פותח אפרים שמואלי את מאמרו הן בשאלת היהודים ותפקידי הציונות, במילים:

"אם כי הפרוגנוזה של גורל עמנו נכונה בעיקרה דורשת שואת ישראל ושואת העולם בימינו ביתוח חדש".⁹²

שוב במאמר הן על האסון שפקד את יהדות רוסיה אחרי הפלישה הנאצית ומסביר ששוב נסגר המעגל ואף הם הפכו לקורבן של הנאצים המרצחים. "סבב הלך מעגל השואה והחורבן אל מקום מוצאו הראשון שב עתה אל יהדות רוסיה".⁹³ באותה חוברת מוקדש המדור "במסכת" למלאת שנתיים "לשואת פולין"⁹⁴ ושם נאמר: "מה איומה השואה אשר ירדה עליה".⁹⁵

בחוברת י"א של גליונות מופיע מאמר של ז'בוטינסקי מתורגם מאנגלית על-ידי ייבין ובו מופיע המונח שואה פעמיים.⁹⁶ גם בגליונות י"ב מופיע מאמר ביקורת על הספר "יון-מצולה החדש" של משה פרגר, ובו אף סקירה ארוכה על מאורעות שפקדו את יהדות פולין: "הכליה שנגזרה עליהם מתגלית במלוא חריפותה לאחר שאנו עומדים על היקפם וכוח תגופתם לפני בוא השואה".⁹⁷ אפשר להוסיף עוד דוגמאות אך אסתפק באלה שבפרק זה ובתוספת לפרקים הקודמים אנו רואים שאומנם המונח קיים ומופיע בהתאם למאורעות המחייבים ומצדיקים את השימוש בו.

לסיכום אנו יכולים לומר שמתוך מיגוון העיתונות שעיינו בו ותרנו אחרי המונח שואה אפשר ללמוד מספר דברים:

(א) לגבי ראשונות המונח "שואה" כמבטא את חורבן יהדות אירופה תחת השלטון הנאצי, הרי מצאנו אותו לראשונה ב־11 בדצמבר 1938 בהקשר לחורבן שפקד את יהדות גרמניה בליל הבדולח, יש להניח שזו באמת הפעם הראשונה שמושג זה מופיע בהקשר לרדיפות היהודים תחת השלטון הנאצי בצורה כה מודגשת ובולטת. ולכן היה גם חשוב לקבוע פחות או יותר את תחומי הזמן של תחילת השואה (ראה מבוא).

(ב) החל מספטמבר 1939 אחרי פלישת הנאצים לפולין אין הופעת "המונח שואה נדיר ביותר", ומתקבל על הדעת כי את תכיפות המונח קובעים בעיקר מאורעות דרסטיים ומוזעזעים; כגון רדיפות היהודים או עם ראשית ההשמדה והלאה באירופה הכבושה על־ידי הנאצים. לדוגמה: הידיעות אחרי הפלישה לפולין, במשך חודש ספטמבר ועד ראשית 1940, אחרי הפלישה לארצות מערב אירופה, ביוני יולי 1940, וכן הפלישה הנאצית לרוסיה שהיתה אומנם ביוני 1940, אך הידיעות הגיעו מאוחר יותר, וכמוכן בסוף 1942 כאשר כבר מתקבלת החלטה מוסמכת של המוסדות המאשרת את ההשמדה ומשתמשים להגדרת האסון בשם "שואה" (לתקופה זו לא התייחסתי מפני שהדברים יותר ברורים ואין כמעט ויכוח עליהם). אך כפי שראינו המונח מופיע גם בין־הזמנים ובעיקר לציין את יום השנה לשואת יהודי פולין.

(ג) לגבי הופעת המושג לראשונה בשמות ספרים, כאן הבדלנו במתכוון ספרים מעיתונות, הרי שמתקבל על הדעת וסביר להניח כי הספר הראשון שבשמו מופיעה לראשונה התיבה שואה הוא "בימי שואה" (ראה לעיל) שיצא לאור על־ידי הקיבוץ המאוחד וכבר קיבל פרסום במחצית הראשונה של 1940. בעוד ש"שואת יהודי פולין" הופיע כנראה לקראת סוף המחצית השנייה של אותה שנה, כפי שראינו על־פי פרסומו ועל־פי הביקורת בעיתונות.

הערות

1. אוריאל טל, "על חקר השואה והג'נוסייד", יד ושם, קובץ מחקרים, ירושלים, תש"ם.
2. שם, עמ' 39.
3. יואב גלבר, "המדיניות הציונית וגורל יהודי אירופה" (1939—1942) שם, עמ' 250.
4. שם, עמ' 40.
5. שם, עמ' 255.
6. שם, יעקב רבינסון, "השואה", עמ' 177.
7. שם, עמ' 177.
8. שם, יהודה באואר, "השלכות מחקר השואה על תודעתנו ההיסטורית", עמ' 463.

9. שם, עמ' 463.
10. דן מכמן, "לברור המושג 'הצלה בתקופת השואה'", ילקוט מורשת כ"ח, נובמבר 1979, עמ' 57.
11. שם.
12. שם.
13. אוריאל טל, שם, עמ' 37.
14. שם.
15. שם, עמ' 38.
16. שם.
17. ישראל גוטמן, "על יחודה ואופייה האוניברסאלי של השואה", ילקוט מורשת, כ"ח נובמבר 1979, עמ' 79.
18. ישראל גוטמן, "קידוש השם וקידוש החיים", ילקוט מורשת, כ"ד אוקטובר 1977, עמ' 12.
19. נתן עק, "שואת העם היהודי באירופה" ירושלים, יד ושם, תשל"ו, עמ' 14.
20. ל. לויטה, "בדרכי עולם נסערות", ילקוט מורשת, כ"ד אוקטובר 1977, עמ' 172.
21. רבי בנימין "חשבונו ענום", ההד, חוברת ד-ה, סבת שבט, תרצ"ט, עמ' 1.
22. שם.
23. שם.
24. שם.
25. רבי בנימין, "במשורת הימים האלה", ההד, חוברת ו', אדר תרצ"ט, עמ' א'.
26. ל. יפה, "יצירה ובנין בשנות החירום", "ההד", חוברת ח', אייר תרצ"ט, עמ' 3.
27. רבי בנימין, "מרור זה שאנו אוכלים", "ההד", חוברת ז' ניסן תרצ"ט, עמ' 3.
27. רבי בנימין "מרור זה שאנו אוכלים", "ההד", חוברת ז', ניסן תרצ"ט, עמ' 3.
28. בירחון "ההד" א-ב תשרי מרחשון ת"ש, כאשר ידעו כבר על פלישת הגרמנים לפולין, מופיע המושג שואה חמש פעמים, ותמיד בהקשר לחורבן ולאסון שפקד את יהדות פולין במבוא: עמ' א' ועוד שלוש פעמים במאמר של רבי בנימין "חורבן פולין".
29. "כרוזים בדבר מלחמה" "היסוד", גליון רע"ט-ר"פ, כ"ח אלול תרצ"ט.
30. הרב חיים רבינוביץ, "על קרקו יעל ורשה", שם, עמ' 5.
31. שם.
32. הרב חיים רבינוביץ, "בחיים ובספרות", "היסוד", גליון רפ"א, י"ג תשרי ת"ש, עמ' 2.
33. שם.
34. נ.ב. "לחורבן יהדות פולין", "במעלה", חוברת מס' 18, 2.10.1939, עמ' 4.
35. י. קוסוי, "תפקידינו הקרובים", "הפעל הצעיר", גליון 1, 10.11.1939.
36. י. לופבן, "שחור ולבן", "הפעל הצעיר", גליון 5, 10.11.1939, עמ' 4.
37. מ.ד., "במלכודת", "דבר", 17.9.1939, עמ' 1.
38. שם.
39. דבר, "גם בשעה זו העלייה בראש דאגותינו!", 27.9.1939, עמ' 1.
40. "הארץ", הכרות "הועד הארצי לקרן היסוד בארץ ישראל", 29.9.1939, עמ' 6.
41. "דבר", "השואה הגדולה מחייבת את אחדות העם", דברים שנאמרו עליידי פרופ. ברודצקי, הנשיא החדש של ועד שליחי הקהילות באנגליה, 9.1.1940, עמ' 8.
42. נחום גולדמן, "עזרה רחופה ליהודי אירופה", "דבר", 23.2.1940, עמ' 2.
43. נחום גולדמן, "מיליון יהודים צפויים להשמדה", "הצופה", 23.2.1940, עמ' 1.
44. ל. "חובתנו ליהדות פולין", "הצופה", 9.4.1940, עמ' 1 (מאמר מערכת).
45. הרב הרצוג, "בימי חורב ושואה", "הצופה", 21.6.1940, עמ' 1.
46. ב. "אחריות הגורל", "הצופה", 5.7.1940, עמ' 1.
47. ל. "כ"א בתמוז", "הצופה", 28.8.1940, עמ' 2.
47. ל. "כ"א בתמוז", "הצופה", 28.8.1940, עמ' 2.
48. שם.

49. שמואל גרינברג, "הפסד לאומי", "הצופה", 28.8.1940, עמ' 2.
50. "דבר", 1.9.1940.
51. כרוז הנהלת ההסתדרות הציונית... "לעם היהודי", "דבר", 13.9.1940 עמ' 1 (הכרוז הופיע גם בעיתונות יומית אחרת).
52. שם.
53. ז. רובשוב, "שואת הת"ש בגולת ישראל", "דבר", 2.10.1940, עמ' 2.
54. שם.
55. שם.
56. שם, אוריאל טל, עמ' 39.
57. א. הרטגלס, "שואת יהודי פולין", הועד המאוחד לעזרת יהודי פולין, ירושלים, ת"ש, 1940, עמ' 3.
58. שם.
59. ל. לויטה, שם.
60. "בימי שואה", "מפי שליחים להחלוצ", עין חרוד, דפוס הקיבוץ המאוחד, 1940.
61. "על משואות פולין", מרחביה, הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1940.
62. א. הרטגלס, שם.
63. "קריית ספר", כ', תש"ג-ד, מפתחות, עמ' 4.
64. "קריית ספר", י"ז ת"ש, מפתחות, עמ' 252.
65. "צנור מכתבים", גליון 78 (142), דפוס השומר הצעיר, מרחביה, 10.5.1940, עמ' 14.
66. נתן גרינבלט, "שלושה ספרים על חורבן פולין", "מאזניים", תמוז ת"ש, עמ' 316.
- "שואת יהודי פולין", "העולם", גליון נ"ב, 12.9.1940, עמ' 815.
67. שם.
68. א. הרטגלס, "מקץ שנה", "העולם", גליון ג, 29.8.1940, עמ' 774.
69. ל. לויטה, שם.
70. ב—ה, "מטרות המלחמה", "במעלה", 3.3.1940, עמ' 2.
71. מיכאל, "ציץ פלאים", "במעלה", 21.3.1940, עמ' 5.
72. נ.ג., "עם חורבנה של יהדות אירופה", 28.6.1940, עמ' 2.
73. י. קורן, "חורבנה של יהדות רומניה", 7.2.1941, עמ' 2.
74. שם.
75. שם.
76. שם.
77. פ. פלקסר, "מאורעות ת"ש בעולם היהודי", "היסוד", גליון ראש השנה, שנת התש"א, עמ' 3.
78. פ—ר, "הפרעות ברומניה", "היסוד", גליון שט"ו, 31.1.1941, עמ' 2.
79. א. יג, "תחליפים ולא פתרון", "היסוד", גליון שטז, 7.2.1941, עמ' 1.
80. יצחק גרינבוים, "מכתב לכל מי שיקראהו", "העולם", גליון ל"ז, 30.5.1940, עמ' 567.
81. ראה, א.ב. קאהן, "פגישתי עם וו. ז'בוטינסקי", "העולם", גליון מ', 20.6.1940, עמ' 622.
82. מ. קליינמון, "להעמיד חזון", "העולם", גליון מ"א, 27.6.1940, עמ' 630.
83. א. הרטגלס, שם.
84. "שואת יהודי פולין", "העולם", גליון נ"ב, 12.9.1940, עמ' 815.
85. א. דובקין, "על חורבות פולין", "העולם", גליון נ"ג, 19.9.1940, עמ' 822.
86. י. גרינבוים, "עוברת הכוס על יהדות רומניה", "העולם", גליון כ', 20.2.1941, עמ' 306.
87. שם.
88. ראה גליונות "העולם", מ"ז, במאמר של יצחק גרינבוים, "רשת הסוואה",

- עמ' 738, באותו גליון, מאמר של א. הרטגלס, "ליום יהדות פולין". בגליון מ"ח בסיכום, "השבוע ליהדות פולין", עמ' 763.
89. יצחק גרינבוים, "הודעת ויצמן ומסקנותיה", "העולם", גליון ז', 13.11.1941, עמ' ראשון.
90. א. גד, "ילקוט קטן", "גליונות", כרך י', חוברת י"ג—י"ב, ת"ש.
91. ג—ת, "מעמק הבכא ברומניה", גליונות כרך 11, חוברת ג', שבט תש"א, עמ' 154.
92. אפרים שמואלי, "על שאלת היהודים ותפקידי הציונות", "גליונות", חוברת ט', כרך 12, אב—אלול תש"א.
93. ח. שואל, "ראשי פרקים", "גליונות", חוברת ו', כרך 12, תשרי תש"ב.
94. פ.ע., "במסכת", שם, עמ' 209.
95. שם, עמ' 210.
96. זאב ז'בוטינסקי, "חזות המלחמה של עם ישראל", "גליונות", חוברת י"א, כרך 12, חשון תש"ב.
97. מ. הדסי, "בשדה הספרות", "גליונות", חוברת י"ב, כרך 12, כסל תש"ב, עמ' 269.

האם השפיע נסיון העבר על תגובת מנהיגי היישוב כלפי שואת יהודי אירופה?

סוגיה ביחסים שבין היהודים, הגרמנים והפולנים בדור השואה

מחקר המצטמצם רק במהלכי השואה ובאירועיה, מצייר תמונה בה היהודי עלול להיתפס כנשוא פסיבי לרשעותם ולטירופם של הגויים. רצח העם היהודי באירופה המזרחית והמרכזית, ביוזמת ממשלת גרמניה ובהשתתפות העמים תושבי ארצות אלה, הוא תוצאה של גורמים ותהליכים, שבחלקם הגדול הם תופעת לוואי לקיום היהודי בגולה. בין גורמים אלה נועד מקום חשוב לדינמיקה מסוימת שהלכה וגברה לאחר שהיהודים זכו בשוויון זכויות פורמאלי. דינמיקה זו התבטאה במעורבות גדולה בחיי העם הרובני; בעלייה מואצת לצמרת ובפרט בתחום הרגיש של התרבות ושל עיצוב דעת הקהל, וזאת ללא שורשים איתנים בקרקע מוצקה; בצבירת נכסי רוח וחומר על-ידי המצליחים שבין היהודים שהתגלו כעושר השמור לבעליו לרעתו; וכל זאת תוך התעלמות, מדעת ושלא מדעת, מהלכי הרוח בקרב הסביבה הזרה, בה מורת הרוח הפכה לשנאה שניזונה מדעות קדומות מימי הביניים.

חיבור מטעם "המכון לחקר שאלת היהודים" הנאצי בשם "היהודים בגרמניה", שראה אור בשנת 1936, מדהים במידת הזדון והרשעות שבה מתוארת יצירתם ופעילותם של יהודים בקרב העם הגרמני. לא פחות מדהים היקפה של פעילות ויצירה זו. הרי מדובר במיעוט אתני שהיווה כ-1% מהאוכלוסייה. החיבור הנאצי מונה את חלקם של היהודים בכלכלה, בעיתונות, במדיניות וביצירה הספרותית והאמנותית, תוך הדגשת משקלם הדומיננטי בזרמים שערערו את הערכים המסורתיים של החברה הגרמנית.

20 שנה לפני השתלטות הנאצים, ב-1912, עורר הציוני הגרמני מוריץ גולדשטיין סערה ציבורית בקובעו שאין זה רצוי, לא מבחינה יהודית ולא

מבחינה גרמנית, שיהודים ינהלו את מה שהוא כינה "נכסי הרוח של העם הגרמני".* לדעתו כבר הגיע תהליך זה לממדים בלתי נסבלים: מדורי הביקורת בעיתונים הראשיים הופכים למונופול יהודי, כמעט כל מנהלי התיאטרונים בברלין ומרבית שחקניהם הם יהודים. לאחרונה — לדבריו — אף חקר הספרות הגרמנית באוניברסיטאות עובר לידיים יהודיות. אין לדעת אם הנתונים דלעיל שיקפו נאמנה את המציאות בכל היקפה, אולם אין ספק שגולדשטיין ביטא הלוך רוח שרווח בסביבתו הגרמנית, הלוך רוח שהוגי הציונות מראשיתה היו מודעים לו ולסכנותיו. ההצבעה על התבלטות היהודים והשלכותיה אינה באה להקל על אשמת הרוצחים ושולחיהם, אולם היא נחוצה לא רק למען האמת ההיסטורית, אלא גם להערכת אמת של מצבנו. ההיסטוריה אומנם אינה חוזרת על עצמה, אולם חזיונות יסוד מסוימים המציינים בקביעות ובהתמדה את הגעשה בתפוצה היהודית בת זמננו, מעידים על כך. בפרשה, שהיא נושא המאמר, מתמקדות כמה מתופעות היסוד שהוזכרו לעיל ומכאן שלחשיפתה יש גם משמעות אקטואלית. האישים שפעלו בפרשה זו, הן יהודים והן לא-יהודים, ניצבו ביורת הפעילות גם בתקופת מלחמת העולם השנייה וקיימת סבירות רבה שעמדותיהם ומעשיהם הושפעו מנסיגים מלפני שתי עשרות השנים. מכאן שהפרשה הנידונה בזה קשורה, במישורן או בעקיפין, בתקופת השואה ומקומה בחקר השואה.

בשורת הפדות לששת המיליונים

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נסחפו יהודי גרמניה בהתלהבות הפטריוטית שאחזה במדינה כולה. ארגוניהם הארציים, לרבות הציוניים, קראו להתנדבות בגוף ובממון מעבר לנדרש על-פי החוק. את הזדהותם עם מטרותיה המלחמתיות של גרמניה הגביר השיקול היהודי, לפיו לוחמת ארצם במשטר הדיכוי והפוגרומים הרוסי. מנהיגים ואנשי רוח יהודים הדגישו את מה שהם כינו היתרון התרבותי והמוסרי של גרמניה על-פני אויביה והצביעו על דמיון, ואפילו על זהות בין שאיפותיה ומטרותיה המדיניות לבין הערכים האוניברסליים של היהדות. עמדה דומה נקטו גם יהודי רוסיה שהתגוררו בגרמניה. אלה הכירו תודה למדינה המארכת שלמרות הנגישות וההשפלה שהיא נקטה כלפיהם, העניקה להם אפשרויות קיום ופתחה בפני בניהם את בתי האולפנה שלה. הסופר והבלשן העברי הרב פליקס פרלס מקניגסברג, מי שעתיד בשנות העשרים להורות תנ"ך באוניברסיטה העברית, פרסם עם פרוץ המלחמה קונטרס בשם: "המלחמה והיהודים הפולנים ביחסם לגרמניה", שתוכנו נמסר בהבלטה בשבועון הנפוץ בקרב יהודי גרמניה, וכך הגיע לקהל קוראים נרחב.

הרב פרלס יצא לחוק ולרומם את העמדה הגרמנית ואת הצבא הגרמני מתוך שיקולים מוסריים ותיאולוגיים, בנוסף על אלה המדיניים. הוא ייחס לקיסר הגרמני את תפקיד "מטה הזעם" שבידי ההשגחה, שנועד להעניש את רוסיה

Moritz Goldstein: German Jewry's Dilemma before 1914. *Leo Baeck Institute*. * Year Book II, 1957, pp. 237—8.

ולשחרר את יהודיה, ובפרט את יהודי פולין שהיו, לדעתו של הרב פרלס, מעין מובלעת של התרבות הגרמנית בתוך המזרח הסלאבי; לאחר הניצחון המיוחל עתידים הפדויים לקלס את משחררם בלשון: "כי יציל אביון משווע ועני ואין עוזר לו". אלה מבין קוראי הקונטרס או תקצירו, שהיו מצויים אצל ספר תהילים, ידעו שלמלים המצוטטות יש פסוק קודם: "וישתחו לו כל מלכים, כל גויים יעבדוהו" (פרק ע"ב פסוק י"א).

הרמזים המשיחיים הסתמכו על חישובי העיתים. הרב פרלס חישב שהמלחמה פרצה בדיוק 2,500 שנה לאחר חורבן הבית הראשון, שכן, לדבריו, ט' באב חל ערב אחד באוגוסט, שעות מעטות לאחר צו-הגיוס. במסורת היהודית אכן מתקשר מועד החורבן עם הגאולה. האם תמוה הדבר — שאל הרב פרלס — שהיהודים רואים בתאריך פרוץ המלחמה לא מקרה, אלא אצבע ד' ותחילת הגשמתן של נבואות הנחמה?

תקות כאלה התעוררו באותה עת גם בקרב יהודי פולין. אופיינית לכך עדותו של המנהיג הציוני מקס בודנהיימר על פגישתו בשטחי פולין עם רב שארגן רשת מודיעין לטובת גרמניה. לפי דבריו של הרב, שאושרו לבודנהיימר על-ידי קציני מטהו של הינדנבורג — סיפקה הרשת ידיעות על הצבא הרוסי לפני קרב טננברג. הרב זקף את הניצחון בטננברג לזכות המידע שסיפקו הוא וחבריו. כמה מהם נתלו בשל כך על-ידי הרוסים. הרב גילה לבודנהיימר שאביו, גם הוא רב, אמר לו לפני מותו שיצפה ליום בו יבוא עם ממערב שימגר את שלטון הצארים וישחרר את היהודים. צוואה זו אמרה היתה להניע את הרב למעשי המסוכנים. הציפיות והתקות המתוארות לעיל משקפות את האווירה, בה פעל "הועד למען המזרח".

הועד למען המזרח: ציפיות, תוכניות ומעשים

"הועד למען המזרח" — ובכינויו הראשון "הועד לשחרור יהודי רוסיה", הוקם על-ידי יהודי גרמניה בימי מלחמת העולם הראשונה כביטוי להשתתפותם במאמץ המלחמתי הגרמני ולדאגתם לגורלם ולעתידם של המוני היהודים בקיסרות הרוסית. מייסדיו היו עסקנים ציוניים ותיקים ובראשם מקס בודנהיימר. המוסדות הציוניים העולמיים חייבו אותם להתפטר מכל תפקידיהם בתנועה הציונית על-מנת לשמור על עמדתה הנייטרלית במאבק שבין המעצמות. לגבי המשתתפים האנטי-ציוניים ה"גרמנים בני דת משה", אפילו לא היה קיים קושי דומה.

תפיסתו המדינית של הועד עולה מתוך תזכיריו שנשלחו למשרד החוץ ולשלטונות הצבא, ממכתביו לחבריו ומפרסומים פומביים. עיקרה של התוכנית, במסגרת מטרת המלחמה של גרמניה, היה לנתק מרוסיה את מחוזותיה המערביים והדרומיים-מערביים, ובהם מרבית יהודי רוסיה, ולהקים בשטחם מדינת-חיץ לאומית שתימצא תחת חסות גרמנית. בתחומה של המדינה המוצעת אמורים היו להתגורר שישה מיליון יהודים. ראשי הועד הציעו להכיר בהם בתור לאום ולהעניק להם אוטונומיה. לדעתם עתידים יהודים אלה למלא תפקיד של לשון המאזניים בין הפולנים לבין בני הקבוצות האתניות האחרות ולהוות ערובה

נאמנה להשפעה גרמנית מכרעת על מדינת החיץ.
עסקני הועד עמלו לשכנע את שלטונות גרמניה בשותפות אינטרסים בינם לבין יהודי רוסיה, שתוארו כקרובים לעם הגרמני בלשונם (יידיש), האמורה להיות דיאלקט גרמני, בחריצותם ובשאיפתם להשכלה. קידומם ועתידם משולבים בגורלה של המדינה הגרמנית והם יהיו לה אסירי תודה על שחרורם מהדיכוי הרוסי. הועד לא העלים את מניעיו היהודיים ועם זאת הבהיר, שדאגתו ומאמציו לקיומו ולהתפתחותו של מה שהוא כינה "היסוד האתני היהודי באיזור הרוסי- הפולני" מכוונים לשרת את האינטרס הגרמני. דברים אלה לא נאמרו מהשפה ולחץ: ראשי ה"ועד" אכן זיהו "אינטרס גרמני" עם מטרות כלל אנושיות המעוגנות במסורת היהודית.

הועד פעל בתיאום עם השלטונות הגרמניים. ראשיו שאבו עידוד רב מהאדה שגילה למטרותיו, המצביא המהולל, גיבור האומה הינדנבורג, עת נאות לקבל אותם במטהו לאחר הניצחון המכריע בקרב טנברג, באוגוסט 1914. לאות תודה על תמיכה זו כינה חבר המשלחת מקס בודנהיימר, במכתבו אל הינדנבורג מ־29.11.1914, את מארחו, המצביא הגרמני, בתור "איש ההשגחה, שנועד להביא מפנה בגורלו של עם מדוכא". מסעו הצבאי אמור לפתוח תקופה חדשה בקורות האנושות, שבה גרמניה ותרבותה ימלאו תפקיד מכון, ואילו ליסוד היהודי, הקרוב במהותו ובתכונותיו לגרמניה זו, הועד תפקיד מנהיגות במבנה המדיני החדש, העתיד לקום בשטחים המערביים של רוסיה. וכאן ראוי לציין שבפגישה עם ראשי הועד השתתף ראש מטהו של הינדנבורג, הגנרל אריך לודנדורף, מי שעתיד לשמש מטעם הנאצים מועמד לנשיא בבחירות בשנת 1925. על תפקידו בהקשר לנושא מאמרנו נדון בהמשך.

ראשי הועד האמינו שאירועי התקופה מהווים אישור לציפיותיהם. אכן הם סברו, שמתרחשת לעיניהם "אחת התופעות המופלאות ביותר בהיסטוריה העולמית" המתמצית בכך ש"עכשיו האינטרס של ההמון היהודי המדוכא ברוסיה עולה בקנה אחד עם האינטרס של הרייך הגרמני".⁵ כאחד הביטויים הבולטים לשיתוף הפעולה הנ"ל אמורה היתה לשמש העובדה ש"מאות אלפי לוחמים גרמניים באו במגע עם האוכלוסיה היהודית" בערים הכבושות ויכלו להידבר איתה בקלות יחסית בשל הדמיון הקיים בין גרמנית ליידיש, שתוארה כניב גרמני. לאמיתו של דבר היה במפגש זה צד חמור ביותר: הפגישה הבלתי אמצעית של המוני החיילים והקצינים עם יהודי המזרח, עוררה בקרב רבים ביניהם רגש של זרות, דחייה וסלידה, שהיו מרכיב חשוב בגל האנטישמי שהציף את גרמניה בראשית שנות העשרים. הגמון קתולי, שנתלווה לצבא הגרמני בפולין, הזהיר בדו"ח מיום 15 באוקטובר 1914 בפני ההסתמכות על יהודים, שכן לדעתו, כל שאיפתם שררה וכסף: "היום הם מגישים פרחים לחיילינו ומעניקים להם סיגריות ומחר ינהגו בדיוק כך כלפי הרוסים." העובדה שהם דוברי גרמנית הופכת אותם למתווכים נוחים, ובכך טמונה סכנה, כיוון שהיהודים מנצלים את האמון שניתן בהם להלשנות שווא ומשניאים את הגרמנים על הפולנים. "הסתכלתי בדירות של יהודים והשתוממתי כמה לכלוך יכול אדם לשאת." עד כאן יהודי פולין. ומה עם יהודי גרמניה? "יהדות ברלין מציפה את ורשה כדי לעשות עסקים... האין אמצעי כדי לעצור בעד הצפה מזיקה זו?"

ההערצה לגרמניה, לתרבותה ולצבאה אינה ממצה את כל גוני ההתייחסות לשירות המדיני, שה"ועד למען המזרח" נטל על עצמו. היו בה היבטים נוספים, ששיקפו את מורכבות היחסים שבין היהודים לבין הגרמנים. הדברים אמורים ביחוד בד"ר אדולף פרידמן, מראשי הועד למען המזרח, חברו של מקס בודנהיימר לפעולה הציונית מראשיתה. ד"ר פרידמן רשם את ספקותיו והיסוסיו ביומן, שכנראה לא גועד לפרסום. קרוב לוודאי שהרהורים דומים פקדו גם עסקנים ותומכים אחרים של הועד. ד"ר פרידמן לא הטיל ספק, בשנתה הראשונה של המלחמה, ביתרון הרוחני והמדיני של גרמניה על-פני אויביה, אם כי הסתייג מהתלהבות מלחמתית יתרה ומשוביניזם. עיקר ספקותיו היו בנוגע לעמדה היהודית: "למה אנו היהודים בתנאים אלה [הכוונה לאנטישמיות במדינה ובצבא] מתלהבים כל-כך לנצחוננו של הנשק הגרמני?" — שאל שבועיים לאחר כינונו של הועד. אומנם היהודים רוצים במפלתה של רוסיה "אולם צרפת ואנגליה הן אומות-תרבותיות, ידידותיות ליהודים וגם נתנו מקלט לאלה שגורשו מגרמניה." את הכף הכריעה רוח ההערצה למדינה, שהיתה כה רווחת בהגות הגרמנית ההגליאנית, החובה כלפי "המסגרת הארגונית", שהיא, לדעתו של פרידמן, בעלת ערך עליון ותנאי לעצם קיום החברה וערכיה.

במכלול פעולותיו של הועד נודע משקל מיוחד לקשריו עם יהודי חוץ-לארץ, בפרט של הארצות הנייטרליות ובראש וראשונה עם יהודי ארצות-הברית, שעמדתה כלפי הצדדים הלוחמים היתה בעלת חשיבות מכרעת לתוצאותיה של המלחמה. מוצאם של רבים ממנהיגייה של יהדות זו היה ממשפחות שהגרו מגרמניה, מה שעשוי היה להקל על עסקני הועד להשפיע עליהם. ואכן, כבר בתחילת המלחמה שיגר הועד "כמה אדונים לאמריקה על-מנת שיפיצו שם בעיתונות היהודית ובקרב החוגים הפיננסיים הגבוהים דעה אוהדת על גרמניה".¹ היתה של החוגים הפיננסיים עם העדה היהודית או עם החוגים הנתונים להשפעתו של הועד אינו מקרי ונועד להעלות את קרנו של הועד בעיני השלטונות הגרמניים, וזה למרות שזיהוי זה היה פרי המצאתה של התעמולה האנטישמית והיווה את אחד מאמצעיה היעילים ביותר גם לפני יסודה של המפלגה הנאצית. שליח הועד הגיע גם לדנמרק, הארץ הנייטרלית שממנה אפשר היה להתקשר הן עם רוסיה והן עם מערב אירופה, ולהשיג אינפורמציה שהועד העריכה כ"בעלת חשיבות רבה" שאמורה היתה, בין היתר, להקל על התעמולה ברוסיה. אנשי-אמונו של הועד בבירות אירופה הנייטרלית הועמדו גם הם לרשותו של מנגנון התעמולה הגרמני.

פעולתו של הועד כללה בנוסף לשליחויות לחוץ-לארץ וניסוח הצעות לעתיד, עזרה כלכלית ליהודים בשטח הכיבוש הגרמני ונסיונות לשפר את מעמדם של יהודי גרמניה; הועד אכן סבר שהמלחמה היא בבחינת שעת כושר להשלמת שוויונם ולהעלאת קרנם. עסקניו טענו באוזני השלטונות שתדמיתה של גרמניה כמרכז לאנטישמיות "מדעית" וסירובה למנות יהודים למשרות ממשלתיות וצבאיות, מכבידות על פעולתו בארצות נייטרליות ובקרב חוגים יהודיים בחוץ-לארץ. ההסתמכות על התגובה בחוץ-לארץ ובעיקר בארצות-הברית (ובפרט בתקופה בה זו עוד שקלה את הצטרפותה למדיניות ההסכמה), אכן סייעה למאבקו של הועד. לאחר ששלטונות הכיבוש מינו פקידים יהודיים במנהל האזרחי שבשטחי

פולין (דבר שהועד העריך אותו כהישג למאמציו), מיהר שגריר גרמניה בוויינגטון לדווח לממשלתו על "הרושם החיובי" שעורר מעשה זה ועל התקווה שאין זה אלא צעד ראשון לפתוח את כל ענפי הפקידות בפני היהודים גם בגרמניה. חברי הוועד ואיתם יהודי גרמניה כולם נטו לצפות שתקווה זו אכן תתגשם. הדבר עורר בהם סיפוק ולמרות שמהלך זה אמור היה להתבצע לא בתור היענות לזכויות האזרח שלהם אלא כווייתור מתוך שיקולי מדיניות-חוץ.

התוכנית בנוגע ליהודי רוסיה אמורות היו גם הן לסייע ליהודי גרמניה; הוועד תיאר באוזני השלטונות את הציבור היהודי בשטחים שנועדו למדינת-החיץ, כחסר מנהיגות שתתאים לעידן החדש. תפקיד זה עשויים למלא יהודי המערב המשכילים והמנוסים, שיפעלו בקרב בני-עמם, כגרסת הציונים, או בקרב בני-דתם, כגרסת הליברלים. שליחות זו עשויה היתה להעניק משקל מיוחד ליהודי גרמניה מבחינת הגשמתו של אינטרס גרמני בעל חשיבות ראשונה במעלה, שהרי לא היה במדינה הגרמנית חוג חברתי אחר זולתם המוכשר להוציא מהכוח אל הפועל את סגולתם של ששת מיילון יהודי רוסיה לשמש משענת עיקרית להשפעה המדינית הגרמנית במדינת-החיץ המתוכננת.

ההשתדלות למען יהודי גרמניה הקלה על הוועד את פעולת הארגון וההתרמה בקרבם, שהיתה תנאי לפעולתו התקינה. ראשי הוועד אכן שאפו לעצמאות פיננסית וציבורית, כיוון שהקשר המתמיד עם משרד החוץ ועם הצבא עשוי היה להפוך אותו לאחת הסוכנויות שהוקמו תוך ניהול המלחמה. "עניין המימון מעסיק אותי" כתב היו"ר פראנץ אופנהיימר כבר ב־30 בנובמבר 1914: "אם נפנה שוב למדינה בבקשת אמצעים כספיים, נגיע לתלות מוחלטת שתעמידנו במצב של מקבלים ולא של נותנים". ואכן נזקקו ראשי הוועד לשיטה היהודית המסורתית: מסעות לאיסוף תרומות. "בסיבוב בקלן וסביבתה אספתי 20,000 מרק" — דיווח בודנהיימר. למסע דומה יצא גם פרידמן. הוא פירט את שמות הסניפים, שעלה בידו להקים, ותלה תקווה ב"תוצאות כספיות טובות".

שלטונות גרמניה גילו עניין בועד ואף עודדו אותו כל עוד הוא היה נחוץ להם. עניינם בו בטל באביב 1916, לאחר ייצוב קו החזית במזרח. יוזמו, מקס בודנהיימר, התפטר מחברותו בועד, לאחר שנוכח שאין סיכוי להגשים את מטרותיו הפוליטיות. הוועד חידש את פעולתו המדינית, תוך התאמת שיטותיו לנסיבות המשתנות, סמוך לסיום המלחמה, כשגורלה של גרמניה היה תלוי בכוונותיהן של המעצמות המנצחות.

התנופה בימי ועידת השלום — היהודים גורם פוליטי בעל משקל עולמי

מפלתה של גרמניה, דיוני ועידת השלום בורסיי וההכנות לקראתם, שעמדו לחרוץ את גורלה של המדינה המובסת, יצרו רקע נוח לחידוש פעולתו של הוועד למען המזרח.⁸ בחודשי המלחמה האחרונים תיארו ראשיו בפני משרד החוץ את השפעתם הגדולה של היהודים על העיתונות, הפיננסים, המדע והמדיניות של מעצמות הסכמה ושל הארצות הנייטרליות, וחזרו על נכונותם להפעיל את קשריהם עם חוגים יהודים בחו"ל לטובת האינטרסים הגרמניים. בדצמבר

1918 הם הוסיפו לטיעונם את הנימוק, שכתוצאה מהמלחמה הפכו היהודים לגורם פוליטי בעל משקל עולמי. ראשי הוועד ציינו את יחסה העוין של גרמניה ליהודי המזרח ואת האפליה כלפי יהודי גרמניה עצמם כמכשול להשתדלות זו ותבעו לשנות את תדמיתה האנטישמית של המדינה על-ידי מחוות מתאימות וביניהן מינוי יהודים לתפקידים במשרד החוץ. פרידמן הציע לתת הצהרה לטובת הציונות בתור משקל-נגד להצהרת בלפור. בהצעה למנות יהודים לתפקידים בשרות-חוץ תמכו גם גורמים גרמניים; ציר הרייכסטיאג גיאורג גוטהין, יו"ר האיגוד למאבק באנטישמיות (בעצמו ממוצא יהודי), צידד במינוי יהודים לשירות החוץ על-מנת להטות את נשיא ארצות-הברית, וילסון, מתמיכתו בסיפוח שטחים, שהיו בשליטה הגרמנית, למדינה הפולנית המחודשת; גוטהין טען שעל הנשיא אפשר להשפיע באמצעות יועצו לענייני מזרח אירופה, הציוני ברנדייס, בעזרתם של ציוני גרמניה; על סיכוי זה עמד גם פרידמן — שזהותו כציוני ותיק ופעיל היתה ידועה הן בגרמניה והן בחוץ-לארץ. הנשיא וילסון אכן שימש כיעד נכבד להשתדלותם של עסקני הוועד, ואלה תיארו אותו בפני משרד החוץ כתלוי בקולותיהם של מצביעים יהודיים ונתון להשפעת מנהיגיהם, וכמי שמשפחתו נכנסה בקשרי נישואין עם יהודים במידה כזו, שאחד מבני אחיו או אחותו הוא יהודי ומכהן בשגרירות ארצות-הברית בברן שבשוויץ.

ההשתלשלות הפוליטית סייעה לוועד. "נשמעות הכרזות של פולנים פרוסיים לאיחוד עם פולין" — רשם פרידמן ביומנו ב-17 באוקטובר 1918, "ידיעה זו פגעה כמו ברק ונוכרים עכשיו ביהודים. זקוקים להם כדי שימחו נגד הפולנים". משרד החוץ אכן החליט להסתייע ביהודים במאבקו נגד שאיפות הפולנים על איזורי הספר המזרחיים. שיתוף הפעולה היה קצר-ימים, אולם אינטנסיבי ורב-פנים. את הכיוון החדש אמור היה לסמל המינוי של יהודים, שניים במספר, לתפקידים במשרד החוץ. בסוף נובמבר 1918 הקים המיניסטרויון מחלקה לענייני היהודים והציב בראשה, לפי המלצתו של הוועד, את המזרחן ויו"ר ברית הקהילות, פרופ' מוריץ סבסטיאן זוברנהיים; ייתכן שעל המינוי השפיעה גם קרבתו המשפחתית אל יעקב שיף, הבנקאי והמנהיג היהודי רב ההשפעה בארצות-הברית. במינוי השני זכה ד"ר אדולף פרידמן בתור נספח של כבוד ל"עניינים פוליטיים יהודיים" ליד הקונסוליה באמסטרדם, כנראה ללא משכורת וללא מעמד דיפלומטי מוכר. הוועד הגדיר את תפקידם כ"פעולה למען האינטרסים של היהדות הגרמנית באופן כללי", תחום נרחב למדי בהתאם למשמעויות השונות שייחסו יהודי גרמניה לאינטרס שלהם. בשלהי 1918 ובתחילת 1919 ציפה הוועד משליחיו אלה ש"יפעילו את קשריהם המצוינים עם בני דתנו בארצות נייטרליות ועוינות, כדי להבטיח תנאי קיום טובים, במידת האפשר, לרייך ולבני דתנו באזורי המזרח הסלבי-פומרני" ושיעשו לסיכול "כוונות הפולנים ביחס לשטחי המריבה במזרח". ההיבט היהודי בתוכנית זו התמצה בתביעה למאמץ מיוחד "להפחית ככל האפשר את מספר היהודים הגרמניים, שיהיו אנוסים לחיות תחת שלטון פולני", וזאת בהתחשב לא רק בזיקתם לתרבות הגרמנית, אלא גם באנטישמיות הפרועה ששררה אז בפולין. במגמה זו כתב פרידמן בירחון יהודי נפוץ (Neue Juedische Monatshefte) מ-25 באוקטובר 1918 — שבועידת השלום יוכרע לא רק גורלה של גרמניה, אלא גם "אינטרס יהודי עליון": מניעת

סיפוחן לפולין של שלזיה, פוזנא, פרוסיה המערבית "והעיר הגרמנית הקדומה דאנציג." כעבור חצי שנה, ב־10 במאי 1919 נזקק אותו ירחון, בתארו את הצפוי ליהודי שלזיה מהסיפוח לפולין, להגדרות מרחיקות הלכת: ביטול המעמד החוקי, נטילת הכבוד ולבסוף — מלחמת השמד. אם מותר לייחס להיסטוריה אירוניה, הרי כאן נבואה שהגשימה את עצמה, אבל בכיוון הפוך.

פרידמן ניגש למילוי תפקידו בדבקות ובהתלהבות אולי אף מעבר ממה שנדרש ממנו, אף-על-פי-כן, גם בשנת 1919, כמו ב־1914, הוא לא היה פטור מחוייית הגלות: "בקרבת הבורגנות צומחת אנטישמיות מטורפת" — הוא רשם ביומנו ביום 29 בדצמבר 1918 "בכל מקום בולטים היהודים בראשות המנהל. אם תתעורר ריאקציה יהיו לכך תוצאות עצובות ביותר לציבור היהודי. אם תנצח המהפכה — יבואו עלינו זמנים קשים. ואם זה לא יקרה, גם אז יהיה לנו כאן רע." חזות קודרת זו לא גרעה בשנת 1919 מהתלהבותו הפטריוטית, כשם שלא הפחיתה ממנה חמש שנים לפני כן. בשלהי מלחמת העולם נוסף על רגש החובה כלפי גרמניה גורם חדש רב עוצמה: אימת הפוגרומים בפולין. "בלמברג ובגליציה ארעו הפוגרומים המזויעים ביותר" — רשם פרידמן ב־29 בנובמבר 1918; כך מתחילה פולין את ממלכתיותה החדשה!

הפוגרומים בפולין כגורם במערכה על איזורי הספר המזרחיים

ההפרעות בפולין זעזעו את יהודי אירופה ואמריקה, עוררו מחאות במדינות המערב והטילו ספק ביכולתה של המדינה החדשה לקיים סדר בתחומה ולהבטיח את חיי אזרחיה. תגובות אלה עלו בקנה אחד עם המטרות המדיניות של גרמניה ועם רצונה למנוע ניתוק שטחים שהיו בשליטתה כדי לספחם לפולין. השגרירות בהאג היתה כנראה הראשונה שעמדה על התועלת שגרמניה עשויה להפיק מהשתלשלות זו; ב־17 בנובמבר 1918 היא בישרה לממשלתה על הזעם בארצות-הברית והציעה שיטה להגביר את האפקט הרצוי: לפרסם בעזרת סוכנויות ידיעות (וביניהן סוכנות וולף), גרסה ראשונית מצומצמת על ההרג, "וכעבור כמה ימים לחזור עליה ביתר פירוט." הדבר עשוי לסייע לכך, ש"מחוזות פרוסיה המאוכלסים בפולנים לא ימסרו לפולין כדבר המובן מאליו." ברוח זו הציעה הקונסוליה בברן להכין "בהתאם לעניין הפוליטי" חיבור מקיף על הפוגרומים ש"יעמיד את הפולנים לנצח נצחים אל עמוד הקלון."

את הידיעות על הפוגרומים סיפקו לגרמנים, באמצעות המשרד הציוני בדנמרק, ציוני פולין. יהודי פולין סמכו על התלות הגדולה של מדינתם במעצמות המערב וקיוו שפרסום מעשי התקיפה, הגזל, האונס והרצח יביא לביטולם, או לפחות לצמצומם.

במוקד המסע ניצב פרידמן. הוא יום תהלוכות מחאה ותפילות-אבל בערי הולנד. וארגן ועד ציבורי נגד הפוגרומים. פעולות אלה, שהשתתפו בהן הולנדים מבני כל ההוגים, עוררו הד רחב במערב. על פרידמן הוטל התפקיד להעביר לעיתונים ולמוסדות שונים נתונים על הפוגרומים. חובה זו העמידה אותו לעיתים בדילמה קשה, כשנאמנותו היהודית לא עלתה בקנה אחד עם שליחותו

הרשמית. "האם משרד החוץ סובר שיש להמשיך בתעמולה האנטי-פולנית?" הוא שאל ב־3 ביולי 1919 את פרופ' זוברנהיים; את הספק עוררה המשלחת בראשותו של מורגנטאו, שארצות-הברית — כתוצאה מהמחאה נגד הפוגרומים — שיגרה לפולין להשכיח שלום בין היהודים לבין הפולנים.¹¹ פרידמן חשש, בצדק, שפרסומים מוגזמים לא זו בלבד שיוכחשו על-ידי המשלחת, אלא אף יגבירו את שנאת הפולנים ליהודים. רצח היהודים ההמוני, שביצעו גדודי דניקין באוקראינה, עלה בהיקפו ובמוראו על כל מה שהתחולל בפולין. פרידמן ראה את עצמו חייב לזעוק באמצעותם של כלי התקשורת שהועמדו לרשותו, אולם לשם כך הוא נזקק להסכמת הממונים עליו. באוקטובר 1919 הוא שאל את זוברנהיים, אם "רציו" לפרסם בעיתונות על הפוגרומים של דניקין. התשובה אינה בידנו, אולם ניתן לשער את תוכנה.

שלטונות גרמניה העדיפו לא להיזקק בגלוי לעניין הפוגרומים במאבקם נגד הפולנים, והעלימו את חלקם במסע התעמולה הנרחב. שגרירותם בהאג התאוננה על פרידמן, על שחוסר זהירותו "עלול להכתיים את הפעולה כמבוימת על-ידי גרמניה".¹² ההסוואה הצליחה והשגרירות בברן דיווחה לממשלתה על "מפנה בעמדתה הפרו-פולנית של דעת הקהל בשוויץ", לאחר שהוזמה הטענה הפולנית שהידיעות על הפוגרומים הן מוגזמות ופרי התעמולה הגרמנית. יוצאת דופן מבחינת העמדה המסויגת היתה ה"חברה הגרמנית לחינוך אזרחי", שפרסמה גילוי-דעת, הקורא את "עמי התרבות" להתערור בשם "המטרות האנושיות" ולגנות את הפולנים על "הפוגרומים האכזריים ביותר בעולם". יו"ר החברה הביע בפומבי את תמיהתו על ש"היהדות הבינלאומית" המהווה מבחינה תרבותית וכלכלית גורם רב-עוצמה כה אדיר אינה מתאחדת כדי "לכוף בכוח את השפעתה על העולם התרבותי ולשים קץ לחרפה ולזוועה זו". גילוי הדעת הופנה אל "הועד האנטי-פוגרומי" בהולנד ולעם האמריקני. הוא תורגם לאנגלית ולצרפתית והודפס בבטאון "האגודה המרכזית" — האיגוד הגדול ביותר של יהודי גרמניה. חתמו עליו 300 ראשי ערים בגרמניה בשם 25 מיליון תושבים. יו"ר "החברה לחינוך" הדגיש, שהוא מדבר בשם פילוסופים, מדענים ואנשי רוח הנמנים על "החברה לחינוך". אין הוכחה ש"גילוי הדעת" פורסם בעיתונות הגרמנית. אם אומנם כן, הוא פורסם כפי הנראה בזו שנחשבה ל"יהודית".

הדימוי של עוצמת היהודים ושל כוונותיהם בעיני שירות החוץ הגרמני

התדמית של היהודים בתור גורם בינלאומי רב עוצמה היתה מושרשת בקרב הפקידות השמרנית הקיסרית של משרד החוץ; הפעילות הענפה של עסקני הוועד למען המזרח, כפי שהם דיווחו עליה לממשלתם, עשויה היתה לחזקה ולבססה. משהוטלה על היהודים ההאשמה במפלתה של גרמניה, הפכה, בדמיונם של האנטישמיים, "העוצמה היהודית" לכוח-סותרים דימוני עיון. הנאצים פחדו מפניו וראו בהכחדתו את אחת ממטרותיהם הראשיות. שר החוץ הראשון בממשלתם, פון גוירט, כיהן בשעתו כציר גרמניה בדנמרק ובתוקף תפקידו פיקח על מבצעי השונים של הוועד למען המזרח והשתתף בתכנונם.¹³ המצביא לודנדורף,

שימש כמועמד הנאצים לנשיא גרמניה ב־1925 (בספרו, שנכתב ב־1921 ופורסם ב־1925, האשים את היהודים בקשר־סתרים שגרם למפלגה של גרמניה) השתתף במשא ומתן במפקדתו של הינדנבורג, עם ראשי הוועד למען המזרח. לודנדורף הטיל את אשמת הבגידה על מסדר בני־ברית ועל קשריו הבינלאומיים החשאיים. לשכות בני־ברית במזרח גרמניה פנו למעשה בחשאי, בידיעתו של משרד החוץ, אל ראש בני־ברית בארצות־הברית בבקשה ובתביעה שיפעיל את השפעתו על מדינאי ארצו, כדי למנוע את סיפוחה של שלזיה לפולין. לשכות בני־ברית פעלו אז לטובת גרמניה — בניגוד לאופיין הבלתי־פוליטי המוצהר.

התדמית של כוח הסתרים היהודי — ברוח "הפרוטוקולים של זקני ציון", נפוצה במידה כזו בגרמניה, עד ש"האגודה המרכזית" ראתה חובה לעצמה לפרסם בשנת 1919 קונטרס בשם "שלטון היהודים על העולם — יציר דמיון או מציאות?" כיוון שה"פרוטוקולים של זקני ציון" הועדו לקונגרס הציוני תפקיד מרכזי במזימה היהודית, פרסמה ב־1920 קבוצה של משתתפי הקונגרס הציוני הראשון בכמה מעיתוניה של גרמניה הכחשה להאשמות שבקונגרס זה התקיימו דיונים חשאיים בכלל, ועל הקמת שלטון יהודי עולמי בפרט.

במערכה למניעת ניתוקם של איזורי הספר המזרחיים מגרמניה נועד תפקיד חשוב לתזכירים, שפירטו את רוחתם של היהודים באיזורים אלה, את חלקם במקצועות החופשיים, בתעשייה, בבנקאות וכד', העולה בהרבה על אחוזם באוכלוסיה הכללית. מסמכים אלה אמורים היו לשכנע את משתתפי ועידת השלום למנוע מקהילות ישראל פורחות את ההרס והחורבן הצפוי להן תחת השלטון הפולני. העברתם לתעודתם היתה, בתנאי הימים ההם, לאהר סיום פעולות המלחמה ולפני חידוש היחסים התקינים, משימה קשה ומורכבת. תזכיר כזה — לפי הדיווח למשרד החוץ, הובא לדנמרק, ונשלח משם, באמצעותו של המשרד הציוני, ללונדון ולפריס, כדי שיימסר על־ידי "אישים יהודיים ואחרים" לאלה "שיש להם השפעה ישירה או עקיפה" על דיוני ועידת השלום.¹⁴ עסקני הוועד למען המזרח נעזרו בהעברת המסמכים באישים מהתנועה הסוציאליסטית הבינלאומית שנמצאו בשוויץ. ד"ר פרידמן התקשר, בתיווכו של הרב מסינגר, עם המנהיגה הסוציאליסטית האנגלית, הגברת סנאדן, וזו הבטיחה לו להעביר את המסמכים לידי יו"ר המשלחת היהודית־אמריקנית השופט זיליאן מק ולהשפיע יחד עם בעלה על מפלגת העבודה הבלתי־תלויה בכיוון הרצוי לגרמניה.

שליחי הוועד מצאו דרך גם אל מיניסטריון החוץ הבריטי. אחד מהם, הרב בראונשווייגר, התקשר, הודות לעזרתו של רב אנגלי, עם "הוועד המאוחד לענייני חוץ" של יהודי אנגליה. לפי הדו"ח נמנע אומנם הוועד המאוחד מטפל בפנייה היהודית־גרמנית באופן רשמי, היות ועניין זה חרג מתחום סמכותו, אולם ייפה את כוחו של מזכירו לוסיאן וולף להביא, בעזרת קשריו־יחסיו, את נקודת הראות היהודית לידיעתו של משרד החוץ הבריטי. לוסיאן וולף נאות גם להעביר מסמכים ללואי מרשל, מראשי הקונגרס היהודי האמריקני, ראש הוועד היהודי האמריקני וחבר "ועד המשלחות היהודיות" בוועידת השלום. לעמדתו ולהשפעתו של לואי מרשל על הנשיא וילסון אכן נודעה חשיבות רבה בקביעת העמדה האמריקנית בעימות שבין הגרמנים לבין הפולנים ובעניין זה נדון בהמשך.

בינואר 1919 נטלו על עצמם עסקני הועד למען המזרח גם את המשימה לפעול למען סיפוחה של אוסטריה לגרמניה. השפעת היהודים על המדיניות בתוקף עוצמתם הכלכלית היתה יסוד מוסכם במושגייהם של הועד ושל שולחיו. יו"ר הועד — פרנץ אופנהיימר, התקשר עם מנהיגים יהודיים באוסטריה היכולים, לדברי הדו"ח שלו, להשפיע בתוקף כוחם הכלכלי על הכרעות מדיניות. הוא הגיש למשרד החוץ רשימה של יהודים עשירים אלה, תוך ציון התפקידים והמשרות בהם הם כיהנו.¹⁵

ההכרעות הפוליטיות של המעצמות הדמוקרטיות הושפעו על-ידי דעת הקהל בארצותיהן, וזו עוצבה על-ידי העיתונות. שלטונות גרמניה השתדלו להטותה לטובתם; עסקני הועד ותומכיו טענו בפני משרד החוץ, שדעת הקהל בחוץ-לארץ "מודרכת במידה רבה על-ידי היהודים", ותיארו את דרכי ההשפעה, באמצעות העיתונות, כ"עניין דיסקרטי", המנוהל על-ידי אישים, הבקיאים ביחסים במדינות הנ"ל ומחייב "סכומי כסף גדולים", רמו ברור להשפעת אצולת ההון היהודית על דעת הקהל.

שליחי הועד השתדלו לרכוש השפעה גם על איגוד-הסתרים של הבונים החופשיים. לפי דו"ח למשרד החוץ הם אכן השיגו יעדם זה, בסיועם של חוגים יהודיים "המושכים בחוטים", כלשון הדיווח, בקרב הלשכה באיטליה. הישג זה אמור היה להיות בעל חשיבות רבה ביותר להשגת ידיעות ולהפעלת השפעה גרמנית בארצות שלחמו בגרמניה. ה"פרוטוקולים" וכן פרסומים אנטישמיים אחרים אכן תיארו את הבונים החופשיים בתור מכשיר בידי היהדות הבינלאומית בחתירתה להשתלט על העולם.

דיווחים אלה והדומים להם עשויים היו, כאמור, לבסס את התדמית השלילית של היהודים, אף במידה יתרה מכפי שהיא היתה מקובלת על האנטישמים השמרניים. בשלהי המלחמה נוסף לשנאת ישראל המסורתית גוון חדש, ברוח "הפרוטוקולים של זקני ציון", שהגיעו לתפוצה נרחבת לאחר מהפכת אוקטובר.¹⁶ מוראות המהפכה וחלקם הגדול של היהודים בה אומנם נתפסו כאישור לאמיתותם של "הפרוטוקולים". היהודים הואשמו בגלוי בתבוסתה של גרמניה ובאחריות לנסיגות המהפכניים בבוריה ובפרוסיה. בקרב עובדי משרד החוץ היו כאלה ששקדו על ביסוסה והפצתה של התדמית האנטישמית החדשה. בעיצומה של מלחמת האזרחים ברוסיה ראתה הקונסוליה באודיסה חובה לעצמה להעמיד את הקנצלר על טעותו: אין הבולשביזם תנועה רוסית, כפי שסבר הקנצלר; "הבולשביזם מבוים לחלוטין על-ידי יהודים ומנוהל על-ידי יהודים". המדווח תיאר את מהלך המהפכה ואת מטרתה כתגובה יהודית על-כך ש"במשך מאות בשנים דיכאו הנוצרים את היהודים ושנאו אותם". הגמול הוא איום ונורא: "עכשיו נקם היהודי בצורה שאין דוגמתה בתולדות האנושות". דיווח זה הפתיע את שר החוץ שטרומן שהעיר בציודו: כיצד יכלו היהודים, המהווים 2% בהנהגה הבולשביסטית, לעורר תנועה כה המונית, ומה גם שבקרב האיכרים אין השפעה יהודית? כתגובה על הערה זו רשם מי שנחשב כנראה למומחה, שהיהודים מהווים 80% מהנהגה הבולשביסטית.

רוח דומה אפיינה את הדיווחים מהונגריה מימי השלטון הקומוניסטי קצר-הימים: השליטים הם כמעט כולם יהודים וביניהם מהגרים חדשים, "בהתאם

ליתרונו של האלמנט היהודי בממשל, מושפע השלטון מהרוח היהודית בכל תחומי החיים הציבוריים: באמנות, בספרות, בהשקפה על נישואין ועל חינוך ועל המוסר הקיבוצי בכלל". להשפעה זו "כיוון אגרסיבי כלפי הנצרות", ולא רק נגד מגמות שמרניות בכנסייה, אלא "כדי להכחידה שלב אחרי שלב".¹⁷ אופי "יהודי" דומה יוחס גם לקומוניזם בארצות בהן הוא נאבק על השלטון; בעיר התעשייה הפולנית לודז' הפקידה ממשלת טרוצקי — סובלסון את התעמולה בידי היהודים. אחד מהם התבטא: "אפילו נעמוד בדם עד לתגורה — נשיג את מטרתנו".

דמות היהודי, שנצטיירה מתיאורים אלה, בתור אויב נטול מעצורים של העמים הנוצריים, הפועל, בגלוי ובחשאי, ממרכזי כוח בארצות השונות כדי לשעבדם או להאבידם, עוררה התנגדות, חרדה ורגשי נקם. המדווח מהקונסוליה בהאג אולי ביטא ציפייה כמוסה, כשהתייחס לאפשרות של הכחדת היהודים בדרך של רצח המוני כלנתון ריאלי ואקטואלי, כלאחת מתוצאות המלחמה: הוא מסר לממונים עליו מידע על הניצחון הצפוי, שאינו מוטל בספק, של קולצ'ק על הבולשביקים העתיד להסתיים "בהשמדת יהודים גדולה", ובמקור: Grosse Judenausrottung.

תגובות פולניות על שיתוף-הפעולה היהודי-גרמני

לאחר שהתפרסם ב־16 במאי 1919 גילוי הדעת של קהילות פרוסיה המערבית ובראשן קהילת דאנציג אל "משלחת השלום שלנו" (הגרמנית) ואל "מצפון העולם" להגן עליהן בפני הגורל המר הצפוי להן אם יסופחו לפולין,¹⁸ דיווח הפיקוד הצבאי הגרמני בפרוסיה המערבית ב־26 ביולי 1919: "תופעה אופיינית היא שלאחרונה מתנהלת הסתה שיטתית נגד היהודים כמעט בכל העיתונים הפולניים באיזור. חוזרים על הטענה שהיהודים הם אויבי פולין הכי גרועים ושבגללם סבל העם כל-כך". הטענה על "סבל העם" התייחסה לקשיי הקיום במלחמה ולאחריה שנוקפו, בפולין כמו בגרמניה, לחובתם של היהודים. ההיבט האקטואלי של ההאשמה באיבה כלפי פולין — לפי ניסוחו באחד העיתונים, הזכיר "ליהודי דאנציג ופרוסיה המערבית, שראו חובה לעצמם למחות נגד מדיניות הכוח והכפייה הפולנית", שפולין היא "שהצילה במאות השנים הקודמות את אבותיהם מהשמדה ומשריפה. על המוקד על-ידי הגרמנים. במשך מאות שנים העניקה להם פולין הגנה ולא רק שוויון זכויות, אלא אף זכויות יתר. עכשיו מסית אספסוף זה נגד הפולנים, משמיץ אותם כאחראיים לפוגרומים ולמעשי עוול. אל היהודים יש להתייחס כפי הנראה כמו אל כלבים, כפי שאומנם התייחסו אליהם הרוסים והגרמנים, אז אפשר לזכות באהבתם". דברים אלה של עיתון פרוינציאלי שיקפו נאמנה הלכי-רוח רווחים בפולין.

המנהיגים הפולנים חיו בשנת 1919 בתחושה של שעת כושר להגשים את מאווייהם ההיסטוריים לעצמאות; באותה עת הכבידו הפרסום הרב שניתן לפוגרומים ותנועת המחאה על מאמציהם לזכות בתמיכתן של המעצמות המנצחות בדרישותיהם הטריטוריאליות. בתחילת יוני 1919, בעת שנידונו התביעות הפולניות בוועידת

השלום, הודיע הנשיא וילסון, שיפתח בדיונים ובמשא ומתן עם ראש ממשלת פולין ושר החוץ שלה איגנצי פדרבסקי רק לאחר שיבחון את בעיית הפוגרומים.¹⁹ לשכת הנשיא קשרה הודעה זו עם פנייתו של יו"ר הוועד היהודי-אמריקני לואי מרשל אל הנשיא. באותו שבוע גברו היקפה ועוצמתה של תנועת המחאה בארצות-הברית. "וילסון הושפע חזק על-ידי אסיפת המזנים יהודית בניו-יורק", הבריק מברלין ב-31 במאי 1919 פרופ' זוברנהיים אל פרידמן, ודרש ממנו להעביר לעיתונות פרטים "על הפוגרומים בחודש מאי". אלה כללו, בין היתר, ידיעות על 54 הרוגים בוילנה ו-3,000 "חטופים", על 35 ירויים בלידה, על 150 הרוגים ופצועים בלובלין ועל 312 חנויות שדודות בביאליסטוק.

הפולנים חשדו, שיד עויינת מכוונת את הפרסומים ואת המחאה ומנצלת אותם למטרותיה; הפער שבין התגובה על הפוגרומים באוקראינה, שעלו לאין שיעור באכזריותם ובהיקפם על הפולנים, לבין התגובה על הפרעות בפולין בלט לעין. המנהיגים הפולניים ביקשו מהנציג האמריקני הנרי מורגנטאו, שנשלח בראש ועדה להשכיח שלום בין יהודים לבין הפולנים, הסבר לתופעה זו.²⁰ תשובתו, שלפיה דבר הפוגרומים בפולין נודע לפני שהתפרסמו הפוגרומים באוקראינה (ועובדה זו אמורה היתה להשפיע על התגובה של דעת הקהל), מה עוד שהאמריקנים מתייחסים לפולין כלארץ בעלת ציביליזציה גבוהה ומגיבים בהתאם לכך בחריפות כה רבה על מעשיה, לא זו בלבד שלא שכנעה את המנהיגים הפולניים, אלא אף לא שיקפה את דעתם של כמה מהמדינאים האמריקניים, שהתמצאו בבעיות האיזור; אחד מאלה, ציר בפולין, הזהיר בקיץ 1919 את ממשלתו בפני תוצאותיו של המסע האנטי-פוגרומי המכוון, לדעתו, על-ידי הגרמנים, המנצלים לצרכיהם הפוליטיים את צרותיהם של יהודי פולין.

מנהיגי פולין התכוונו לסכל את המהלך העויין על-ידי הסתמכות על התדמית של היהדות ברוח "הפרוטוקולים של זקני ציון", שנפוצו אז בארצות המערב, והצמדתה למדיניות הגרמנית. ברוח זו ניסה נציג פולין בארצות-הברית, גנרל קזימיר סוסנקובסקי, עוזרו של פילסודסקי וכמוהו סוציאליסט מנעוריו, לשכנע את שר החוץ האמריקני ואת המשלחת של ארצות-הברית לועידת השלום, שהיהדות הבינלאומית, במלחמתה לשלטון עולמי, משתפת פעולה עם גרמניה לרעתה של פולין הקמה לתחייה. מנהיג אחר, ראש הממשלה פדרבסקי, שלא נקט עמדה אנטישמית גלויה, ניסה להסביר ואולי אף להצדיק את הפוגרומים, בתארו אותם כתגובת זעם ספונטנית על תמיכת היהודים בבולשביקים ובגרמנים. ועידה בורשה למאבק בבולשביזם בתחילת 1920, שהארכיהגמון מלכוב ושר המלחמה ישבו בה ראש, שמעה הסבר על הקשר שבין גרמניה, הציונות והבולשביזם. מנהיג פולני באיזור הספר המערבי ונציגו בסיים, וויצ'ק קורפאנטי, השתדל להרגיע את היהודים תושבי מחוזו כדי שישלימו עם הסיפוח לפולין, או, לפחות, שלא יפעלו נגדו, ודרש לשם כך בפרלמנט צעדים נמרצים לדיכוי הפוגרומים. אולם, בהתאם להלוך הרוח הכללי, התנה קורפאנטי את מימוש הצעתו באמצעים תקיפים להגנת האוכלוסיה בפני מה שהוא כינה רדיפות בולשביסטיות-יהודיות ונגד "זיוף דעת הקהל העולמית על-ידי ההשמצות היהודיות" לטובת גרמניה. נוסף על כך תבע קורפאנטי שהפרלמנט יאשר את אשמתם של היהודים בשירות למען הבולשביזם ולמען גרמניה, מעשים שקורפאנטי

ייחס ל"ממשלה יהודית עולמית". הרחיק לכת המפקד הצבאי של פולין המשתחררת, שהורה למיליציות הפולניות, במגשר הראשון שלו מ-8 באוקטובר 1918, לראות בראשי הציבור היהודי, לרבות רבנים ואדמו"רים, בני ערובה שדינם מוות בירייה אם תגלה השתתפות של יהודים במה שהוא כינה התרנות בולשביקית. המגשר הופץ בקרב האוכלוסיה והותיר את חותמו על השקפותיה והתנהגותה. התדמית של היהודים בתור שונאים של פולין הקמה לתחייה ובתור בעלי-ברית בפועל של שני אויביה, השתרשה בקרב שכבות רחבות בעם הפולני עקב ההשתלשלויות הפוליטיות בשלהי המלחמה, עת שנאת ישראל המסורתית והדימוי המבעית של הפרוטוקולים של זקני ציון הוצגה כסכנה מוחשית ומיידית.

היהודים תושבי שטחי הספר בתוך המאבק שבין הפולנים לבין הגרמנים

מפלתה של גרמניה הציבה את יהודי מחוזות הספר המזרחיים בנקודת מוקד ובקו הקדמי של התמודדות אלימה בין היסוד האתני הפולני לבין תחום שלטונם של הגרמנים, כשאופיו ומהלכו של המאבק הוכתבו לא רק על-ידי אינטרסים מנוגדים, אלא גם על-ידי שנאה עמוקה, פרי הדיכוי והנישול שנקטו הגרמנים כלפי הפולנים. מבחינתם של היהודים חזר הרקע המדיני והחברתי של ימי המהפכה של שנת 1848: אז התייצבו רובם לצד הגרמנים. על כך הגיבו הפולנים, בפרט במחוז פוזנא, באיבה כלפי היהודים שעלתה בחריפותה על שנאתם לגרמנים. הפולנים הטילו על היהודים חרם כלכלי, שאומנם הוכיח את עצמו כיעיל לדחיקת רגליה של האוכלוסיה היהודית; בעשר השנים של סוף המאה ה-19 ירד מספרם בערי מחוז פוזנא ב-20% עד 40%. המספר הכולל של היהודים במחוז זה פחת בין השנים 1880—1910 בקרוב ל-60%, בפרוסיה המערבית בקרוב ל-50% ובשלויה בערך ב-15%. הממשלה לא סייעה ליהודים שלה במלחמת קיומם הקשה: לא זו בלבד שהיא מנעה מהם את העזרה הכלכלית והמדינית שהיא העניקה ביד רחבה לאוכלוסיה הגרמנית, אלא אף הפלתה אותם לרעה ככל שידה השיגה. סמוך לפרוץ המלחמה, בשנת 1912, קבע העסקן הציוני מפוזנא, מקס קולנשר, ששני העמים היריבים, הגרמני והפולני, מחזקים את כלכלתם על חשבון היהודים, הנאלצים לנטוש את מקומם ולהגר; "היהודים משלמים למעשה את מחיר הדיכוי והנישול שנוקטים השלטונות כלפי הפולנים". אף-על-פי-כן היתה אהדתם של היהודים במחוזות אלה, בשנת 1918 וגם לאחר-מכן נתונה לגרמניה. גם לגל הפרעות שהציף אז את פולין היה חלק נכבד בהתייחסות זו. הדמוגרף היהודי פ.א. טיילהאבר חישב בצער את הגזק העצום שנגרם לאחיזה הגרמנית באיזור הספר בשל המדיניות הבלתי נבונה והברוטלית — כלשונו — שנקטו השלטונות כלפי היהודים ושהביאה להחלשתו של יסוד נאמן זה. הוא הגדיר את נטייתם של היהודים, בתנאים אלה, לגרמניה בתור "האהבה האומללה של היהודים לגרמנים".

הגרמנים נסתייעו, כאמור, ביהודים במאבק על שטחי הספר המזרחיים, בהם הורגשה התבוסה בכל חריפותה ובהם ניצבה האוכלוסיה הגרמנית בפני הסכנה המוחשית של ניתוק ממדינתה ושל סיפוח לפולין. נוכח פרספקטיבה קודרת זו

ובהתייחסו למשתמע ממנה, קבע מושל מחוז פרוסיה המזרחית את "ההגנה בפני הצפה על-ידי יסודות בלתי רצויים מבחינה תרבותית ולאומית" כחובה ראשונה במעלה לשמירת הקיום הגרמני הלאומי בתנאים החדשים, העלולים להתהוות עקב התבוסה. בראש רשימת ה"בלתי רצויים" קבע המושל את יהודי מזרח אירופה.²²

תקופת המעבר שבין שלטון לשלטון, שהיתה מלווה לעיתים באנדרלמוסיה רבה, הפכה את הקהילות היהודיות לגורם מדיני במאבק שבין הפולנים לבין הגרמנים. ראשי הציבור היהודי נזקקו ליוזמה ולתושיה נוכח יחסי הכוחות המשתנים ומול הסכנות הקונקרטיות שהיו צפויות לאוכלוסיה היהודית. ניתן לציין כמה קווים בעמדה היהודית בתקופה זו עד כדי יכולת להשלים את הבלתי ידוע במחוז אחד על-ידי הידוע ממחוז הסמוך.

נוכח ההתמוטטות של המסגרות המדיניות הישנות באירופה המרכזית והמזרחית התארגנה האוכלוסיה במועצות-עם או במועצות של פועלים ואיכרים, שנטלו לעצמן סמכויות של ייצוג ושל שלטון. באיזורי המריבה ביטאו המועצות הנפרדות של הפולנים ושל הגרמנים את שאיפותיהם הלאומיות. בעוד שהפולנים גילו בדרך-כלל רצון ונכונות להרחיב את אחיותם ואת עמדותיהם, מוטטה התבוסה הצבאית והמדינית את כושר עמידתה של האוכלוסיה הגרמנית. דוחות צבאיים ואורחיים גרמניים מפוזנא וממחוזות פרוסיה מעידים על כניעה ועל נטישת המערכה עד כדי יציאה המונית. דו"ח של הפיקוד הצבאי של פרוסיה המערבית מסר אף על נכונות מצד חוגים רחבים של האוכלוסיה המקומית, המרגישים ש"אין להם על מי לסמוך", ללכת "יותר מדי רחוק" בכיוון הפולנים, ועל נטישת המקום. ניתן לשער שגרמנים רבים, שלא רצו לעזוב את עירם מרצון או מאונס, ושהיתה, אולי, בליבם תודעת המוצא הפולני-קתולי, היו מוכנים להשלים עם השלטון החדש, אם אומנם דבר זה נגזר עליהם.

במצב זה של "דיכאון ועצבנות" כלשון הדיווח מפוזנא, ראו היהודים חובה לעצמם לעודד את רוחה של האוכלוסיה הגרמנית, ליוזם את הקמתן של "מועצות לאומיות" ולדאוג לפעולתן הסדירה עד כדי התייצבות בראשן. אומנם הציונים בפוזנא, ואולי גם במחוזות אחרים, תבעו עבור היהודים מעמד של מיעוט לאומי ונקטו עמדה נייטרלית במאבק שבין הפולנים לגרמנים;²³ אולם הם היו מיעוט. המועצה הגרמנית של שלזיה ושל העיר ברסלאו, בה היהודים מילאו תפקידי מפתח, ביקשה באופן רשמי, מהועד למען המזרח שיפעיל את קשריו בארצות נייטרליות ובארצות עוינות למנוע את ניתוקו של המחוז מגרמניה. יהודי דאנציג הליברליים נקטו עמדה זהה לזו של "בני דתם" במחוזות הסמוכים; הם מילאו תפקיד פעיל בהקמת "מועצת עם" גרמנית, על-מנת — כלשון הדיווח של יו"ר הקהילה ד"ר שופף לוועד למען המזרח — "שזו תנקוט באמצעים שונים כדי לקיימנו כגרמנים". אין ידיעות על היקפה של השתתפות זו ועל אופיה, אולי בשל קוצר ימיה של "המועצה" בדאנציג, שקיומה נעשה מיותר לאחר קביעת גורלה המדיני של העיר. אולם, כאמור, אפשר להשלים את החסר לפי הידוע על השתלשלות העניינים במחוזות אחרים. חשובות לכך עדויות והערות של הגרמנים ושל שלטונותיהם.

יחסם של הגרמנים לתפקיד היהודים בהקמת ה"מועצות" ובניהולן עשוי

ללמד על מצבם של היהודים בחברה הגרמנית בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. המוסדות הגרמניים המקומיים, הצבאיים והאזרחיים, חשו בפעלתנות היהודית, העריכו אותה כמטרד וכמכשול במאבק הלאומי וזקפו על חשבונה את כשלונותיהם.²⁴ דו"ח של הקומיסר הגרמני הצבאי בפוזנא ייחס את "חוסר האמון של האוכלוסיה למועצת העם" לחובתו של "המספר הרב של היהודים בתפקידים החשובים" של המועצה והמליץ לחדש את הנציגות הגרמנית; בין התכונות הנדרשות של כל נבחר הוא מנה את היותו "לא יהודי". מצב זה, שהביא למסקנות דומות, היה קיים גם בשלזיה. האיגוד הגרמני המקומי התאונן במכתב מיום 5 ביוני 1919 אל שר החוץ שבתור סגן הקומיסר מכהן "הרפרנדר (= המשפטן) היהודי" והוא אף מחליף את הקומיסר הנעדר לעיתים תכופות — תופעה שאין לסבול אותה.

ההכרעה על גבולותיה המערביים של פולין חרצה את מעמד שטחי הספר. היהודים תומכי גרמניה, בפרט במחוז פוזנא, שילמו את מלוא המחיר ובסופו של דבר יצאו קרחים מכאן ומכאן, חיזיון העתיד לחזור על עצמו, בנסיבות המשתנות, גם בשנים הבאות, עת יהודים קומוניסטים, ניצולי השואה, התייצבו לבסס את האחזיה הסובייטית בפולין ולא רק שם, ובכך העמיקו את שנאת הפולנים ליהודים. בסופו של דבר הפקירו האפוטרופסים הסובייטים את עושי דברם אלה תוך ליבוי מחדש של אנטישמיות, שבאמצעותה קיוו לחזק את שליטתם.

אחרית דבר

התקופה הסוערת שבין שתי מלחמות העולם השכיחה את פרשת הפעילות היהודית לטובת גרמניה בימי מלחמת העולם הראשונה ובימי ועידת השלום. משתתפיה — הן הגרמנים והן היהודים, שקדו לטשטש את עקבותיה. יש יסוד איתן להנחה שפרשה זאת השפיעה, במישרין או בעקיפין, על היחס ליהודים בתקופה שלאחריה. הפעילות היהודית חיזקה את התדמית השטנית של היהודים ברוח ה"פרוטוקולים של זקני ציון". במהדורה גרמנית משנות ה-30 מכונה חיבור זה המפתח לשאלת היהודים. במבוא נאמר: אם היהודים טוענים שתוכניותיהם להשתלט על העולם שנחשפו הן מזויפות, הרי המציאות מאשרת את נכונותן; חיבור זה הפך לאמצעי חשוב בתעמולה האנטישמית-הקיצונית בגרמניה ומחוצה לה. ה"פרוטוקולים" היוו צידוד אישי של מבצעי הרצח.

כמה מראשי התנועה הנאצית ומעושי דברה נטלו חלק בפעילות היהודית המתוארת במאמר זה. הם פירשו אותה לא ככוונת היהודים אלא בהתאם לדימוי הדמגוגי של היהדות.

הפרשה השפיעה ככל הנראה גם על עמדותיהם של אישי הממסד היהודי בארצות-הברית ועל אלה מראשי הציבור היהודי שיצאו מפולין לפני פרוץ המלחמה ובראשם יצחק גרינבוים, האיש שבלט בהסתייגותו כלפי אמיתות הדיווחים על רצח יהודי פולין.²⁵ השלכותיה עשויות להסביר את נטייתם להתייחס לדיווחי האימה הראשונים כאל גוזמאות — פרי תעמולה מלחמתית. אכן, הם

ולא רק הם, לא יכלו לתפוס את הבלתי-נתפס; אולם האם לא השפיע כאן גם הניסיון מימי ועידת ורסיי, עת התעמולה הגרמנית הפיצה בעזרת יהודים דיווחי אימה על רצח יהודים? היה יסוד לחשוב שהגלגל התהפך והתעמולה נגד גרמניה נוקטת אמצעים דומים. באופן כזה ניתן כנראה להבין את דבריו של אפולינרי הרטגלס, חברו של גרינבוים לפעילות ציונית בפולין, שכתב בסוף אוגוסט 1942 בביטאון של ההסתדרות הציונית העולמית: "רק בשנה השלישית (למלחמה א.ש.) הבינו (המדינות הלוחמות בגרמניה, א.ש.) כי סבלנו הנורא... הינו האמצעי הטוב ביותר לתעמולה... התחילו אף להגזים במימדי אסוננו, כפליים ואף יותר מזה, כאילו מה שנעשה לנו באמת, אינו מספיק למדי" 26. הסתייגותו של הרטגלס וההרגעה שנושפת מדבריו, מתייחסים לדיווחי ממשלת פולין החל מיוני 1942, לרבות דו"ח נציג הבונד, שמואל זיגלבוים, ולפרסומים סובייטים.

אם אומנם נכונה ההשערה, שהניסיון מתקופת מלחמת העולם הראשונה הקהה את חושיה של המנהיגות היהודית, הרי השימוש בדמם השפוך של יהודים למטרות פוליטיות, פרי קיומנו המעוות בגולה, הפך לבומרנג שהפנה חדרו כלפי שולחיו לעת שברונם הגדול.

הערות

1. Felix Perles: Der Krieg und die polnischen Juden in ihrem Verhaeltniss zu Deutschland. Koenigsberg, 1914.
2. Max Bodenheimer: So wurde Israel, Frankfurt, 1958, p. 209.
3. צכליו, 127—138.
4. בודנהיימר, עמ' 194—195.
5. מכתב, המסווג כסודי, מינואר 1915, אל מיניסטריין החוץ א.צ.מ. A 15 VIII 6.
6. היומן של ד"ר אדולף פרידמן שמור ב"א.צ.מ. A 8/2/7.
7. דו"ח על פעולת הועד לשחרור יהודי רוסיה. א.צ.מ. A 142/95b.
8. תזכיר של פרידמן אל משרד החוץ מ"3.5.1918. מ.ה. L 350472 ; JM 2419, HM 9570 A.
9. חוזר של הועד אל סניפיו מ"25.11.1918, א.צ.מ. A 15 VIII 9d. צכליו, עמ' 556.
10. י. ליפשיץ: הפוגרומים בפולין בשנים 1918—1919, ועדת מורגנטאו ומשרד החוץ האמריקאי. ציון. תשי"ח—תשי"ט. חוברת כב—כד, עמ' 66—97.
11. ליפשיץ, 94—95.
12. מכתב מהקונסוליה בהאג מ"26.8.1919 אל משרד החוץ. מ.ה. JM 2181 K 182014, HM 9512 A.
13. דו"ח של הרב בראונשווייגר מ"11.5.1919 על ביקורו בדנמרק. מ.ה. K 181866, HM 9512 A.
14. תזכיר על יהודי שלזיה, אפריל 1919. מ.ה. JM 2204, K 200—945, HM 9535 B.
15. דו"ח של אופנהיימר על ביקורו בווינה מ"22.1.1919 עד 4.2.1919. מ.ה. L 531426, HM 9571 B, JM 2420.
16. נורמן כהן: הכשר לרצח עם. תל-אביב 1967.
17. מכתב מבדפשט מ"1.6.1919. שם 5—181944. K.

18. גילוי הדעה פורסם ב־16.5.1919, *Allgemeine Zeitung des Judentums*, דר"ח מ־26.7.1919, מ.ח. 7—201036, JM 2205, HM 9536 a.
19. *Juedisch Politische Nachrichten*, 7.6.1919 (להלן: Juedisch). מ.ח. 181916, JM 2181, HM 9512 a.
20. ליפשיץ, עמ' 82.
21. M. Kollenscher: *Juedisches aus der deutsch-polnischer Uebergangszeit*. Berlin 1925, pp. 69—70.
22. דר"ח מ־21.1.1919, מ.ח. 200860, K, JM 2204, HM 9535 B.
23. דר"ח מ־11.7.1919, שם.
24. דר"ח סודי מברלין מ־11.7.1919, מ.ח. 201403, K, JM 2205, HM 9536.
25. "גרינבוים היה כנראה הספקן ביותר מבין חברי ההנהלה". דינה פורת: הנהגה במלכוד — היישוב נוכח השואה, עמ' 65. פורת מסבירה תגובה זו בגורמים פסיכולוגיים: זיקתו של גרינבוים ליהדות פולין והעובדה שבנו היה כלוא במחנה ריכוז גרמני.
26. "העולם" — 27.8.1942.

מסיבות שאינן תלויות במחבר לא מופיע פירוט מלא של המקורות. פירוט מלא נמצא בספרו של המחבר: "יהודי דאנציג 1840—1943", בפרק עליו מבוסס המאמר.

בין זיכרון לאנדרטה

בקצה הדרך הכפרית, בקרבת טימנדורף שבגרמניה המערבית, בקרחת יער מוצלת, הוקם לוח-זיכרון גדול לזכר "האסון שפקד את ס.ס. קאפ ארקונה", אוניית פאר גרמנית שהעבירה על סיפונה 8,000 בני-אדם.

את האוניה הטביע חיל-האוויר הבריטי בימיה האחרונים של מלחמת העולם השנייה. הדיאגרמות ותיאור המעשה שעל הלוח מלמדים שס.ס. קאפ ארקונה היתה אחת מבין שלוש ספינות טיול שהוסבו לשם העברת אלפי אסירים ("האפטלינגה", דהיינו, אסירי מחנות הריכוז), במימי הים הבאלטי ושמ, לפי המסופר, הפגיוו אותה המטוסים הבריטיים שחשבו, כנראה בטעות, שהן משמשות להעברת צבא. אנשי הכפר המקומיים סיפרו שבמשך חודשים לאחר האסון נראו, באישון לילה, גופות שפלט הים לחופיו המטופחים של מפרץ ליבק. אנשי העיר הגיעו במהירות וקברו אותן כדי למנוע מגיפה.

ואולם מן הכתוב על הלוח אין לדעת אם ה"אסון" של ס.ס. קאפ ארקונה הוא במותם של חפים מפשע כה רבים, עקב הפעולה של חיל-האוויר המלכותי של אנגליה, או — אם יש לראות כלעג מר של הגורל את סופם הטראגי של ניצולי המחנות.

אף-על-פי שהמתקפה על אוניה זו תוארה בפרוטרוט על גבי הלוח, לא נזכר כלל, אם היו פני האסירים מועדות דווקא למפרץ ליבק, כיצד הגיעו לשם ולאן היו אמורים להגיע. ברור היה שהאסון שהתרחש ראוי להנצחה, אבל את טיבה מסביר רק הקונטקסט של ההנצחה והוא — מצבת זיכרון ל-8,000 אסירים חסרי מגן שנרצחו בידי הבריטים. העובדה שרבים מבין אסירים אלה נותרו בחיים אחרי מצעדי המוות באושוויץ, שרובם היו יהודים אשר פונו בחיפזון ממחנות הריכוז בגרמניה הצפונית למקום כלשהו, בדרך כלשהי על-מנת להרחיקם מגרמניה, עובדה זו לא נזכרת כלל על לוח הזיכרון.

ברם, השאלה שאנחנו דנים בה אינה בכך שהלוח בטימנדורף הציג, במתכוון, באור לא נכון את אשר אירע לקאפ ארקונה, אלא בכך שמחברי הטקסט

של ההנצחה משחזרים את המקרים שקרו בהיסטוריה ומביעים את תפיסתם כשוות ערך לאירועים שהתכוונו להנציחם. אכן, שיקולים אישיים וזיכרון סלקטיבי מילאו בוודאי תפקיד בהקמתו של לוח הזיכרון בטימנדורף. אשתדל להבהיר, שסילוף מעין זה — הינו בלתי נמנע.

הבעיה אינה דווקא הסילוף המודע או הבלתי־מודע של ההיסטוריה כי הרי הוא מופיע, מטבע הדברים, בכל מצבת־זיכרון ובכל תיאור. הסכנה הממשית והגדולה היא בגישה נטולת ביקורת כלפי אנדרטות, כזו שבאה לידי ביטוי בפרשת ביטבורג. אתר הזיכרון המומחש, הבנוי, מתקבל כאמת היסטורית ומשפיע כאילו היתה כוונת מקימיו טהורה וחסרת פגיות.

הנשיא רייגן הסיק על כן את מסקנתו "הטבעית" לגבי מצבות־זיכרון בביטבורג, שהוקמו לזכר הלחי המלחמה הגרמנים. היות וגם חיילי "ואפן ס.ס." וגם חיילי הוורמכט קבורים יחד, בחלקת האדמה שנועדה להנציח את זכרם של גרמנים שנפלו במלחמה, אף כי מילאו תפקידים שונים לחלוטין, הריהם כלולים בזיכרון הכללי כבעלי גורל משותף.

ייתכן שלא אחת פגעו קשות, בימי המלחמה, בבני ארצם, אבל כעת מאוחדים עימם ועם חללי מלחמת העולם הראשונה, ביניהם יהודים לא מעטים שנחשבו לאויביהם. חיילי ס.ס. נקברו כאן ולא זו בלבד שנקשרו כחוליה בשרשרת הארוכה של כל הגרמנים שאי־פעם נפלו למען המולדת, אלא גם הפכו להיות קורבנותיה האוניברסליים של המלחמה. על יסוד התחוות זאת של אתר הזיכרון בביטבורג, ובגלל האמיתות "המעידות על עצמן" התעלמו גם רונלד רייגן וגם הלמוט קול מהיבטים היסטוריים רבים של המלחמה וסייעו לטשטשם.

הלוח בטימנדורף כשלעצמו לא נועד להנציח את זכר השואה. אולם בשים לב לדרך שבה הוא מגלם את הזיכרון (בדומה לבית־הקברות בביטבורג) לא נוכל עוד להרשות לעצמנו להתעלם מן הסוגים השונים של אתרי זיכרון ומן הדעות השונות על האירועים המשתקפים באנדרטאות. בעיני הקורבנות היתה זו תקופה של "השואה", של "החורבן השלישי", ואילו בעיני הגרמנים עצמם, עד עצם היום הזה, אלה הם "ימי היפולר", "מלחמת העולם" או, לכל היותר, "ימי מחנות הריכוז". אף כי המונחים הללו — כמו גם המצבות — מתייחסים ביסודו של דבר לאותה התקופה עצמה ולפעמים גם לאותם אירועים, אין לראות בהם מלים נרדפות, שכן, תוכנה של כל אחת מן המצבות או ההסברים המלווים אותן תלוי באופן שבו כל אחד מן המונחים מדגיש, מעמיד או מסביר את האירועים לאלה הבאים להתייחד על ידן.

במאה שלנו קיימת נטייה לבחון היטב את משמעותו של כל מסר וכל טקסט, לכן מתמיה מיעוט הביקורתיות לגבי הצורות והתכנים של זכירת־השואה, אשר המוויזואלים ומצבות הזיכרון אמורים היו לפעול להעמקתה, כי לכך נועדו. בדומה לטקסטים ספרותיים או תיאורים היסטוריים, מעלות המצבות הללו מחדש את המיתוסים הלאומיים, את האב־טיפוסים הדתיים ואת המופת הרעיוני שלפי קווייהם התגבשה ההיסטוריה וייתכן כי מהם הושפעה. ההרכב הארכיטקטוני של המצבות והטקסים המלווים אותן, משקפים הבטים פוליטיים ותרבותיים מוגדרים שבגללם יהיה הידע של הדורות הבאים על תקופתנו — מוגבל ביותר. זכות קיומן של האנדרטאות היא — "לעולם לא לשכוח" — אולם הצופה

הביקורתי ישאל, בצדק, מהו הדבר שלא נשכח בביטבורג, בטימנדורף, בברגן-בלזן, בדכאו, באושוויץ, בבאבי-יאר, ב"יד ושם" או בפארק החירות הלאומי בגרסי סיטי. שכן המה שבגללו מוזכר הדבר תלוי בליצד הוא מוזכר. הסמלים המשמשים להעמקת הזכירה הם הקובעים איך ייזכרו האירועים.

החקר הביקורתי של האיִקונוגרפיה הקשורה באנדרטאות לא נועד לגילויין של התמורות האידאולוגיות בלבד. למעשה, מטרתו העיקרית היא לבחון את עצם התהליך של זכר השואה: הנצחת הזיכרון ובו־זמנית גם צמצומו, סוג המשמעות שמעניקים להנצחה ותגובת הצופים לזיכרון המומחש באמצעותם של הסמלים. בדכאו — שיח ורדים הוא סימנו של שטח שעליו הועמדו בשורה ונורו למוות אלפי אסירים. בדנוור, קולוראדו, בפארק הנקרא באבי-יאר, מסמלת שדרה של עצי־תפוח (תפוחי-בר) את רציחתם של אלפי יהודים ליד השוחה שנחפרה בקרבת קייב, ברוסיה. בברגן-בלזן, מצבת־מחט בודדה (אובליסק), עשויה בטון הניצבת בין עשרות קברות־אחים, מסמלת את זכר היהודים. באושוויץ, ערימות של שיער, של משקפיים ושל מברשות שיניים הן שרידים אילמים של בני־אדם, שאלה השתייכו להם, או היו חלק מהם בעודם בחיים.

כל אחד מן הסמלים הללו, בבואו במקום המציאות של העבר, עוקר אותה מסביבתה ויוצר ממשות חדשה ומכאן — היכולת הבלתי מוגבלת לבצע "רוויזיה של ההיסטוריה" בתהליך ההנצחה. לדוגמה מן הכתוב על גבי המצבה לזכר הנרצחים בבאבי־יאר עולה כי 100,000 הקורבנות היו כולם "תושבי קייב ושבווי מלחמה". לא זו בלבד שיש כאן הפרזה במספר הקורבנות, אלא נשכחה העובדה שכמעט כולם נרצחו בגלל היותם יהודים. מונטאוו התצלומים בנויינגאמה המציג אלה בצד אלה — חיילי וורמכט שנפלו בקרב, ערי גרמניה שהופגזו ויהודים, אסירי מחנות הריכוז בשעת שחרורם, מעלה את זכרם הקולקטיבי של "קורבנות המלחמה" ושוכח לציין מי היו למעשה מחוללי מלחמה זו. אנדרטה לאומית מסוגלת למחוק מהזיכרון פרקים רבים של ההיסטוריה השווים בכמותם לאלה שהיא רוצה להנציח.

ואולם יש לחזור ולהדגיש כי הסכנה מצד "האנדרטאות קצרות־הזיכרון" כרוכה בגישתו המוטעית של הצופה, המייחס למליצות של האנדרטה מהימנות ומקבל אותן כתיאור אמיתי של האירועים. בניגוד לספרות המושכת תשומת־לב כמדיום בזכות עצמה, האנדרטאות והמוצגים המתעדים, כביכול, את השואה, גורמים לעיתים קרובות לערבוב התחומים בין טקסט ההנצחה ובין האירועים המתוארים. ערבוב התחומים בולט במיוחד באנדרטאות הנמצאות באתרים ששימשו כמחנות ריכוז מקוריים, מפני שתחושת האותנטיות מעניקה מהימנות למלים החקוקות עליהן.

ב"מחנות זיכרון" אלה (כך אכנה אותם להלן) נראים סמלי ההשמדה כתואמים, ללא עוררין את האירועים שארעו במקום. מחנות הזיכרון במאידנק ובאושוויץ שבהם, כמו בצילום, אין לכאורה כל הבדל בין האובייקט ובין הצגתו, מחנות אלה מועזעים מפני שהם כופים על הצופה את התחושה שכל מה שעניו רואת "מציאותי" הוא. שני המחנות נשתמרו בקפדנות באותו מצב שבו מצאו אותם הרוסים לפני למעלה מארבעים שנה. מגדלי השמירה, הוטי התיל ותנורי שריפת הגוויות שבמקומות אחרים הינם מושגים מופשטים, אפילו מיתולוגיים, עומדים

כאן שלמים ומוחשיים. הצופה כמעט ואינו חש שום חציצה בינו ובין העבר, כאילו ראה את ההתרחשות עצמה ולא את המוצגים הממחישים אותה. סמכותם של מחנות זיכרון אלה נובעת מן העובדה שהם מציגים את המציאות כמות שהיא, על כן אנחנו נדרשים לראות בהם מחנות השמדה אמיתיים. יתרה מזאת, אנחנו נדרשים לראות בהם מסר היסטורי ישיר.

ואולם מחנות זיכרון אלה הם כמו תצלומים ללא כותרת, היינו — בלתי מובנים: אם עלינו להבין את משמעותם, חייבים אנו להצטייד בידע קודם וגם להיעזר בהסברים שבכתב. כך קורה שההריסות האלמות מוסברות על ידי הכתובות ולרוע המזל, בהיותן הריסות של ממש נותנות משנה תוקף לכל הסבר היסטורי, היא מטעה ודחוק ככל שיהיה. לדוגמה, הביאור שליד "הקיר השחור" באושוויץ מסתמך, לכאורה, על הקיר כעל עדות מוחשית. אולם, כאשר נאמר שהרציחות היו בעיקר על רקע פוליטי, או שבצריפים אלה שוכנו שבויי מלחמה פולנים בלבד, הרי אלה הם הדברים שהסמלים הללו "מזכירים".

המצבות המנציחות את זכר השואה בארצות הגוש המזרחי הן, למעשה, כה "יודנרייך" כמו המדינות שבהן הן מוצבות. הנושא היהודי באנדרטאות אלה נמצא רק ברשימת הלשונות החרוטות עליהן. למשל, במרכז בית-הקברות הסמלי בטרבלינקה, הוצב לוח אבן, מוקף מאות אבנים לא-מסותתות, מחוזקות במלט, ועליו הכתובת — "לעולם לא עוד". הכתובת חרוטה ביידיש, ברוסית, באנגלית, בצרפתית, בגרמנית ובפולנית. אולם פשו הדבר שאסור לו לקרות שוב, זאת השאירו לכוה דמיונו של הצופה. בכביש המוות באושוויץ — בירקנאו שסביבו צריפים מתפוררים, גדרות מחושמלות חלונות, משרפות שנהרסו בהפגזות ובריכות מלאות אפר, עומדים ארבעה סאקופגים כסימן לכך שכאן נגמרו פסי הרכבת והתחיל "איזור המוות". מאחוריהם מתנשא מגדל בנוי מגושי אבן ובמרכזו משולש המזכיר את הטלאי על בגדי האסירים. כל הפריטים משתלבים עם האנדרטאות ומשמעות כעדות לכתובות החרוטות על עשרים לוחיות אבן בעשרים שפות, לרבות יידיש ועברית: "ארבעה מיליוני אנשים התיסרו כאן והושמדו בידי הרוצחים הנאצים בין השנים 1940—1945". בכתובות אלה אין זכר לזהותם הדתית של האנשים ולסיבת סבלם.³

העדר ההתייחסות האיכונוגרפית ליהודים שנרצחו הינו כה מוחלט בפולין, עד שהוא הופך לסמל בפני עצמו, ומוכיר את שני השקעים במוזות הדלת שהם הסימן היחיד למחזה שאיננה עוד. בסיוור במוזיאון הלאומי בקיילצה אתה נוכח לדעת שלא נזכר כלל הפוגרום שהתרחש כאן ב-4 ביולי, בשנת 1946, שבו נהרגו ארבעים ושישה יהודים, ניצולי מחנות ההשמדה, ומאות נפצעו. הארכיווארית שנשאלה על כך העמידה בתחילה פנים שאינה יודעת מאומה על המאורע, לאחר שלחצנו, הודתה שמצויים תצלומים רבים ונגבו עדויות מעדי ראייה במסגרת של חקירה רשמית. אבל החומר כולו נגנז עד למאה הבאה, "כדי שהזיכרון יעלה ארוכה". אבל מדוע אין שום לוח-זיכרון ואין כל סימן? התשובה היתה כי אין צורך, שכן אין עוד יהודים כאן. היא הוסיפה: "חץ מזה, הנושא הוא פוליטי, ואני אינני אלא מנהלת הארכיון".

בתי-עלמין רבים בפולין נשדדו בידי הנאצים, ואלה שלא נחרשו על-מנת לשמש כמגרשי כדורגל או כחומר לסלילת כבישים, עומדים עדיין כעיי-חורבות.

בעיר לוקוב, אספו ניצולי מחנות ההשמדה את שברי המצבות של אנשי קהילתם וערמו אותם בצורת פירמידה המהווה אובליסק לזכרם. לפני המלחמה היו יהודי לוקוב מחצית מאוכלוסיית העיר ואילו עתה, אנדרטה זו היא הסימן היחיד של בית-העלמין היהודי. מדהימים אף יותר, מבחינה איקונוגרפית, "הקירות הבנויים ממצבות" בבתי-העלמין של ורשה ושל קרקוב, שהוקמו משברי המצבות ההרוסות בידי הנאצים. הם ערוכים בערבוביה, מחוזקים בשכבות מלט והכתובות בעברית שהושחתו על-ידי שיני הזמן, מסמלות גם את ההרס של הקהילות היהודיות בורשה ובקרקוב וגם את "הפוגרום" שעשו הנאצים אפילו במצבות.

ההיסטוריה, הזיכרון והמדיניות יצרו בעיה סבוכה כיצד להנציח בורשה את מרד הגיטו, שקדם במספר חודשים למרד הפולנים נגד הנאצים. את שתי ההתקוממויות דיכאו הגרמנים ואילו הצבא האדום עמד או מעבר לנהר הויסלה והשקיף מרחוק. רבת משמעות היא העובדה שהמדינה מצאה לנכון להנציח את שתי ההתקוממויות. אולם רבי משמעות הם גם ההבדלים שבין שתי הדרכים של הנצחה.

בלי כל התייחסות למרד היהודי, תוכנן אתר הנצחה של מרד הפולנים כמו מחנות ההנצחה, תחת כיפת השמים: שרידי הבניינים ההרוסים נערמו לגוש אחד, על ידו נגמ"שים שרופים ובתוך אולם תצוגה הממחישה את קורותיהן של פלוגות המורדים ומפרטת את דרכי הלחימה שלהן ואת הקרבות שנטלו בהם חלק. לעומת זאת, לזכר הגיטו היהודי אין שום מוצג: הרובע שנשרף ונהרס בשעתו בידי הגרמנים, נחפר לבסוף בדחפור כדי לפנות מקום לבנייני מגורים חדישים. זכר המרד וההשמדה מרוכז, בתכלית הריכוז, בפסלו של נתן רפפורט — האנדרטה לזכר גיטו ורשה. האנדרטה הניצבת בודדה לחלוטין ברחבת ההנצחה (אגב, נקיה ומטופחת כיאות).

הפסל תוכנן והוקם בין השנים 1947—1948. גובהו כעשרה מטרים ומגולמת בו דמותו האגדתית של מרדכי אנילביץ', מפקד מרד הגיטו, וסביבו להבות והריסות. בעל שרירים וחשוף-חזה, בקבוק תבערה באחת מידי, אנילביץ' מסמל את הפועל-הפרטיזן הטיפוסי שהתקומם נגד הנאצים לאו דווקא בגלל יהדותו, אלא בעיקר בגלל היותו גיבור סוציאליסטי. חייבים להדגיש שהאנדרטה הוקדשה "לעם היהודי, לגיבוריו וקורבנותיו", אבל כדי להתרשם מן הקורבנות, נאלצים לעבור לצידה השני של האנדרטה ושם נראים היהודים כיחידה נפרדת, אף היא טיפוסית. כפי שברור לחלוטין כי אנילביץ' הוא פועל, כן ברור בהחלט שהיהודים הנדחקים והכפופים הם יהודי גלות טיפוסיים ורק שלושה כובעי פלדה של נאצים ושני כידונים שברקע, ממחישים באיזו גלות מדובר. היהודים משפילים מבט ונגררים ביאוש ובהשלמה עם גזירת הגורל, פרט לרב, המחזיק את ספר התורה בידו האחת ואת ידו השנייה מושיט כלפי שמים כאילו ביקש את רחמי ה'. התוצאה — אנדרטה דו-צדדית שבה יש לראות כל צד בפני עצמו והארכיטיפים מוצגים כאילו היו עובדה היסטורית.⁴

בגרמניה קיימים שני גורמים המשפיעים על הפחתת הזיכרון האיקונוגרפי של רצח ההמונים: מרכזי השמדה ממשיים לא היו מצויים בגרמניה, ומכיוון שמעטים מאוד היו הלא-יהודים העצורים בהם, נתפסים מחנות השמדה בזיכרון

הגרמני כמושגים מופשטים בלבד. דכאו, שהיה מחנה הריכוז הראשון בגרמניה נשאר כמזכרת העיקרית של "תקופת מחנות הריכוז" בתודעה גרמנית. מחנה דכאו הוקם בשנת 1933 לכליאתם של האויבים הפוליטיים של הרייך, כלומר העצורים בו היו קורבנות גרמניים וביניהם גם יהודים רבים. אף כי התנאים במחנה זה היו מחרידים, בכל זאת לא נעשה בו שימוש בתאי הגזאים ומשרפות. שרפו "רק" את הגופות של אלה שמתו מיריות, ממכות או, ברוב המקרים, ממחלות. ניצולי דכאו החיים עד ימינו אלה בגרמניה, הם רובם אנשי כמורה נוצרים או סוציאלי-דמוקרטים וזכרונותיהם האישיים מהווים את התוכן העיקרי של אתרי ההנצחה וקובעים את אופיים. על כן קיימים במחנה שלושה סוגי הנצחה: של הכנסייה הקתולית, של הכנסייה הפרוטסטנטית ושל הקהילה היהודית. השם "נאמני האנדרטה לכפרת העוון, במחנה ריכוז דכאו" מצביע על כך שהסיבות שהביאו להקמת המצבות בדכאו שונות הן לגבי כל אחת מהקבוצות שהקימו אותן. המצבות שהקימו הקתולים והפרוטסטנטים נועדו לכפר על פשעי הנאצים נגד האנושות ולא נועדו להתאבל על השמדתה של האוכלוסייה היהודית. כל המצבות האלה בשטח המחנה, המסוגגנות והמחושבות היטב, כוונתן להדגיש את הפער העמוק שבין העבר להווה. החל ברצפות הביתנים הממורקות וכלה בשבילי החצץ המטופחים ובקרמטוריום (הפתוח, כפי שכתוב על גבי השלט, משעה 9 עד 5). ניקיון וסדר גוברים על "הזכר" של כללך ושל תוהו ובוהו. אין תימה שהמבקרים הרואים את הניקיון הסטרילי ואת שני הביתנים המשוחזרים בסמליות האמורה לייצג את שאר הביתנים, ובראותם את המזוואון המעולה, קובלים על כך שהנצחה כזאת מייפה את העבר ומשכיחה אותו במקום להעלות את זכרו. בעוד ההריסות העירומות של מחנות הזיכרון במזרח אירופה מאלצות את הצופה להתייחס אליהן כאילו היו מוצגים פיסיים של התקופה הנאצית, הרי המוצגים הצבועים בצבע טרי והמאורגנים להפליא בדכאו מעוררות בו הרהור ממצפיתי.

האנדרטאות באירופה סובלות אפוא מאילוצים פוליטיים ואידיאולוגיים, אבל גם אלה שבארצות-הברית ביטויין מוגבל עקב הניסיון שיש לנו לגבי השואה. החייל האמריקני הצעיר ששחרר את אסירי ברגן-בלזן, דכאו ובוכנוואלד אינו יודע דבר על התנאים באירופה שלפני המלחמה. אינו יודע על ההפרדה האכזרית בין בני המשפחה, על הגירוש לגיטאות ולמחנות, אפילו על תהליך ההשמדה עצמו. האמריקנים לא היו עדים לתהליך ההשמדה הם רק ראו את התוצאות. בהתחשב ב"ניסיון האמריקני" שבשנת 1945, ידעו האמריקנים על השואה רק ממה שראו במחנות "השחרור". ניתן להבין שהיה זה מתאים להקים לאתרונה את האנדרטה (הנקראת שחרור) בפארק החירות, בניו-ג'רסי. בפסלו החדש עיצב נתן רפפורט דמות של חייל אמריקני צעיר, בעל סבר רציני, הפוסע בעיניים מושפלות קדימה ומחזיק בזרועותיו — כמו פיאטה — קורבן של מחנה ריכוז. זרועותיו הפשוטות ועצמות חזוהו הבולטות מביעות חוסר ישע. האנדרטה תואמת גם את ההתנסות של האמריקנים במלחמה וגם את התודעה העצמית של האמריקני ואת האידיאליזציה של התפקיד שמילא במלחמה כמציל המונים נרדפים. מכל אתרי ההנצחה של השואה, "יד ושם" בירושלים, הכולל קומפלקס רב-ממדים של אנדרטאות, מצבות, ארכיונים ותצוגות, הוא המתוחכם והרב-צדדי ביותר.

"יד ושם" רשות הזיכרון לשואה ולגבורה, הוקמה על-פי חוק שאושר בכנסת בשנת 1953. שמו של המוסד מצביע על מטרתו והיא — הנצחת זכרם של הקורבנות וזכרם של הגיבורים שנלחמו נגד הנאצים, והוא מבטא את הגישה של הישראלים הסולדים מן התדמית של יהודי שהיגו אך ורק קורבן חסר ישע. זו אחת הסיבות להצגת הקטע המשותף של פסלו של נתן רפפורט — "אנדרטת גיטו ורשה" — ב"יד ושם". על-פי האידיאולוגיה של הציונות רצוי להבליט באופן ברור את ההבדל הרב בין "היהודי הישן", הסביל, ובין "היהודי החדש", הלוחם. בישראל קיימת רגישות מיוחדת לגבי המסקנות ההיסטוריות הנובעות מן השוני שבין שני הדימויים. ישנם היסטוריונים בישראל הסבורים שהסטיראוטיפ המקובל באירופה הנוצרית של יהודי, הגביר את האנטישמיות המסורתית וגרם לערעור התודעה העצמית של היהודי הרואה את עצמו כקורבן ובכך העמיק את פגיעתו. על כן משתדלים הישראלים האחראים למפעל ההנצחה להנחיל לדורות הבאים סמלים אלטרנטיביים. לשם כך מציגים את חולשתה ואת חשיפותה של יהדות התפוצות בד בבד עם הדימויים האיקונוגראפיים של היהודים הלוהמים על-מנת להסביר את אירועי העבר ולהציג מופת לדור הצעיר.

שלא כמו באתרים אחרים, המוקדשים להנצחת זכר השואה, אין ההיסטוריה, אליבא ד"יד ושם", מסתיימת עם שחרורם של עציירי המחנות, אלא היא נמשכת. מעידים על כך התצלומים של ניצולי השואה המגיעים לחופי חיפה וקיסריה ועולה מהם הלכח ש"סוף השואה" הוא שובם של הניצולים לארץ ישראל, לחוף המבטחים.

תוכניתם של הנאצים היתה השמדה מוחלטת של היהודים וסילוקם מן ההיסטוריה ומן הזיכרון. אם כן, כל אֶזכור של השואה הוא מעיקרו, כישלון לתוכניתיהם של הנאצים. החל מן הצו שניתן בשנת 1936, שאסר על הסתתים הגרמנים לבנות מצבות ליהודים, דרך השמדת המסמכים שנמצאו בוילנה והעידו על רדיפת היהודים בשנים עברו, ועד לרעינון של היטלר להקים בפראג מוזיאון המוקדש לגזע היהודי שחדל להתקיים, מסתבר — שאם הצעד הראשון לקראת השמדת-עם הוא במחיקת זכרו, הרי הצעד הסופי יוביל להחייאת זכרו באורה מחושב ומכוון. באמצעות המוזיאון ובאמצעותן של אנדרטאות אחרות לא התכוון היטלר "לשכוח" את היהודים, אלא לעקור את זכרם מן האירועים על-ידי מעשים משלו. את חיסולם המלא של היהודים לא היו הנאצים משיגים על-ידי הכחדתם הפיסית בלבד, או על-ידי ביטול כל התייחסות אליהם לאחר ההשמדה. ואולם על-ידי מחיקה מוחלטת של מהותם הטיפוסית של היהודים מן הזיכרון עלולים היו הנאצים להרוס כל אפשרות של העלאת זכר קיומם של היהודים.

המטרה שלשמה מקים כל עם את האנדרטאות שלו אינה דווקא לבוא במקום הזיכרון או לעצב אותו מחדש לפי דימויה העצמי: המטרה היא גם לשתף את הקהילה כולה במעשי ההנצחה. ככל שהמיתוסים או האידיאלים הגלומים באנדרטאות לאומיות הופכות לנחלת הכלל, כן עולה ערכה ומשקלה של ההמחשה והיא מתקבלת כטבעית ואמיתית. על כן, בלתי נמנעת היא השותפות בין העם ובין האנדרטאות שלו. אבל זו דווקא הנקודה החשובה ביותר: הגישה הביקורתית למצבות הזיכרון עשויה להציל אותנו מן ההתייחסות לפמלי הזכירה

כאילו היו אלילי הזמירה. שכן, ההנצחה אינה כרוכה בסמלים בלבד, אלא בהתרחשות שבין האירוע ובין הסמל, ואחר-כך בין הסמל לבינינו הצופים. בסיכומו של דבר — אין אנדרטאות המסוגלות לבקר את עצמן, ישנם רק צופים הנדרשים ליתר ביקורתיות.

מאנגלית: רינה נור

הערות

1. "תיאור מלא של האירוע ראה גינתר שווארברג.
2. לפי יהודה באואר היה מספרם המשוער של היהודים שנרצחו בבאייאר, בין ספטמבר 1929 ובין 1 באוקטובר 1941 — 33,000. המספר הגדול בהרבה שעל לוח הזכרון מתייחס לכל תושבי קייב שנרצחו בידי הגרמנים בין השנים 1941—1943.
3. הערה זו מתייחסת לסמלים בלבד. מבפנים, הוסבו הביתנים באושוויץ 1 לביתנים לאומיים לרבות אחד, המוקדש כולו לתצוגת העיגולים שסבלו היהודים באושוויץ. הוא נחנך בשנת 1978.
4. על פרטים מדויקים הנוגעים להקמתה של האנדרטה, ראה תיאורו של התהליך מאת הפסל עצמו:
David Roskies, *Against the Apocalypse: Responses to a Catastrophe in Modern Jewish Culture*.
5. מן הראוי לציין שאת גושי הגראניט התומכים את המצבה לזכר גיטו ורשה הביא בשעתו היטלר לשם הקמת אנדרטה מתוכננת לזכר נצחוננו על יהדות פולין. לפרטים על רעיונו של היטלר להקים "מוזיאון יהודי מרכזי" בפראג, ראה:
Linda A Altshuler and Anna R. Cohn: "The precious legacy".

היחסים בין יהודים לערבים באלג'יריה של וישי

האם היחסים בין היהודים לבין המוסלמים בצפון-אפריקה היו טובים אם לא? מתברר כי הדיעות בין ההיסטוריונים הן חלוקות, כפי שנראה להלן.

התקופה הטרנס-קולוניאלית

חגי בן-שמאי, במאמרו "שנאת היהודים במסורת האיסלם ובפרשנות הקוראן", שואל: "אם מסורת זו (של השפלת היהודים) שהתגבשה לפני למעלה מאלף שנה, יש לה משמעות גם היום?" והוא עונה: "לא זו בלבד שמסורת זו התגבשה אז, אלא שהיא המשיכה לחיות חיים דינמיים במשך למעלה מאלף שנה וממשיכה, למעשה, להתקיים עד ימינו."¹

לעומת זאת, כותב פרופסור נורמן סטילמן במאמרו "מוסלמים ויהודים במרוקו"², כי אין להסיק מסקנות שהיהודים סבלו הרבה יותר משאר האוכלוסיה. רוב תושבי הערים היו בסך הכל קורבנות של שוד ואונס. עם זאת, היה בהחלט ברור לכל — יהודים, מוסלמים ומשקיפים אירופיים — כי היהודים היו בתחתית הסולם החברתי. במלים אחרות: היהודים במרוקו היו אורחים ממדרגה שנייה.

יהודי מרוקו תוארו בסיפורי מסע, במאה ה-19 וגם במאה ה-20, כמושפלים וגתונים לעינינויים.³

ז'אק סאבי מספר כי בטוניסיה, מאז הכיבוש הערבי במאה ה-9 ועד לצו הביי ב-1860, שקבע שוויון זכויות בין יהודים למוסלמים, נכפו על היהודים אותם התנאים בהם חיו אחיהם בשאר ארצות האיסלם: חיים בגיטאות תחת אוטונומיה דתית וחברתית; איסור רכישה ועיבוד קרקעות; אי-השתתפות בחיים הציבוריים, חובה לשאת אות מבדיל (בטוניסיה היה זה כיסוי-ראש שחור), ועוד.⁴ אשר לאלג'יריה, אנסקי מתאר מצב קשה ביותר: רצח המוני, הגבלות,

הצקות, השפלות, הטלת עונשים כספיים כבדים, ועוד. אך, היו גם תקופות של רווחה.⁹

נראה שבמצב יהודי צפון-אפריקה היו עליות וירידות. הדבר היה תלוי בחקופה, בשליט הערבי ובמקום. למרות שבמשך למעלה מאלף שנה תרמו היהודים רבות לשגשוג ולתרבות במדינות אלו, ויהודים לא מעטים מילאו תפקידים בכירים בממשל ושימשו יועצים לשליטים, היהודים היו חשופים כל העת וסבלו משנאה, הרס, אלימות, הפליה ורדיפות.

היו גם מצבים כאשר יהודים סבלו בעיר אחת, ובאותה המדינה, ובאותה עת, שררו שגשוג ושלווה בעיר אחרת. למשל: בזמן שיהודים מתו מרעב בפס שבמרוקו או נרדפו במקנס, שרר שגשוג במלאח של מארקש ויהודים שלטו בדכדו (Debdou).¹⁰

התקופה הקולוניאלית

אלבר ממי מסתמך על נסיונו האישי ומתאר מצב עגום ביותר כאשר הוא מביע בצורה חיה את התרשמויותיו מהאנטישמיות המוסלמית בטוניסיה:

"אין מנוס מלומר את הדברים כמות שהם: היהודים לא חיו חיים אידיליים בארצות ערב. האמת היא שיש כאן מיתוס! כמיעוט בסביבה עויינת, סבלו מפחדים, מחרדה והיינו שרויים במודעות מתמדת של פגיעותנו וחולשתנו. בזכרונותי מהילדות שלי ומסיפורי אבי, סבתי וסבי, החיים עם הערבים היו מלאי איומים שגם מומשו מדי פעם. בגיטו עברו עלי אועקות, דלתות וחלונות נסגרו, אבי הגיע בריצה אחרי שנעל במהירות את חנותו ונפוצו שמועות שעומד להתחולל פוגרום. הורי אגרו מצרכים בהמתנה למצור. לא תמיד היינו נצורים, אולם מצב זה מראה על החרדה ואי-הביטחון המתמידים בהם חיינו.¹¹

בניגוד לתיאור הקשה של ממי, סבור ז'אק סאבי כי אומנם האנטישמיות המוסלמית בטוניסיה היתה קיימת, אם כי בצורה סמויה, אך שלוש הדתות חיו יחד בשלום עד לעלייתו לשלטון של היטלר.¹²

א. רזאק עבד אל-קאדר כותב, כי טעות היא להאמין שבחברה העירונית הערבית שלטה גוענות מיוחדת אנטי-יהודית. היא כוונה גם נגד הכורדים, הדרוזים, הנוצרים והשיעים. "הגזענות נגד היהודים בערים ערביות, שנטשה את האופי הרדום ולבשה צורה חריפה בהתבטאותה, נגרמה על-ידי גורמים מבחוק, דהיינו, השפעת התעמולה הבריטית והנאצית וכן הסכסוך היהודי-ערבי בארץ-ישראל.¹³

פרופסור לפילוסופיה, אנרי שמויי, מביע הבנה מסוימת להתרחקותו של הערבי מהיהודי באלג'יריה: "היחסים בין היהודים לערבים הידרדרו. היהודי נהיה 'מצורפת'. הוא עדיין לא היה 'אירופי' אבל כבר לא היה 'ערבי'. הוא נעשה 'האחר' שהפריד אתו בעוינות.¹⁴

תמונה דומה לזו של שמויי מצוירת על-ידי פרופסור ריימון בנישו. "בין שתי מלחמות העולם הידרדרו היחסים בין היהודים המוסלמים באלג'יריה יותר ויותר. הסיבות לכך הן:

(1) התבוללות מואצת של היהודים בתרבות הצרפתית, השכחת השפה הערבית

והחלשת הקשרים ההיסטוריים בין היהדות לאיסלם;

(2) עוינות הערבים להתפשטות הציונית;

(3) התחזקות התעמולה הנאצית.

אולם, אף אחד מהגורמים הללו לא היה יכול להעכיר את האווירה בין היהודים למוסלמים בלי גורמים אינטרסנטיים, דהיינו, המנהל הצרפתי-אלג'יראי וחוגי המתיישבים האירופאיים. היתה קיימת הבנה בין שתי קבוצות אלה להפנות נגד היהודים את תביעות הערבים.¹¹

"האוכלוסיה המוסלמית באלג'יריה נמנעה מלהשתתף בתנועה האנטי-יהודית וזאת בניגוד לתקוות המסיתים הצרפתיים. הימנעות זו הפריכה שוב את השקר שבטענה, שהפכה לסיסמה, כי המוסלמים שונאים את היהודים", כותב שוראקי.¹² לבסוף, הצליחו הצרפתים האלג'יראים להפנות נגד היהודים את התמרמרות המוסלמים שהיתה קיימת נגד השלטון הצרפתי ונגד המתיישבים שניצלו את המוסלמים והביאו אותם למצב כלכלי וחברתי ירוד. קנאתם ביהודים סייעה למוסלמים בקונסטנטיין להיכנע להסתת הצרפתים וב-5 באוגוסט 1934 בזו ושרפו חנויות ובתים יהודיים, השאירו אחריהם 25 גוויות ופצעו עשרות יהודים נוספים.

לעומת זאת, סיפרו לי עדי-ראייה, כיום תושבי ישראל, על הצד השני של המטבע, דהיינו, מוסלמים רבים אצו להציל את ידידיהם היהודים והסתירו אותם מפני הפורעים.

כמו-כן שמעתי מפי תושב קונסטנטיין כי עם שוך הפוגרום, ביצעו יהודים מעשי נקמה ורצח במוסלמים.

יש לציין, עם זאת, כי המנהיגות המוסלמית בקונסטנטיין גינתה את ההתפרעויות ויחד עם המנהיגות היהודית, פעלה למען הרגעת הרוחות.

כך הצהיר ערבי נכבד, השייך ג'אמל קאמה נציג עירו במועצה של טיארנה: המוסלמי נפגש עם היהודי הרבה יותר מאשר עם כל גורם אחר באלג'יריה, אפילו עם בני-דתו. המוסלמי קונה אצל היהודי, מתייעץ איתו, שופך את לבו בפניו, וכו'.¹³

דוגמה יפה של יחסים טובים בין יהודים למוסלמים באלג'יריה באה לידי ביטוי בפרשת המנהיג הרוחני המוסלמי, השייך טייב אל-עוקבי, אשר המנהל הצרפתי פעל נגדו. אל-עוקבי, שעשה רבות למען הבנה בין המוסלמים ליהודים, נאשם באוקטובר 1936 בסיוע לרצח של המופתי של אלג'יר והוא נעצר. אורגן מסע למען שחרורו בהשתתפותם הפעילה של מנהיגים יהודיים כגון אלי גוזלן, מייסדו ומנהלו הדינמי של "הבולטין של הפדרציה של חברות יהודיות באלג'יריה" וכן ד"ר לופראני. כמה חודשים אחרי שהשייך זוכה מאשמתו, נוסד באלג'יר "האיחוד של המאמינים המונותיאסטים" אשר מטרתו היתה לקרב ולטפח יחסים טובים בין שלוש הדתות.¹⁴

עלייתו של היטלר לשלטון בגרמניה והתעצמות הפאשיזם בעולם, השפיעו כמובן וחזקו את התנועה הלאומנית הערבית באלג'יריה שהיתה אז בראשית דרכה. אם עד לתקופה זו איבת המוסלמים כלפי היהודים היתה בגבולות המסורת, הרי שהחל מ-1933 היא צברה כוח ועידוד מהתעמולה הנאצית. רדיו שטוטגארט הנאצי שידר פרשנויות שמטרתן היתה לעורר את הלאומנות

הערבית נגד צרפת, והגרמנים לא שכחו לנצל את ההזדמנות כדי להפיץ תעמולה אנטישמית. "מלחמה זו (בין צרפת לגרמניה) היא בעצם מלחמה יהודית והיא נותנת ליהודים את האפשרות לגרש את ערביי ארץ-ישראל ולהשתקע במקומם. היהודים חיים חיי בטלה באדמות טובות שנלקחו מהערבים. היהודים מעבידים ערבים מחוסרי-אמצעים ואינם משלמים להם שכר על עבודתם" כותב ב-20 בינואר 1940 פרופסור שארל-רובר אזירון, פרופסור להיסטוריה קולוניאלית בצרפת.¹⁵

כאשר גרמניה שחררה שבויים מוסלמים ב-1940 ולפני שאלה חזרו לאפריקה, הם השתתפו בקורסים מאורגנים על-ידי הנאצים. קורסים אלה היו מיועדים להפוך ערבים אלה למפיצי תעמולה פרו-גרמנית כמדינה טובה ובעלת-כוח שלא ניתן לבצחה.¹⁶

הנאצים ניצלו גם את העובדה שגרמניה לא היתה מעצמה קולוניאלית ושנהנתה מיוקרה רבה מאוד ברחבי העולם המוסלמי.

ואולם המנהיגות הרוחנית והאליטה המוסלמית באלג'יריה נקטו עמדה ברורה נגד האנטישמיות. עמדה זו נתקבלה, בדרך-כלל, על-ידי רוב המוסלמים בתקופה לפני מלחמת העולם השנייה ותחת משטר וישי. אבל, עוד נחזור לנושא זה.¹⁷ הנה, לדוגמה, מה שאמר בנושא זה ד"ר באשיר, נשיא הנבחרים המוסלמיים במועצה הכללית של מחוז אלג'יר:

נכון הוא כי טירוף ההיטלריזם פועל באלג'יריה, אבל לא בקרב בני המקום. טוכני היטלר האמיתיים (הימין הקיצוני הצרפתי) מארגנים באלג'יר אסיפות נגד היהודים ומעוררים שנאת הגזעים בצורה עיוורת ומטורפת ביותר. הם, וכן עורכי עיתונים מסוימים, קוראים למוסלמים, ללא הרף וללא חשש, להרוג יהודים. את העובדה כי עד כה לא היו מהומות רציניות, יש לזקוף לזכות קור-הרוח ולתבונה של המוני המוסלמים אשר עד כה התייחסו באדישות להסתות דמגוגיות אלה, עליהן אנו מוסרים מיד לשלטונות.¹⁸

ב-1870 קיבלו יהודי אלג'יריה את האזרחות הצרפתית והזכויות שנילוו אליה, הודות לצו כרמייה. אומנם הדבר תרם רבות להתפתחותם של היהודים בכל שטחי החיים, אך במקביל הגביר באופן משמעותי את האנטישמיות של אנשי המנהל והמתישבים האירופיים. אלה לא השלימו עם העובדה שילידים — היהודים האלג'יראים — הועלו לדרגתם והפכו להיות שווים להם. רגש העליונות והגזענות שלהם וכן החישוב הכלכלי בהפסידם כוח-אדם וזל, הפכו לשנאה עיוורת כלפי היהודים, מה גם שאלה נהגו להצביע, מכוח הזכות שהעניק להם צו כרמייה, בעד המפלגה שרוב הצרפתים האלג'יראים התנגדו לה.

יהדות אלג'יריה הפכה אפוא מטרה לאנטישמיות ארסית, מלווה בפוגרומים מזמן לזמן, בהשראת המתישבים האירופיים, עד סוף המאה ה-19. כמו-כן, ניהלו הצרפתים מסע אנטי-יהודי בקרב המוסלמים, אך אלה נמנעו, בדרך-כלל, מלהשתתף בתנועה אנטישמית.

יש להבדיל, כמוכּוּן, בין מצב היהודים בצפון-אפריקה לפני התקופה

הקולוניאלית ובומנה. בתקופה הקולוניאלית היו היהודים והמוסלמים פחות או יותר באותה סירה, דבר שאיחד אותם במידה מסוימת. אך היהודים סבלו, נוסף לכך, גם מאנטישמיות מטעם השליטים הצרפתיים.

יתר על כן, יש לשים לב למצב היהודים באלג'יריה שהיה שונה ממצב במרוקו ובטוניסיה. באלג'יריה השתחררו היהודים מהכפיפות לחוק הילידים בקבלם את האזרחות הצרפתית. כך היו פטורים גם מהמעמד המשפיל בעיני המוסלמים. שמעתי רק עדויות חיוביות ממקורות יהודיים על יחס המוסלמים ליהודים באלג'יריה, לעומת הטענות הקשות כלפי הצרפתים-האלג'יראיים. אלה שאפו עידוד מעליית הנאציזם לשלטון בגרמניה ונתנו תנופה חדשה לשנאת היהודים שהגיעה לשיאה תחת שלטון וישי.

תקופת שלטון וישי

בניגוד למה שהיה במרוקו ובטוניסיה, בהן חוקי וישי נגד היהודים מותנו על-ידי הסולטן והפיי, באלג'יריה האנטישמית בוצעו חוקים אלו בחומרה רבה על-ידי המנהל הצרפתי.

עם הקמת ממשלת וישי, בוטל צו כרמייה.

האנטישמים צהלו והמשיכו ביתר שאת ללבות את היצרים בין היהודים למוסלמים. הם חזרו וטענו כי צו כרמייה הפלה את המוסלמים לרעה בהענקת אזרחות צרפתית ליהודים. על כך מעיר פרופסור ז'וליאן (מהסורבון), כי הערבים כלל לא התנגדו לצו כרמייה, לא התייחסו בעוינות כלפי היהודים וגם לא גילו כל שביעות רצון מהצעדים האנטי-יהודיים שננקטו. ז'וליאן מביע את הדעה, המקובלת על רבים, כי הפוגרום האחרון שהיה בקונסטנטין ב-1934, נבע מתעמולה אנטישמית ארסית, שהגיעה לממדים טרגיים, רק בגלל אי-התערבות הצבא והשומרים על החוק.¹⁹

המנהיג הערבי האלג'יראי, פרחת עבאס, שנלחם, מאוחר יותר, למען עצמאות אלג'יריה והיה גם ראש ממשלת אלג'יריה בגולה, דגל במיזוג המוסלמים של אלג'יריה בתרבות הצרפתית. הוא עצמו לא הצליח להיחשב כשווה על-ידי הצרפתים וכשלון זה פגע בו מאוד.

ביוני 1942, בסימפוזיון מאורגן על-ידי סטודנטים ערביים באלג'יר, הביע עבאס את דאגתו מההשלכות האפשריות לגבי המוסלמים מהצעדים האנטי-יהודיים. בפנותו לצרפתים הוא שואל: "איך נוכל להאמין כי לא תוציאו אותנו, יום אחד, מהקהילה הצרפתית באמתלה כלשהי שתעלה על דעתכם? מה שאתם עושים ליהודי אלג'יריה, שהתמזגו בצורה כה מושלמת בתרבות הצרפתית, בא ביוזמתכם אתם ואיגו בא מהאויב (הנאצי) שלא התעניין כלל בנושא ביטול צו כרמייה. המסקנה היא שהגזענות שלכם פונה לכל הכיוונים. היום היא פועלת נגד היהודים והיא תפעל תמיד נגד הערבים."²⁰

שמויי מספר שבמחנה הסגר במדבר האלג'יראי, נכלאו יחד יהודים ומוסלמים מתוך מחשבה שהמוסלמים יהרגו את היהודים. אולם לא כך אירע. בצרת הרבים דווקא מצאו היהודים והמוסלמים שפה משותפת.

המון המוסלמים היו, בדרך-כלל, אדישים ל"סם" האנטישמיות שהאירופיים ניסו, ללא-לאות, להחדיר בהם. הם אטמו את אוזניהם ונמנעו, בכל תקופת וישי, מכל עוינות קולקטיבית כלפי היהודים. זאת, למרות קריאות ודרבון האירופיים להרוג ולשדוד, תוך הבטחה כי לא ייענשו על כך. תגובת המנהיגים המוסלמים היתה: אם ברצונכם לבצע מעשה פלילי, עשו אותו בעצמכם.²¹ גם דאגו, בספרו "החיים הפוליטיים באלג'יר", מתאר כי משטר וישי חשב בעוורונו כי ההתעללויות הרבות ביהודים וכן ביטול צו כרמייה, שכתוצאה מכך הורדו היהודים ממעמד של אזרחים למעמד של נתינים בלבד, יעוררו התלהבות אצל המוסלמים. למעשה, ההיפך היה הנכון. הוא מצטט את המנהיג המוסלמי, עו"ד א. בומנדול, שמבטא את דעת המנהיגות הערבית האלג'יראית, אשר אמר ב-1942:

אני יכול להבטיח לכם שהמוסלמים הבינו, באופן כללי, שאין לשמוח על הצעדים המיוחדים הפוגעים ביהודים. אין גם לצפות שהמוסלמים יתמכו באלה שמבצעים מדיניות גזענית כשהם בעצמם סובלים יום-יום בשם הגזענות. המוסלמים נוכחו לדעת, כי כאשר מבטלים אזרחות אחרי 70 שנה, הרי שהיא מוטלת בספק מהרגע הראשון, וזאת באשמת אלה שביטלו אותה.²²

כדאי לציין כי יש לוקוף גם לזכות "איחוד המאמינים המונותאיסטיים", שנוסד ב-1936, את העובדה שהמוסלמים באלג'יריה נמנעו מלהזדהות עם האנטישמיות של הווישיסטים.

אשר לשאלה מדוע הערבים האלג'יראים לא קיבלו אזרחות צרפתית בזמנו, כפי שקיבלו אותה היהודים האלג'יראים, חשוב לזכור, כי גם המוסלמים יכלו לקבל אותה והדבר הוצע להם פעמים רבות. ואולם הקושי היה בזה שהמוסלמים לא היו מוכנים לוותר על האוטונומיה הדתית ועל דיני המעמד האישי שלהם. לאור סירוב זה של הערבים, לא ראו הצרפתים אפשרות להעניק להם אזרחות צרפתית.

עם זאת, היתה הדרך פתוחה לכל ערבי אלג'יראי להגיש בקשה אינדיבידואלית לאזרחות צרפתית, אם רצה בכך. בתנאי שהיה מוכן לוותר על דיני המעמד האישי שלו, אך רק מעטים ניצלו זכות זו. נוסף לכך, ב-1936 הגיש ראש ממשלת צרפת, ליאון בלום, הצעת חוק להענקת אזרחות צרפתית ל-27,000 מוסלמים אלג'יראים, שהיו ראויים להוקרה על אזרחות טובה ומבלי שיצטרפו לוותר על דיני מעמדם האישי. אולם, עקב התנגדות איתנה של הפדרציה של ראשי ערים של אלג'יריה, דחה הפרלמנט הצרפתי הצעת חוק זו.²³ הן שמויי והן בנישו משבחים את יחס הערבים כלפי היהודים בשנים הקשות ביותר. שמויי כותב: "אף פעם לא הראו המוסלמים ליהודים יחס כה ידידותי כמו בתקופת וישי."²⁴

בנישו מביע את הדעה כי המוסלמים התייחסו אל היהודים בהגינות מושלמת והגיבו בכוח על ההסתה לפגוע ביהודים, והוא מסכם: "חייב אדם להיות מוכה-סגורים מרצון, כדי למצוא שמץ של שנאה תורשתית בין היהודים למוסלמים."²⁵

אשר לאי-השתתפותם של מוסלמים בשורות המחתרת המאוחדת יהודית-נוצרית, שפעלה באלג'יר וסייעה בהצלחה רבה לנחיתת בעלות-הברית, מביע דאגן את הדעה כי למרות ההגינות הרבה של כלל המוסלמים, דבר שהיהודים ידעו להעריכו, נשאר בכל זאת זיק של חשד כלפיהם. מורדי אלג'יר, חוץ מהקומוניסטים, העדיפו אפוא להימנע מגיוס מוסלמים לשורותיהם כדי להקטין את הסיכון של הסתננות אוהדי "הציר" (ערבים לאומניים) לתנועת המחתרת.²⁶ זולייין מציין את העובדה שממשלת וישי לא ידעה התנגדות מצד המוסלמים באלג'יריה. המתנגדים האמיתיים היו רובם עצורים במחנות ריכוז במדבר והאחרים לא ראו באותה תקופה שעת-כושר לפעולה, ולא פעלו. רבים מבין המוני המוסלמים העריצו את המארשל פטן, אשר תדמיתו טופחה בכשרון על-ידי הצרפתים-האלג'יראים.²⁷

עם נחיתת כוחות בעלות-הברית באלג'יריה, בנובמבר 1942, לא השתנה מצב היהודים, בניגוד למה שאפשר היה לצפות. המשטר הווישיסטי נשאר על כנו, החוקים האנטי-יהודיים לא בוטלו והזכויות לא הוחזרו ליהודים. יומיים לאחר הנחיתה, הזמין המושל הכללי את הרב הראשי של אלג'יריה, מורס איזנבת, אליו. הרב שאל אותו גלויות: מתי תבטלו את החוקים הגזעניים האנטישמיים? המושל התחמק ובתשובתו ניסה לשכנע את הרב הראשי כי הן האמריקנים והן המוסלמים אינם מעוניינים בביטול המידי של חוקי מעמד היהודים. והוא הסביר מדוע: האמריקנים, אומר המושל, חוששים שיאשימו אותם בהתערבות בעניינים הפנימיים האלג'יראים. וכי הערבים מתנגדים להחזרת האזרחית הצרפתית ליהודי אלג'יריה.²⁸

כאן אנו רואים שוב כמה עמוקה היתה האנטישמיות של הווישיסטים. אפילו יומיים אחרי שחרור אלג'יריה על-ידי האמריקנים, כאשר טרם היה ברור לאנשי וישי האלג'יראים מה יהיה מעמדם בעיני הכובש האמריקני, לא חששו מלתת תשובה שלילית לרב הראשי אשר דרש את ביטול חוקי מעמד היהודים, ללא דיחוי. הם גם לא היססו להשתמש באמתלא כי האמריקנים והמוסלמים לא יראו בעין יפה את הביטול המידי של הצעדים האנטי-יהודיים, אלא בהדרגה. הצרפתים-האלג'יראים האנטישמיים אינם הדלים אפוא ליצור את הרושם שקיימת מתיחות בין היהודים לבין המוסלמים, כאשר בדיבורים אלה הם מעודדים למעשה את קיומה של מתיחות כזאת. כפי שהיה בעבר, כך גם הפעם, הופרכו לעיתים קרובות דברים אלה, לא רק על-ידי היהודים, אלא גם על-ידי המוסלמים עצמם.

שבועיים אחרי השיחה עם הרב הראשי איזנבת, קבוצה של מנהיגים מוסלמים אלג'יראים, ביניהם עו"ד בומגדזיל והשייך טייב אל-עוקבי, כתבו, ב-29 בנובמבר 1942, לד"ר לופראני, ממנהיגי יהדות אלג'יריה, ואמרו לו בין היתר:

"השפלת היהודים גורמת דווקא לקירובם למוסלמים. אילו היתה קיימת איבה בין היהודים לבין הערבים, היא היתה באה לידי ביטוי בתקופת המאורעות של השנים האחרונות (תקופת שלטון וישי), כאשר לא נסוך מאמץ כדי להקים את הקהילות היהודיות והמוסלמיות אחת נגד רעותה."²⁹

אנו רואים אפוא כי המחנה המוסלמי לא נתן יד לפרובוקציות שבאו מחוגי הצרפתים-האלג'יראים ונמנע מלשתף פעולה עם האנטישמים. המוסלמים נקטו עמדה זהירה. אולם, אנשי הממשל באלג'יר הצליחו בכשרון רב "למכור" לאמריקנים את התיזה, לפיה המוסלמים הושפעו מהתעמולה הנאצית והם מתנגדים לכל הטבה שתוענק ליהודים. לכן, אין אפשרות לבטל את החוקים האנטי-יהודיים אלא בהדרגה.

בשיחה עם חיילים יהודים אמריקנים באלג'יר, חוזר רוברט מורפי, הנציג האמריקני בצפון-אפריקה, על עמדתו העקבית, כפי שהוא מבטא אותה בזכרונותיו:

השתדלתי גם להסביר לחיילים היהודיים האמריקניים, מדוע כל-כך חשוב לפעול בזהירות כל עוד לא נפלה הכרעה במלחמה בצפון-אפריקה (בחזית הטוניסאית). תועמלנים גרמניים מסיתים את הערבים בשידורים האומרים כי ארצות-הברית נשלטת על-ידי היהודים ואם האמריקנים ינצחו במלחמה, הם יעלו את היהודים לשלטון בצפון-אפריקה. יש אפוא לנקוט זהירות רבה כדי למנוע מהומות גזעניות שעלולות לפגוע במיבצע הצבאי של בעלות-הברית.³⁰

נראה אפוא שהאמריקנים לא ראו צורך לפעול בניגוד לרצון הווישיסטים האנטישמיים, להם האמריקנים היו זקוקים כבעלי-ברית במאמץ המלחמתי. את הפתרון לזכויות היהודים, אפשר היה לדחות לדעת האמריקנים למועד מאוחר יותר. הם קיבלו אפוא בקלות את התיזה של הווישיסטים.

הגנרל דווייט ד. איזנהאואר, אשר עמד בראש "מבצע לפיד" — הנחיתה האמריקנית בצפון-אפריקה — כותב בזכרונותיו:

בעיה אחת בסבך הערבי היתה השנאה עתיקת-היומין שהיתה קיימת בין המוסלמים ליהודים. היות ומספר הערבים בצפון-אפריקה עלה פי ארבעים על זה של היהודים, נהגו השלטונות (הקולוניאליים) לפייס את המוסלמים על חשבון היהודים; כתוצאה מכך, הופעלו חוקי-דיכוי נגד היהודים והאוכלוסיה הערבית התייחסה לכל הצעה לשיפור מצב היהודים, כהתחלה של מאמץ להקים ממשלה יהודית שתגרום לרדיפת הערבים. יש לזכור כי במשך שנים, האוכלוסיה הלא-משכילה היתה נתונה לתעמולה נאצית אינטנסיבית שמטרתה היתה ללבות אי-סובלנות זו. לכן קל להבין כי מצב זה חייב לנהוג בזהירות ולא בפזיזות שעלולה היתה להביא לידי מרד. מהומות בקרב הערבים, וגרוע מזה, מרד גלוי, היה מחזיר אותנו חודשים אחורנית (במאמץ המלחמתי) והיה עולה לנו בקורבנות אין ספור.³¹

יש להבהיר כי חששם של האמריקנים מפני מהומות ערביות היה מופרז ולא נראה אמיתי. צריך לקחת בחשבון כי אז כמעט ולא היתה קיימת עוד תנועה לאומנית שהיתה יכולה לארגן מרד וגם מחתרת לא היתה. הצרפתים היו הכוח באלג'יריה והחזיקו את רסן השלטון בחזקה. גם בתקופת וישי לא היו מהומות, למרות שיוקרתה של צרפת נפגעה בעיני המוסלמים אחרי תבוסתה ביוני 1940. אביא, להלן, דוגמה המעידה על כך שהשלטונות האלג'יראים פעלו למען מניעת כל סוג של מהומות.

המחתרת היהודית שאורגנה באלג'יר קמה, בראש וראשונה, כדי להגן על היהודים. יהודים הותקפו, לפעמים במקומות מבודדים, ואז אצו חברי המחתרת להגנתם. היו מכות בין וישיסטים אנטישמיים לבין בחורים יהודים, אך לא היה שימוש בנשק. ליהודים גם היה אסור להחזיק נשק בתקופת וישי. מלבד זאת, המחתרת לא היתה מעוניינת להקים רעש ומהומות, פן תתגלה כגוף מאורגן. כל רצונם היה ללמד את המתקיפים הברוטליים כי היהודים אינם הפקר.

אך גם השלטונות האזרחיים היו מדעים לצורך לשמור על החוק והסדר. הם חששו שכל תקרית אלימה עלולה היתה להתפתח ולהידרדר למהומות שלא תהיה עליהן שליטה ושאותן ישכילו לנצל כל מיני חוגים אנטי-צרפתיים.

אחרי שבליה של ה-11 בספטמבר 1940 נשברו חלונות הראווה של כעשרים חנויות יהודיות במרכז אלג'יר, ביקרו הרב הראשי איזנבט והמנהיג היהודי אלי גוזלן, אצל מזכיר הממשל וביקשו הגנה על המפעלים היהודיים. "המזכיר לא היסס להצהיר כי המושל הכללי נחוש בדעתו לשמור על הסדר וכי הוא עומד לנקוט צעדים חריפים בנושא זה," כותב אנסקי.⁸² הרצון לשמור על הסדר ועל החוק, ולא אהדה ליהודים, היה הטעם היחיד שבגללו לא הרשו השלטונות לארגונים האנטישמיים לממש את איומיהם.

נחזור כעת ליחסים שבין היהודים למוסלמים תחת וישי, אשר לא השתנו המוסלמים לא שעו לקריאת האירופים לגנות את היהודים. באפריל 1943 התקיימה ישיבה של המועצה הכללית של אוראן, שהיתה הגוף המחוזי של הממשל. בישיבה זו חתמו כל חברי המועצה המוסלמיים על הצהרה שהביעה "את יחסי הידידות הכנים עם הצרפתים היהודיים" ואת עמדתם האוהדת "להשתדלויות לשם החזרת צו כרמייה ליהודים."⁸³

ב-28 בינואר 1943 נתקבלה משלחת של מנהיגים יהודיים אצל מארסל פיירוטון, המושל הכללי החדש. לדבריו של פיירוטון, לפיהם יהיו המוסלמים ממורמרים אם יוחזרו הזכויות ליהודים, ענו היהודים כי אין זה אלא דהליל שמשמש תירוץ לצורך קיום החוקה האנטי-יהודית. "מה שחשוב להמוני המוסלמים הינו הבטחת קיומם. למעלה מ-600,000 משפחות מוסלמיות חיות באי-ביטחון ורק רפורמה אגררית רחבה תוכל להציל אותן," הוסיפו היהודים.⁸⁴

הירשנברג כותב כי, גם המפלגה המוסלמית השלטת אז, שבראשה עמד פרחת עבאס, ושממנה צמחה מפלגת הפ.ל.נ. (Front de la Libération Nationale), הסתייגה מהניסיון השקוף להשתמש בטענה של "רוגו המוסלמים" כדי לדחות את דרישת היהודים. פרחת עבאס עצמו הודיע לשאטל, המושל הכללי: "אין אנו רוצים בשוויון כלפי מטה" ומפלגתו התנגדה למדיניות שביקשה להגמיק את מעמדם של היהודים ולהשוותו לזה של המוסלמים, במקום להעניק למוסלמים את מלוא הזכויות האזרחיות.⁸⁵

שמויי מזכיר כי, מאוחר יותר, בספטמבר 1943, כאשר עבאס היה עצור, פעלו פרופסור אנרי אבולקר, אחד המנהיגים הבולטים של יהדות אלג'יריה, וחברי "הועד היהודי האלג'יראי למחקר חברתי" (Le Comité Juif Algérien) כדי להוכיח את חפותו של פרחת עבאס ולהביא לשחרורו. "כי שנות וישי קירבו את היהודים והמוסלמים וטיפחו את האמון והידידות

היהודיים.⁸⁶

במכתבו לעיתון יהודי פאריזאי, מדגיש אנרי אבולקר כי נכון הוא שהיהודים זכו לעזרת הערבים האלג'יראים, אך גם ההיפך הוא הנכון, וכי היהודים עזרו למוסלמים. פרופסור אבולקר מפרט את התערבותו הוא, זו של בנו ושל מנהיגים יהודיים אחרים למען המוסלמים. הוא מציין במיוחד את העזרה שהושיט לאמיר ח'אלד, נכדו של עבד אל-קאדר, את השתדלויותיו למען החזרת המאנדטים לצירים מוסלמיים במועצות איזוריות, כלכליות, ועוד.

"אילו האירופים באלג'יריה היו עושים מאמץ כדי שהמוסלמים יאהבו אותם קצת, היתה צרפת יכולה היום להראות לעולם פרק מפואר בהיסטוריה שלה", כותב אבולקר.⁸⁷

בתחילת קיץ 1943, הגיע לאלג'יר נשיא הוועד הצרפתי לשחרור לאומי, הגנרל שארל דה-גול, דבר שעורר את תקוות היהודים כי צו כרמייה יוחזר לקדמותו בהקדם. אך הגנרל דה-גול היסס והמשלחות היהודיות נאלצו לחזור על טיעוניהם. אז באה עזרה מצד המוסלמים:

"מנהיגים ערבים, וביניהם פרחת עבאס ובן-דז'לול, אישרו לדה-גול כי המוסלמים בשום אופן אינם מתנגדים לכך כי האזרחות הצרפתית תוחזר ליהודים וכי אי-צדק כלפי היהודים אינו יכול לתקן את אי-הצדק כלפי המוסלמים", כותב שמויי.⁸⁸

בסיכום, נראה כי מצב היהודים באלג'יריה לא היה קל יותר, בסך הכל, מזה של אחיהם באירופה, אם נוציא מכלל חשבון את סבלם של יהודי אירופה מהאינקוויזיציה בספרד ובמדינות אחרות, ומאוחר יותר מהשואה. עם זאת, יש להתחשב בעובדה שהשואה עמדה לפקוד גם את יהודי צפון-אפריקה, אסון שנמנע הודות לנחיתת האמריקנים ב-8 בנובמבר 1942 באלג'יריה ובמרקו, ושכבשו אחרי חצי שנה גם את טוניסיה. הנאצים לא הספיקו לבצע את תוכניותיהם הזדוניות לרציחת יהדות צפון-אפריקה.

לבסוף, מעניין איך מלומד מוסלמי אלג'יראי מודרני מעוניין להציג בפני קוראיו האירופיים סיפור יחסים אידיליים בין שליט מוסלמי לבין יועצו היהודי. וזה המעשה:

"בטלמסן (Tlemcen) שבאלג'יריה, מספרים סיפור עתיק מסוף המאה ה-14. לסולטן אבוחמו מוסא (Abouhamou Moussa), אשר שלט בנפת אנראן, היה ידיד, הרב אפרים אנקווה, מהגר מספרד, שבנוכחותו שרפו את אביו, הרב ישראל אקדוש אנקווה, במקום ציבורי בטולדו, על ססירב להתכחש לדתו. הרב היה מלומד מפורסם, עושה ניסים, פילוסוף ופילולוג והסולטן התייעץ עימו לעיתים קרובות.

יום אחד נקרא הרב לארמון הסולטן להתייעצות בעניין חשוב. לאחר שהוא הציג לסולטן את הפתרון הטוב ביותר, אמר השליט ליהודי:

"רבי אפרים, תמיד עזרת לי רבות, אך אף פעם לא ביקשת ממני גמול. הבע-נא משאלה והיא תמולא."

על כך ביקש הרב אפרים כי יינתן ליהודי טלמסן שטח למגורין בטלמסן בגודל עור של שור. המלך הסכים לבקשה.

הביאו עור של שור והרב החל לחתוך אותו לרצועות צרות. או הפסיק אותו הסולטן במלאכתו, שעמדה להימשך זמן רב, לקח את ידו בידי ואמר

לו בחיור: "אפרים, אתה ללא ספק חזק יותר ממני. אני שמח להעניק לך כל שטח שאתה מבקש. אללה אכבר! מי ייתן והאל יפרוש את הגנתו עליך ועל כל אחיך."

"והנה כך, רחוב שארל החמישי בטלמסן מזכיר את העבר שבו מלך מוסלמי התייחס ליהודים כאל בני-אדם"⁸⁹.

הערות

1. חגי בן-שמאי, עמ' 186.
2. גורמן סטילמן, עמ' 78.
3. ריצ'ארד פרס, עמ' 55.
4. ז'אק סאבי, עמ' 13.
5. מישל אנסקי, עמ' 19—23.
6. אנציקלופדיה יודאיקה, כרך 12, עמ' 344.
7. אלבר ממי, עמ' 50, 52.
8. ז'אק סאבי, עמ' 17—18.
9. א. רואק עבד אל-קאדר, עמ' 46—47.
10. אני שמויי, עמ' 161.
11. ריימון בנישו, עמ' 189.
12. אנדרה שוראקי, עמ' 110—111.
13. ריימון בנישו, עמ' 191.
14. מישל אנסקי, עמ' 80—81.
15. שארל-רובר או'רון, עמ' 16.
16. מכסים וייגאן, עמ' 372.
17. מישל אנסקי, עמ' 72.
18. עלון הסתדרות האיגודים היהודיים באלג'יריה. עמוד השער.
19. אנדרה ז'ולין, עמ' 270—271.
20. לוסייזן עדס, עמ' 74.
21. אנריי שמויי, עמ' 168.
22. איב-מכסים דאנון, עמ' 46.
23. תזכיר, עמ' 17—18.
24. אנרי שמויי, עמ' 168.
25. ריימון בנישו, עמ' 191.
26. איב-מכסים דאנון, עמ' 47.
27. אנדרה ז'ולין, עמ' 278.
28. מוריס איזנבת, עמ' 65.
29. מיכאל מארוס ורברט פאכסטן, עמ' 194—195.
30. רוברט מורפי, עמ' 147.
31. דווייס ד. אייזנהאואר, עמ' 142.
32. מישל אנסקי, עמ' 89.
33. מישל אנסקי, עמ' 296.
34. מישל אנסקי, עמ' 250.
35. ח.ז. הירשברג, עמ' 94.
36. אנרי שמויי, עמ' 242.
37. אנרי אבולקר, עמ' 6,1.
38. אנרי שמויי, עמ' 237. האזרחות הצרפתית הוחזרה ליהודי אלג'יריה באוקטובר 1943.
39. מוחמד סואלה, עמ' 309—311.

כיצד נפתרה בעיית המיעוט הגרמני בצ'כוסלובקיה

לפני למעלה מ־40 שנה, ב־20 באוקטובר 1946, עזבה את שטחה של צ'כוסלובקיה הרכבת האחרונה עם גרמנים שגורשו לגרמניה. בכך מצאה את פתרונה אחת הבעיות הכאובות ביותר שידעה יבשת אירופה — בעיית בני המיעוט הגרמני בצ'כוסלובקיה, הלוא הם "הגרמנים הסודטים". הימצאותו של מיעוט גרמני זה, גדול, עויין ומאורגן היטב בשטחה של הרפובליקה הצ'כוסלובקית היתה, כידוע, לאחת הסיבות שגרמה לפרוץ מלחמת העולם השנייה.

בשלבי האחרונים של המלחמה ומיד לאחריה, זרמו לגרמניה ולאוסטריה מיליוני גרמנים — תושבים־לשעבר של פולין, צ'כוסלובקיה, הונגריה, יוגוסלביה, רומניה ובלגריה, ואף תושביהם של אותם השטחים שהיו עד לפרוץ המלחמה חלק אינטגרלי של גרמניה. בסך הכול נמצאו בגבולותיה החדשים של גרמניה כ־12 מיליון פליטים גרמנים, אשר ישבו לפני המלחמה במדינות מזרח אירופה או בשטחי גרמניה שסופחו למדינות אלה, ועוד כחצי מיליון מגורשים התיישבו באוסטריה. מתוך 12.5 מיליון איש אלה, כחצי מיליון גורשו בכוח.

מספר זה — 12.5 מיליון איש — הוא אדיר לכל הדעות, במיוחד אם ניקח בחשבון שהמגורשים והפליטים הללו, המכונים בגרמניה Heimatertriebene (מגורשים מהמולדת), הגיעו לארץ נושבת וצפופת אוכלוסין והיוו בה אחוז נכבד מכלל האוכלוסיה: בשנת 1959 היוו האנשים האלה, לפי סטטיסטיקה רשמית, כרבע מאוכלוסיית מערב גרמניה. אפשר להניח שאחוזם היה דומה אף באוכלוסיית מזרח גרמניה, שלגביה אין נתונים סטטיסטיים אמינים. באוסטריה היוו המגורשים והפליטים הגרמנים כ־8% מן האוכלוסיה.

הרקע ההיסטורי

מי היו המגורשים והפליטים הללו? ומדוע נאלצו לעבור לגרמניה?

האומה הגרמנית, מראשית התהוותה, שאפה להתפשטות בשטח, לכיבוש ארצות שכנות ולשעבד עמים שכנים. הכיוון הראשי של האקספנסיה הגרמנית, מאז ומתמיד, היה המזרח. הקמת ערים גרמניות ומנזרים גרמניים בשטחו של עם אחר היה השלב הראשון בתהליך ההתפשטות. לאחר מכן באה התישבות האיכרים הגרמנים, אשר, מסיבות שונות, נדחפו מתוך גרמניה אל איזורי הספר ואל השטחים הכבושים. השטחים שהחלה בהם ההתישבות הגרמנית הכפרית אבדו, בדרך-כלל, לאחר כמה עשרות שנים, את אופים הלאומי הקודם, ונהפכו לאיזורים גרמניים. כך התפשט השטח האתני הגרמני צעד אחר צעד מזרחה, ונדחקו רגליהם של הפולנים, הצי'כים, הליטאים, ההונגרים, הרומנים, הסלובנים. כבר במאה ה-12 החלה ההתישבות הגרמנית הכפרית באגן-הנהר אַלבה (החצי המזרחי של מזרח-גרמניה היום), בארץ הסלובנים (צפון יוגוסלביה) ובטרנסילבניה. הפריצה הגדולה היתה במשך המאה ה-13, כאשר איכרים גרמניים החלו מישבים את פומרניה המערבית, האיזור שנודע לאחר מכן כפרנדנבורג המזרחית, את סיליזיה ואת ארץ-הסודטים שהקיפה בטבעת הדוקה את צ'כיה. במשך המאה ה-14 היתה פריצה נוספת, שבה יישבו הגרמנים את פומרניה המזרחית ואת פרוסיה.

כל האיזורים האלה נהפכו, ברבות השנים, לשטחים גרמניים בכל המובנים: הגרמנים היו לרוב המכריע באוכלוסייתם, ואילו האוכלוסיה המקורית נכחדה, נדחקה או התבוללה בין המתישבים החדשים; שטחים אלה היו נתונים, באופן ישיר תחת שלטון גרמני; הגרמנים שישבו שם ראו בהם את מולדתם היחידה. אך מכבש הקולוניזציה הגרמנית לא נעצר באיזורים אלה. ההתישבות הגרמנית הוזחלת נמשכה במשך מאות בשנים — למעשה, עד מלחמת העולם הראשונה.

בתחילת המאה ה-20 ישבו גרמנים ברוב חלקי אירופה המזרחית, כשבדרך-כלל היו הם השכבה השלטת מבחינה מדינית, והדומיננטית מבחינה תרבותית וכלכלית.

המיעוט הגרמני — סכנה לקיום

אך בסוף מלחמת העולם הראשונה התפרקו האימפריות האדירות — הגרמנית, האוסטריו-הונגרית (שגם בה היו השליטים גרמנים) והרוסית. מדינות גדולות וחזקות היו אימפריות אלה, ואיש לא היה מעלה על דעתו שבתוך חודשים מספר הן תיפולנה ככניין קלפים. על הריסותיהן קמו מדינות חדשות: פולין, צ'כוסלובקיה, הונגריה, ממלכת הסרבים; הקרואטים והסלובנים (שלימים שינתה את שמה ליוגוסלביה), ליטא, לטביה ואסטוניה. רומניה הגדילה את שטחה פי שניים. מפת מזרח אירופה השתנתה ללא היכר.

באיזור הזה לא חסרו מעולם בעיות מבעיות שונות. עתה נוספה להן בעיה חדשה אשר בפתרונה או באי-פתרונה תלוי היה עצם קיומן של מדינות אלו — בעיית המיעוט הגרמני ("פולקסדויטשה").

הגרמנים שישבו בכל המרחב הזה ראו את עצמם כאדוני הארץ, סלתה

ושמנה. רק אתמול היו הם השליטים, והנה, כהרף-עין, הורדו ממעמדם הרם ונהפכו לאזרחים שוויוֹכוֹיות עם יתר התושבים. ה"עלבון" הזה היה להם, ולמדינת-האם שלהם, גרמניה, קשה מנשוא. קורותיהן של מדינות מזרח אירופה בשנות ה-20 וה-30 רצופות משברים אין ספור, שנבעו ישירות מהימצאות המיעוט הגרמני העויין בשטח.

בסוף שנות השלושים ישבו במדינות אלה, קרוב ל-6.5 מיליון גרמנים. מתוכם 3.5 מיליון בצ'כוסלובקיה (רובם בארץ הסודטים), 800,000 ברומניה, 700,000 בפולין, 600,000 בהונגריה, ו-500,000 ביוגוסלביה.

לא היה זה "מיעוט שלוו". ההיפך הוא הנכון. גרמנים אלה שמו להם למטרה — בחלקם הגדול בגלוי ובמופגן — להרוס מבפנים את המדינות החדשות שהם ישבו בתוכם. הם לא בחלו בכל אמצעי: חתרנות לסוגיה, פעילות פוליטית עויינת, סחטנות בזירה הבינלאומית, חבלה בפועל.

לרוע מזלן של פולין, צ'כוסלובקיה ומדינות אחרות היתה לגרמנים אלה "אמא דואגת" — גרמניה, שלא החמיצה שום הזדמנות לנגח את המדינות האלו, להאשימן ב"דיכוי המיעוט הגרמני המסכן" ולדרוש "הגדרה עצמית" בעבורו.

התקפותיה של גרמניה נעשו פרועות ביותר לאחר שהנאצים עלו לשלטון. היטלר ימ"ש וחבורתו, בתמיכה מסיבית של רוב שכבות העם בגרמניה ובאוסטריה, עשו מאמצים רבים כדי להציג בעיני העולם את פולין, צ'כוסלובקיה, ליטא וכו', כמדינות תוקפניות ובלתי צודקות מעצם טבען, שמן הצדק העליון יהיה לרסן אותן, כדי לשחרר את המיעוט הגרמני המסכן מתחת לעול הדיכוי האכזרי. "מתקפת השלום" של היטלר התנהלה תחת הסיסמה "שטחים תמורת שלום". תמורת "השלום" שהנאצים מוכנים היו להבטיח לצ'כוסלובקיה, לליטא ולפולין, הם דרשו שטחים, המיושבים בגרמנים.

תעמולת גרמניה הניבה פירות, והעולם החופשי הפעיל, לא פעם, לחצים גדולים על מדינות מזרח אירופה למען ישפרו את מצבו העלוב, כביכול, של המיעוט הגרמני.

ברוב המקרים, לא עמדו ממשלותיהן של מדינות מזרח אירופה בלחץ, ונסוגו שלב אחר שלב. כך נהפך, במשך הזמן המיעוט הגרמני למדינה בתוך מדינה, ושם ללעג את עצמאותן של מדינות אלו. ארגונים ומפלגות גרמניים למיניהם — ברובם המכריע נאציים או חצי-נאציים — פעלו באין מפריע, לפי הוראות שהגיעו מברלין; תעמולה נאצית, הן מתוצרת מקומית והן מיובאת מגרמניה, התנהלה באורח חופשי לגמרי; עיתונות נאצית לא הוגבלה; שליחים מגרמניה באו ויצאו במדינות אלה בכל עת שרצו.

פעילותו של הגיס החמישי כוונה ישירות מברלין, שראתה בו "ראש גשר" במלחמה העתידה. הכוונת הפעילות החתרנית של ה"פולקסדויטשה" הופקדה, כבר בשנת 1937 בידי הפיקוד העליון של ה"ס.ס.". היטלר ימ"ש תלה ב"פולקסדויטשה" תקוות גדולות. הרבה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה אמר היטלר:

"בעבודת ההכנה אנו חייבים להביא את האויב לידי ריקבון פסיכולוגי

ודה-מורליזציה, עד כדי כך שיהיה מוכן להיכנע. אנו חייבים, בהסתמך על הסוכנים שלנו בתוך מדינות אלו, לזרוע מבוכה, לחזק את הרגשת חוסר הביטחון ולעורר פניקה. עלינו להשיג כל אלה בדרך של הפעלת טרור ללא רחמים ושל ויתור על כל ביטוי של הומניות".

האוכלוסיה הגרמנית במדינות מזרח אירופה הזדהתה ברובה הגדול, באופן מוחלט, עם האידיאולוגיה הנאצית ועם מדיניות הכיבוש של גרמניה. ה"פולקס-דויטשה" אף לא הסתירו את אהדתם לרעיון הנאצי. די אם נזכיר שבבחירות של שנת 1935 לפרלמנט הצ'כוסלובקי, קיבלה מפלגתו הנאצית של קונרד הנליין 1,249,530 קולות (מתוך 8,231,412 קולות הבחורים) והיתה בכך למפלגה הגדולה ביותר במדינה (שאר הקולות התחלקו בין מספר רב של מפלגות קטנות), מתוך כל שלושה גרמנים אזרחי צ'כוסלובקיה, הצביעו שניים בעבור מפלגתו של הנליין, אשר קראה בגלוי לחיסולה של המדינה הצ'כוסלובקית. אין להסיק מכך שהשליש הנותר היו אוהבי צ'כים. אדרבא, אף הם ברובם חפצו בחיסולה של המדינה הצ'כוסלובקית ובסיפוחה לגרמניה, אלא שהצבעתם השונה נבעה משיקולים טקטיים שונים.

המיעוטים הגרמניים הגדולים, התוקפניים והמאורגנים היטב, היו לסרטן בגופן של מדינות מזרח אירופה, והיוו סכנה של ממש לקיומן. עמי מזרח אירופה, להבדיל מממשלותיהם, הבינו בדרך-כלל את גודל הסכנה, והמיעוט הגרמני אכן נתפס אצלם בתור גוף המאיים על עצם קיומם. אך חוסר היכולת לראות את הנולד ולקבל החלטות גורליות, התחשבות מיותרת ב"דעת הקהל" בעולם החופשי, ומעל הכל — הססנותן של ממשלותיהם, תמרנו אותם למצב של יאוש וחוסר ברירה, כביכול. וזאת למרות העובדה שכוחן הצבאי של מדינות מזרח אירופה, עלה פי כמה על זה של גרמניה במשך כל שנות ה-30. לחצן של גרמניה ושל מעצמות המערב על צ'כוסלובקיה הגיע לשיאו בהסכמי מינכן, בספטמבר 1938, כאשר הוחלט (בלי לשאול את מנהיגי צ'כוסלובקיה) על סיפוחה של ארץ-הסודטים לגרמניה. לפי דעת מומחים צבאיים, אילו בחרה ממשלת צ'כוסלובקיה שלא להיכנע לתכתיבים אלה, והעדיפה לצאת למלחמה — אפילו לבדה — נגד גרמניה, היו לה כל הסיכויים לנצח.

אך מדינות מזרח אירופה לא עשו, בעצם, דבר, כדי למנוע את האסון שהביאה עליהם גרמניה בצוותא עם המיעוטים הגרמניים במדינות אלה. התוצאות של חוסר מעש זה ידועות: הנאצים הגרמניים, בעזרתם הפעילה של הגרמנים המקומיים, ביתרו לחלקים וחיסלו את צ'כוסלובקיה ויוגוסלביה, חיסלו את המדינה הפולנית, הפכו את הונגריה ואת רומניה לגרורותיה של גרמניה, כבשו מידי הרוסים את המדינות הבלטיות והפכו לקולוניות. מיליוני פולנים, צ'כים, סרבים, וסלובנים נרצחו, מיליונים גורשו מבתיהם. עצם קיומם הועמד בסכנה.

ידועות אף התוצאות הכלל-עולמיות של התפשטות גרמניה הנאצית שהחלה בתעמולה על "האחים הנדכאים" בארץ-הסודטים, בפולין ובחבל קליפדה (ממל) הליטאי — מלחמת עולם עקובה מדם, הרס של מדינות שלמות, עשרות מיליוני הרוגים ונרצחים — וביניהם שישה מיליונים מאחב"י הי"ד.

אך לפני ש"הרייך בן אלף השנים" התנפץ לרסיסים, באותן שנים שחורות שהגרמנים השליטו את ה"סדר החדש" שלהם באירופה, בכל מקום שגרמניה השתלטה עליו, נהיה שוב המיעוט הגרמני לשליט — "ככימים הטובים". בני המיעוט הזה לקחו חלק פעיל ביותר בחיסול המדינות שבהן ישבו. כך, למשל, מיד לאחר שגרמניה תקפה את פולין, תקפו קבוצות מאורגנות של "פולקסדויטשה" את הרכבות שהסיעו היילים פולנים, ירו בחיילים הפולנים בדרכים. בסילוזה העילית תפסה קבוצה בת כחמשת-אלפים "פולקסדויטשה" מספר בתי-חרושת ומכרות. בני המיעוט הגרמני הפיצו שמועות שגרמו לפניקה בקרב האוכלוסיה הפולנית ובקרב הצבא הפולני.

החלטות ועידת פוטסדם

כאשר קרבו ימיו של הרייך לקיצם, היו העמים שסבלו כה הרבה מן הגרמנים נחושים בדעתם שלא לאפשר להם לחזור על פשעיהם. אפילו באומות המערב, האדישות בדרך-כלל לסבלם של עמים אחרים (כאשר אין הדבר נוגע להן עצמן), גבר הזעם על גרמניה הנפשעת ועל המיעוטים הגרמנים המכסים, כמו פריחה-ממארת את רחבי מזרח אירופה. לכולי עלמא ברור היה שפרח-ירע אלה הם-הם שהיו אחת הסיבות העיקריות למלחמת העולם השנייה על כל זוועותיה.

כבר בזמן המלחמה החלו מתגבשות תוכניות שמטרתן הייתה להבטיח את שלום העולם ולמנוע הישנות התוקפנות הגרמנית. אפשרות העברת כלל האוכלוסיה הגרמנית מארצות מזרח אירופה לגרמניה הועלתה כבר בוועידת טהרן (1.12.43 — 28.11) ובוועידת ילטה (11.2.45—4), שבהן נטלו חלק רוזולט גשיא ארצות-הברית, צ'רצ'יל ראש ממשלת בריטניה, וסטלין שליט ברית-המועצות.

לגיבושו הסופי הגיע הרעיון בוועידת פוטסדם, שהתקיימה בין 17.7.45 לבין 2.8.45, בהשתתפות ארצות-הברית (הנשיא טרומן), בריטניה (ראש הממשלה צ'רצ'יל ולאחריו אטלי) וברית-המועצות (סטלין). סעיף XIII של הסכמי פוטסדם, החתומים בידי נציגי שלוש המעצמות, אומר:

"שלוש הממשלות, בשזקלן את הכעיה על כל היכפיה, הגיעו למסקנה כי קיים צורך להעביר לגרמניה את האוכלוסיה הגרמנית או חלקים ממנה, אשר נותרו בפולין, צ'כוסלובקיה והונגריה. הן סוכרות שההעברה חייבת להתבצע בצורה מסודרת והומנית."

כדי להוציא את החלטות ועידת פוטסדם לפועל, הוקמה "ועדת הפיקוח" שהורכבה מנציגי ארצות-הברית, אנגליה וברית-המועצות. ב-20 בנובמבר 1945 פרסמה "ועדת הפיקוח" את תוכנית ההעברה, שלפיה הועמד מספר הגרמנים שיגורשו על 6,650,000. מהם 3,500,000 — מפולין (בכלל זה שטחים של גרמניה שסופחו לפולין), 2,500,000 — מצ'כוסלובקיה, 500,000 — מהונגריה, ו-150,000 — מאוסטריה. התוכנית דנה גם בפיוזום של המגורשים באיזוריה השונים של גרמניה. הטרנספר עמד להתחיל ב-1 בדצמבר 1945, ולהסתיים לפני אוגוסט 1946. ראויות לציון מספר נקודות:

א) המעצמות הגיעו למסקנה שאין מנוס מהעברת המיעוט הגרמני לגרמניה, לאחר שלא נמצא כל פתרון אחר המניח את הדעת.

ב) שתיים מתוך שלוש המדינות התומכות על הסכמי פוטסדום הן מדינות דמוקרטיות, לכל הדעות, ולכן אי-אפשר לטעון שאת ההחלטה על גירוש הגרמנים קיבל, באופן שרירותי, רודן זה או אחר.

ג) המיעוטים הגרמניים שהוחלט לגרשם לגרמניה מנו מיליונים רבים של תושבים, אשר ישבו בשטחים אלה במשך מאות שנים וראו בהם את מולדתם.

ד) למקבלי ההחלטה היה ברור מראש שהעברת מיליוני מגורשים בפרק זמן קצר תגרום קשיים כלכליים ואדמיניסטרטיביים גדולים מאוד, אך התועלת שבטרנספר נראתה עדיפה בהחלט, למרות כל הקשיים שבדבר.

בהחלטה לגרש את הגרמנים מוצא את ביטויו הצדק ההיסטורי העליון. החלטה ועידת פוטסדום שחררה את עמי מזרח אירופה מהגייס ההמישי שבתוכם, אחת ולתמיד.

בין יתר השיקולים שהביאו להחלטה על הגירוש, היה חוסר-האפשרות להשאיר במדינות מזרח אירופה את הגרמנים שהיו חדורים אידיאולוגיה נאצית. עמי מזרח אירופה לא היו מוכנים, מבחינה נפשית, להמשיך ולסבול מנוכחותו של מיעוט שכזה בתוכם.

גירוש הגרמנים מציכיה החל ביוני 1945, עוד לפני שהחלה ועידת פוטסדום. ועמם של הציכים היה גדול, וזעם זה שהצטבר במשך מאות השנים פרץ עתה החוצה. לפני תחילת הטרנספר המסודר גורשו בין 200 ל-300 אלף גרמנים מארץ-הסודטים לאיזור הכיבוש הסובייטי בגרמניה. נראה שלציכים לא היו סיבות לחוסר על ה"מסכנים": מה שה"מסכנים" הללו זממו — ואף עשו — לציכים, הציכים החזירו להם עתה מידה כנגד מידה.

הגרמנים חייבו לעמוד טלאי לכן על בגדיהם; נאסר עליהם ללכת במדרכות ולהשתמש בתחבורה הציבורית; תלרשי מזון מיוחדים חולקו להם ומנת המזון שהם קיבלו היתה קטנה בהרבה ממה שקיבלו אזרחים אחרים; כל בתי-הספר הגרמניים נסגרו; רבים מהגרמנים נכלאו במחנות המגר; רכושם הוחרם; לא נדירים היו מקרי רצח והתעללות.

לפי אומדן של משרד הסטטיסטיקה הציכוסלובקי, נותרו בארץ זו, ב-30 ליוני 1945, 2,645,000 גרמנים. הציכים לא הספיקו לסיים את העברתה של אוכלוסיה זו לגרמניה עד התאריך שנקבע בהסכמי פוטסדום, כלומר עד אוגוסט 1946. הרכבת האחרונה עזבה את שטחה של צ'כוסלובקיה ב-20 באוקטובר 1946. רשמית דווח כי גורשו 2,400,000 גרמנים. לאחר מכן הועמד המספר על 2,674,000. מספר זה כולל את אלה שגורשו בכוח ואת אלה שברחו לגרמניה ולאוסטריה מרצונם, בזמן הקרבות ולאחריהם. עליהם יש להוסיף את חצי מיליון הגרמנים מארץ-הסודטים אשר התגייסו לצבא הגרמני (רובם, ליחידות הקרביות המובחרות, ול-0.0.0.).

לפני תחילת הגירוש המאורגן דובר על כחצי מיליון גרמנים שיורשו להישאר בצ'כוסלובקיה. מכיוון שהיו "אזרחים נאמנים". אך התברר ששלטונות צ'כוסלובקיה אינם ששים להשאיר בארץ מספר כה גדול מבני המיעוט, ש-80% ממנו היו נאצים פעילים. בסופו של דבר, דווח במרס 1947 על 229,000 גרמנים אשר

הורשו להישאר בארץ. רובם היו עובדים בעלי מקצועות שהיו דרושים להפעלת התעשייה באיזור הסודטים. ישנן ידיעות שבשנות ה-50 וה-60 נאלצו גם גרמנים אלה, ברובם, לעזוב את צ'כוסלובקיה, לאחר שאימנו בעלי אותם המקצועות מקרב הצ'כים.

קבוצת המגורשים השנייה בגודלה היתה מורכבת מגרמנים שישבו בשטחה של פולין הישנה ובשטחים שהוחזרו לה לפי הסכמי פוטסדם, דהיינו בסילוזה, בברנדנבורג המזרחית, בפומרניה המזרחית, בדנציג ובחלקה הדרומי של פרוסיה המזרחית. בשטחים שהוחזרו לפולין ישבו, לפני המלחמה, קצת יותר מתשעה מיליוני תושבים. מתוכם 7,500,000 היו גרמנים. לקראת תחילת שנת 1945, לפני הבריחה הגדולה, נותרו כאן כ-6.5 מיליוני גרמנים. היתר גויסו לצבא הגרמני, נהרגו בהפצצות, מתו ממחלות וכדומה. ניתן להניח שמתוך 6,500,000 גרמנים אלה ברחו כארבעה מיליונים לגרמניה, יחד עם הצבא הגרמני הנסוג, או מיד לאחר שהצבא הרוסי כבש את השטחים האלה. לפי נתוני המפקד הפולני שנערך ב-14 בפברואר 1946, לפני שהגירוש המאורגן החל, ישבו בפולין החדשה קצת פחות מ-2.5 מיליוני גרמנים.

בדומה לצ'כים, אף הפולנים לא עמדו בלוח הזמנים שנקבע בפוטסדם, והגירוש נמשך יותר זמן מהמתוכנן. עד 31 בדצמבר 1946 גורשו מפולין 1,616,555 גרמנים. עד 1.6.47 עלה מספר המגורשים לשני מיליונים, ונעשו הכנות לגרש בזמן הקרוב ביותר את 290,000 הנותרים.

מהונגריה גורשו, עקב סיבות שונות, בעיקר כלכליות, רק כ-200 אלף גרמנים, במקום 500 אלף, כפי שנקבע בהסכמי פוטסדם. אך לעומת זאת גורשו בהמוניהם הגרמנים מיוגוסלביה ומרומניה. מדינות אלו לא הוזכרו בהסכמי פוטסדם, אך ממשלותיהן של שתי המדינות החליטו לגרש את הגרמנים על דעת עצמן. מיוגוסלביה גורשה, למעשה, כל האוכלוסייה הגרמנית שנותרה בה לאחר גמר הקרבות (כ-300 אלף), מרומניה כרבע ממנה (כ-200 אלף). אף חלקה הצפוני של פרוסיה המזרחית, שהועבר לאחר המלחמה לשלטון סובייטי, וחבל קליפדה שבליטא התרוקנו כליל מאוכלוסייתם הגרמנית. לפני המלחמה ישבו שם יותר ממיליון גרמנים, 90% מהם ברחו עם הצבא הגרמני הנסוג, את הנותרים גרשו הרוסים. אף ה"פולקסדויטשה" מבלגריה, שמנו כמה אלפי איש, גורשו לגרמניה.

את הגירוש הגשימו הרשויות המוסמכות של מדינות מזרח אירופה (צבא, משטרה ושרותי ביטחון אחרים), והוא נעשה, בדרך-כלל, באופן מסודר. יחד עם זאת היו מקרים לא מעטים של גילויי שנאה עמוקה כלפי הגרמנים מצד האוכלוסייה, שסבלה רב-השנים דרש את ביטויו.

ברוב המקרים לא הורשו המגורשים לקחת עימם את רכושם. מובן מאליו שהם לא קיבלו כל פיצויים — אפילו מחשבה על כך לא עלתה על דעת איש. הגרמנים המגורשים לא גילו, בדרך-כלל, כל התנגדות, כי הכירו בעובדה שלמדינות המגרשות יש זכות מלאה לעשות מה שעשו.

כאמור, עזבו את מדינות מזרח אירופה ועברו לגרמניה ולאוסטריה כ-12.5 מיליון גרמנים, מהם שברחו בעצמם ומהם שגורשו בכוח. המספרים שהובאו במאמר זה אינם מדוייקים לחלוטין, מסיבות מובנות: בזמן שמיליונים מועברים ממקום למקום, אך טבעי הוא שהרישום הסטטיסטי יהא לוקה בחסר. אך המחסור במספרים מדוייקים אין בכוחו לשנות, לא את המספר הכולל העצום של המגורשים והפליטים, ולא את העובדה ההיסטורית רבת-המשמעות: פינויים של איזורים נרחבים ממיליוני תושביהם שישבו בהם במשך מאות שנים, היו רוב מוחלט באוכלוסייתם, והחשיבו אותם למולדתם היחידה.

גירוש הגרמנים שינה את פניה של אירופה המזרחית והמרכזית. רבים בעולם קיבלו את העובדה בהפתעה גמורה. שנים אחדות לפני ועידת פוטסדם לא היו הפולנים והצ'כים אפילו מעלים על דעתם, שהגרמנים ייעלמו מארצותיהם. מה שהיה חלומם הבלתי-רציונלי של קומץ "משוגעים לדבר", היה עתה למציאות. ומה חבל שחלום זה התגשם רק לאחר האסון שגרמניה הביאה על העולם. אילו היו מגרשים את המיעוטים הגרמניים לפני המלחמה, ועומדים איתן מול "מתקפת השלום" של היטלר, מי יודע — אולי לא היתה המלחמה פורצת כלל?

גירוש הגרמנים מארצות מזרח אירופה אכן היה כוּצדק משתי הבחינות: הפרקטית והמוסרית.

מבחינה פרקטית הושגה המטרה, שעמדה לנגד עיניהם של מקבלי ההחלטה הגורלית — חיסול הגורם המתסיס, הוא המיעוט הגרמני החתרני, שלא אחת הביא, בין יתר הגורמים, אסונות כבדים על העמים שבתוכם הוא ישב, ואף גרם למשבר כלל-עולמי ולמלחמת עולם. מזה ארבעים שנה המיעוטים הגרמניים אינם מערערים עוד לא את יציבותן הפנימית של מדינות מזרח אירופה ולא את שלום העולם.

מבחינה מוסרית, גירוש הגרמנים הוא אחד המקרים הבודדים בהיסטוריה של האנושות שבהם חגג הצדק הטבעי את נצחונו. החזרתם של שטחים רחבים, כמעט "אבודים", לבעליהם האמיתיים, עמי מזרח-אירופה, כשהשטחים הללו נקיים מאוכלוסייה פולשת, זרה ועוינת, ניתן להשוותה, אולי, רק לחזון האדיר של החזרת ארץ-ישראל לבעליה החוקיים — עם ישראל.

ד"ר י. קרמיש

על הארכיון המחתרתי "עונג-שבת" (במלאת 40 שנה לגילויו של ארכיון רינגלבלום)

ה־18 בספטמבר 1946, היום שבו נתגלה חלקי-הארי של הארכיון החשאי "עונג שבת", גרם למפנה בתיעוד השואה והמחתרת היהודית ובחקר השואה וגורמיה. עשרה ארגונים מלאים תעודות, שהיו טמונים במעבה האדמה במשך 4 שנים, ניוזקו בחלקם, אך רוב רובו של החומר היקר ניצל, והוא מדהים בכמותו ובאיכותו.

לא תתואר הבנה מלאה של מפעלו הכביר — היצירה הקולקטיבית היחידה במינה של רינגלבלום ועורריו בימי המלחמה והשואה, ללא ידיעת מפעליו ההיסטוריוגרפיים מלפני המלחמה וללא הכרת דרכו להקיף במחקרו את כל שטחי החיים. דרך זו עתידה היתה לתת את פירותיה גם בהיקף המפליא של עבודות המחקר שאותן תכנן ב"עונג שבת". כן עמד לו בהקמת המפעל הזה ובניהולו כושר הארגון שבלט בעבודתו המדעית והציבורית, עוד לפני המלחמה.

בשנת 1923, בהיותו סטודנט צעיר (כבן 23) ארגן עמנואל רינגלבלום, ליד "המעון האקדמי בורשה" את "הסמינר להיסטוריה יהודית", שריכוז סביבו קבוצת היסטוריונים צעירים מאוניברסיטת ורשה, שהכינו את הדיסרטציות שלהם על נושאים בתולדות היהודים בפולין. בראשית שנות השלושים שינה הסמינר את שמו ל"חוג היסטוריונים ליד שוחרי י"ו"א", שמנה למעלה מ-30 משתתפים מהפקולטה ההומאניסטית של אוניברסיטת ורשה. התפתחות החוג, שבו התרכזו מיטב ההיסטוריונים הצעירים היהודים בפולין, משתקפים בארבעה קובצי המחקרים של חבריו, שהופיעו במשך השנים 1926—1938, היינו שני קובצים "יונגער היסטאריקער" (1926, 1929) ושני הקובצים שיצאו בשינוי שם: "בלעטער פאר געשיכטע". שינוי השם מעיד על התפתחות החוג ועל יומרתו, כאילו לציין שכתבהעת יצא מגדר כלי מבטא של היסטוריונים מתחילים.

הודות ליוזמתו של רינגלבלום, התלהבותו ועקשנותו, כושר ארגונו המובהק, ועל כולם, מסירותו בלב ובנפש לרעיון הקמת קרן המדע היהודי — התלכד חוג ההיסטוריונים הצעירים הראשון בפולין, שהגיע לשיא שגשוגו בעשור השני של קיום פולין העצמאית, בשנות — 1928—1939. ליד היסטוריונים ותיקים כבלבן ושיפר, עלתה על הבמה קבוצה של היסטוריונים צעירים שהצעידו קדימה את המחקר של תולדות היהודים ושיוו לו שיטות מתודולוגיות וקונצפטואליות חדשות. הישגיהם המתודולוגיים במחקריהם טמונים בהרחבת בסיס המקורות, בעיקר על-ידי שימוש בתעודות ומסמכים של ארכיונים רגיונליים. ההיסטוריונים שקדמו לשיפר כמעט לא נתנו את דעתם על ההיסטוריה הכלכלית והיה זה שיפר, ההיסטוריון הרב-צדדי, הוותיק והחדשן כאחד, שבהרחיבו את תולדות הכלכלה היהודית תוך הדגשת הגורם הכלכלי, הניח יסודות מתודולוגיים חדשים. הדגשת הגורמים הכלכליים והסוציאליים בתולדות יהדות פולין עוברת כחוט השני בכל יצירתו של רינגלבלום, נושא דגל הדור הצעיר של היסטוריונים שקם בין שתי מלחמות העולם. בניתוחם ההיסטורי של ההיסטוריונים הללו לא חסרה, בדרך כלל, הגישה האנאליטית לדינאמיקה הסוציאלית של אירועים היסטוריים, ולא חסר הניתוח על מהותן החברתית והכלכלית בחיי הקהילות ועל החיים הדמוגרפיים והתרבותיים.

עבודות מחקר רבות של עמנואל רינגלבלום הן ראשונות בתגליותיהן. הוא אינו מתמייץ שום הזדמנות כדי לחשוף את הריבוד החברתי בציבור היהודי בעבר ואת העוול החברתי שהאוליגרכיה הקהילתית הסבה להמוני העם. הוא גם בעל חושים מחודדים לאורחות החיים של המוני העם ולהווייתם. כך למשל במחקריו "ורשה במאה הי"ח", ובעיקר בעבודתו המקיפה על "תוכניות ונסיונות להסבת עיסוקים של היהודים בימי המלך סטאניסלאב אוגוסט פוניאטובסקי", מעלה רינגלבלום על פני המישור ההיסטורי את עמק-הבכא של חיי היהודים בימים ההם: המצוקה, הקבצנים, הפונדקאים המרוששים והמשועבדים ל"פריצים". קו אופייני אחר המציין את רינגלבלום היא האקטואליזציה. הוא היה פעיל בחיים הפוליטיים, החברתיים והתרבותיים. אין הוא רואה במחקר ההיסטורי דיסציפלינה אקדמית בלבד, הוא מטיל על החקר גם ייעוד סוציאלי להארת הבעיות האקטואליות. לדידו, מחקר היסטורי הוא לקח בעל מוסר השכל. יתירה מזו, חקר ההיסטוריה צריך לשמש נשק למאבק החברתי בן-זמננו. לשם כך הוא נוטה לערוך השוואות בין העבר וההווה, ולהקיש מן העבר על ההווה. הוא חקר את קורות היהודים בפולין בעוד עינו פקוזה ואוזנו קשובה להווה, שכן הוא נמנה עם ההיסטוריונים המבססים את צדקת השקפותיהם בראיות היסטוריות. בהקשר זה ראוי לציין מאפיין נוסף חשוב של רינגלבלום כמארגנו של המפעל המדעי הקולקטיבי, דהיינו יוזמתו הארגונית והנהלתו של ה"סמינר" ושל ה"חוג" של היסטוריונים היהודיים הצעירים בורשה. הוא עורר אצל היסטוריונים — חברי ה"חוג ההיסטורי" את ההתעניינות והרצון לחקר רגיונלי. עבודות אחדות ודיסרטציות על קהילות, חוברו בהשפעתו של רינגלבלום. אף "מיבצע הפנקסים" בוצע הודות ליוזמתו. היתה זו פעולת איתור ורישום פנקסי-קהילות וחברות שהקיף מאות קהילות (מדובר בפנקסים החל מהמאה ה-17 עד 1916). אולם פרוץ המלחמה והמצוקה הכספית המתמדת מנעו את התחלת

השלב השני של המבצע, כלומר רכישת הפנקסים בכסף, במקומות שעוד ניתן היה לרוכשם, או העתקתם.

בסיכום ניתן לומר כי על יסודות שהונחו לפני מלחמת העולם הראשונה על-ידי משה שור, מאיר בלבן ויצחק שיפר, הקימו, בני הדור הוותיק וההיסטוריונים מהדור הצעיר, בניין מדעי מרשים שהתפתח בלי הרף והגיע לשיא בפולין העצמאית, בעידן הפריחה הגדולה של התרבות היהודית. היה זה עידן הזוהר של הספרות היהודית, של מערכת החינוך, המו"לות, והעיתונות היהודית, וכו'. היתה זו גם תקופת שיא בהתפתחות הסוציאליזם-תרבותית של יהדות מזרח אירופה בדורות האחרונים. חורבן יהדות פולין בידי המרצחים הנאצים קטע את המשך התפתחותו של הבניין המדעי המרשים הזה. במבול הדמים נספו רובם המכריע של ההיסטוריונים בפולין, ביניהם כמה היסטוריונים צעירים ברוכי כשרון. יחד איתם אבד גם פרי עבודתם רבת השנים שהושגה בעקשנות והתמדה, ולעיתים קרובות — ביסורים ובמחסור.

מפעלו הכביר של רינגלבלום, בתקופת הכיבוש הנאצי — הארכיון המחתרתי "עוגן שבת", הגדול בין ארכיוני המחתרת, הוא יוצא דופן בתוכנו, בסגנונו ובנסיבות צמיחתו. רינגלבלום פעל בגיטו לפי שיטת יו"א שבתחומי חקר הכלכלה, הסטאטיסטיקה, הפילולוגיה והפולקלור, שיתפה גם מפשרי העם באיסוף חומר. לצידם של חוקרים, סופרים, עיתונאים ומורים — הפעיל גם הוא פשוטי עם, פועלים ובעלי-מלאכה, שהיו פעילים בחיי הציבור היהודי במקומות מגוריהם וגורשו לגיטו ורשה. אכן נתגלו ביניהם כשרונות רבים.

כן נקט רינגלבלום בגיטו ביותר התעניינות, וביתר נטייה לעיבוד מונוגרפאי של פרשות ותופעות היסטוריות, כולל מחקרים על בעיות השעה, עבודות סטטיסטיות, דו"חות על מפעלים, על קורסים חשאיים, וכו'.

החטיבה החשובה ביותר בארכיון המחתרתי היתה בעיני רינגלבלום המונוגרפיות על קהילות (בערים ובעיירות פולין הכבושה) שנכתבו על-פי ראשי הפרקים שעובדו על-ידי הארכיון ומפעל התייעוד שטופח על ידיו. מונוגרפיות אלה שחיבורן נתאפשר בעיקר על-ידי מגעו היומיומי של מזכיר הארכיון הירש ואסר עם מאות נציגים של גולים ופליטים מכל קצווי המדינה, הקיפו את המאורעות החשובים ביותר בחיי המקום בתקופה שבין פרוץ המלחמה והגירוש, או החיסול של היישוב, כגון כניסת הצבא הגרמני, פרעות, גירושים, מקרי אכזריות בימי החגים היהודיים, הקהילה ופעולתה, עזרה סוציאליזם, חיים כלכליים, יחס הגרמנים והפולנים כלפי האוכלוסיה היהודית, חיים דתיים, ענייני עבודה ובעיותיהם ומחנות עבודה, חובת העבודה, חטיפת אנשים לעבודת-כפייה, מחלקת-העבודה של היודנראט, יחס הגרמנים כלפי היהודים בשעות העבודה, וכו'.

בארכיון מצויות גם מונוגרפיות שנכתבו לפי דפוסים אחרים, אולם בכולן באו לידי ביטוי יסוריהם הטראגיים של היהודים בקהילות שונות. מספר קהילות וכו' למונוגרפיות אחדות. "שאפנו לכך שאותו מאורע עצמו — כתב רינגלבלום — כגון קורותיו של יישוב, יהא מתואר גם על ידי איש מבוגר וגם על ידי עול-לימים, על ידי יהודי אדוק, החושב בהזדמנות זו על הרב, על בית-הכנסת, על שדה-הקברות ועל שאר מקומות-קדושה, וכן על ידי יהודי בעל הלך מחשבה חילוני,

המדגיש בתיאורו פרטים אחדים שחשיבותם אינה פחותה משל הראשונים... תוך השוואת התיאורים השונים לא קשה להיסטוריון להעלות מבעד לקליפות את האמת ההיסטורית, את מהלכו האמיתי של המאורע". דברים אלה תואמים להפליא את דרך כתיבתו של המחבר עצמו.

מלבד מונוגרפיות מקיפות היה הארכיון משתדל לקבל תיאורים של מאורעות בודדים חשובים בערים וישובים שונים מפי אנשים שהיו קשורים במאורע במישרין או בעקיפין, כעדי ראייה או בצורה אחרת. השאיפה היתה שכל מאורע ישא עליו חותם בלתי-אמצעי של החוויה האמיתית. משום כך גדוש החומר של "עונג-שבת" בפרטים סובייקטיביים ותיאורי-חוויות דרמטיות ביותר. המגמה היתה ליצור, על-ידי צירוף של סוגי החומר השונים, שלמות עניינית, שתאפשר לחוקר לקבל תמונה נאמנה ומקיפה יותר על העניין הנדון ועל כל הקשור בו.

מן המונוגרפיות על תחומים שונים בגיטו ורשה עצמו כדאי להזכיר את המונוגרפיות המוקדשות לקורות של חצרות הבתים ברחוב ווילינסקה 21 ורחוב מוראנובסקה 6, מאת הסופר פרץ אופוצ'ינסקי. כנקודת מוצא שימשה למחבר פרשת ועד הבית, תוך תיאור המצב הכללי של החצר ותושביה. התיאור שנועד מתחילה להיות מצומצם למדי, נתרחב והסתעף עד כדי סיפור תולדות החצר ותושביה, החל מן הימים של ערב המלחמה כולל הרעשת ורשה, כניסת הגרמנים, הבריחה לרוסיה וכו'. "מיקרוקוסמוס זה — ציין ד"ר רינגלבלום — יכול לשמש כעין מבוא לקורותיה של ורשה (היהודית) כולה — המאקרוקוסמוס".

ד"ר צלינה לוין תיארה במונוגרפיה על ועד הבית ברחוב גאלבקי 23 — אחד מועדי הבתים הוותיקים והמאורגנים ביותר, שבמשך חודשים ארוכים כלכל מסעדה משלו — את התהוותם ופעולתם של ועדי הבתים בגיטו, שנהפכו מתאים קטנים של עזרה סוציאלית למועצות בעלות אופי רשמי, אשר מילאו שורה של תפקידים בעלי אופי אדמיניסטרטיבי. מלבד זה היו ועדי הבתים ממלאים תפקיד תרבותי-חברתי (היו מושיטים עזרה קונסטרוקטיבית לדיירים הנתונים במחסור, היו דואגים לנקיון הבית וכו').

בתחום העזרה הסוציאלית כדאי לציין את המונוגרפיה של הסופרת רחל אירבך על המסעדה העממית ברחוב לשנו 40. בפרקי זמן מסוימים שימש מטבח זה עד 100,000 צרכנים, כלומר רבע מכלל יהודי ורשה. אגב תיאור הקמתו של מטבח זה ולקוהותיו מגיעה המחברת למסקנה שבגלל ההיקף המוגבל מאוד של העזרה הסוציאלית, לא היה בידי מטבח עממי זה להציל איש מחרפת רעב.

על המדור הסניטרי ישנם כמה חיבורים. אחד מאת פ. אופוצ'ינסקי, מוקדש לאחת המכות שפגעו באוכלוסיית הגיטו — מכת הפלוגות בגיטו. המחבר מתאר "מרחץ קיטור" באחת החצרות של הדלות היהודית ברחוב ווילנסקא ומוכיח בעובדות מפורטות, כי פלוגות-החיטוי הן שהיו מפיצות למעשה את מחלת הטיפוס מהמת השחיתות והניוון ששררו בתוכן.

כן קיימים סקירות, תחקירים ומונוגרפיות על קורות המשטרה היהודית (מאת יעקב זילברברג וויטלסון), על החיים הכלכליים (מאת דוד ברלינר, טיקוצ'ינסקי, א. גוטקובסקי, נ. טיטלמן ואחרים), על היחסים בין יהודים ופולנים

של ד"ר רינגלבלום, סט. רוויצקי, פ. אפוצ'ינסקי), הנוער היהודי, האשה היהודיה (צלינה סלאפאק, הרב הוברבאנד), התיאטרון (סט. רוויצקי, יונה טורקוב), בתי הספר (י. זילברברג), החיים הדתיים (ש. הוברבנד), על השתתפות היהודים במערכת ספטמבר 1939, וכו'.

מבחינה תיאורטית בולטת החטיבה העוסקת בהיבטים שונים של החיים הכלכליים והסתעפויותיהם. עובדו תוכניות טובות עם סעיפים מפורטים לכל מיני נושאים כלכליים, הושגו מספר חיבורים רבי-ערך. אחד מהם, למשל, של י. וינקלר, הן בכושר הסתגלותה של האוכלוסיה היהודית אל התנאים הכלכליים שהשתנו. המחבר דן בשאלה, כיצד הקימו היהודים בתנאי הגיטו שורה שלמה של ענפי ייצור, אשר שימשו את האוכלוסיה הפולנית. הוא מציין כי הפלאים שחוללו היהודים בייצור חומרי גלם או תחליפים, מעידים על כושרם העצום להתגבר על מצבים הקשים ביותר — הוכחה לחיוניותה של האוכלוסיה היהודית, שלא זו בלבד שהקימה את הייצור הזה, אלא העלתה גם את ההברחה לדרגה כזו, שכל הייצור יגיע לצד הארי.

בין החיבורים של המדור הכלכלי כדאי להזכיר את חיבורו של אליהו גוטקובסקי על סחר עם מטבע-חוץ. המחבר הצליח לחשוף את הסיבות העמוקות ביותר של מסחר זה. הוא מתאר לא רק את הצד הכלכלי, אלא גם את ההווי המיוחד שלו, את שפת סוחרי המטבע ואת הליכותיהם. ערך מיוחד נודע ללוח תנועות-השער היומיומיות במשך כל תקופת המלחמה, כמעט.

בחיבורו של נ. טיטלמן על ההברחה המאורגנת ועל גבורת הילדים המבריחים, שסיפקו מזון לגיטו, בא לידי ביטוי ההיקף הרחב של סחר זה בורשה, שבמשך ימי קיומו של הגיטו הציל ממיית-רעב את רובה של אוכלוסיית הגיטו. ברור שאילו היו יהודי ורשה מוכרחים להתקיים במנות הלחם שקיבלו לפי ההקצבה הרשמית, לא היה נשאר זכר לורשה היהודית כבר "בשנה הראשונה של קיום הגיטו".

שדה נרחב לעבודת "עונג שבת" שימשו מחנות-העבודה, בהם ניספו אלפי צעירים יהודים. נאסף חומר רב כמעט על כל מחנות העבודה (בכל אופן על העיקריים שבהם) שהיו ברובם מחנות עיניים. אחד התיאורים המאלפים והמקיפים ביותר הוא התיאור המפורט של מחנה העבודה בקאמפינוס שהוא אחת התעודות החשובות על התאכזרות כלפי עובדים יהודים.

מדור התיאורים על החיים בבתי-הסוהר ובמחנות-הריכוז הוא דל, משום שמשם לא חזרו אלא שרידים מעטים. בידי רינגלבלום עלה בכל זאת להשפיע על שניים מן האסירים לשעבר, שחזרו מבית-הכלא, שיספרו על ימי האימים שעברו עליהם.

כן דאג "עונג שבת" להשגת חומר על השתתפות היהודים במלחמת פולין — גרמניה ב-1939, ועל עמידתם בקרבות. החומר שנאסף נותן בין השאר תיאור על התמורה שחלה בהלך-הרוח של האוכלוסיה הפולנית, שהשתחררה לשעה קלה, בתקופה שלפני פרוץ המלחמה, מן הנגע האנטישמי. ברם, התבוסות בשדות הקרב והצורך למצוא אשמים לתבוסתם השיבו את האנטישמיות לתחיה. בורשה, למשל, הוצאו היהודים מיחידות הצבא הכלליות וגויסו בבטליונים יהודיים מיוחדים, בלתי מזוינים, שנועדו לעבודות ביצורים. הלכי רוח אנטישמיים

אלה, שמציאותם הורגשה כבר בימים האחרונים של המדינה, גברו והתלקחו במחנות שבויי המלחמה, שבהם סבלו החיילים היהודים מידי חבריהם הפולנים הרבה יותר משסבלו מידי נוגשיהם הגרמניים. עובדות אלה, מתוארות למכביר בסיפורי חוויותיהם של שבויי המלחמה היהודים.

חומר מחקרי מיוחד במינו הם המשאלים שנערכו על בעיות חברה, כלכלה ודמוגרפיה שעובדו על-ידי רינגלבלום ועוזריו ושימשו להעשרת גנזיהם וגם כדי להעריך כל תופעה בחיי היהודים כשהיא עודנה "חיה וטריה" — כביטוי של רינגלבלום. כך למשל נערך במחצית השנייה של שנת 1941 משאל בין דיירי 92 בתים, שסיפק פרטים חשובים על המצב הכלכלי של האוכלוסיה היהודית. באותו זמן נערך משאל נוסף על צריכת מזון, שמטרתו העיקרית היתה לחקור את רמתה ואופייה של הצריכה בשכבות שונות של האוכלוסיה ולהסיק ממנו מסקנות על הצריכה הממוצעת של כל יחידה שבאוכלוסיית הגיטאות. אגב אורחא, נחקר גם ערך החפצים שיהודי הגיטו מכרו כדי לקנות מצרכי מזון, כתוספת למנות-הערב שהוקצבו להם.

מקום חשוב בחומר זה תופס משאל בשם "שנתיים ומחצה במלחמה", שנערך בראשית 1942 לפי השיטה הרפרזנטטיבית. משאל זה כלל את השאלה: מה חושבים אנשי הרוח שלנו ושאר שכבות העם היהודי על החוויות והנסיבות של תקופת המלחמה ועל הסיכויים לעתיד. על משאל זה היו צריכים לענות 50 איש, נציגי ציבור ואנשי ספרות, מדע וכו', חברי ועדי הבתים וכן באי כוח של סתם יהודים: פועלים, בעלי מלאכה, סוחרים וכו'. לידנו הגיע רק חלק מן התשובות שיש בהן כדי להעיד עדות נאמנה על החיוניות והדינמיות העצומה של היהודים ועל רצונם הבלתי מעורער להחזיק מעמד ולחיות.

ענף עשיר ב"עונג שבת" הם היומנים בהם תוארו המאורעות הטרגיים באור החוויה האישית. רבים היו האנשים שכתבו יומנים כוללניים ומקיפים, אחרים הסתפקו ברשימות קצרות, מתוך כוונה להשלים את הדברים רק אחרי המלחמה. רוב היומנים האלה הושמדו בשעת העקירה (מחבריהם הועברו לטרבלינקה). הכתבים שנשארו אחריהם הושמדו ביחד עם כל מה שהיה להם. ערך מיוחד יש לרשימות היומיומיות, ואחר-כך השבועיות והחודשיות, של עמנואל רינגלבלום המקיפות את שנת המלחמה הראשונה, הואיל ורשם בהם בצורה שיטתית את התרחשויות התקופה. יומנים אלה נכתבו בשעה שאחרים טרם כתבו יומנים. נוסף על החומר בקשר למאורעות החשובים ביותר של התקופה ההיא, יש ברשימות אלה גם הערכה על המתרחש. בגלל עסקנותו הציבורית של רינגלבלום, בעל התודעה ההיסטורית, משמשות הערכותיו תעודות חשובות ביותר, לפי שהן מביאות לידי ביטוי את הלכי הרוח של הציבור על כל שכבותיו ואת אשר חשבו אנשי הציבוריות היהודית על השאלות השוטפות של חיי הגיטו ועל שאלות קיומיות, ובעיקר — את הזעזועים שחלו בעולם המושגים והאסוציאציות של יהודי הגיטו. ברשימותיו ובכתביו של רינגלבלום מצוי חומר על עובדות ותופעות שאינן ידועות משום מקור אחר ושורה עליהם מרוחו של המחבר היוצר, של היסטוריון מחונן במבט היסטורי מרחיק ראות, ומעורב עם הבריות.

ראוי להזכיר גם את יומנו של אברהם לזין (מחבר הספר "קאנטאניסטן").

יש בו ביומן זה מה שהזדמן למחבר לשמוע לא רק על ורשה, אלא גם על חייהם וסבלותיהם הקשים של היהודים בערי השדה. גם בתקופת ה"אקציה", כאשר נלקחה אשתו ממנו, היה רושם את רשימותיו יום יום בתנאי עבודה בלתי אנושיים. בגלל תוכנן המעמיק והנאמנות במסירת העובדות, וכן הודות לצחות הסגנון ולבהירות המחשבה, אפשר לראות את היומן הזה כתעודה ספרותית רבת-ערך.

כותבי הכרוניקות המרובים בעילום שם מסרו על המאורעות היום-יומיים והעלו ברשימותיהם בהיקפם המלא הרב את עיניי הגוף והנפש של אסירי הגיטאות. כן מצויים בארכיון כרוניקות מאת הרב הוברבנד, פרץ אופוצ'ינסקי, מרדכי שווארצבארט, ש. שיינקינדר, ועוד.

לציון מיוחד ראויים חיבוריהם ומסותיהם של יהושע פרלה, יהודה פלד, פרץ אופוצ'ינסקי, לייב גולדין, יצחק באנשטיין ואחרים, אשר נותנים תמונה מחרידה על הרעב העושה שמות בגיטו; הם מעלים שורה שלמה של דמויות, חודרים עמוק לגשמותיהן ומעוררים את הבעיות העיקריות של המציאות בגיטו.

לאחר שנתיים של עבודה מאומצת, כאשר תילי החומר נתרבו, צץ הרעיון אצל רינגלבלום ועמיתיו — לתת תיאור כולל ומקיף על מציאות הגיטו וכן לעבור מרישום מקוטע שוטף — לסיסטמטיזציה והכללה. הם הגיעו למסקנה כי, אם טרם הגיעה השעה לעשיית סינתזה, הרי מחובתם לסכם סיכומים של תהליכים מסוימים של כל התופעות החשובות בחיים היהודיים. תוכנית זו כונתה בשם "שנתיים וחצי", ותוכנה עבודה קולקטיבית, אשר תקיף ותמצה את הניסיון של שנתיים ומחצית השנה של חיי הגיטו. ראשי "עונג שבת" דנו בתוכנית זו על פרטיה במגמה לתת יריעה שלמה של קורות התקופה ואם אין התמונה יכולה להיות מושלמת, מפני שלא עמדו לרשות חוקרי "עונג שבת" כל המקורות התיעודיים הדרושים, בעיקר התעודות הגרמניות, הרי יש לעבודתם היתרון שהיא נעשית ממש בימים ההם, על-ידי אנשים שתזוים את ההיסטוריה מבשרם — עבודת מחקר כזאת סופה שאין היא מתיישנת לעולם ואינה מאבדת את ערכה הדוקומנטרי.

עבודה קולקטיבית זו שהחלה בראשית 1942, נתחלקה ל-4 מדורים: כללי, משקי, מדור לתרבות (נערך לתוכנית זו שאלון מיוחד על חייהם ויצירתם של פעילי התרבות היהודית בימי המלחמה), מדע, ספרות ואמנות ומדור מוקדש לעזרה סוציאלית. לביצוע התוכנית צורפו כוחות עזרה חדשים, אנשי מקצוע בתחומים שונים של החיים. העבודה מכוונת היתה לשיעור של למעלה מ-100 גליונות דפוס ונועדה להוות חומר בשביל הנושאים הבאים: המשטרה היהודית, שחיתות וקלקול המידות בגיטו, החיים הציבוריים, מוסדות החינוך וחייה הדת. יתר הנושאים נועדו להקיף את כל התחומים ואת התופעות החשובות ביותר שבחיי היהודים: המצב המשפטי, התנאים הכלכליים, תמורות סטרוקטוראליות, תפקידם של היודנראט והמשטרה היהודית, עסקי הברחה, מחנות עבודה, יחסים בין פולנים ויהודים, יחסם של הגרמנים ליהודים, שאלות תזונה ובריאות וכו'.

מחברים רבים כבר התקדמו בחיבוריהם: כל אחד מן המשתתפים חייב היה

למסור לארכיון את חומר ההכנה, פרי עבודתו. כך, למשל, צריך היה מחבר החיבור הכולל על הנוער, למסור את הביוגרפיות של עולי-ימים, שעל יסודן עמד לכתוב את עבודתו, כך נצטבר בידי הארכיון חומר רב-עניין מתחומים שונים על המציאות היהודית בימי המלחמה. ברם, בזמן שעבודה זו של "שנתיים ומחצה" עמדה ליהפך לעבודה של "שלוש שנים", ירד אסון חדש על ראשיהם של יהודי ורשה — ה"אקציה". ואז הוחל באיסוף חומר על טרבלינקה, על סמך עבודתם של יחידים שהצליחו להימלט משם ועל סמך סיפוריהם של חוזרים ממחנות שונים בערי-השדה. נעשה ניסיון לקבל תמונה בערים אלה בימי העקירה במגמה ששום עובדה מחיי היהודים בימי המלחמה לא תישאר גנוזה מעיני העולם.

בסיכומו של דבר, מהווה ארכיון "עונג-שבת" (ארכיון רינגלבלום) אוצר בלום לתיעוד תולדות התקופה. מרובים ומגוונים הם התחומים שהקיפה העבודה של "עונג שבת" ואי-אפשר לפרט את כולם. "מרובים הם ומגוונים כעצם החיים שלנו, רבי-הדמויות", כתב רינגלבלום. ניתן לומר כי אין אף תופעה חשובה בחיי היהודים בימי המלחמה, אשר לא נשתקפה בחומר שנאגר על-ידי רינגלבלום ועמיתיו, ואין לך אף שטח או אספקט מחיי היהודים, ובפרט מחיי יהודי פולין — שלא היה לנושא ב"עונג שבת", כי "עונג שבת" לא היה רק מרכז לתיעוד, אלא גם מכון שניהל בחשאי פעילות מחקר מסועפת.

גדול ערכן של היצירות שנתחברו בגיטו, לא רק משום שיש בהן גילוי הכוח הנפשי שביהודי וגילוי חיוניות הטמונה בעם. יצירות אלה הן אחד מגילויי העמידה הרוחנית של הגידונים למוות וביטוי לחוש ההיסטורי המפותח שלהם. הן מגלות פרשיות שלמות של ההיסטוריה הפנימית של הגיטאות. בהעדר חומר זה היה נשכח זכר קהילות רבות, שאודותיהן לא מצויים מסמכים כלשהם. גדול לאין ערוך היא חשיבותם של גנוי הארכיון המחתרתי לחקר הגיטו, כי יש בהם כדי לשקף שיקוף מלא את המאורעות על פרטיהם ועל הרקע שלהם, החוויות האישיות, ולהסיר את הלוט שבו היתה עטופה פעולת ההשמדה. הודות לד"ר רינגלבלום הרוח החיה של הארכיון המחתרתי, שהיה משכמו ומעלה במקצועו, בכושר עבודתו וביכולתו הארגונית, הושם הדגש בעבודות מחקר של "עונג שבת" לא על מגילת העינויים ומלאכת-ההשמד, כי אם בעיקר על חיי היהודים בתנאים של סכנת ההשמדה, ובראש ובראשונה על מאמצי התנגדות וגילויי המאבק של היהודים נגד הצורך.

זאת ועוד: רינגלבלום הפך את מפעלו למכשיר יעיל בידי המחתרת, הוא ראה בו אחת הזרועות של תנועת המרי היהודית וראוי לציין שהועד היהודי הלאומי העביר בימי ההכנות למרד מזוין בגיטו לשלטונות המחתרת הפולנית תוכנית ומפה של המחבואים המשמשים לשמירת הארכיון. למרבה הצער, רק מעט מזער מיצירת "עונג שבת" יצא לאור.

במלאת ארבעים שנה לגילוי החלק הראשון והארי של הארכיון המחתרתי, הופיע ספר מקיף שנועד להציג מבחר נרחב מכל סוגי התיעוד המצוי בארכיון זה, שלא פורסמו עד כה, או פורסמו בקיצורים ובהשמטות מגמתיות, הפוגעים בשלימות המקור. הפריטים שנבחרו כמובהקים ומצטיינים מפאת התוכן והצורה,

תורגמו לאנגלית משפות המקור (בעיקר מידיש ומפולנית ומקצתם מעברית)*. הספר הזה היה צר מלהכיל את כל החומר שתורגם והוא יוצג בהרחבה בכרכים הבאים בסידרה המתוכננת במפעל הכולל.

במקביל אנו עובדים זה זמן רב ביחד עם בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון על הכנת הוצאה אקדמית, מלאה ושלמה, של יומנו וכתביו של עמנואל רינגלבלום שנכתבו בעצם ימי המלחמה, עד ימיו האחרונים (בגיטו ובצד הארי).

כן יפורסם בקרוב, על-ידי "ידי-ושם", הכרך הרביעי של "עיתונות המחתרת היהודית בורשה" ונעשים מאמצים להוציא את תיעוד יקר ערך זה בראש ובראשונה בתרגום לאנגלית.

תודות למענק שקיבלנו מידינו המסור העו"ד אירוויין שרמר, אנו מכינים לדפוס, בתרגום לאנגלית, את יומניו וכתביו הבלתי ידועים מהשנים 1940—1943 של הסופר והעיתונאי פרץ אופוצ'ינסקי, מהסופרים הפוריים ביותר בגיטו, וממשתתפיו הקבועים והכי חרוצים של הארכיון המחתרתי. כן נעשים הכנות לפרסום מבחר יצירות ספרות בידיש שנמצא בשני החלקים של "עונג שבת". הוצאת ספר זה נתאפשרה על-ידי מענק שנתקבל מאחיה של המחנכת גניה סילקס ז"ל.

במפעל הכולל מתוכננים כרכים על בעיות כלכליות (כולל הפעלת התעשייה במחתרת) ודרכי ההתנגדות הכלכלית, על בעיות תרבות, חינוך ולימודים חשאיים. כן יש להוציא את המונוגרפיות של יישובים יהודיים שהוגלו והוכחדו ושל מחנות עבודה (עינויים) בשנים 1940—1942, שבהם מצאו את מותם אלפי בני נוער יהודים. כמו-כן ראויים לפרסום המונוגרפיות של ועדי הבתים בורשה ותיאורים מקיפים של מאורעות בחדים חשובים ביישובים שונים, ובמקום הראשון בורשה עצמה ועוד.

בכך נקיים את צוואתו של רינגלבלום שלאחר המלחמה. יש צורך "להחיש ככל האפשר" את פרסומו של החומר שנאסף ביגיעה, במסירות ובחירוף נפש.

To Live with Honor and Die with Honor...! Selected Documents from *
Warsaw Ghetto Underground Archives "O.S." [Oneg Shabaath], edited and
annotated by Joseph Kermish, Yad Vashem, Jerusalem, 1986, XLIV + 790 pp.

בימי שואה

אלפרד קופמן

מחנה וסטרבורק בהולנד

הנאצים פעלו על-פי תוכנית ברורה לכל פרטיה בביצוע החיסול של יהדות אירופה; המכונה "הפתרון הסופי": בידוד, גירוש, השמדה. בהולנד הושלם השלב הראשון של ההשמדה — בידודם החברתי והכלכלי של היהודים — בחודש יולי, שנת 1942.

בד בבד הוחל, ככל הנראה, בהכנות להפעלת השלב השני — הגירוש. במכתבו להימלר מ-10 בספטמבר, 1942 הודיע אלבין ראוטר, "גנראל-קומיסאר" של המשטרה ושל שירותי הביטחון בהולנד הכבושה, שהוא מקווה להשלים את הקמתם של שני מחנות המעבר עד אוקטובר של אותה השנה. באחד מהם, וסטרבורק, "שוכנו" כבר מספר מגורשים. השני, Voght נמצא עדיין בשלבי בנייה ב-S'Hertogenbusch.

שני המחנות יהיו, ככל הנראה, מסוגלים לקלוט 40,000 אסירים ו"כל מי שנראה כשייך רשמית או בלתי רשמית ליהדות, מכל מקום שהוא, יוכל להיכלא בהם אחרי ה-15 באוקטובר, 1942."

ב"דיווח על מהלך העניינים", שנכתב שבועיים לאחר מכן, מסר ראוטר לממונים עליו בברלין ש-20,000 יהודים כבר "שולחו לאושוויץ" מן הנידרלאנדים ואת 120,000 הנותרים "מכינים לנסיעה". 50,000 מהם יילכדו במצוד ב-2 באוקטובר, 1942, ב"פעולת בוק אחת" ויצופפו "באותם שני המחנות שנועדו ליהודים, והושלמו לאחרונה" — בוסטרבורק וב-Vught. השאר, היינו — כל יהודי שיימצא בכל מקום בהולנד — ישלחו לשם במהירות האפשרית, בהתאם לאמצעים שיעמדו לרשותנו.

לפי נימת המכתבים מניח הילברג, שראוטר ציפה לכך שיוכל להיפטר מיהודי הולנד ביעילות ובמהירות באמצעות סידרה של "פעולות מצוד המוניות ומשתקות". אם אומנם זאת היתה כוונתו של ראוטר, צפויה היתה לו אכזבה. אומנם היהודים

1. הרטנספורט הראשון עם 1137 יהודים יצא מוסטרבורק לאושוויץ ב-15 ביולי 1942.

מעטים מאוד נותרו בחיים בנידולאנדים לאחר המשלוח האחרון שעזב את וסטרבורק בדרכו למחנות המוות, אולם הפעולות נמשכו למעלה משנתיים, ועד שהושלמו הפכו המחנות וסטרבורק ו-Vught לחלק בלתי נפרד ממכונת ההשמדה הנאצית.

מקומו של מחנה וסטרבורק בשואת יהודי הולנד

למעלה מ-100,000 יהודים, גברים, נשים וילדים, עברו דרך מחנה המעבר המשטרתי וסטרבורק ולעולם לא שבו משם. היו כאלה ששהו שם רק שעות או ימים והיו ששהו חודשים או שנים, רובם הוחזקו במחנה תקופה קצרה של מספר ימים או מספר שבועות.

המתח בקרב אוכלוסיית המחנה היה חריף וגלוי לעין, כי בעלי השקפות שונות ואנשים בני שכבות חברתיות שונות הוכרחו לחיות בכפיפה אחת. החמור מכל הניגודים במחנה היה בין מספרם הגדול של יהודי הולנד שנחשבו כ"חומר למשלוח" לבין בעלי התפקידים, רובם יהודים יוצאי גרמניה, שהתבצרו היטב בהנהגת המחנה.

שנאתם של רוב יהודי הולנד כלפי יהודי גרמניה היתה תופעה ידועה. פרטים על כך נמצאים בשפע בעדות ובספרות. הדיעה הרווחת בקרב יהודי הולנד היתה שפרט למעטים, רוב הפליטים הגרמנים היו מושחתים, חצופים ואכזריים. איבה זו נבעה מן המרירות והעלבון שחשו יהודי גרמניה, כלפי יהודי הולנד. אם כי אין על כך הוכחות בדוקות. מנהיגות המחנה היהודי היתה מורכבת כמעט כולה מאנשים, שלטענתם, סבלו מיחס גרוע ומהזנחה כאשר נעצרו, כפליטים, על ידי השלטונות ההולנדים למרות שאפשר היה למנוע מצב זה אלמלא התייחסו אליהם יהודי הולנד באדישות ובלא-אכפתיות. איבה זו בין יהודי הולנד לבין יהודי גרמניה השפיעה במידה ניכרת על האווירה ועל אורח החיים בוסטרבורק.

בין השנים 1933—1935 הותר ל-5,000 פליטים יהודים מגרמניה להיכנס להולנד. על-פי הסדר עם יהודי הולנד הם היו אמורים לדאוג לרווחתם. עם פרוסום חוקי נירנברג, בשנת 1935, בא גל חדש של יהודי גרמניה שביקשו מקלט בארצות השפלה. בסוף חודש נובמבר השתדלו, כפי שמשערים, כ-40,000—50,000 יהודים להשיג היתרי כניסה להולנד. לאחר אישור כניסתם של 7,000 מהם, החליטה ממשלת הולנד ב-17 בדצמבר, 1938, לסגור את גבולה בפני המשך ההגירה. עמדות חשאיות שהוקמו לאורך הגבול כדי להבריח פליטים מגרמניה, איפשרו למעלה משבע-מאות יהודים להיכנס להולנד באורח בלתי חוקי. בחודשי נובמבר-דצמבר, לעיתים תוך הסכמה שבשתיקה מצד השומרים משני עברי הגבול.

ב-15 בדצמבר, 1938, הודיעה ממשלת הולנד שכל הפליטים, גם החוקיים וגם הבלתי חוקיים, שהגיעו להולנד אחרי ה-10 בנובמבר 1938, ירוכזו במחנות מיוחדים. לדעתו של כהן, טופלו בדרך זו רק אחוז קטן של פליטים. אלה מהם שנותרו עדיין ביולי 1940 במחנות השונים, הועברו, כקבוצה, למחנה המרכזי

החדש לפליטים שהוקם בוֹסטרבורק.

ב־9 באפריל, 1939 החליטה ממשלת הולנד, ברוב זעום, להקים מחנה מרכזי אחד בשביל פליטי־יהודים שבאו מגרמניה, כ־1,500 מהם היו עצורים במחנות שונים.

ב־9 באוקטובר, 1939 הגיעו עשרים ושניים העצורים הראשונים למחנה המרכזי, שנקרא לפי ה"גאמאאנטה" שבה הוקם — וסטרבורק. חמישה ימים לאחר מכן, ב־14 באוקטובר, הופיע ב"דה טלגראף" מאמר מאויר המקדם בברכה את פני "החלוצים". בשתי עמודות תיאר הכתב בפרוזה כמעט לירית את האידיליה של קהילה המוקמת בתוך השממה. היא תוכל, במרוצת הזמן, לספק את צרכיהם של 3,000 בני־אדם, באווירה כפרית מקסימה עם "חלונות קטנים ונחמדים" ועליהם "וילונות פרחוניים". איש לא העלה אז על דעתו, שמראה מלבב זה יהפך במציאות ל"לאגר־וסטרבורק" שיהיה תחנת המעבר המוסווית לתאי הגאזים באושוויץ ובסוביבור.

אוכלוסיית וסטרבורק גדלה בהדרגה. לכל משפחה ניתן בית קטן, בן שניים או שלושה חדרים. הבודדים קיבלו יחידת דיור בת חדר אחד או שוכנו בצריפי־עץ. רשיונות יציאה ניתנו להם בלי קושי ומבחינת הנוחות החומרית לא היתה לעצורים, לדעתו של כהן, "סיבה להתלונן". לדבריו, היו התנאים בוֹסטרבורק טובים מאלה ששררו במחנות דומים בכלגיה ובצרפת, אפילו מאלה שבמיתקן הצבאי, בקרבת אמסטרדם, שבו ביקר.

במאי 1940 נמצאו בוֹסטרבורק כ־750 פליטים. ב־16 ביולי, 1940, הועבר הפיקוח על המחנה מסמכותו של המשרד לענייני פנים — למשרד המשפטים. באותו חודש קבע את מושבו במחנה קצין משטרת הביטחון. אף־על־פי שהמפקד ההולנדי, קפטן שול, נשאר עוד זמן מה במחנה, עברה, למעשה השליטה לידי הנאצים. נמתחו גדרות־תיל ופלוגה של אנשי S.S. הולנדיים איישה את מגדלי השמירה. מחנה וסטרבורק הפך ל"לאגר־וסטרבורק".

בהתאם לקריטריונים שקבעו התיאורטיקנים הנאצים של תורת הגזע, "היו בארצות השפלה 140,000 יהודים". 100,000 מהם עברו דרך מחנה וסטרבורק. "על פי קניי־המידה ההולנדיים לא נחשבו רבים מהם ליהודים... מכיוון שנטבלו לנצרות". היו ביניהם יהודים שקיבלו את הדת הנוצרית עוד בימים שלפני המלחמה מתוך הכרה. אחרים התנצרו מטעמי כדאיות, כי האמינו שבכך יינצלו מגירוש לפולין. אחרים רכשו לעצמם תעודות טבילה מזויפות, אך לא חשבו את עצמם לנוצרים.

לדבריו של קורט שלזינגר, מנהלה הראשי של האדמיניסטרציה היהודית במחנה, יזמו הפליטים עצמם את ניהול ענייניהם בוֹסטרבורק. היה זה, לדבריו, הרע במיעוטו. האלטרנטיבה היתה מסירת הפיקוח לידיים לא־יהודיות לכן העדיפו "לנהל את ענייניהם" כל עוד הדבר אפשרי. כאשר הועבר הפיקוח על המחנה לידי הנאצים, ביולי 1942, הם התרשמו כנראה מן היעילות ומכושרה של מנהיגות יהודי גרמניה והחליטו להשאירה על כנה.

ה"נכבדים", בהנהגתו של קורט שלזינגר, ייצגו את האליטה, את ה"אריסטו־קרטיה". היתה זו אוליגרכיה בעלת עוצמה רבה מורכבת, כמעט במלואה, מהפליטים הגרמנים שהיו במחנה עוד לפני יולי 1942. אחד התפקידים היה

עריכת הרשימה של אלה שנועדו למשלוח השבועי. בדרך-כלל רמו גאמאקר, מפקד המחנה, כמה יהודים דרושים לו באותו השבוע. ניתן אפוא לומר שהיתה בידיהם השליטה על החיים ועל המוות. עקב כך השתדלו הכל "להחניף להם, לשחד אותם, קינאו בהם ותיעבו אותם".

היה זה, ככל הנראה, "חוק בלתי-כתוב" שאין לצרף אל "הנכבדים" אדם מבחוץ כחבר "במועדון האקסקלוסיבי", כי על-ידי כך היתה נוצרת תהרות שפירושה סיכון מעמדם הם. המנהיגות, מורכבת מיהודי גרמניה, התנגדה במיוחד לקבלת פקידים של המועצה היהודית לתוך שורותיה. הנימוק לכך היה היחס "המביש" שזכו בו לטענתם, מצידו של "הועד היהודי לטיפול בפליטים". "כעת הגיע תורם". ייתכן בהחלט שכמה "נכבדים" שמרו בלבם טינה לאלה ששימשו בעבר ב"ועד לפליטים". אבל, לפי דעתו של אוטטנשטיין, הסיבה האמיתית היתה הפחד שהמועצה היהודית תצליח להשפיע על גאמאקר ובבוא העת תעבור המנהיגות לידיה. אוּבדן השלטון משמעו — אוּבדן הביטחון והתוצאה — גירוש. המעמד השני במעלה במחנה היה זה של מנהלי הקבוצות, של בעלי מלאכה ופעילים מוכשרים, של שומרי הסדר² ושל כל אלה ש"ספארה" שלהם היה טוב למדי כגון בארנאוולדר או היהודים שהתנצרו.

הקבוצה השלישית ובה רוב יהודי הולנד, היתה זו של "מוכי הגורל" בוסטרבורק: הם שימשו כחומר למשלוח. להם לא היה "ספארה" ולא היתה להם כמעט שום תקווה להימלט מן הגירוש. קבוצה שלישית זו לא היתה סטטית לחלוטין. היתה קיימת אפשרות לעבור מהדרגה החברתית הנחותה ביותר לזו שמעליה אם הצליח האיש להשיג "ספארה" בעוד מועד או, אם היו כישורים שבאותה שעה היו מבוקשים. אשה שהיתה מוכנה "למכור את חסדיה" או אדם שעלה בידו להשיג פרוטקציה גם הם יכלו לעלות בדרגה.

תנאי החיים במחנה

בהולנד, הארץ בעלת צפיפות האוכלוסיה הגבוהה ביותר באירופה, לא קיימים איזורים לא-מאוכלסים או כאלה שאינם ראויים למגורים. אף-על-פי-כן ישנם גם מקומות נידחים וכאלה שהם מפגע תברואתי. הגרועים ביותר נמצאים במחוז דראנטה ודווקא שם, בתוך השטח החשוף של שדות בור, הקימה ממשלת הולנד את המחנה המרכזי לפליטים — וסטרבורק.

המחנה המקורי של המרכז לפליטים כלל בתחילה מספר צריפי-עץ. הדירות השמורות למשפחות היו בנות שניים או שלושה חדרים, מטבח ובו ברו מיס, בית שימוש וארון בגדים קטן. לרובם היתה גם גינה קטנה. הפליטים הבחורים סודרו בבקתות או ביחידות בנות חדר אחד, מטבח ושירותים. בדרך-כלל גרו שניים עד עשרה בני-אדם בבית אחד.

המצוקה האמיתית החלה בביתנים הטוריים הגדולים, שנבנו בחיפזון, שהיו באורך של כ-100 מ', רוחב — כ-10 מ' וגובה כ-5—6 מ'. משני הצדדים לכל

2. "Ordedienst" — שירות מיוחד ששימש ככוח משטרה בתוך המחנה.

אורך הבניין, עמדו דרגשי-מתכת בעלי שלוש קומות. המרחק בין כל מסגרת של מיטה לא עלה על חצי מטר. להלכה, היו צריכים להימצא בכל מיטה — מזרן-קש ולפחות שמיכה אחת, אך למעשה חסרים היו במיטות רבות. העציר נאלץ לשכב על פסי המתכת כשהוא לבוש בגדים. אחד העצירים קבל על כך שנאלץ לחכות כמעט שבוע עד שיצא המשלוח ורק אז יכול היה לקחת "מזרן רקוב ומצחין מן המיטה שנתפנתה".

בעיה לא קלה היתה כיצד לטפס למעלה כשהמיטה שנפלה בחלקך נמצאה דווקא שם. הדרגשים, עשויים ממתכת רכה "רעדו" עם כל תנועה ולו הקלה ביותר "כאוניה על פני הים". תמיד נמצא מישהו שהשתעל ובמשך כל הלילה נשמעו "חריקות וריטונים". מכניקוס ראה במיטות אלה סמל של המחנה כולו: "אנחנו נמצאים במסע, באוניה חורקת המיטלטלת בים גועש". לא הוקצה מקום להגית בו בגדים וחפצים. בין הדרגשים נדחסו פה ושם שולחנות וספסלי עץ בלתי מהוקצעים. אלה היו "מקומות האכילה". הם נועדו לשמונה אנשים אבל תמיד הצטופפו עליהם שנים-עשר "סועדים" או יותר. לעיתים קרובות, כאשר התמלאו הביתנים, שימשו השולחנות כמיטות. הביתנים היו מלוכלכים ומזוהמים. כך, למשל, בביתן 83 מתוך עשרים וארבעה חלונות, שבעה-עשר היו שבורים. מכניקוס תיאר את הביתן שלו לאחר שנוקה בבוקר: "אנחנו נכנסים לחדר נקי בנעליים מכוסות לכלוך". לא בכל הביתנים היתה תאורה חשמלית. בכל ביתן היו שני תנורים "שלא סיפקו הרבה חום". היו שמועות שגם התנורים וגם הדרגשים, "נסחבו" מקו מאזינו.

אגף אחד של הביתן נועד לגשים וילדים, והאחר לגברים. במרכזו, בשטח המהווה מעין מחיצה בין חדרי השינה, היה מקום למטבח משותף. כמובן, שום דבר לא נתבשל בו, אבל הובאו לשם הדוודים מן המטבח המרכזי לחלוקת המזון. המטבח מילא גם תפקיד של בית-כנסת משותף. המתפללים התכנסו שם לתפילת שחרית וערבית. בקצה הביתן היו "מקומות רחצה פרימיטיביים". בתי השימוש נמצאו מחוץ לביתנים. ידוע לנו כי למעלה מ-1,000 בני-אדם נדחסו בעת ובעונה אחת לביתן כזה ולא אחת נאלצו שלושה אנשים להתחלק במיטה אחת.

כל מי שהגיע למחנה פנה לשולחן הקבלה כדי להירשם ולמלא כרטיסים ושאלונים רבים. משם עבר ל"משרד החלוקה המרכזי". כאן, בין השאר, כדי למסור את תעודת הזהות שלו. אחר-כך בא אל "משרד-הרשימות", שבו נשאל שאלות נוספות. משם עבר ל"משרד הרווחה והמגורים" ו"אגטראג-שטללה". שוב הופגו בשאלות אינוסופיות. כל זה התנהל בשפה "גרמנית או הולנדית עילגת". לבסוף הובל למקום ההסגר לשם חיטוי נגד "כינמת". "הדבר הסתכם בשעות של המתנה עד ש"החדש" היה רשאי ליפול על מיטתו באפיסת כוחות". צוות של אנשי שירות-הסדר הוא שקיבל את פני "החומר למשלוח" שהגיע, והוא שליווה אותם בשלבים השונים של תהליך ההרשמה עד לביתן שנועד לשמש להם כמקום מגורים. ייתכן שאיש שירות זה או אחר היה מנסה לעזור להם, לו היה בטוח שאין עוקבים אחריו, אבל רוב אנשי השירות סיגלו לעצמם את השיטות של "אדוניהם" הנאצים. נהגו בחוצפה, חירפו וגידפו ולמרות העובדה שמעל לסמל של "אורדנונג דינסט" נשאו מגן דוד צהוב, לא היססו

להשתמש באלימות כלפי היהודים, בני עמם.
מכניקוס טען שחלק מאנשי שירות הסדר, גם הגרמנים וגם ההולנדים —
"גויסו משולי החברה היהודית והיו גסים, המוניים, חסרי רגשות אנושיים ורחמים.
מטרות חייהם היו השגת סיגריות וכיבושים קלים של נשים. בהתנהגותם הבלתי
הולמת חיקו את עמיתיהם הגרמנים שהיו נדיבים במכות אגרוף ובבעיטות
מגפיהם. בעיני היהודים במחנה הם היו ס.ס. יהודים והכל שנאו אותם כמו מגיפה...
בזכרונה של אתי היללסום נחרט במיוחד היום שבו הגיעו למחנה "היהודים-
הקתולים" (או הקתולים-היהודים). הנוזירות והכמרים ענדו מגן דוד על גלימותיהם.
היה ביניהם זוג תאומים "בעלי אותם פני גיטו הכהים והנחמדים ואותו המבט
התמים", ואמרו לגבי היללסום שעוד מעט יגיע הזמן של מיסת הערב. היה
גם כומר, צעיר יחסית, שבמשך חמש-עשרה שנה לא יצא מפתח המנזר וכעת
ראה שוב "את העולם" בפעם הראשונה. הוא סקר בשלווה את המראה שנתגלה
לעיניו. היהודים המעטים שהגיעו באותו משלוח נתקבלו ביחס גרוע ובמכות,
ראשיהם גולחו והם הושיטו ידיים ללחם שלא ניתן להם. אולם הבעת פניו
השלווה והנעימה של הכומר לא השתנתה.

מכניקוס חוזר וקובל על הרעש הבלתי פוסק בביתנים: "בשעה שש מתחילה
כבר התהלוכה. זוהי ערבוביה של שלוש-מאות גברים הגוררים בכבדות את
רגליהם ומנומנמים למחצה פונים אל חדר הרחצה. הם נדחקים אל הברו שמעל
לכיור הנמוך כדי להתגלח ולהתרחץ. אין מקום לתליית הבגדים והמגבות. הרצפה
מלוכלכת, מכוסה בוץ ושלוליות מים. פורצות קטטות."

פטרותים חסרי טעם ותוכן נמשכו עד אין קץ. מדי פעם פרצו מריבות
קולניות, בדרך-כלל על דברים של מה בכך. קללות הוטחו על ראשי הילדים
של השכנות בגלל התרוצצותם הפראית. אולם בעיית הבעיות היתה, לדעת
מכניקוס, העובדה ש"אי אפשר היה למצוא פינה שקטה או מקום שבו יכול
האדם להיות עם עצמו." האנשים לא יכלו לברוח איש מרעהו, כאילו "נקשרו
זה לזה בשלשלאות בידיהם וברגליהם." ביומנו הוא רשם שפגש "גברת קשישה
תרבותית ומשכילה מאוד" והיא אמרה לו שהיתה ממש מאושרת כאשר שהתה
בתחנת ההסגר.

גברת אשר פינקהוף מתארת את תחושתה של נערה רגישה וביישנית
שפתאום נקלעה ל"גיהינום" של ביתן כזה. הזעזוע הראשון היה הכורח "לשכב
במיטה עם נשים זרות לחלוטין". פחד אחז בה למראה הביתן עצמו והפחד
גבר כאשר אשה רגונית דחפה אותה ממקומה בתור לרחצה. בושה-כיסתה
את פניה למראה הנשים הערומות בחדר הרחצה. לבסוף למדה להשלים עם
המצב. היא התרחצה והתלבשה בלי להביט סביבה. די היה לה בידיעה שהנשים
נמצאות שם. הגרוע מכל היה בית השימוש. היא חשבה שלעולם לא תתרגל
למחשבה שעליה לשבת שם יחד עם נשים אחרות. הצחנה היתה מבחילה וגרמה
לה להקיא. פעם ישבה על ידה אשה שהרגישה כמוה ופנתה בקריאה לאלוהים
שיהיה עד לתיעוב זה ויעניש את הפושעים. הנערה תמהה כיצד ייתכן לפנות
לאלוהים כשרק וילון קלוע מפריד בינן לבין בית-השימוש לגברים וקולות צחוקם
מגיעים אליהן. "הייתכן שאלוהים נמצא במקום מביש זה?"
מובן מאליו שלא כל העצירים סבלו מקשיי הסתגלות לחיי המחנה. מכניקוס

מתאר, למשל, "פלישה של יהודי תורכיה, ספרד, רומניה, איטליה ודרום-אמריקה שהגיעו מאמסטרדם: בבת-אחת קיבל הביתן צורה קוסמופוליטית. התורכים והספרדים צפצפו כמו אנקורים בקול רם ובמהירות כל אחד בלשונו המשופעת בריש מתגלגלת. הם שוחחו עם יהודי הולנד או בספרדית או בצרפתית בהטעמה משונה. לקבוצות אלה לא היה שום קושי להסתגל להולנדים, למחנה או לזולתם. הדברים אמורים בפרט לגבי התורכים. המושבה התורכית הקטנה, ההורים וילדיהם, תפסו את מקומם סמוך למיטתי. את כל שעות היום בילו סביב התנור וכבשו אותו לעצמם. התעניינו במיוחד במה שמתבשל בסירים של אנשים אחרים. היו אדיבים מאוד ולהוטים להושיט עזרה. ילדיהם פטפטו בעליצות בתערובת של תורכית והולנדית והיו עירניים, זריזים ויפים כמו פרחים.

מתרונות מינית ושחיתות מוסרית

אבאל הרצברג, וגם רושמי כרוניקות אחרים של אותה תקופה, הוקיעו את שהתרחש במחנה. וכך הוא כותב: "בוסטרבורק נהגו האנשים להזדווג בחושניות שלוחת רסן." כותב אחר, ששמו אינו ידוע, המצוטט על-ידי פראסר, כתב שהעצירים "חיו בפריצות מוחלטת... ומועטים היו הזוגות הנשואים שלא חיו בניאוף. היתה זו תוצאה בלתי נמנעת של אוירת המחנה הטעונה תאוה מינית." מכניקוס, המגלה ביומנו הבנה עמוקה ורחמים לחולשותיהם של בני-אדם אינו מנסה להסתיר את שאט הנפש לגבי התנהגותם של עצירים כה רבים בתחום המין: "בקצה המחנה נמצאת גינת-ירק קטנה. היא מזובלת בצואת אדם. הדבר מעורר בחילה וכן גם האנשים. נשימתם מעלה ריח רע ולשונם טבולה בטומאה מינית שאותה הם מפרישים בלי הרף. נערה או אשה העוברת על ידם הופכת מיד מטרה לבדיחות גסות. כל הערה מנוצלת לבדיחות על נושא המין." ביום שני, 13 בספטמבר, 1943, הוא פותח בזה הלשון: "חשתי גועל נפש כאשר ביקרתי אתמול בביתן העונשין. בחדר הרחצה רקדו גברים עם נערות צעירות פוקסטרוט וריקודים אחרים ומישהו ליווה אותם בתיפוף על גבי דלי הפוך. כולם הזיעו בחום ששרר בביתן. היה זה מראה בלתי מכובד. ביתן העונשין הפך לאחרונה למאורת מעשים רעים. רבים הם הגברים והנשים חסרי מעצורים מוסריים."

מישהו אחר רשם: "מגע פעיל מתקיים בין גברים לנשים. כל בוקר, כשאני מעיר את הגבר שהוא שכני, אני נתקל באשה הנמצאת איתו, וכך, בלי כל כוונה, אני נעשה עד לפגישתם האינטימית."

מכניקוס מעיר מספר הערות על "גברים ונשים, נערים ונערות" החומקים אל מאחורי השיחים או לפינות האפלות במחנה "שמתעלמים ואינם חושבים על הטרגדיה של המשלוח התלויה מעל לראשיהם." הוא אף מזכיר את "החיזור האל-חוטני" בין אנשי המשמר של ה.ס.ס. ההולנדי ובין הנערות היהודיות הנמצאות במחנה. אחת מהן, "לוטה ו." היא הנערה "שנעצרה לאחרונה, ונכלאה מפני שקשרה קשרים עם אחד השומרים, דבר האסור לחלוטין." רק פעם אחת מתייחס מכניקוס ישירות "למקרים רבים של בגידה בקרב הזוגות הנשואים שבמחנה."

ב־11 באוגוסט 1944 הוא כותב על מספרם של הילדים הנולדים במחנה: "... האשה, השוכבת חולה בדלקת קרום-המוח בביתן 5, ילדה תאומים... באותו זמן ילדה תינוק נערה בת שש-עשרה... המחנה מלא גשים הרות בנות כל הגילים. כנראה באים גברים וגשים במגע קרוב זה עם זה..."

תופעה נוספת שגרמה סבל רב היתה ההמתנה, האינ-סופית, בתור. בדומה למתירנות המינית, ניתן לזקוף אף תופעה זו על חשבון התנאים של עומס-יתר במחנה. העצירים נאלצו לחכות בתור להשגת כל דבר שהיו זקוקים לו, מרגע כניסתם למחנה עד ליום העזיבה.

כהן-רוד מתאר בפרוטרוט כיצד הצליחו עובדי המטבח לתחבל תחבולות ולרמות את העצירים כדי לקצץ את מנות המזון שלהם. בשל רדיפת הבצע שלהם, לא הסתפקו בגזילת המזון בלבד. הם חדרו גם לתחומים אחרים.

גם מכניקוס מאשים את אנשי המטבח ואומר: הבוקר ראיתי אשה, מעובדות המטבח שמילאה את התרמיל שלה בכמות כה גדולה של תפוחי-אדמה מבושלים, שיכלה להשביע עשרה בני-אדם. הדבר חוזר על עצמו במטבח. הגניבות הקטנות מגיעות למימדים גדולים."

רוב העצירים הפכו לקורבנות "הדה-הומניזציה" של תוכנית הנאצים עוד בטרם הגיעו לוסטרבורק. כבר אז נשללו מהם זכויותיהם וכבודם ונגזלו בתיים וכל נכסיהם. בבואם למחנה מצאו את עצמם באווירה של הפקרות ושחיתות. האפשר לשפוט את האנשים האלה באמות-מידה של התנהגות חברתית נורמלית? לאתי היללסום לא היו עוד שום אשליות לגבי כוונותיהם של הגרמנים. "ראינו בעליל לקראת מה הכול מכוון." עקב כך, חיפשה בכל המשלוחים אנשים שתוכל להיות להם לעזר, בעיקר את הקשישים והנכים. היא נזכרה באשה ישישה שבאופן נוגע ללב, חזרה וסיפרה שוב ושוב שהשאירה על מדף-האח את תרופותיה ואת המשקפיים. התוכל לחזור כדי לקחת אותם? היא ביקשה לדעת היכן היא נמצאת ולאן עומדים להסיע אותה. ישישה אחרת שכחה שיניה התותבות "בבית". אשה בת שמונים, שהיללסום באה לבקרה בביתנה, אחזה כה חזק בידה שנדמה היה כי "לעולם לא תוכל לעזובה". היא הביטה בעצב בביתן המלוכלך ואמרה לעלמה היללסום שבביתה גם המדרגות הבהיקו בנקיונם ומעולם לא הניחה את בגדיה מתחת למיטה.

"הנערות הגדולות" טיפלו בתינוקות בבית-הילדים. אבל מי היו "נערות גדולות" אלה? הן בעצמן היו רק ילדות ורק מעטות זכרו את בית הוריהן. רבות היו פליטות משחר ילדותן ודעתן על החיים היתה — "שיש להילחם כדי להתקיים. יש להילחם כדי להיות תמיד ראשון ולקבל יותר מאחרים. יש להילחם כדי לחטוף, לפי יכולתך, מן החברה הרמאית." נערות אלה היו אמורות להעניק לתינוקות חסרי-ישע, טיפול נאות ואהבה, אותה אהבה שהן עצמן לא טעמו את טעמה.

הגברת אשר עבדה זמן קצר בבית הילדים בטרם הועברה לביתן של הנערות הגדולות, לא תשכה לעולם את צעקות הילדים המפוחדים בלילות. היא נזכרת בילדה קטנה שנסוגה לתקופת הניקות, ובילדה אחרת "שלא רצתה לאכול, לחייך או לדבר." היה שם ילד בן שלוש שהוריו הופרדו ממנו בכוח,

לנגד עיניו. הוא לא נתן אמון באיש וחשד בכולם. כל ערב שאל את המטפלת שהשכיבה אותו לישון אם גם מחור תבוא ותהיה "הודוה" שלו. גברת אשר נזכרת בילדה קטנה שקראה בלי הרף לאמה ולאחותה וכן בילד שהובא במצב של גסיסה. "האפשרי הדבר" — היא שואלת — "שילד קטן עלול למות משרון-לב?" ואומנם, תמותת הילדים במחנה היתה גבוהה מאוד. ב-7 ביוני, 1943 רשם מכניקוס ביומנו: "מדי יום נפטר כאן ילד. המחלות השכיחות הן — דלקת הריאות, שנית ומחלות המעיים. התנאים האקלימיים — קשים, סכנת הויהום חמורה והתזונה בלתי מספקת."

כעבור עשרה ימים, ב-17 ביוני כתב: "תמותת הילדים ממשיכה לעורר חרדה. השבוע מתו שני ילדים, בני משפחה אחת, אחד בן שנתיים ואחד בן ארבע. מספר הנפטרים מגיע כעת לחמישה-עשר בכל שבוע."

הילדים הגדולים יותר שוכנו, במה שכונה "מחסה ליתומים". גרו שם ילדים שלא היו להם הורים, או כאלה שהוריהם חיו מחוץ לוסטרבורק. לפעמים היו ההורים וילדיהם מוסתרים במקומות שונים והילד נלקח בעת המצוד. ייתכן שההורים היו בין אלה שכבר "נשלחו" לפולין, אך הצליחו להסתיר את ילדם. הילד ניצל, כדי "להישלח" במועד מאוחר יותר. היו ילדים שעזבו את גרמניה, בגפם, לפני פרוץ המלחמה ולא ידעו כלל אם הוריהם עודם בחיים.

בעיה נוספת שצצה לגבי ילדים רבים היתה שבהיותם במחבוא, שכחו כי הם יהודים. בין "אנשי החסד" שהסתירו אותם היו כאלה שהשתדלו, באופן מודע, להפוך אותם לנוצרים. ילדים אלה התפללו על-פי המסורת הנוצרית כשידיהם צמודות זו לזו, והזכירו כל העת את "אדוננו ישו", את "גואלנו". תפקידם של המורים והמדריכים היה להחזיר אותם לדתם המקורית — בטרם "יישלחו". הגברת אשר שמעה את שיחתן של שתי ילדות שהיססו איך עליהן להתפלל, "האם התפילה העברית או את האחרת." מכיוון שלא הבינו לא את זו אף לא את זו, החליטו לומר את שתיהן.

לימודים ובידור

בוסטרבורק פעלו בית-ספר ושירות רווחה לילד, לגילאי שש עד ארבע-עשרה. לפני חודש יולי, 1942, הקימו פליטי גרמניה, בית-ספר משלהם. שפת ההוראה היתה גרמנית והתלמידים למדו שפות רבות, פרט להולנדית. אחרי שנת 1942 פעלו, למעשה, שלושה בתי-ספר: של הפליטים מגרמניה, של יהודי הולנד ובית-ספר של הכנסייה למומרים.

כיתת בית-הספר שימשה גם כבית-כנסת, בשבתות ובחגים.

בתחתית המבנה החברתי בוסטרבורק היו העצירים שריצו את עונשם על עבירות שונות שעברו. רובם נתפסו כאשר לא ענדו מגן דוד, כשנכנסו לחנות שהכניסה אליה אסורה ליהודים. אחרים נישבו בתוך מחבואם או נתפסו על הפרת העוצר. לחדרי העונשין נשלחו גם העצירים שניסו לברוח או אלה שהפרו את חוקי המשמעת. מכניקוס מוסר "שתינוק בן תשעה חודשים הובא לבית המעצר."

האסירים לבשו תלבושת מיוחדת: סרבלים כחולים וטלאי אדום על הכתף. ראשיהם גולחו.

בביטני העבודה במחנה, ישבו סמוך מאוד אלה לאלה הדיירים הרגילים והגברים והנשים המרצים את עונשם. נקשרו קשרים אישיים כל-כך קרובים שהימנעות משיחה דרשה מאמץ על-אנושי.

גם דרסדן וגם כהן מספרים על בני-אדם "שנתנו סכומי עתק ותכשיטים יקרים כדי לצאת מ"בתי העונשין". כהן טוען שהכיר אישית אדם, ששילם 11,000 גילדרס כשוחזר על שחרורו מן המאסר "ולמחרת נשלח בכל זאת למזרח". האסירים המרצים את עונשם לא הורשו לפגוש עצירים אחרים או לשוחח עימם כאשר עמדו כבר על סף "המשלוח".

אחדים מפקידי המועצה היהודית נשלחו לוֹסטרבורק במשלוח ההמוני הראשון של יהודי הולנד בתחילת יולי, 1942. אחד מיהודי הולנד שכישוריו הארגוניים ושאפתנותו הניבו תוצאות ברוכות, נשלח מיד לטרייזנשטאט, על-פי פקודתו האישית של קורט שלזינגר. יש לציין שהמועצה היהודית קבעה לעצמה מטרה והיא — להציב פקידים משלה במקום ההיררכיה הממוסדת של יהודי גרמניה.

זמן קצר לאחר שפוזרה המועצה היהודית באמסטרדם (ב-5 ביולי, 1943), התחילו חבריה להגיע לוֹסטרבורק עם תרמילי-הגב הרגילים ועם השמיכה הדקה. לפי דבריו של מכניקוס, נראה היה שהעצירים היהודים מהולנד חשו "אותה שמחה לאיד נוכח תבוסתם של אלה", כפי שחשו פליטי גרמניה, שנה קודם לכן, כאשר חברי המועצה הראשונים הגיעו למחנה. הם הגיעו בקצב איטי עד 29 ביולי, 1943, כאשר "החבילה האחרונה" של פקידי המועצה היהודית עברה דרך ביתן הרישום. "הפעם" — כתב מכניקוס — "היה זה מטען ממדרגה ראשונה: היו ביניהם אשר, סלזקר, איטייה, ואן דר לאאן. געדרו עדיין פרופ' כהן ומאיר דה פריז. מפי הצופים הושמעו ביטויי שמחה רבים נוכח מצוקתם. 'סוף סוף הגיע גם תורם!' "

פרופ' כהן הגיע למחרת. הם שוכנו בביתן רגיל "בין אנשים מן השורה, על מזרנים גסים, עם מעט המטען על ידם, מוטרדים על-ידי הפרעושים". פרופ' כהן היה, כנראה, עד להערות העוקצניות שהופנו כלפיו אך לא ניסה כלל להתחמק מן ההמון. הוא עסק בענייניו, ובשעת הצורך עמד בשקט ובסבלנות בתור, כמו כולם. גם אשר וגם כהן נשלחו לטרייזנשטאט וזכו לספר את סיפורם לפני "הועדה להענקת תארי כבוד".

האנשים הקרויים "בארנה-וולדרס" היו-את הקבוצה המיוחסת של יהודים "נכבדים" הודות להגנה מיוחדת שפרש עליהם המזכיר הכללי של המחלקה לענייני פנים, ק. י. פראדריקס. מעצרים נעשה בתנאים של מותרות ממש ב"דה שאפפאלאאר קאסל", בבארנה-וואלד. מספרם היה כ-700 והם נמנו עם האליטה החברתית והאינטלקטואלית של יהדות הולנד: מדענים דגולים, מומחים בתחום הרפואה, כימאים בעלי שם עולמי, גנראל בדימוס בצבא הולנד, 127 משפטנים בכירים, נדבנים, מדינאים וסופרים מפורסמים — אכן, שמנה וסלתה של הקהילה היהודית בהולנד. הם חיו בנחות ובביטחה במסגרת עולמם התרבותי, מבודדים משאר החברה. ואז באה המהלומה. ביום שבו פוזרה המועצה היהודית של אמסטרדם, הופיעו פתאום מספר קצינים גרמנים, מלווים בשומרי ס.ד. ובתבורה

גדולה של אנשי שירות הסדר. הם נכנסו ל"קאסל" והודיעו ל"בארנה-ולדרס" שעליהם לארוז את הפציהם תוך שלושים דקות ולהיות מוכנים לצאת לוסטרבורק. הם הורשו לקחת איתם מטען בהתאם לכוחותיהם.

פרופ' דרסדן שהיה באותה קבוצה תיאר את הלילה הראשון שלהם במחנה. הרכבת הגיעה בשעה 10.00 בלילה. רק בתצות פינוג את מרכז ההסגר והובאו לביתן שהיה שמור לקבוצתם — ביתן 85. הם היו עייפים, רעבים וצמאים. לאחדים היו מזרנים ושמיכות אך לא לכולם. היה אי-סדר איום. אחוזי טירוף, חיפשו את מטענם ואת קרוביהם. תור בלתי נעים התארך ליד השירותים. יותר מאוחר, הביאו מעין "תחליף" של קפה ואז התברר שאין ספלים. את מרק העדשים המימי אי-אפשר היה לאכול כי לא היו לא צלחות ולא כפות...

הבארנה-ולדרס לא זכו לשום יחס מועדף. כמו כל העצירים גם הם "תמרנו" ו"הערימו" כדי לקבל עבודה פחות מפרכת, אך בסופו של דבר נדמה היה שהשלימו עם מעצרים במידה מסוימת של הכנעה סבלנית וטובת-לב.

אף כי נכתב הרבה לעיל על המתירנות המינית ועל ההפקרות ששררו בתחום זה במחנה, אין הדבר חייב לסלף את התמונה בכללותה. ברוב המקרים נותרו הנאמנות והאהבה של המשפחות — עמוקות ויציבות. למשל, בחוגו של כהן-רוד, "כל אחד דאג ליקיריו". אשתו של כהן-רוד שהיה לה "ספארה" בטוה באמסטרדם, רצתה לבוא, מרצונה, לוסטרבורק, כדי להיות בקרבת בעלה. הוא אסר עליה לעשות זאת, אף כי הוא כתב שוב ושוב על געוועזי אליה "המטריפים את דעתו". הרצברג מזכיר מספר אנשים שהצטרפו, מרצונם, למשלוח כדי להיות עם משפחותיהם. פראסר מתאר את המשלוח "המחריד" של למעלה משלוש-מאות נשים וילדים שבאו לוסטרבורק, כדי להצטרף, מרצונם לבעליהם ולאבותיהם.

בידור וטקסים דתיים

היום גם אנשים במחנה שחשו בוסטרבורק תחושת הקלה. קלארה אשר-פינקהוף נזכרת שעם תום תהליך הרישום היתה לה ממש "הרגשה של הקלה ושל שחרור". לא היה בידיה כל רכוש, ולא דברי ערך או כסף, השתחררה מן הדאגה "של השמירה על נכסים או על אובדנם ולא דאגה עוד לפרנסה." גם מכניקוס מציין, שבבואו למחנה לראשונה, נלקח ממנו "הכול" ואז "לא הרגיש שנחוצ לו דבר-מה" ו"טוב היה לו במצב של חוסר כל ושל הסרת המעמסה".

הגברת אשר מעלה אפילו "זכרונות נעימים". היה במחנה כנר דגול שבא "לבית היתומים" וניגן בערב, לפני שהילדים שכבו לישון. נעימים היו הערבים שבילתה בחברתה של קבוצת המוסיקה שלה. אך היו גם בני-אדם שבנסיונות אחרות לא היתה כלל פוגשת כמותם, כגון "הרבי" שלא זכה למעמד רשמי מטעם מועצת הרבנות ההולנדית אבל "יהודי הגיטו, המסכנים, ברכו אותו על פעלו והאלילו אותו". הוא עודד אותם באומרו שבפולין הם יתקרבו "בצעד אחד" לארץ ישראל ובכך יהיו גם קרובים יותר למשיח.

בין התופעות החיוביות של החיים בוסטרבורק ראויה לציון הפעילות התרבותית

והספורטיבית שאורגנה, ברובה, מטעמה של "מחלקת הרווחה". מיטב אנשי הרוח והמדע גויסו למתן הרצאות על נושאים שונים. הגברת היללסום מזכירה את הופעתה של להקת תיאטרון, שהציגה "שקספיר חלש למדי". מכניקוס כותב שבגלל ההסגר שהוכרו במחנה, "הופסקו זמנית כל האסיפות, השיחות, הוויכוחים וכד'". בדצמבר, 1943, אמורה היתה, לדבריו, להתקיים תחרות שחמט בהשתתפותם של שלושים בני-אדם.

אמנות הציור לא נשכחה אף היא, וכפי שמוסר מכניקוס, היה אולפן לציילום שניהלו היהודים. באוגוסט, 1943, "כיבד בנוכחותו" גאמקר את הפתיחה החגיגית של תערוכת הצעצועים ועבודות-עץ מעשי-ידיהם של תלמידי בית הספר. מקהלת ילדים שרה שירים בעברית ובגרמנית לרגל האירוע. כאשר עזב גאמקר את המקום — שרה המקהלה את "התקווה", כמו-כן, נערכו תחרויות ספורט רבות במחנה.

היה גם קאברט במחנה, לדעת פראסר "לא נגזים אם נאמר שהתלבושות, התחכום והביצוע העלו את הקאברט לרמה של בידור הטוב ביותר מסוגו בהולנד. השחקנים שכיכבו במופע זכו לגמול המקובל כלומר — לתנאים משופרים ולדחיית שילוחם למזרח עד להודעה חדשה. כאשר "נשלחו" לבסוף, היה היעד — טרוינישטאט. מושג כלשהו על המאמץ וההוצאות שהיו כרוכות במופעים אלה, נותן הדיווח הבא:

"בשנה הרביעית של המלחמה, כאשר המחסור הורגש בכל התחומים ומיליוני בני-אדם התהלכו קרועים ובלויים, בזמן שתושבי ערים גרמניות רבות נותרו בחוסר כל ומיליונים נשאו את סבלם... הוצג בוסטרבורק מופע שהתפאורה שלו לא היתה מביישת את הבירות הגדולות בעולם. קניינים מיוחדים הורשו לשוט במדינה כדי להשיג בדים יקרים והיו חוזרים כשבדיהם גלילי קטיפה למסכים. הבמה הורחבה והותקנה בה התאורה החדשה ביותר.

אלפי עצירים נהנו מן הבידור שסיפק להם הקאברט. "הכל חזרו על הבדיחות ששמעו, וצלילי המנגינות התנגנו בפי כולם." הכרטיסים היו זולים מאוד. כרטיס עלה 10 סנט בלבד, אבל קשה היה להשיגו. לדברי אוטנשטיין פרצו "לעיתים קרובות" מריבות בגלל חלוקה בלתי צודקת של הכרטיסים. דרסון מגלה שאחותו של ידידו נהגה לרכוש כרטיסים "בשביל הבחורים" מפני "שבחורה יפה השיגה אותם ביתר קלות." מכניקוס מוקיע עקרונית, במרירות, את הרעיון כולו של "קאברט המביא מוסיקה קלילה ושטחית" כדי להסיט את הדעת מן המשלוחים המאקאבריים של ימי שלישי ושואל אם אין זו בושה ליהודים המבקרים בו.

לדעת אוטנשטיין היתה קבוצה קטנה יחסית של אנשים שלא באו לצפות במופע משיקולים עקרוניים או כדי למחות. הוא מספר על "אדם רציני שבמשך חודשים עמד בסירובו, אבל בראותו את בני המשפחה השרויים בעצב ובדיכאון בא איתם, לבסוף, למופע. הוא הסביר זאת בכך, שאדם נורמלי אינו יכול לשאת מידה כה גדושה של צער ושל מעשי רשע."

אלה מבין יהודי גרמניה שלא רצו לבוא למופעים עשו כן, מפני שלא יכלו להסתגל לבידור עם מוסיקה קלה מזה, ולטרגדיה המחרידה של המשלוחים — מזה. יהודי הולנד שהחרימו את המופע, עשו כן מפני "שלא יכלו להינות בשעה

שנשותיהם, או בעליהן וילדיהם חרדו לגורלם, שרויים בצער ובחוסר כל.³ בין התופעות "החייביות" ראוי לכלול את הבריחות מוסטרבורק, בין את אלה שהצליחו ובין את אלה שנכשלו. לאמיתו של דבר, נסיונות הבריחה היו יחסית מעטים,⁴ ולא כולם יוכלו להיחשב כ"חייביים" במובן הרגיל של המלה. אבל, גם אם — נבעו מפחד, מבהלה או מיאוש מחד גיסא, או מאומץ לב, גאווה ונחיצות, מאידך גיסא — לכולם היה מכנה משותף והוא — הסירוב ללכת "כצאן לטבח".

נער "אחוז פחד" ניסה להימלט בלילה, לפני שאמור היה "להישלח". המפקד איים שאם הנער לא יימצא יישלחו חמישים איש במקומו. "חבריו היהודים חיפשו אחריו עד שמצאו אותו בפינת אחד הביתנים העזובים. חמישים בני הערובה נשלחו למרות זאת. "באופן כזה הלכו אחריו למוות רבים מחבריו, חמישים קורבנות, כתוצאה מרגע של טירוף הדעת" — דברי אתי היללסום.

האיש שעליו כותב דרסדן, בחן יום יום דרכי בריחה שונות, אבל בערבים, כשראה את פני חבריו סביבו הבין שבריחתו עלולה לסכן את חייהם ונטש את הרעיון. אבל ב"ספר המבוסס על עובדות" מתאר פרופ' דרסדן שתי בריחות שהצליחו: אשה קפצה דרך חלון הרכבת בשעה שזו נסעה לאט לפני הכניסה למחנה. אשה אחרת ברחת מן הביתן של בארנה-ולד "ביום הראשון של חג "השנה החדשה". המהלומה היתה קשה... עשרה גברים ועשר נשים מאותו ביתן, לרבות האחראי לביתן וגם בעלה של האשה נשלחו למקום העונשין. כולם שוחררו כעבור שלושה שבועות, פרט לבעלה של הבורחת. "אין לשכוח שהיו אלה אנשי בארנה-ולד" שנהנו מ"פרוטקציה ראשונה במעלה".

מכניקוס מזכיר פעמים רבות את הבריחות ואת נסיונות הבריחה. שלושה מן הבורחים היו חברי ההכשרה. גבר צעיר, מאלה שעבדו "עבודות חרף" במשק חקלאי — נעלם. אמו ואחותו היו בין בני הערובה שנאלצו למלא את מקומו במשלוח. ב-11 בספטמבר, 1943 כתב שלאחרונה "קרו מספר בריחות". נתקבל הרושם "שהשומרים נעשו אדישים. גם הם, כמו היהודים, רוצים לשוב הביתה". חודש אחר כך שוב הוזכרו שתי בריחות: שני בחורים לא הופיעו למסדר. מספר חבריהם נלקחו במקומם ושאר הגברים הגרים בביתן נדונו לתרגילי עונשין. נערה נאסרה ונשלחה לבית העונשין מפני "שהכריזה, ברבים, "שלו היתה לה הזדמנות" היתה בורחת מיד. מכניקוס סבור שהיתה זו התבטאות חסרת תבונה מכיוון שהאיב אורב לכך, והוא נמצא אפילו בין היהודים. לאחר שחמישים בני ערובה הוצאו במשלוח עקב ניסיון בריחה של אחד העצירים, תקף מכניקוס קשות את עמדתם של העצירים: "על אימת המשלוח נוסף רגש של זעם נגד האחראים לענישתם של חמישים בני הערובה. מוזר הדבר שהזעם לא כוון נגד המפקד שרשם את שמותיהם באורח שרירותי, או נגד אנשי שירות הסדר היהודיים שעקבו אחרי היהודים האחרים כמו כלבים רעים ולא אפשרו להם להימלט. הניוון הרוחני של אנשים רבים הגיע לדרגה כזאת עד שזעמם לא נפרק על ראשי התליינים ועוזריהם, אלא על אלה שניסו להימלט ממלתעותיהם... לכל אסיר הזכות לברוח, אפילו מאיים התליין לנקום

3. בין יולי 1942 לאפריל 1945, הצליחו לברוח מוסטרבורק 210 אסירים (אוטנשטיין).

באלה שאינם בורחים. הרי יודעים שישלחו ביום מן הימים, אך אינם יכולים או אינם רוצים להתנגד. הם רק יישלחו יותר מוקדם במקצת...” ולבסוף, התופעה שיכולה להיחשב בנסיבות אלה, ל”חיובית” ביותר היא — קיומם של ”חיים יהודיים פעילים ביותר” בוסטרבורק. המטבח היה כשר, בבתי-הספר היתה מגמה דתית, כמעט בכל ביתן נערכו תפילות בליל שבת ובשבת וכן בחגים. נערכו טקסי נישואין ובני מצווה, בבית-הכנסת היה ספר תורה. היתה קיימת גם ”חברה קדישא”. נושאי השיעורים והוויכוחים היו קשורים ביהדות, בציונות ובארץ ישראל.

כל המועדים היהודיים נחוגו במחנה. בחנוכה ”נראה בכל ביתן לפחות נר אחד בחלון”. כתבה אשר-פינקהוף, למעט כמובן, את הביתן של המומרים. חג החנוכה היה יום שמחתם של הילדים. בחנוכה של שנת 1943 הכינו הילדים תוכנית של מערכונים, שירים ופזמונים שכתבו בעצמם. הנר הראשון הודלק עם הברכות המסורתיות. אולם למחרת הטיל גאמקר איסור על כל הטקסים במחנה, גם אלה של הנוצרים שחגם חל באותה שנה בתאריך אחד עם חנוכה. ”והנה התרחש נס של חנוכה”. בנר השני של חנוכה היתה תקלה ברשת החשמל ולא היה אור בכל האיזור אף לא בוילה של המפקד הנמצאת מחוץ לגדר התל. מיד הוצאה מנורת חנוכה, הילדים בירכו ובשירה המשיכו בתוכניתם. בסוכות בנו הילדים סוכה משלהם, אבל גם סוכות קטנות יותר ופחות אמנותיות ”צמחו במחנה כולו”. היו סידורי תפילה משותפים ובשמחת תורה היו שירים וריקודים ולדברי מכניקוס נשמע קולו של החזן עולה על קולותיה של הקהילה כולה. הוא תיאר בקצרה גם את יום הכיפורים במחנה. בית-הספר, כפי שכבר הוזכר, נוהל ברוח דתית. הילדים בירכו לפני הארוחות ואחריהן, חבשו כיפות בשעת הארוחות, שמרו שבת, חגגו את חגי ישראל, למדו עברית, תולדות עם ישראל ואת ערכי המסורת. יש גם לזכור בקצרה את הבנות והבנים העוברים הכשרה לקראת ארץ ישראל שהיו יודעים במחנה כחלוצים. הם עבדו בחוות חקלאיות במקומות שונים בהולנד כהכנה לעלייה לארץ ישראל. היו אלה צעירים ”חזקים, שזופי עור וחייכנים” ש”ידעו לעבוד יפה”. בדרכם לעבודה וממנה, שרו שירים בעברית. אנשי ההכשרה זכו ליחס של הערצה כללית על רוחם האיתנה, מצד כל תושבי המחנה, לרבות הוותיקים הגרמנים.

אחרי התפילות של קבלת שבת התפתחו, בדרך-כלל, ויכוחים ערים בין ”שומרי המצוות” ובין ה”חופשיים” על נושא העישון בביתנים. מכניקוס ציטט קטע מאותם הילופי דברים. יהודי קשיש קרא בכעס: ”בגללכם בא כל האסון הזה עלינו. היטלר אינו אלא שבט הזעם בידי אלוהים הבא להעניש אנשים כמותכם. חישבו על כך!”

הגירושים השבועיים

אני חייב, לצערי, לסיים את חיבורי בתיאור הגירוש בפועל ממש. אולם, כיצד ניתן לתאר את הבלתי ניתן לתיאור? איך אפשר לצייר את מראה האימה, הפחד, היאוש, החרדה, הזעם ואומץ הלב הכלולים בעצם המונח — ”משלוח”?

(Transport) כפי שהתרגלו לציין את הגירוש השבועי במחנה וסטרבורק). תחילתו של המחנה הטרגי היתה ביום שני, כאשר שורה ארוכה של קרונות להובלת בקר, מלוכלכים וחסרי צבע, עצרה בחריקה בתוך המחנה. ביעילות פרוסית "מופלאה", הוצב צוות עובדים שחיכה בצדה של הרכבת כדי לטאטא את רצפת הקרונות, להכניס דליים לעשיית הצרכים ומיכל מים בכל קרון: "היתה שם חבית קטנה בפינת הקרון שציבור המגורשים נאלץ לעשות לתוכה את צרכיו בפומבי. על יד החבית הונח שק חול. כל אחד לקח חופן של חול כדי לכסות את הפרשתו. בפינה אחרת היתה פחית מים עם ברוז בשביל אלה שרצו לשבור את צמאונם..."

חידוש יחסי היוו מזרני הנייר שנפרשו על רצפת שני הקרונות השמורים לחולים. מספר עצירים התקרבו לצד המסילה (שהיתה גם רחובו הראשי של המחנה) והלכו לאטם, הלוך וחזור. הם "הנידו את ראשיהם בעצב וכמעט לא נשמעו דיבורים, שכן, הוותיקים ראו זאת פעמים רבות ואילו החדשים היו יותר מזועזעים מכדי שיוכלו להוציא הגה." האחרים עמדו בקבוצות קטנות והתלחשו, "כפי שבני-אדם נוהגים בשעה שקורה אסון. אכן זה היה אסון." שמועות שונות "החלו לפרוח" ותורים התארכו ליד המנהלה, הכל ניסו לברר אם שמותיהם אכן נמצאים ברשימה ואם כן, אם יוכלו להשיג חנינה של הרגע האחרון. עוד אחרים התרוצצו אחרי מציאת תרמילי-גב ושקיות-אוכל.

כל אותו היום נמשכה המתיחות והעצבנות ובלילה — איש לא עצם עין. העצירים שידעו כבר, רשמית או לא-רשמית, שיישלחו — התכוננו לנסיעה. אביו של צעיר אחד "שכב על מיטתו בים של זיעה" והביט, מחריש, בבנו העוסק באריות חפציו. כהן-רוד שעקב אחר הטרגדיה שהתרחשה לנגד עיניו, כתב: "שוב אנחנו מרגישים כמו עדר המובל לשחיטה... דעתך ממש נטרפת והנך תוהה — למה עושים זאת הגרמנים ליהודים ואינך מוצא מענה."

המערכה השנייה התרחשה בביתנים, ביום שלישי, בשעה 2.30 לפנות בוקר. בדרך-כלל היה מופקד על כך אחראי הביתן שהופיע עם רשימה בידו. "פתאום נשתררה דומייה מחרידה." באיטיות הקריא את הכתוב ברשימה וכל אחד ענה "כן" בהישמע שמו. הרשימה נערכה בסדר אלף-בית, "אבל גם אם דלגו על שמך טרם יכולת להירגע, מפני שהיו גם תוספות בסוף הרשימה במקום אלה שהוחלפו ברגע האחרון." כאשר נדם הצליל של השם האחרון ברשימה, הדהד כל הביתן בקריאות האנשים: חלקם עמדו ויבבו, חלקם התעלפו וחלקם השתוללו מרוב שמחה על כך ששמותיהם לא הוקראו.

רוב האנשים היו עסוקים בהכנות בדומייה מוחלטת. לדעת דרסדן, היה הצד הטרגי ביותר בכך שבני המשפחה הופרדו זה מזה. "הם לא יכלו לעודד איש את רעהו, ולא ידעו אם בני משפחתם נכללו ברשימה או לא."

"הלילה" — כתבה אתי היללסום — "אלך להרגיע את האמהות ולעזור להן להלביש את הילדים. לזה אני קוראת עזרה! אנחנו יודעים שהחולים שלנו וחסרי הישע יהיו מעתה לטרף הרעב, הקור, היסורים וההשמדה, בכל זאת אנחנו מלבישים אותם כמו ידינו ומובילים אותם לקרונות הבקר הריקים. את אלה שאינם מסוגלים ללכת, אנחנו משיאים על גבי אלונקות. מה קורה כאן? מהו הדבר שבו אנחנו נוטלים חלק? לא נוכל לפטור את עצמנו באמירה

שהגנו פחדנים. הרי, לאמיתו של דבר, איננו אנשים רעים. כנראה להיותנו כאן סיבות עמוקות..."

ילדה, בעלת מום, שהיללסום עזרה לה להתלבש, אמרה בעצב: "אני יודעת שגור עלי למות. מה חבל! כל מה שלמדתי היה לשווא. קשה מאוד למות... אבל הדבר הגרוע ביותר הוא שעלי לעזוב את הולנדי. למה לא מתי קודם לכן?" היא גם לא רצתה לקחת את הפציה כי "הרי אמות בקרוב ואז יקחו את חפצי הגרמנים האיזמים." אשה מבולבלת אחת התרגזה על כך שנאלצה לעזוב בטרם הספיקו הכבסים שלה להתייבש: "עלי ללכת כשהילדה שלי קודחת ולי אין די בגדים בשבילה. מדוע לא השגתי גיירות כפי שעשו אחרים? עורי לי להשיג גיירות כדי שילדי לא ימות!" היללסום הביטה סביב ותשבה: "כך בוודאי נראה הגיהנום!" היו תולים שלא היו להם בגדים מפני שמטענם עדיין לא הגיע או פשוט — "נעלם", היא נאלצה אפוא למצוא עבורם בגדים מתאימים או לא מתאימים. היא הכינה בקבוקי מזון לתינוקות ש"בכיותיהם הנוגעות ללב הדהדו בביתן. אחת האמהות התנצלה על בכי תינוקה ואמרה ש'בדרך-כלל הוא ילד כל-כך טוב." אחת הנשים ביקשה מהיללסום שתחביא את ילדה אך כאן באה לעזרתה אשה קשישה ששכנעה את האם: "הרי גם הוא יהודי, לכן חייב הוא לבוא איתנו." אתי היללסום שמה לב שאחת מחברותיה לעבודה יושבת ליד מיטתה של אשה גוססת ומתייפחת. האשה הגוססת הרעילה את עצמה והיתה זאת אמה של אותה חברה. "אלוהים כל-יכול" — כתבה היללסום — "מה קורה כאן? מה בדעתך לעשות איתנו?" במשך כל אותו ליל-תופת ניקר במוחה שם אחד: "הורדוס".

אשה אחת הצטרפה למשלוח מרצונה. תקוותה היתה למצוא את בעלה בפולין. אשה אחרת "בת-גיטו קטן" טענה בעקשנות שעליה להיות חזקה מפני שיש לה שבעה ילדים והם זקוקים כעת לאמם. גם היא היתה בדרכה לפולין ולדעת היללסום, לבשה אותה חציאת עצמה כל אותן השנים שהיתה ב"יודן-בראהסטראט". ילדה שלא פסקה לבכות וקראה לאמה אמרה, שהיתה רוצה "להתמוסס לגמרי בדמעות". אמה, חולת סרטן, מתה לפני כמה חודשים בהיותה בבית השימוש. היללסום העירה: "לפחות מצאה את מותה בפרטיות."

לבסוף, כשהרגישה שדעתה נטרפת, מיהרה היללסום לצאת מן הבית ונתקלה באדם זקן, הנוטה למות אומר "שמע ישראל" כשהוא מובל ישר לרכבת. ון דן ברג, מביע אף הוא את תחושת חוסר-האונים: "מעולם לא ראיתי דמעות כה רבות וכל-כך הרבה צער ויאוש. איך אפשר להושיט להם עזרה? אפילו המלה הטובה של נחמה, היוצאת מפיו, נשמעת ריקה מתוכן וכולה — צביעות."

ברוב המקרים לא העירו האמהות את ילדיהן בבוקר השכם ובשעת המסדר כשהוקראו שמותיהם ענו בשמם. אחת הנשים ענתה חמש פעמים: פעם בשם עצמה וארבע פעמים בשם ילדיה. אבל היו לה חמישה ילדים. כמעט רצתה להודות בטעותה בפני האחראי, אך פתאום שינתה את דעתה: "לא אתן להם את ילדי במתנה. מוטב לשלוח אותו לבית היתומים." אבל כאן התערבה "אשה מכובדת אחת ודיברה על לבה: 'אם הוא לא יילך איתך, יישלח אחר כך — לבדו.' האם הביטה בילדה, מהורהרת וקראה בקול שקט: "אדוני, שכחת

את ילדי. כך נמשך המסדר המבעית עד ששוב נפסק. נקראו שני שמות משפחה זהים אבל איש לא ענה. גערכה בדיקת בוק והתברר שהיו אלה שמות של שתי אחיות שהתאבדו. היה רגע של הלם, אך מיד נשמעה ערבוביה של קולות: "עשו בחוכמה." "את היית עושה כמותן?" "אני — לא. אין לי די אומץ". "למה לכל הרוחות לא חיכו עד שהרכבת תצא. כעת ימצאו שתיים אחרות במקומן..." "אכטונג!" נשמעה נביחתו של האחראי, וקריאת הרשימה נמשכה. הנשים חזרו לביתן והחלו בהכנות.

בביתן הגברים שררה אווירה יותר מפוקחת ומרוסנת. במצב רוח קודר או בהשלמה עם הגזירה היו עונים להקראת שמותיהם. רק לפעמים התרחשה התפרצות רגשות. האב, שתואר לעיל בשעה שהביט בבנו המתכוון לנסיעה, שמע לפתע שמקריאים גם את שמו בין הנשלחים. האב ובנו נפלו איש על צוואר רעהו ובכו. הבן השני, ששמו לא הופיע ברשימה הביט בהם בלי לומר מלה. פתאום חזר בו האחראי. הוא שגה. השם שאליו התכוון היה זה של כהן־רוד, כותב הזכרונות. "בכיו של האב היה הפעם מחריד אף יותר." כהן־רוד התחיל מיד בהכנות וחילק את רכושו בין דיירי הביתן, שכן, לא היה לו עוד צורך במאומה.

בביתן הילדים, השתדלו המטפלות "לא לגלות את מה שהרגישו באמת." הן עברו בביתן, בחשיכה והעירו רק אותם ילדים שהיו ברשימה למשלוח. "ילדה שאת מעירה משנתה מבינה מיד מה פירוש הדבר ופורצת בצעקה: 'אני לא רוצה ללכת!' את מאמצת אותה את לבך כדי להשתיק אותה, כדי לא להפריע את שנתם של אלה שאינם ברשימה או של אותם ילדים שאין להעיר אותם בצעקה מפחידה. את מלטפת את שערה ואומרת כמה מלים סתמיות וממשיכה להעיר. ילדה קטנה מייללת בפראות: 'אמא! לא רוצה לנסוע לפולין!' אבל אמא שלה — היכן היא? אולי היא כבר בפולין, אולי אינה עוד בחיים? אלה הם הילדים שהם כבר עתה בלי הורים..."

בביתן הבנים מתהלכים הילדים הגדולים ופניהם חיוורים ומתוחים. אלה שלא היו ברשימה עוזרים לאלה העומדים להישלח. כותבים שמות על תרמילי־גב ועל שקיות האוכל, קושרים שרוכי הנעליים ועוזרים באריזות החבילות. לפעמים צוחקים כשמביטים בחבריהם העטופים בשכבות של בגדים. מחכים. גם בביתן החולים מתנהלים העניינים בצורה דומה. בבוקר השכם נכנס הרופא התורן עם כמה אחיות" והסיבוב המקאברי התחיל. הם מעירים את הקורבנות בזה אחר זה. "מכניקוס מספר על מקרה שבו 'מסיבה בלתי ברורה נתקף הרופא בקוצר־רוח': 'הוא החזיק בידו רשימה והלך אחרי האיש שגם בידו רשימה וכשהגיע לאמצע הביתן התחיל לקרוא בקול רם, במהירות רבה, את שמותיהם של עשרים ושבעה חולים שנועדו להישלח למזרח. פעולה שנמשכה כרגיל חצי שעה נגמרה בפחות מדקה, כמו באיזמל של מנתח..." לפעמים היו החולים כלי־כך נסערים עד שנאלצו לתת להם סמי ארגעה.

במערכה השלישית של הדרמה הופיע גורם נוסף — אנשי שירות הסדר. הם היו בין מקבלי הבאים והם שפיקחו על היוצאים. בשעה חמש בבוקר עמדו המיועדים למשלוח ביציאה מן הביתנים: "אין בכוחו של איש לתאר את המתרחש... ביום גירוש כמו זה או מה שקורה בתוכנו. כשאתה נפרד מחברך בלחיצת

היד נדמה שנפשך חדרה לנפשו של הזולת והידיים אחוזות זו בזו כאילו לא רצו להינתק לעולם. המלים — מיותרות. העצירים שלא היו ברשימה אינם רשאים לצאת מן הביתנים. בריבועים הקטנים של החלונות נראים, מצטופפים, גברים ונשים הקוראים "שלום" לנוסעים. אלה אחוזים בעוברים בידיים המושטות להם ופונים במהירות לתור. הילדים שנשארו בבית היתומים, יכלו רק להסתכל "בעיניים סקרניות מבעד לחלון". הילדים הנשלחים נפנופו להם בידיהם לשלום ואלה, הנשארים, לחשו לעברם: "לכו לשלום" (בעברית). אחר-כך, מלווים באנשי שירות הסדר נדחפו הנשלחים לעמידה בשלשות והובלו לביתן ההרשמה. כך התקדמה לאיטה התהלוכה המקאברית של גברים ונשים, של זקנים וצעירים, חולים ובריאים, כולם חיוורים וחסרי כוח לאחר הלילה ללא שינה, שעבר עליהם במתיחות אין-סופית. כהן-רוד ראה כיצד "סטר איש שירות הסדר באגרופו בפניו של מי שניסה לברוח". הוא ראה גברת קשישה שהתקשתה מאוד בהליכה והציע לה עזרה בנשיאת המטען. היא אמרה לו שלא לקחה איתה מאומה מפני שלא ידעה שעליה לנסוע במשלוח. לידו הלך אב עם שני ילדיו וסיפר להם אגדות על "כיפה אדומה" ועל "שבעת הגמדים". כמה ילדים התקרבו כדי להאזין לסיפוריו. האיש סיפר לכהן-רוד שאשתו כבר נספתה.

כולם נאלצו לחכות כשעה מחוץ לביתן ההרשמה, בגשם דק וחודר. אחדים התכסו בשמיכות, אבל אלה נרטבו מיד ויצאו מכלל שימוש. בתוך הביתן היו הבריות האומללות נתונות שוב "לשאלות אין-קץ". כהן-רוד תמה מה היה הטעם לכל הטיפול הפורמלי. "לזו היו חוזרים היה הדבר מוצדק, אבל מי זה שיחזור הנה?" לבסוף הגיע גם תורו להימחק מרשימת אסירי המחנה והוא עבר דרך הפרוזדור אל הרכבת.

הדבר הראשון שראה כהן-רוד בצאתו היה איש ס.ס. שעמד בידיים שלובות ובפישוק רגליים. סביבו עמדה קבוצת יהודים גרמנים "נכבדים שעקבה אחר כל ניד וניע שלו. הרגשתי רצון עז לבעוט חזק בחנפנים אלה הראויים לחמלה..." פתאום שמע שקוראים בשמו והאחות הראשית באה אליו במרוצה ומכתב בידה: "היה זה אישור רשמי המתיר לי לשוב למחנה מכיוון שבבית החולים מורגש צורך בצוות מאומן ואני נדרש כחובש מנוסה. הבנתי שזו הזדמנות בלתי חוזרת להישאר. אבל המחשבה על ימי המתח והדאגה, על הכאב והצער שהיו סביבי בוסטרבורק, עשו את שלהם. החלטתי לוותר על ההזדמנות וצעדתי דרך הפתח שבגדר, אל הרכבת."

המערכה האחרונה התרחשה על יד הרכבת: הנשלחים, מוקפים אנשי שירות הסדר שקיבלו תגבורת של חיילים גרמנים, נדחקים בקבוצות — לרכבת, תחת עינם הפקוחה של השומרים כדי שאיש מהם לא יברח. "האנשים נגררים לתוך הרכבת, דוחפים אותם, מכים, בועטים בהם גם אנשי "המשטרה הירוקה" וגם אנשי שירות הסדר. אסור להרעיש או להתפרץ. מי שעושה כן — מטפלים בו בכמה סטירות לחי."

לדברי דרסון, הבעיות העיקריות שהטרידו את האנשים בשלב זה היו — מציאת הקרובים והידידים שעמם רצו לנסוע וחששו להיפרד מהם, והשמירה על החפצים, פן יאבדו. דאגה זאת הדחיקה, לדעתו, את המחשבות על מה שקורה להם ועל המקום שאליו הם נשלחים. "כמו חיות נרדפות רצו להימצא

עם חיות נרדפות אחרות, כדי למצוא עידוד איש ברעהו. הקרון החשוך והמחניק התמלא עוד ועוד באנשים אומללים, חסרי ישע.

כל דרכי הגישה לרכבת נחסמו על-ידי אנשי שירות הסדר. דיירי המחנה לא הורשו לצאת מן הביתנים, עד לצאתה של הרכבת. אתי היללסום התגנבה לאחד הביתנים ומשם התבוננה במתרחש על יד הרכבת. "כן", שמעה קול סארקסטי של מי שעמד מאחוריה. "מראה מלבב על תנועת הרכבת מכאן ולכאן." המראה זיעזע אותה בגלל חוסר כל פרופורציה שהיה בו: "המשגיחים כה מועטים והנתונים להשגחתם — כה רבים. מצב מגוחך." אבל באותו רגע הופיעו גרמנים חמושים "ורעד עבר בה" כשראתה את "פניהם חסרי הרגש, גסים ומעוותים בהבעת בוז." גם באיש שעמד על ידה "אחז הרעד". הוא אמר לה שלפני מספר חודשים הגיע מאמרט פורט "שבור ורצוף לגמרי... כאלה הם השומרים שם... כך הם נראים." מרחוק ראתה יהודי שבירך את אשתו ואת ילדיו ואחר-כך זכה הוא עצמו לברכתו של "רב זקן, שזקנו ארוך ומראהו כמראה אחד הנביאים."

אחר-כך בא המפקד, מלווה בנציגו היהודי שהיה "לבוש באלגנטיות, במכנסי רכיבה בהירים ובמקטורן בצבע חום." שניהם פטפטו וצחקו. כלבו של המפקד זינק לעבר בעליו והנציג "שנראה כמו אנגלי, שתה ויסקי, השתעשע בכלבו... התמונה היתה כמו גזורה ממגזין אנגלי." מספר יהודים "נכבדים ניסו לגשת ולהיות בתמונה." היא תיארה את מהלך העניינים על יד רציפי הבטון ושאלה את עצמה — "האם נהיה אי-פעם מסוגלים לספר לעולם את אשר התרחש פה? ייתכן שבעיני העולם אנחנו המון אפור ואחיד של יהודים מיוסרים. איש אינו יודע על ההבדלים והפערים שהיו גם כאן בין יחידים ובין קבוצות. קרוב לוודאי שלא יוכלו להבין זאת..."

סוכני ליפמאן-רוונטאל אטמו את הרכבת בקרשים, הם חטפו מידי "הגולים" כל אשר עדיין נשאר בידיהם, והדלתות נסגרו. דרך האשנבים הקטנים מתחת לגג הקרונות נראו עדיין ראשים וידיים המנופפות לשלום. על אותו משלוח כתבה אתי היללסום: "הוא לא היה גדול — רק 1,020 בני-אדם. עשרים נוספו כרזרבה במקום אלה שימותו בדרך או יירמסו בדוחק. דבר זה יקרה בוודאי בין חולים כה רבים שאין ביניהם אף לא אחות אחת... חלק מהמחנה שלנו נכרת. בשבוע הבא ייכרת חלק אחר. חוויתי זאת במשך שנה תמימה, מדי שבוע בשבוע." אנשי שירות הסדר היו האחרונים שעזבו את הרציף. "כמו צבועים השוחרים לטרף, חיפשו מטבעות ושטרות של כסף." כל היום הרגישו כולם "כאילו נתקעה עצם בגרונם" אבל — יום שלישי — חלף. אחריו בא יום רביעי ועמו קטטות חדשות, תקוות חדשות, ויכוחים על נושאים פוליטיים, קאברט וכל אותו שיג ושיח של חיי יום יום והאינטריגות האין-סופיות... כך היה אחרי כל משלוח שבועי... כאלה היו תשעים ושלושה, וכל אחד היה שונה מקודמו וכפי שמציינת אתי היללסום — "לכל אחד היה קול משלו."

מאנגלית: רינה נור

שותים לחיים עם המוות קורותיו של מחנה יאנובסקי בשנים 1941—1943

רשת מחנות העבודה בגליציה

בחקר תולדות השואה ידועים מאוד וטופלו על-ידי חוקרים, בעיקר מחנות הריכוז וההשמדה הגדולים, בשל מתקני ההגנה והמשרפות אשר הוקמו בהם ואשר דרכם עברו מיליונים של קורבנות. ידועים פחות, עשרות מחנות אשר הוקמו על-ידי הגרמנים כמערכת משנית של מחנות, בכללם מחנות עבודה ומחנות עונשין לחינוך מחודש. גם במחנות אלו הומתו יהודים במספרים גדולים וככלל, יש לקבוע, כי לגבי יהודים היתה האבחנה בין סוגי המחנות, אקדמית בלבד ומנהלית בעיקרה. לגביהם היו כל המחנות, מחנות של עינויים ומוות ורק לעיתים רחוקות ובמספרים מזעריים, ניתן ליהודים סיכוי להינצל מהם... לכל מערך המחנות, ללא הבדל, גועד תפקיד מיוחד במימוש הרעיונות הנאציים והם היו הביטוי החזק ביותר לשיטה, שכלאה את הפרט ונטלה ממנו את חירותו הבסיסית ולרוב גם את הנפשית. בשלב מאוחר יותר, הופעלו מחנות אלה כמכשיר יעיל בידי המשטר בתהליך חיסולן של קבוצות אתניות שונות ובעיקר יהודים.

אחרי כיבושה של גליציה המזרחית והתרחקותו של החזית מזרחה לתוך תוככי ברית-המועצות, עמדו הגרמנים בפני בעיות לוגיסטיות רבות. מבין מכלול הבעיות, היתה בעיה אחת אשר דרשה התייחסות וטיפול מיידי. בעיה זו היתה, מצבן הרעוע של הדרכים המרכזיות בגליציה ובעיקר מצבו של הציר המרכזי שהוביל מפשמישל דרך לבוב, לטארנופול ומשם, לאורך כ-350 מייל, אל קייב. דרך זו היתה חיונית ביותר להמשך המאמץ המלחמתי כנגד הסובייטים. המחנה הגדול הראשון שהוקם למטרת שיקום הדרך, היה מחנה יאנובסקי. אולם, אחרי הקמתו של מחנה יאנובסקי, לאחר שנבנה במטרה לשלבו בשיפוץ הכביש, הוקמו, תוך מספר שבועות, שבעה מחנות. לאחר שבועות נוספים, היו כבר 15 מחנות לעבודת כפייה וכעבור תקופה קצרה הגיע מספרם ל-22 מחנות. ראשיתו של המחנה יאנובסקי בפרבר העיר על אחת הדרכים הראשיות

שהובילה צפון-מערבה מלבוב לכיוון העיירה — Janow. מיקומו של המחנה היה בפרבר בפאתי העיר והוא שכן בקירבת בית-הקברות הקתולי ובית-הקברות היהודי העתיק, בעוד שבצדו השני גבל עם תחנת הרכבת קליפארוב (Klepaarow), שעתידה היתה למלא תפקיד מרכזי בשילוחם של יהודי גליציה למחנה ההשמדה בלז'ץ.

האיזור שבו בחרו הגרמנים להקים את המחנה היה שטח של גבעות חוליות אשר כונה בפי התושבים בשם "החולות" (Piaski). שם זה הפך תוך פרק זמן קצר למעורר אימה וצמרמורת באוזני כלל האוכלוסיה ובעיקר באוזני היהודים. השטח כולו היה חשוף וחסר עצים או שיחים גבוהים, ללא מקום מסתור קרוב, מלבד יער לישייניצ'יה המרוחק. מקום זה לא היה אתר אופייני לאתרים שבהם בחרו בדרך-כלל הגרמנים לצורך הקמת המחנות. הם קבעו את המחנות במקומות שלא היו מרוחקים מדי ממרכזי יישוב ועורקי תחבורה וואת, לצורך קבלת שירותים וביצוע תהליך ההשמדה שכרוך היה בתיאום קפדני של תנועת רכבות. מאידך, היה המקום צריך להיות מרוחק מספיק, בכדי שהנעשה בו לא יתגלה במהרה לעיני האוכלוסיה המקומית ויהיה מנותק מכל אפשרות של ייצרת קשר עם העולם החיצוני ויסכל כל ניסיון בריחה. מחנה יאנובסקי גבל בראשית קיומו, עם בתי מגורים של הפרבר, אך מכיוון שהאוכלוסיה בפאתי העיר היתה דלילה וענייה, היא פונתה מאוחר יותר, וניתן היה לבודד את המחנה. המחנה הוקם על שטח ריק ושומם על אדמת בוץ בגבונית, מוקף גדר תיל כפולה ובתוכו מגדלי שמירה מרוחקים זה מזה כ-70 מטר. 20 צריפים שונים בגודלם, חלקם צריפים ישנים ופרוצים וחלקם מבנים גדולים וחדשים, שימשו למגורי האסירים. בכל מבנה היו חמש שורות של דרגשי עץ ("פריטשן"), קומה מעל קומה, חשופים ומלוכלכים. במחנה פעל מטבח ישן ואליו צמוד חדר רחצה ומחסן ומטבח חדש שנבנה במרחק מה ממנו. בקצה המחנה הוקמו שני מבני שירותים שלא היה די בהם למספר האסירים הרב והיוו את אחת הבעיות הקשות ביותר בחיי היום-יום. בקצה, לכיוון "החולות", שכן מחנה נשים מגודר. בשטח המחנה נמצא מגרש המסדרים הגדול שבו נערכו במשך היום שלושה מסדרים: מסדר בוקר, צהריים וערב וכן מסדרי עונשין מיוחדים. לצידו של מגרש המסדרים ומאחורי המטבח, נקבעו עמודי התליה.

מפקדי המחנה לתקופותיו

בקיץ 1942, נקבעה שליטתו המוחלטת של ה.ס.ס. והמשטרה, על המחנות ועל כוח העבודה היהודי שנמצא בשטח המפעלים וכולם הפכו לאסיריו. מחנה יאנובסקי זכה בתקופת קיומו, לשלושה מפקדים שונים. כל אחד מהם בעל תכונות רצחניות מיוחדות לו. המפקד הראשון של המחנה היה פריץ גיבאואר, אשר ניהל את שטח המפעלים עד למועד חיסול המחנה. אחריו בא גוסטב וילהאוו. המפקד השלישי והאחרון, מחסלו של מחנה יאנובסקי, היה פרידריך וארצוג אשר הגיע ליאנובסקי לאחר פיקוד ממושך על מחנות אחדים ברחבי גליציה המזרחית, אותם ניהל וחיסל. אוברשטורמבנפיהרר פריץ גיבאואר

שנתמנה להאופטשטורמבנפיהרר במרץ 1943, נולד ב-1906 כברסלאו ועבד כפקיד בפירמה של "סימנס-שוקרט" בברלין. במהלך הקריירה שלו במסגרת ה.ס.ס, שהה תקופה מסוימת בדאכאו ושם רכש, או שיפר כנראה, את מיומנותו בחניקת אנשים. כינויו היה "ההונק". נאמר עליו, שבבצעו חניקה, השתנו פניו ולבשו מבע של טירוף. לאחר שמת הקורבן, היה שב ולובש פני אריסטוקרט נאה, קר רוח.

ס.ס. אונטרשטורמפיהרר גוסטב וילהאוז, מפקדו השני של המחנה, נולד בפורבאך, לותריאנייה בשנת 1910. הוא הקים משרד נפרד בבניין גדול והכשיר לעצמו ולבני משפחתו, שאותם הביא מגרמניה, מבנה מגורים בן שתי קומות. הווילה עמדה במרכז תחום המגורים של צוות המחנה ומעל למרפסתו התאמן בתחביבו המיוחד: יריות וצליפות באסירים שעבדו בשטח. בתחביב זה נהג לשתף את אשתו ובתו הקטנה. תקופת כהונתו של וילהאוז הביאה לשינוי לרעה במחנה. האיש יפה-התואר והמרשים, בעל המבט החודר, אשר לבוש היה תמיד במעיל עור ארוך ואקדח מיטלטל על מותניו, הביא עימו את התייחסות של שיטות ה.ס.ס. ושיכלל את העינויים לכדי דרגת אמנות להארכת חיי הקורבן ככל האפשר ועודד את צוותו לערוך מיבצעי עינויים ככל אשר העלה דמיונם. כל מסדר הפך לסייט בלתי פוסק, כאשר וילהאוז ערך את הסקירה. בקור רוח וללא שינוי במבע פניו, בחר את קורבנותיו וירה בהם. בתקופת שלטונו הפך שמו של מחנה יאנובסקי לשם הנורא ביותר שנישא על שפתי כל בגליציה.

הוא עזב את המחנה ביוני 1943 והאסירים נשמו לזמן-מה לרווחה. וילהאוז הועבר לחזית ביוגוסלביה ונפל ליד שטיינפישבאך ב-29 במרץ 1945. אשתו, אשר השתתפה באירועי הצליפה באסירים, הועמדה לדין במשפטי גליציה בשטוטגרט.

ס.ס. האופטשטורמפיהרר פרידריך וארצוג, נולד בשנת 1903 ברוגאו, פולין (פרוסיה המערבית). לפני המלחמה שירת כשוטר. הודות לקשרי ידידות שקשר עם הגנרל קאצמן, מפקד משטרת גליציה, קיבל מינוי של האופטשטורמפיהרר בתחומי הגנרל-גוברנמנט ומונה למפקדם ומחסלם של מספר מחנות בגליציה, ויאלקיי-לאצקי, פלוהו, פוד-קאמיינה, זלוציוב וקורוביציה. למחנה יאנובסקי הגיע ב-1 ביולי 1943 בליווי פמליה של אסירים נאמנים שאותם הציל מגורל חבריהם והפכם למרגלים ולמקור אינפורמציה יעיל. אדם גוף ושמן, בעל ראש גדול שישב על כתפיים ללא חציצת צוואר, עטוי סגין קצינים ארוך, חובש תמיד את כובע ה.ס.ס. ובידו מגלב. וארצוג היה שונה במנהגיו מקודמו. הוא היה הטיפוס של איש ה.ס.ס. שהינו סאדיסט בכפפות משי. תוך זמן קצר הוברר לאסירים כי וארצוג היווה סכנה חמורה עוד יותר מקודמו. בקור רוח ובשקט רב, היה יורה בקורבנותיו, כמעט בכלי משים. לאחר שביסס את מעמדו במחנה, חידש את שיטות העינויים שהונהגו על-ידי וילהאוז ועוד הוסיף עליהן כהנה וכהנה, תוך שהוא מערפל את כוונותיו ובדרכי הסוואה ורמיה, ביצע את חיסולו של המחנה בנובמבר 1943.

את העבודה "השחורה", את תפקידי השמירה והשיטור, את הליווי של האסירים לעבודה וחזרה והפיקוח עליהם, לא עשו אנשי ה.ס.ס. הגרמנים. לשם כך היו במחנה יחידות עור שכונו "אסקרים" (Askari). זה היה כינויים של שבויים סובייטים ופאשיסטים אוקראינים אשר ערקו מהצבא הרוסי, הצטרפו

לצבאו של הגנרל הרוסי ולאסוב והעמידו עצמם לשרות הגרמנים, בצפותם לבלות את המלחמה לצדו של המנצח. הם כונו בפי הגרמנים בשם "אסקרים", כפי שכונו הילידים במושבות הגרמניות באפריקה.

גם המשטרה האוקראינית בלבוב, עמדה לשירותו של צוות המחנה. מיעוטם לאומנים אוקראינים שקיוו לזכות במדינה ריבונית מידי הגרמנים ורובם היו רודפי בצע ומשתפי פעולה אשר מצאו פורקן בביצוע העבודות הקשות של אקציות והשגחה על טרנספורטים. ללא עזרתם, לא יכלו הגרמנים להרוג מספר כה גדול של יהודים ובקצב כה מזויר, כיוון שאז היו נאלצים להעסיק בתפקידי היום-יום מאות אנשי ס.ס. גרמנים.

השתתפותם של יהודים, בניהול הגיטאות והמחנות ועבודתם לצד הגרמנים, לעיתים בחזית אחת נגד אחיהם, היא אחד הנושאים האקוטיים והכואבים במכלול תקופת השואה. אצל רבים מניצולי השואה נותר פצע זה פתוח וצורב ובלתי נסלח ואילו אחרים הבינו, לא שפטו וסלחו. כדי להבין את תופעת השותפות היהודית לצד הגרמנים ואין להתפתות ולהשתמש במינוח של "שיתוף פעולה", אשר היה קיים רק לעיתים רחוקות, יש צורך בבדיקת המערכת הנפשית של היהודים, שחיו ופעלו גם הם בתוך מסגרת חדשה וזרה, סגורה ואטומה לעולם החיצוני ובה היתה שמירת החיים והקיום, ערך עליון מוחלט וחיובה במעשים שלא ניתן היה להעלותם על הדעת בנסיבות רגילות. כדי לשמור על גחלת החיים, בחרו היהודים בדרכים שונות שנראו להם, לעיתים מתוך השקפת עולם ברורה ושמירה על עקרונות ולעיתים מתוך פשרה. הצעירים נטו, לרוב, לביטויים של מרד והקרבה, בצאתם מתוך נקודת ראות שעל-פיה החיים היו כה יקרים עד אשר כדאי היה להקריב למענם את חייהם. ואילו אחרים סברו, שאין לפסול שום אמצעי ויש לעשות כל מעשה אשר יותירם בחיים, גם אם מעשים אלה לא תאמו גורמות מקובלות. היו גם יהודים אשר גישרו על שתי העמדות. הם פעלו בשירות הגרמנים אולם ניצלו את "מעמד המועדף" והשפעתם המזערית לעזרת יהודים אחרים. אולם גם אלה וגם אלה היו למכשירים בידי הגרמנים שהשתמשו בהם כדי להכניע את היהודים, לדכאם עד כדי כניעה ולהשיג שליטה מוחלטת לא רק על גופם כי אם גם על נפשם.

כך נמנעו הגרמנים מלהיכנס אל מחנות האסירים עצמם ובוודאי לא התעלמו מן האספקט הפסיכולוגי המהמם שנוצר עקב כך, בראות האסיר כי גורלו נתון לא אחת בידי אחיו ואת העונשים הוא קיבל ישירות מהם. חלק עצום מן השנאה והאימה שחשו כלפי הגרמנים, הופנו גם אל האסירים בעלי התפקידים. גיבואר בחר באסיר בשם רומאן קאמפף (Kampf) להיות "היהודי שלו" ומינהו לתפקיד ה־Lager-Eitesteé ("זקן המחנה"). קאמפף היה לפני המלחמה נגן בתזמורת בלובלין. בתוקף מעמדו, נהג קאמפף לעבור בשטח המחנה עם שוט בידי והפליא את מכותיו באסירים. בתקופת כהונתו בתפקיד זה, עד להמתתו, הצליח לצבור רכוש רב תוך שיתוף פעולה עם הגרמנים ולהשיג עצמו על האסירים.

מפקדו השני של המחנה, וילהאוז, ירש את קאמפף והשאיר בידי את הסמכויות. יתר על כן, הוא אף הרחיבן והניח לו יד חופשית לפעול במחנה ותמורת רשות זו, קיבל ממנו שוחד והתחלק עימו ברווחים. הוא הכביד את

עולו על האסירים, חיפש ביניהם מקורות להתעשרות קלה, סחט מהם כל פרוטה ומעולם לא בחל בשימוש בשוטו.

אולם כגודל עלייתו המסחררת, כך היתה גם נפילתו תהומה. שמע ההסדרים הכספיים שנעשו במחנה, הגיע אל מפקדת ה.ס.ס. בלבוב, משום כך נחקרו ההתרחשויות במחנה. וילהאוז וסגנו רוקיטא, נאלצו למהר ולמחות כל עקבות שיובילו אליהם. קאמפף הוזמן בליל 12 באוקטובר 1942 לפגישה עם אנשי ה.ס.ס. ונורה. למחרת היום הופצה במחנה שמועה מכוונת על בריחתו של קאמפף. באפריל או ביוני 1942, הובאה קבוצה של שוטרים מן הגיטו בכדי לשמש כמשטרת המחנה. רק מעטים מהם ניצלו את עמדתם האיתנה יותר, לעזור לשאר חבריהם. רוב רובם של השוטרים במשטרת המחנה ובגיטו, באותה עת, היו כבר בעיקר יוצאי שולי החברה היהודית ויסודות פליטים שניצלו את מעמדם לסחטנות ולצבירת כוח שלילי.

הפונקציה של Ober jude, הממונה על המשמעת, אישה על-ידי אסיר בשם אורמלאנד או אורלאנד, לשעבר תלמיד בבית-מדרש לרבנים ואילו הפונקציה השנייה של ה-Lager Schreiber וה-Arbeit Dienst, הממונה על רישום האסירים, ניהול כרסות העובדים וההצבה ליחידות עבודה, אישה על-ידי איש צעיר בשם רישק אקסר (Axer). אקסר היה בנו של עורך-דין ידוע בלבוב. עוד לפני בואו למחנה, היה אקסר חבר פעיל והרוח החיה בועד לעזרת המחנות, שהוקם בלבוב. במחנה היה אקסר המלאך הטוב של האסירים.

גירסה אחת מציגה את אורלאנד כמי שהיה שותף לארגון העזרה ההדדית במחנה, כמי שעזר לאקסר בהצלת אסירים ובהסוואת נסיונות בריחה מהמחנה. הוא הקל על חיי האסירות ואיפשר את בריחתן של שתי ילדות שחיו במחנה הנשים, במסווה של בחורות מבוגרות יותר. על כל פנים, אורלאנד שהה במחנה עד לחיסולו הסופי וגורלו היה כנראה כגורלם של שאר האסירים וכגורלו של רישק אקסר.

שלבי התפתחותו של מחנה יאנובסקי

מחנה יאנובסקי בלבוב הוקם באוקטובר 1941 וחוסל באקציה פתאומית ב-20 בנובמבר 1943. במשך תקופה זו הומתו בו כ-200,000 איש ומאות אלפים שהו בו תקופות קצרות בנות ימים אחדים, בשימשו להם כמחנה מעבר (Durchgangs Lager) אל מחנה ההשמדה בלוז'ץ (Belzec). לפי אומדנים של ועדת החקירה הסובייטית, עברו כ-400,000 איש את המחנה. בתקופת קיומו בת השנתיים, עבר המחנה תהליך בלתי פוסק של בנייה, התרחבות וביצוע פונקציות חדשות. למעשה היה זה מחנה השמדה במלוא מובן המלה. עובדה היא, שלגבי היהודים, כל מחנה ריכוז או מחנה עבודה, היה בבחינת מחנה מוות. בחולות מחנה יאנובסקי נקברו מאות אלפי יהודים שנורו במקום ואחר-כך הועלמו עקבותיהם על-ידי יחידת זונדרקומאנדו מיוחדת וכל זאת במחנה, אשר סווג כמחנה עבודת כפייה.

ראשיתו של מחנה יאנובסקי לא היה בה כדי לרמוז על התפתחותו בעתיד

ועל התפקיד שהוא עתיד למלא בשעת שילובו במערך מחנות ההשמדה. סופו של מחנה יאנובסקי היה בהסבתו למחנה השמדה לכל דבר. בשלב זה, נבדל מחנה יאנובסקי ממחנות ההשמדה הידועים בכך שלא נבנו בו תאי הגזה וההמתה נעשתה בדרכים קונבנציונליות בלבד. התוצאה היתה: 200,000 מומתים באמצעות המתה ביריות, תליות והוצאות להורג המוניות.

עוד בחודשים יולי—ספטמבר 1941, היו היהודים ביאנובסקי שעבדו בסדנאות, אנשים שראוי לקנא בהם, על-פי הבנת יהודי לבוב. היתה להם חסות של ה.ס.ס. בצורת תעודת עבודה חתומה בידי מפקד ה.ס.ס. והמשטרה, הגנרל קאצמן, ומכאן גם חסינות מפני חטיפות לעבודות כפייה במחנות שהוקמו ברחבי גליציה המזרחית, ששמועות על המתרחש בהם הסתננו אל העיר.

ב-1 בנובמבר 1941 בשעות הערב, כשהעובדים התכוננו לסיום העבודה ולחזרה אל העיר, נשמעו קולות צפירה בסדנאות D.A.W. העובדים נקראו להתכנס במגרש המסדרים למסדר מיוחד. בעומדם מסודרים בקבוצות עבודה הופיע מפקד D.A.W. קצין ה.ס.ס. גיבאואר ובמשפט הפתיחה של דבריו החשיך עליהם את עולמם. הוא הודיעם על הפיכת המקום למחנה עבודה סגור בו הם עתידים לעבוד וללון. "זהו ביתכם החדש. רק חרוצים אתם צריכים להיות ולא יחסר לכם דבר."

ביום הרביעי לכליאתם במחנה, ב-5 בנובמבר 1941, הוקם מהסום בפתח המחנה, מגדל השמירה בכניסה אויש בשני אנשי ה.ס.ס. חמושים ושלט גדול נתלה מעל שער המחנה ובו הכתובת על היות המקום מחנה לעבודת כפייה של העיר למברג, בפיקוח ה.ס.ס. והמשטרה של חבל גליציה — SS Zwangsarbeit lager — Lemberg. לאורך הגדר הוצבו שלטים שהזהירו מפני קשר כלשהו עם האסירים. שטח המחנה בשלב זה היה בין 2—3 קמ"ר לערך. הנשים והאמהות שהורשו עד אז להתקרב אל הגדר, נתקלו באותו יום במכות שוטים ובמטחי יריות מצד המשמר ובימים הבאים לא ניתן היה יותר להתקרב אל המחנה.

ב-28 בפברואר 1942 נותרו במחנה 176 אסירים יהודיים מתוך 580 ששהו בו בסוף 1941. רובם גוועו מרעב וחולשה או הומתו במיני עינויים משונים. מבחינה זו לא נבדלו מחנות העבודה ממחנות הריכוז.

במקומם של האסירים שמתו, דרש גיבאואר מן היודנראט ומלשכתו של ובר לספק לו עובדים חדשים. לפי הוראות קאצמן נקבע, שיש לתת עדיפות ראשונה להעברת אסירים חדשים למחנה וכן יש לערוך מיבצעי חטיפה מיוחדים למילוי המכסה הדרושה. ב-10 בינואר 1942 נערכו מספר פשיטות על בתי מגורים וכל הגברים שנמצאו במקום הובלו למחנה. כן הגיעו קבוצות קטנות של יהודים מאוסטריה, גרמניה, צ'כוסלובקיה, הונגריה וכן ממערב אירופה שהובאו למחנה. חלק מיהודי גרמניה ואוסטריה נבחרו ומוגו לתפקידי משגיחים ופקידים עקב שליטתם בשפה הגרמנית. האחרים נשלחו מיד להשמדה.

מלבד פיסת בד צהובה שנתפרה על החזה ועל הגב ועליה מספרם הסידורי נוספו, לאחר תקופה קצרה סימונים נוספים: שני פסי צבע אדומים לאורך המכנסיים וכעין צלב על הגב. על צוואריהם נתלתה דיסקית פח עשויה מקופסאות שימורים, שגם בה טבוע היה המספר הסידורי. דיסקית זו כונתה בשם Plaketka ובפי האסירים ושומריהם "אות הכלב" (Hunde-Marke). שיער ראשם וזקנם

גולח ובגדיהם ונעליהם נלקחו מהם. במקומם קיבלו בגדי קיץ קלים בלבד ונעלי עץ שניתנו מסיבה מוגדרת ביותר: בנועלו נעלי עץ יתקשה האסיר לבצע ניסיון בריחה. במקרים רבים, בתקופה מאוחרת יותר, היו זוג נעליים רגילות מהזווה תמריץ לביצוע ניסיון בריחה ואף להצליח בו. לאחר השלמת תהליך הגילות וחלוקת המלבושים, נראו האסירים כעשויים בתבנית אחת, קווי פנים נמחקו, סגנון הלבוש המאפיין נעלם, קצב ההליכה לא נקבע יותר על-פי הטמפרמנט כי אם על-ידי צורת גרירת הרגליים בנעלי העץ הכבדות, במקום האדם קם ונוצר מכשיר עבודה ממושמע. זה היה השלב, בו נמחקו שביבי התקווה האחרונים שעוד היו קיימים בלבבות האסירים, וניוונו מהבטחות המפקדה, שכליאתם הינה זמנית בלבד. כך נכנס מחנה יאנובסקי לשגרת חיים ועבודה בין נובמבר 1941 ועד מרץ 1942. בתקופה זו, הועסקו האסירים, בעיקר בבניית המחנה ובהנחת התשתית להרחבתו.

בימים הראשונים לא היתה כלל חלוקת מזון והאסירים החלו ניוונים רק כאשר גילו שניתן לשחד את שומרי המחנה ואחר-כך, כאשר הורשו לקבל חבילות מזון מן היודנראט. גם אז הגיע רק חלק קטן מן החבילות לידי האסירים. רובן של חבילות המזון נלקח על ידי הגרמנים והמוזן הושלך לכלביהם, לעיני האסירים ההמומים והרעבים.

בואו של גוסטב וילהאוז למחנה יאנובסקי סימן נקודת מפנה בגורל האסירים הכלואים בו. בתקופת כהונתו ובעקבות שאפתנותו הרבה, הפך יאנובסקי למחנה עבודת כפייה גדול בממדיו ומאוחר יותר גם למחנה השמדה, לא במעט הודות למאמציו של וילהאוז להגדיל את חשיבותו והשפעתו באמצעות הצגת יאנובסקי כמחנה לדוגמה, המבצע את הפתרון הסופי של בעיית היהודים תוך שילוב יעיל של ניצול עבודתם.

יומיים אחרי בואו, פורסמה שורה ארוכה של תקנות וחוקים, נאסרה העברת החבילות מטעם היודנראט, חולים וקשישים מוינו מתוך קבוצות האסירים והוצאו מחוץ ל"באראקים" למשך הלילה. הם הוכנסו למה שכוונה בפי האסירים "בין גדרות התיל", גדרות תיל צרות, קרובות זו לזו כמידת רוחב אדם, שביניהן הועמד הנידון בלי יכולת תווה ואם לא קפא למוות במשך הלילה, הוצא להורג למחרת היום. נערכו ביקורות פתע בצריפים שבעקבותיהן היו מספר אסירים מקפחים את חייהם עקב יריות ללא הבחנה שגורו לתוך המון האסירים שהצטופף על הדרגשים ונערכו "מירוצי מוות" ומירוצי "ויטמינים" בין שתי שורות של אנשי S.S. ו"אסקרים", אוחזי מגלבים ואלות. הממוצע היומי של המתים והמומתים במחנה הגיע לכדי 30 איש. תחביבו האישי של וילהאוז היה קליעה למטרה והאסירים הם ששימשו לו ולבני משפחתו כמטרות חיות.

בתוקף תפקידו כסגנו של וילהאוז, החל רוקיטא ביצירת התשתית הכלכלית והארגונית במחנה. לעומת וילהאוז, שהופעתו במחנה האסירים הטילה אימה על כולם, נהג רוקיטא בדרך-כלל להראות פנים מתונות וגילה הבנה לאסירים. בהיותו רגוע ונוטה חסד, שיפר רוקיטא במידה מסוימת את התנאים במחנה. בעקבות פקודתו המפורשת, איפשרו השומרים והסדרנים לאסירים לצאת לשירותים במשך הלילה. הוא סימן את הדרגשים והקציב 12 ס"מ (שניים-עשר!) ללינת אסיר, אסר לישון על הרצפה והגדיל את כמות המזון שסופקה לאסירים.

רוקיטא הורה גם על חידוש משלוח החבילות מהגיטו והציע ליוזגראט לספק 400 גרם לחם וריבה לכל אסיר, אחת לשבוע. נקבעה שגרה של שעות קיום מסודרים, שלוש פעמים ביום וכן שגרת רחצה, שירותים ואכילה.

במחנה עצמו, החלו רוקיטא ואנשיו להרכיב יחידות עבודה מיוחדות — בריגדות, ערוכות על-פי גודל משתנה בהתאם לדרישות המעסיקים. על כל בריגדה הופקד כממונה, אסיר יהודי שהיה בעל מלאכה ואיש מקצוע. תוארו היה "בריגדיר" והוא נבדל משאר העובדים בעונדו סרט צהוב על זרועו הימנית. לבריגדיר, היה בעל תפקיד מקביל מקרב צוות ה.ס.ס. או "אסקר" שפיקח על עבודת הבריגדה. למעשה ניהל הבריגדיר-האסיר את עבודת הבריגדה כולה. הבריגדות היו מחולקות לקבוצות עבודה משניות ובראשן עובד מקצועי מומחה. לא כל הבריגדות היו שוות בערכן וזהות במעמדם. ניתן למיין אותן לבריגדות מועדפות ובריגדות מקופחות. המפתח לחלוקה היה כפול:

(א) תמורת תשלום כספי לבריגדיר, שהעבירו ברובו לקצין ה.ס.ס. הממונה, ניתן היה להשתייך לבריגדה "טובה".

(ב) מיומנות וכישורים מקצועיים, מקצועות נדרשים ונחוצים במחנה, הביאו את האסיר המאושר להשתייכות אליה.

רשאי היה אסיר לראות עצמו בר-מזל כשיכול היה להציג מקצוע טכני ואומנות מוגדרת.

קשה היה מצבן של הבריגדות הבלתי מקצועיות. נכללו בהן אסירים שבאו בעיקר מקרב האינטליגנציה ואנשי הרוח, שעיסוקם היום-יומי לא היה בעל ערך בסדר הגרמני החדש והם הועברו בסופו של דבר אל בריגדת הפועלים השחורים שעסקו במחנה בעבודות שחורות ומפרכות או לבריגדת העונשין, שהם הוכו ללא הרף על-ידי שומריהם ועבדו עבודה סיופית.

בהדרגה, החלו להתפתח יחסי עבודה תקינים ומסודרים בין המחנה לבין המפעלים האזרחיים והצבאיים בעיר. יום יום יצאו בריגדות לאחר מסדר הבוקר, מן השער הראשי אל רחוב יאנובסקה שהוביל עד מרכז העיר ושם התפזרו למקומות העבודה השונים. בריגדות בעלי המקצוע, שעבדו במחנה עצמו, פנו לעיסוקיהן בסדנאות המחנה ובמתקניו ואילו הפועלים השחורים ויחידות העונשין החלו בהעברת גרוטאות ממקום אחד במחנה למשנהו וחוזר חלילה.

מכיוון שכוח העבודה של המחנה הביא רווחים נאים ל.ס.ס. ולמשטרה בלבוב, נפסקה לתקופה מסוימת, מגמת החיסול וההשמדה של יהודי הגנרל גוברנמנט על-פי מצוות הפיהרר והימלר ובהתאם להחלטות ועידת ואנוה.

במשך שנת 1942 ארעו המתות מקריות בלבד במחנה ומספר קורבנותיהם היה קטן יחסית ולא נתקיימו המתות מסיביות.

כל חלל ריק שנתפנה לאחר מות והריגת אסירים נתמלא מיד בכוח עבודה בריא וצעיר שהובא מן הפרובינציה.

בינואר 1943 היו כבר כ-9,000 איש. בפברואר הושלמה חומת האבן הגבוהה שחסמה את רחוב יאנובסקה בפני האסירים, גדרות התיל הגובהו לגובה של שלושה מטרים, נקבע שער ברזל מסוגנן ובאחד מעמודיו הוכשרה מכלאה מסורגת לקליטת היהודים הנתפסים בעיר. נבנו ארבעה "באראקים" נוספים ובכך ניתן היה לבצע את הוראות הימלר מתאריך 9 באוקטובר 1942, בדבר ריכוז היהודים

העוסקים בתעשייה צבאית במחנות הגנרל גוברנמנט והוצאתם בהדרגה מתהליך הייצור.

ביוני 1943 חלו חילופי גברי במחנה. וילהאוז הועבר מתפקידו ונשלח ליחידה של וואפן ס.ס. יחד עימו הועברו אנשי ס.ס. רבים, חלקם לחזית המזרח וחלקם לניהול מחנות באיזורים אחרים של הגנרל גוברנמנט. במקומם איישו את התפקידים במחנה בעיקר "פולקס-דויטשע" ואוקראינים וצוות פיקוד גרמני זוטר.

מחנה הנשים

בדומה למחנות ריכוז אחרים, הוקם גם במחנה יאנובסקי אגף מיוחד שבו נכלאו נשים ואגף זה הפך מאוחר יותר למחנה בפני עצמו. מחנה הנשים שכן אומנם בתוך תחום מחנה האסירים, אולם הוא היה סגור ומגודר והכניסה אליו לא הותרה לאיש.

מחנה הנשים לא הוקם בעת ובעונה אחת עם מחנה הגברים. בסוף שנת 1941 ובמחצית הראשונה של 1942, היו הנשים שהובאו בטרנספורטים מהאקציות בגיטו לבוב ומגליציה, נשלחות מיד לרכבות שהובילו לבלז' או להמתה מיידית ב"חולות". לגרמנים לא היה בהן עדיין צורך ונשים לא נחשבו כמי שמסוגלות לתרום בצורה משמעותית למאמץ המלחמה, במחנה שכולו היה מבוסס או על עבודה מכנית גברית.

אולם, עם התפתחותם של בתי החרושת והסדנאות הורגש הצורך בעבודת הנשים. במחצית יולי 1942 עבדו כבר כ-2,000 נשים מהגיטו.

במחסן הבגדים המרכזי במחנה, הצטברו ערימות ענק של ביגוד, הנעלה ושאר חפצי ערך, אשר נלקחו מן היהודים שהובאו למחנה והומתו בו או הועלו עירומים על קרונות הרכבת לבלז' או חלק מבגדים אלו היה רווי דם והיה צורך לכבסם ואילו מכבסות העיר דחו משלוחים אלה וסירבו לטפל בהם. לגרמנים בוודאי גם לא היה עניין להסב את תשומת לב האוכלוסייה המקומית לניחוחים ורינונים בדבר מטעני בגדים אלה. משום כך הוחלט להקים ביאנובסקי עצמו מחלקת נשים אשר במשך הזמן התפתחה והפכה למחנה נפרד.

מחנה הנשים נוסד ב-12 במאי 1943. למחנה הובאה קבוצה של כ-70 נשים, משרידי גיטו זילקוב, שחוסל באותו זמן. נשים אלו היו תופרות מנוסות שהוכיחו כישוריהן והגרמנים העדיפו להשאירן בחיים. כיוון שחוסל הגיטו בזילקוב ומכיוון שמחנה יאנובסקי הלך והיה למרכז תעשייתי של ה.ס.ס. הוחלט להעבירן ללבוב ולשכנן במחנה יאנובסקי ובדרך זו הן היוו את הגרעין למחנה הנשים במקום.

מחנה הנשים שכן ליד גדר המחנה, בקירבת מסילת הברזל והגשר של תחנת קליפארוב. מצריפיהן ובדרך אל המחנה וממנו, עברו הנשים שני אתרים מעוררי צמרמורת. יום-יום נאלצו לעבור ליד ערימות הפסולת והאשפה שהושלכו מאחורי הצריפים והמטבח. במקום זה בחרו הגרמנים להטיל את הגוססים. המראה היה כה קשה עד כי זכור לניצולות המחנה שהן פנו בבקשה אל השלטונות הגרמניים, להעתיק את מקום ריכוז הגוססים לאתר אחר.

אולם היה אתר אחר אשר אותו לא ניתן היה להעתיק ואת המתרחש בו ראו הנשים יום-יום בצורה הברורה ביותר. צריפיהן השקיפו על "מגרש המוות", אל שטח מחנה המעבר בו נערכו הסלקציות לקראת שילוח הטראנספורטים לבלז'ץ. מראות קורעי לב, קולות בכי וזעקות, השתוללויות אנשי ה.ס.ס. והשלכת האנשים העירומים אל הקרובות, היו מנת חלקן יום-יום. אולם הן לא היו בבחינת משקיפות בלבד. גם הן לא ניצלו מגורל דומה. לעיתים קרובות היה ברומבאוואר, מפקד מחנה הנשים או בלום, מנהל המכבסה, מכים את הנשים, עורכים סלקציות ומוציאים את הנשים שלא נראו להם מתאימות, להמתה ב"חולות" מעבר לגדר. בשבוע מביצוע ההמתה, היה בלום נושא נאום בפניהן ומפרט את שמות המומתות ואת הגורל הצפוי לאחרות.

מלבד איומי ההמתה וההתנכלות האלימה אליהן, היו הנשים במחנה נתונות באופן מתמיד להטרדות על רקע מיני. אנשי ה.ס.ס. נהגו לבקר באורח תדיר במחנה הנשים, דאגו למנות את הנשים הנאות לתפקידי פיקוח ומשמעת ושמעות רבות נלחשו במחנה אודות ניצולן המיני של האסירות לפי מיטב הדמיון המנוון של הצוותים הגרמנים.

עם חיסולו של ה"יולאג" בלבוב, הועברו כל הנשים מן הקסרקטינים שגרו בהם לצורך עבודתן במפעלים השונים ורוכזו במחנה הנשים. מכאן יצאו מדי בוקר ביחד עם בריגדות הגברים, לעבודתן בשטח.

לא פעם הופנו יחידות הנשים יחד עם בריגדות הגברים, מן השער, ממש לפני כניסתן אל המחנה, לכיוון "החולות" ושם הומתו. כך היה גם גורל הנותרות. עם ההחלטה על חיסולו של מחנה יאנובסקי בנובמבר 1943, בא גם הקץ על אחרונות הנשים שעדיין נותרו שם.

ממחנה לעבודת-כפייה — למחנה השמדה

מחנה יאנובסקי לא שימש גורם בעל משקל בתוכנית השמדת היהודים בחודשי חורף 1941. האירועים התרחשו בעיר לבוב עצמה ואילו המחנה שימש כאמור, מחנה עבודה שיקרית במערך מחנות העבודה בגליציה. הדי ההתרחשויות בלבוב הגיעו אל המחנה והאסירים המוגנים יחסית, דאגו לגורל קרוביהם בעיר, כי שם השתוללו האוקראינים בהשראת הגרמנים, שם נערכו פוגרומים בבתי יהודים, בתי-הכנסת של העיר הועלו באש ומדי יום נערך שוד במסווה של קונטריבוציות. בתנאים אלה היה המחנה עצמו, אי של שלוה יחסית. שם לא היו חטיפות, רוב העובדים הועסקו בעבודות הכשרת השטח במחנה ובעבודות סדנה ב-DAW (מפעלי העבודה הגרמניים). רוב המאמצים הושקעו בניסיון להימנע מכל היתקלות באנשי ה.ס.ס. שהיכו והתאכזרו להנאתם.

אולם תקופת השלוה הסתיימה לגבי מחנה יאנובסקי בראשיתו של חודש פברואר 1941, מיד אחרי החלטות ועידת ואנוה. למחנה הגיע המפקד החדש, אונטרשטורמפיהרר גוסטב וילהאוז, מלווה בצוות אנשי ה.ס.ס. מנוסים ומאומנים להרג. חיי המחנה אורגנו בקפדנות.

הצורך לחסל את הגיטאות בגליציה ולפתוח בפינוי היהודים אל מחנות ריכוז

מרכזיים, בהם יקל על ביצוע הפתרון הסופי, הביא להכללתו של מחנה יאנובסקי במערך מחנות הריכוז של גליציה ושינוי יעדיו לא היה פרי החלטה של הדרג המקומי של ה.ס.ס. בלבד או אפילו בגליציה. כנראה שזו היתה החלטה שנתקבלה במשרדי הממשלה והפיקוד המרכזי של ה.ס.ס. והמשרטה. ויולהאוז יכול היה רק להתברך במפנה זה.

שני מחנות השמדה אורגנו במחוז גליציה, על-פי החלטות מפקדת ה.ס.ס. המחנה האחד נקבע בבלז'ץ שהיה עד אז מחנה עבודה ובו נבנו מתקני הגוה. המחנה השני היה יאנובסקי, שצריך היה לשמש כעתודה לבלז'ץ במידה והלחץ שם יהיה גדול.

על-פי ההנחיות, נקבעה שיטה קבועה שתחילתה בהפניית משלוחים גדולים של היהודים להשמדה בבלז'ץ ואילו משלוחים קטנים יותר נשלחו למחנות בהם לא נקבעו מתקנים וההמתה בהם, בוצעה באמצעים קונצנציונליים. מחנות אלו היו צריכים להתמודד עם בעיית ההזרמה של משלוחי יהודים במספרים הולכים וגדלים, בחיפוש אחר דרכי המתה יעילות ובסילוק הגוויות. נוצרה שיגרה של הבאת היהודים אל פי הבור, בקבורתם בעודם חיים ובניית מוקדי שריפה גדולים. שלב זה הגיע במחנה יאנובסקי לשיאו במשך חודשי מרץ-אפריל 1942, במועד זה ובפעילות דומה לזו שהתרחשה ברחבי הגנרל גוברנמנט. חודשים אלו היו עמוסים באקציות ובשילוחים המוניים. בהתאם לנוהג שאימצו לעצמם וכמדיניות עקבית, השתדלו הגרמנים לבצע את רוב האקציות הגדולות בסמיכות זמן או בתקופת החגים היהודיים ממש. כך נפתחה האקציה הראשונה גדולת ההיקף בלבוב, שבועיים לפני חג הפסח. אקציה זו כונתה בפי הגרמנים "אקציית היסודות האסוציאליים" ו"אקציית מרץ" בפי היהודים. דובר על 15,000 יהודים שהידנראט חייב היה להשתתף בריכוזם ובהעברתם לידי הגרמנים, במקביל להמשכן של החטיפות השגרתיות. רובם הובלו לבלז'ץ, אולם בגדיהם הועברו למחסן הגדול ביאנובסקי שהפך למאגר ביגוד של כל גליציה.

במשך חודש אפריל 1942 הובאו כמאה אנשי משטרת הגיטו היהודית (Ordnungs dienst) אל המחנה ולא הורשו לצאת ממנו יותר. עד מהרה היו ידיה של המשטרה היהודית עמוסות עבודה משום שבמהלך חודש אפריל החלו להגיע למחנה יאנובסקי הטרנספורטים הראשונים, מסביבות לבוב ומדרום גליציה וכן מעט מחסופי האקציות הגדולות שבוצעו במערבה של גליציה בקראקוב, טארנוב, בוכניה וכו'. המגורשים הובלו לבלז'ץ כשמחנה יאנובסקי משמש כמחנה מעבר בלבד (Durchgangs lager). הטרנספורט הראשון שהובא לאנובסקי היה ב-15 באפריל 1942 ובו הגיעו 450 יהודים מסונדובה וישניה. לאחר מכן, הגיעו טרנספורטים מדי יום ביומו. ב-16 באפריל 1942 הגיעו 5,000 יהודים מסטאניסלאבוב, שחזתה באחת האקציות המחרידות ביותר, בפיקוחו של ראש ה.ס.ס. והמשרטה של הגנרל גוברנמנט, הגנרל קרוגר, ו-450 יהודים מהורדנקה. ב-18 באפריל הגיע טרנספורט של 400 יהודים מיאבורוב ו-300 יהודים מגרודק יאגילונסקי. ב-20 באפריל 1942 הגיעו 100 איש מטומאשוב לובלסקי וב-16 במאי 1942 1,050 יהודים ממשמשישל. כל טרנספורט הגדיל את מספר האסירים במחנה. הוקמו בריגדות חדשות והוחל, כאמור, בבנייה מואצת ובהרחבתו של המחנה. אחד המתקנים הראשונים שנבנו היה, בניין גדול שנועד לאכסן את

בגדי המובאים ועלה על גדותיו תוך זמן קצר. כמו כן הוכשר שטח מלבני רחב ידיים, כשנים-עשר קמ"ר לערך, ליד המחנה, גודר וסומן והוא נועד להיות מחנה המעבר לטרנספורטים העתידיים להגיע בהיקף רחב, במיוחד בחודשי יולי-אוגוסט.

את ראשיתה של השמדה מתוכננת ויזומה במחנה יאנובסקי קשה לראות כמדיניות עקבית לפני אוגוסט 1942. בחודש יוני נקט צעד שיש לראות בביצועו בבחינת אתרעה לקראת הבאות. באקציית יוני בלבוב, שבוצעה על-ידי היחידה הנודדת להשמדה של ה.ס.ס. ונמשכה שתיים-עשרה שעות, לא תאם מספר החטופים בעיר, שנועדו להישלח לבלז'ץ. חסרו 400 איש להשלמת המכסה שנקבעה. הגנרל קאצמן פנה אל וילהאוז וקיבל ממנו את מספר האנשים הדרוש מקרב אסירי המחנה. חודשי יולי-ספטמבר 1942, גדשו את המחנה במספר אסירים רב. העיר לבוב נסגרה ונאטמה במשמרות של צבא ודובר על בואה של הבריגדה הניידת של ה.ס.ס. האקציה החלה ב-10 באוגוסט 1942 לאחר שקדמו לה חטיפות ברחובות והגרמנים דאגו להפיץ שמועות מטעות שהאקציה עתידה להיערך רק במחצית השנייה של החודש. ראשונים חוסלו בתי-החולים בגיטו, הצוות והחולים כאחת. ביניהם רבים מאסירי המחנה, בעלי ההון, שהצליחו להגיע לשם לפי הסדר כספי עם קאמפף ורוקיטא. ב-15 באוגוסט 1942 חוסל גם בית-החולים במחנה. אקציית אוגוסט נמשכה עשרה ימים רצופים בין ה-10 ועד ה-20.8 ובמהלכה הובאו למחנה 13,000 יהודים שמתוכם נשארו בו רק 3,000 אסירים. היתר נשלחו לבלז'ץ. היא חודשה ב-22 באוגוסט. הפעם כללו הגרמנים גם את עובדי "הסדנאות העירוניות". סדנאות אלה שעבדו למען הוורמאכט בלבד, העסיקו אלפי יהודים בעלי תעודות תקינות, אולם דבר זה לא הועיל להם כיוון שצבע החותמת בתעודתם לא תאם את הצבע שדרשו הגרמנים. ביום זה השתתפו וילהאוז ורוקיטא בפעולה ובחרו מתוך העובדים אלפיים איש שנשלחו להמתה. היהודים שנאספו מקצות הגיטו רוכזו במחנות המשטרה האוקראינית ומשם הובאו למחנה יאנובסקי. במשך יומיים הוסעו חשמליות שעליהן הורכבו פלטפורמות למשאות, לאורך רחובות העיר לכיוון התחנה, כשעליהן עומדים דחוסים, אלפי יהודים. ביאנובסקי הופשטו עירומים, בגדיהם הועברו למחסן והם עצמם הוטענו על קרונות רכבת והוסעו לבלז'ץ. הצעירים והבריאים הושארו במחנה.

"אקציית אוגוסט" נסתיימה ב-24 בחודש. ביומיים האחרונים התרחשו עדיין ספיחיה. יום ה-23 בחודש עבר בשקט כשרחובות שלמים בגיטו נותרו ריקים ושוממים מאדם ואילו סיומה היה במיבצע חטיפה של ילדי הגיטו שנותרו ללא קרובים. הילדים רוכזו בחצר בניין הדואר בעיר ולאחר מכן הוסעו להמתה. אקורד סיום לאקציה, היה מעצרו של ד"ר לאנדסברג, יו"ר היודנראט, ותלייתו יחד עם שאר חבריו. קציר הדמים של אקציה זו, הגדולה ביותר בלבוב, היה כ-60,000 יהודים. זאת ניתן היה לקבוע במשרדי היודנראט, על-פי כרטיסי הלחם תוך כדי עריכת האקציה פרסמו הגרמנים ב-21 באוגוסט, צו שהיה חתום על ידי הגנרל קאצמן, לפיו צומצם גודלו של הגיטו והשטח החדש עתיד היה להיות מוקף גדר ומנותק מן הרחובות של האיזור הארי.

"אקציית אוגוסט" חייבה בנייה נוספת במחנה יאנובסקי. רק 3,000 אסירים נותרו בו, אולם משלוחים חדשים הגיעו מטורקי וסאמבור ושוב עלה המחנה

על גדותיו והרעב הטריד ומגיפת הטיפוס נתחדשה. בסתיו וחורף 1942/1943 היתה רגיעה אשר הופרה רק על-ידי שתי אקציות אשר נערכו בנובמבר ובדצמבר. בעת עריכתה של אקציית נובמבר לא הוצאו יהודי מחנה יאנובסקי לעבודתם השיגרתיים. בצהריים הגיע אל המחנה הגנרל קאצמן וערך ביקורת קפדנית, שורה אחרי שורה, של אסירים. בסיומה של הסקירה הקפדנית נערכה סלקציה במחנה. 1,500 איש הוצאו מן השורות וצורפו אל יהודי לבוב. בגיטו נשארו אותה שעה כ-30,000 יהודים.

בינואר 1943 נטל המחנה לראשונה תפקיד פעיל בהשמדת שרידי יהדות לבוב. הם הובאו למחנה בחשמליות, מוינו שוב ואחרי המיון נשלח חלק גדול לבלז'ץ ויתרם הושמדו במחנה. הבריאים והחזקים נלקחו לעבודה. בעקבות אקציה זו צומצם היודנראט ועמד על 12 חברים בלבד וכעבור זמן קצר הומתו גם הם. סך האבידות באקציה זו היה שוב כ-15,000 יהודים.

המשך ביצוען של אקציות קטנות הביא לדלדולה של האוכלוסיה היהודית בגליציה לקראת כלינה המוחלטת. מחנה המוות בבלז'ץ לא יכול היה להכיל את כל הטרנספורטים שהגיעו אליו ולא יכול היה לעמוד במסות האדירות שהזורמו אל תאי הגז. משום כך הוחלט, כנראה בפיקוח ה.ס.ס. של גליציה, לבצע את ההסבה המלאה של מחנה יאנובסקי לתפקד כמחנה השמדה ליהודים הנותרים. אומנם מיקומו ליד עיר מאוכלסת, לא התאים לקני-המידה שעל פיהם נהגו ה.ס.ס. למקם מחנות השמדה, אולם בשלב זה כבר לא היה ערך לידיעות על הנעשה במחנה, משום שממילא חזו תושבי העיר באקציות ובשיירות היהודים העירוניים המוטענים על הרכבות וכן שמעו ללא הרף את קולות הירי שעלו מכיוון ה"חולות". המחנה קיבל צביון של מחנה השמדה לכל דבר ופתח את שעריו לקראת השילוחים ההמוניים מהגיטאות הקטנים, משום שבלבוב עצמה כבר לא היה קיים למעשה גיטו. שרידיו הפכו למחנה עבודה (Juden-Lager) ונתרו בו כ-20,000 יהודים בלבד. כך נכנס המחנה לעידן השלישי שלו. במקום המתות בלתי מתוכננות ומזדמנות, החלה תקופה של אקציות וסלקציות מתוכננות שבהן הומתו עשרות אלפי יהודים שנותרו בגליציה, כ-45,000 בסך הכל, ואליהם נתווספו יהודים שהובאו משטח פולין ואפילו עשרות אחדות של יהודים מאירופה המערבית שעברו דרכו. נתונים אלה נקבעו על-ידי האקדמיה האוקראינית למדעים בלבוב, שלפיה היו בגליציה ב-1 למרץ 1942, 42,162 יהודים. למספר זה צריך להוסיף כמה אלפי יהודים שישבו במחנות.

ב-29 בינואר 1943 נערכה במקביל לאקציה ב"יולאג" גם האקציה במחנה. פקידי היודנראט שעדיין ניסו לתפקד ומשטרת ה"יולאג" כוננו למסדר מיוחד. לאחר שעות אחדות שוחררו השוטרים ואילו אנשי היודנראט ובראשם ד"ר אברון הובאו למחנה ונלקחו ל"פיאסקי" שם ניתנו בידיהם אֵתים והם נצטוו לחפור לעצמם בור. כל שניים נצטוו לרדת לבור ולשכב בו ואז נורו. שני הבאים אחריהם בתור, היו צריכים לכסות את הגופות במעט חול ולשכב עליהם בכיוון הפוך כשרגליהם על פני המומתים. על פעולה זו פיקד הפולקס-דויטשע בלום. בתודש זה, היו ב"יולאג" אקציות יום-יומיות. כל בתי-החולים שנותרו עדיין חוסלו, ונתור רק בית-החולים ברחוב יאנובסקה שנוהל על ידי ד"ר קורצרוק, ברשותו של וילהאוז. בריגדות יהודי ה"יולאג" היו נשלחות לעבודה לאחר

שלפעמים הוצאו מהן כל הנשים ונשלחו להמתה. אחר־כך החלו לרכו יהודים בבית־הסוהר המיוחד ליהודים ברחוב הרמאנוב וכשנתמלאו התאים, הובלו לפיאסקי ונורו שם. לא ניתן לציין שיטה בבחירת המומתים. נראה, שחוסר השיטה וחוסר כללים קבועים, הם שהיו שיטה בפני עצמה וכך הצליחו להטעות את היהודים פעם אחר פעם. בחורף 1943/1942 לא נשלחו יותר יהודי גליציה לבלז'ץ. כל ההמתות בוצעו ב"פיאסקי" שליד המחנה, "עמק המוות" בפי האסירים. יהודים בודדים שנתפסו בעיר ובעיקר בצד הארי, הובאו מיד אל המחנה על־ידי שומריהם, אך לא הוכנסו אליו. הם רוכזו ב"בונקר", אחד מעמודי שער המחנה שרוחבו היה 1.60 מטר ובנה חלול ומסורג בטורגי ברזל. לתוך תא זה הוכנסו הנתפסים. כשלא ניתן היה יותר לדחוס פנימה אנשים נוספים, נלקחו והובלו ל"פיאסקי". באופן קבוע שהו בבונקר מספר יהודים שהמתינו לגורלם.

עם סיום האקציה של ינואר 1943, קלט המחנה חלק מן הגברים הצעירים שהובאו בטנספורטים. משום כך, החליט וילהאוז להיפטר מן האסירים התשושים. יחד עם ביטנר, הגה שיטת סלקציה חדשה ומקורית: מבחן המקל. בבוקר, בדרכם לעבודה, נעצרו הבריגדות ליד השער. שם עמד ס.ס. שטורמאן מרטין ביטנר ובידו מקל ארוך. כל חמישייה של אסירים היתה צריכה לעבור בקפיצה מעל המוט. את המוט הגביה ביטנר מדי פעם לגובה שונה כדי להכשיל את הקופצים. הגכשלים הוצאו מן הבריגדה והועמדו בצד. 500 איש נפסלו בסלקציה זו ובשעה 10.00 בבוקר צורפו לקבוצה שרוכזה בבונקר והובלו ל"פיאסקי". אותו יום הגיעו טנספורטים נוספים מערי השדה והמחנות ומספרם של אסירי המחנה עלה שוב ל־9,000 איש.

ב־20 באפריל היה מאורע מיוחד. צוות המחנה חגג את יום הולדתו ה־54 של הפיהרר ולא ניתן היה למצוא דרך נאותה יותר לחגוג, מאשר לבחור 54 אסירים ולירות בהם.

במהלך חודש אפריל היו, מלבד החיסולים במחנה, גם כמה תפקידי חוץ. מדי פעם נשלחו צוותים שהוסעו במשאית, אל מחוץ ללבוב כדי לחסל את המחנות הקטנים שנותרו עדיין ברחבי גליציה. ס.ס. שטורמאן, פטר בלום, הממונה על המחסן, נהג להתלוצץ אליהם וכרגיל שב עם מטענים של רכוש, אותו מיינו ואחסנו במחסן המרכזי.

מאי 1943 היה חודש מלא פעילות במחנה יאנובסקי. שורה של אקציות וסלקציות רצחניות נערכה במחנה. המטרה היתה לפנות לקראת חיסול ה"יולאג" בעיר וכך להפוך את לבוב לעיר נקייה מיהודים. מדי יום נערכו סלקציות של האסירים לפני צאתם לעבודה, כשילהאו ואנשיו סורקים את השורות וצדים כל מי שנראה להם תשוש. אסיר כזה הובל מיד אל "בין התיל". בערב, עם שוב הבריגדות לאחר יום עבודה בן שתיים־עשרה שעות, שוב נערכו הסלקציות. במבט לאחור, יכול יהודה אייסמן, עובד המשרד הטכני, אשר לן בצריפי האסירים המועדפים, עובדי המשרדים, להצביע על העובדה, שמדי פעם ראה את אנשי הס.ס. במחנה מתארגנים במבנה צבאי ויוצאים לאימוני נשק בשטח ששכן בין בית הקברות היהודי ובין החולות. שם תרגלו לקראת ביצוע האקציות. אימונים אלו בלטו לעין מי שיכול היה להתפנות מייסוריו היומיומיים — מכיוון שבדרך־כלל הסתובבו אנשי הס.ס. במחנה, חסרי מעש ומשועממים ועסקו בפיקוח ובליווי

האסירים בלבד. האימונים של אנשי ה.ס.ס. נעשו אינטנסיביים במיוחד בקיץ 1943, אחרי מרד גיטו ורשה וניתן היה לקבוע בוודאות שאחרי תרגול מעין זה, עתידה לבוא אקציה נוספת.

מירוצי המוות ועינויים אכזריים

הצוות במחנה הגיע לדרגת המצאה ושכלול עינויים כה אכזריים וכה ציניים, עד כי ניתן למנות את מחנה יאנובסקי בנשימה אחת עם מחנות ההשמדה הגדולים הידועים לשמצה. ביאנובסקי פותח מגוון של עינויים סאדיסטיים וגם הסלקציות לא נערכו בפשטות. את המפקדים ואת הצוות, לא סיפקה עצם העובדה שבהינף יד יכלו לקבוע את גורל האסיר לשבט או לחסד. הם גם רצו להשתעשע בשעת מעשה. לשם כך הגו את רעיון "מירוצי המוות" כדי שיבדרו את הצוות המחסל. תליות משונות ועינויים לא סיפקו אותם. בצחוק מלגלג היו השומרים מודיעים לאסירים: "אתם עומדים להיות היום "Himmel Kommando" (קומנדו שמים) ומזרזים אותם אל הפשפש שהוביל לחולות. "מירוצי המוות" נערך בשטח שהוביל משער אחד למשנהו. הקטע היה מרוצף באבנים זוויתיות וחדות. לא במקרה רוצף כך. האסיר נאלץ לרוץ על גבי האבנים המכשילות כשמשני צדי הדרך עמדו שורות של אסקרים ואנשי ה.ס.ס. שהפליאו בהם את מכותיהם. כל מי שלא עמד בריצה זו, האט או נפל, הורחק לצד והועבר להמתה ב"חולות". ב"מירוצי הוויטמינים" הושקע דמיון רב עוד יותר והוא היה המצאתו להתפאר, של וילהאנו. בשוכם מיום עבודה, היו האסירים נשלחים אל תחנת הרכבת קליפארו, אליה הגיעו מטענים של חומרי בניין: קורות (Belki), לבנים (Cegly) וקרשים (Deski). משמותיהם הפולנים, הרכיבו הגרמנים את הכינוי "ויטמינים" B.C.D. בערב היו האסירים מעבירים על גבם את המשאות אל המחנה. "שורה אחרי שורה היו האסירים צריכים לרוץ בין שתי השורות במבנה של חמישיות, חמישייה אחרי חמישייה, יחידה אחרי יחידה, מאות אחרי מאות, אלפים אחרי אלפים. כל זה, אחרי יום מפרך. הרגליים היו כבר כבדות כאבן, אך היינו צריכים לצעוד בקלילות מכיוון שכל צעד לווה במכות מגלב של ה.ס.ס. וקתות הרובים של האסקרים. כשהפקודה "רוץ" ניתנה, לא היה מספיק רק לרוץ. צריך היה להיזהר לא לחרוג מן השורה במשך המירוצ. מאחורי תחנת הרכבת היינו צריכים לרדת במורד גבעה כדי להגיע לגשר תחנת הרכבת. כאן צריך היה במהירות להעמיס את המשא ולחזור מיד. בראש הגבעה עמדו ה.ס.ס., רוביהם מוכנים לירייה, שוטיהם שורקים באוויר והם ליוו אותנו בצעקות רמות, בבעיטות, הבטות, יריות באוויר ויריות לתוך השורות. בהגבירים את המבוכה והבהלה."

"... בכונה היו מעמיסים על החלשים את המשאות הכבדים ביותר, שבתנאים רגילים נשאו אותם חמישה איש. רוב האסירים שנפלו בעת העברת המשאות, לא קמו יותר מהארץ. אלה שלא יכלו לעמוד בכך, הוצאו מהשורות והועברו אל בין "גדרות התיל", שם נשארו במשך הלילה. בבוקר הועמסו גוויותיהם הקפואות למחצה על עגלה והועברו לחיסול בחולות. "מירוצי ויטמינים" רגיל

ארך בין שש בערב ועד הצות ולרוב היו נלקחים לחולות בסביבות 130 איש.
(י. לוי, עליתי מספציה, עמ' 139).

ביום ראשון, 23 במאי 1943, נערך "מירוץ המוות" במחנה. יום קודם לכן, בשבת, נערכה אקציה ב"יולאג" וממנה נלקחו למחנה 1,500 איש. אנשים נוספים הובאו מבוריסלאב, דרוהיביץ וסטרי (Styry) הרכבות עמדו בתחנת קליפארוב כשהן עמוסות ביהודים. כולם היו ערומים, משום שהגרמנים חיפשו דרכים למנוע את הבריחות הנואשות ואת הקפיצות מן הקרונוות, בדרכם למחנה ההשמדה. את הקרונוות באו לסקור אנשי ה.ס.ס. מלבוב ובראשם הגנרל קאצמן. גם המחנה תרם את חלקו לטרנספורט זה. לפי עדותו של זיגמונט קרפס מאסירי המחנה:
"התזמורת החלה לנגן. הבריגדה הראשונה יוצאת. למרבה האסון, הרי זו Zella מתים חיים הגוררים בדי עמל את רגליהם. וילהאוז מאותת לא לצאת בטור שלם, אלא להוציא הבריגדה חמישית חמישית. מכל חמישייה הוא מוציא שניים ומשלח אותם לבין גדרות התיל. שם ניתכות עליהם מהלומות מקלותיהם של הקולאקים. שלושת הנותרים מהחמישייה פותחים במירוץ בשטח של 30—40 מטר. למפגר במירוץ מציג ה.ס.ס. רגל וה"שופו" משלים את המלאכה במקלו. גורלו של אסיר זה לא קשה לניחוש: אל התיל. וכך נותרו מכל חמישייה, שניים בלבד." (ת' זורצקי, "במשול צלב הקרס בלבוב", עמ' 292).

ב־25 בחדש ביצעו הגרמנים את אחת האקציות העקובות מדם שארעו במחנה. באקציה זו הומתו 6,000 אסירים.

ב־29 במאי 1943, ימים אחדים בלבד אחרי שניתנה ההבטחה, שלא יהיו עוד אקציות, חוסלה משמרת היום במפעלי שוורץ ושות', בשטח D.A.W. הפעם נפגעו 1,200 עובדים שנחשבו עד אז כמחוסנים מפני השמדה. הנפגעים העיקריים היו בעיקר נשים שעבדו במפעל.

יומיים לאחר אקציה זו, ב־31 במאי, נפתחה הפעולה לחיסולו של ה"יולאג" בלבוב. מחנה יאנובסקי היה מוכן ופנוי שוב לקליטתם. זו היתה "אקציית החיסול" שבעקבותיה הובאו 7,000 צעירים למחנה ואילו הזקנים, הנשים והילדים הועברו אל מקום הריכוז ליד המחנה ושם נצטוו להתפשט לצלילי תזמורת המחנה. אקציה זו נמשכה במשך שלושה ימים עד לראשיתו של חודש יוני 1943. ביום השלישי הובאו למחנה עוד 4,000 יהודים שנתפסו בעיר במחבואים שונים ובצד הארי, חלקם לאחר נסיונות התקוממות. הם הובלו ל"פיאסקי" ובקבוצות של 75—100 איש, הוכרחו לרדת לחפירה מאורכת שכונתה בפי הגרמנים בשם "הפרוזדור" ולשכב על גופות קודמיהם. בצד עמדו אנשי ה.ס.ס. עם ארגזים אחדים, בהם צברו את הלבוש והחפצים. בימים אלה הומתו 15,000 איש.
(M. Hanusiak — Let us Forget p. 62).

הרי תיאורה של אקציה זו מפי איש צבא איטלקי, בשם אנטוניו רוסי שהיה נהגו הפרטי של המפקד האיטלקי בלבוב, במשך שנתיים: על המגרש במחנה ראיתי המון יהודים, גברים, נשים וילדים, שהתפשטו לפי פקודת אנשי ה.ס.ס. הגרמנים שמו את בגדיהם לארגז אחד, דברי הערך לארגז שני ואת שיני הזהב עקרו בצבת. היהודים עשו רושם של מטומטמים ומיואשים. נשים זקנות בכו. ברגע מסוים פנה אלי המפקד ואמר: תראה איזה סדר אעשה כאן. הוא התחיל לירות בהמון והפיל ממנו חללים. הסרג'נט שניידר, איטלקי מבולזאנו שהיה

איתי, כמעט התעלף. את היהודים העירומים חילקו לסוגים שונים: החלשים בצד אחד והחזקים בצד שני, מקום שחיכו להם מכוניות שהיו מיועדות להעבירם. באותו הרגע הופיעו במקום אנשי ה.ס.ס. שהוציאו פקודה, כנראה לשם צחוק, שהצעירים למטה מגיל 20 יתאספו מצד ימין והיהודים שלמעלה מהגיל הזה, לצד שמאל. רוב היהודים לא הבינו את הפקודה והתחילו לרוץ בבהלה לאורך המגרש. אז פתחו אנשי הגסטאפו, שביניהם היו אוקראינים, באש, הפילו עשרות חללים ופצעו נשים וילדים. המפקד רוקיטא הגיש גם לי רובה והציע שאירה קצת ביהודים. כשסירבתי התפלא מאוד. היהודים שהזכרו כבלתי מסוגלים לעבודה, הובלו מאחורי גדר ונורו בהמוניהם. לא ראיתי ולא שמעתי על מעשי אונס בבחורות יהודיות. אני יודע שלפי פקודת ראש הגסטאפו בלבוב, הורשו האוקראינים להיכנס ולבלות עם בחורות."

במחצית חודש יוני, חל שינוי גדול בדרכי ההמתה. את היהודים הירוים לא היו קוברים יותר בבורות. בינתיים נבנו מוקדי שריפה ב"פיאסקי" וצוות אסירים מיוחד, "זונדרקומנדו 1005" ובו 126 איש, עסק בהוצאת הגופות מן הבורות ובשריפתן. ממילא מובן שלא היה טעם לקבור את המומתים הנוספים. לכן בוצעו רוב מעשי ההרג ממש ליד מוקדי השריפה. לעיתים, כאשר היה לחץ רב, הושלכו גם יהודים חיים אל תוך מוקדי האש, אולם הגרמנים, שסימנו את רוב המקומות בהם נטמנו יהודים, לא חשפו את כולם או מפני שלא היה סיפק בידיהם או מפני שלא זכרו את מקומות הקבורה הראשונים. אימות לכך מהווה דין וחשבון של ועדת החקירה הסובייטית, שסיירה בשטח המחנה ובאתר ההשמדה וערכה בדיקות מקיפות ביחס למה שנעשה שם. החקירה העלתה כי בשטח המחנה נמצאו שלושה בורות ובהם גוויות אסירים אשר נורו כנראה במחצית השנייה של 1944. באחד הבורות נמצאו אנשים לבושים בבגדיהם ונמצאו אפילו מסמכים שלפיהם ניתן היה לזהות את המתים. הועדה קבעה:

1. אורחים עונו במחנה.
2. הוצאות להורג נערכו בהתאם לשיטה הגרמנית המקובלת של יריות בגב ובראש.
3. באיוורים סביב המחנה קברו הגרמנים וכנראה גם שרפו גופות במספר רב.
4. באדמת האיוור נמצאו בעומק לא רב שומנים ונוזלים אשר העידו על בשר שרוף.

5. לפי האפר שנמצא ובו נכללו שרידי עצמות, נראה שהגופות נשרפו בטמפרטורה גבוהה. האפר נשאר, נקבר ופוזר באיוורים שונים של אדמת המחנה, עד לעומק של 2 מטר. נמצאו 59 מוקדים כאלה. אפר ועצמות נמצאו בשטח המחנה בשכבה העליונה. השטח שכוסה הגיע לממדים של 2 קמ"ר והמומחים בועדה קבעו, שמעל ל-200,000 איש הומתו.

בעקבות מיבצע השמדת העדויות, יכול היה הגנרל קאצמן לציין בגאוה בדין וחשבון שלו מיום 30 ביוני 1943: "החל מיום 23.6.43, ניתן לומר, כי כל הגיטאות היהודיים חוסלו. חבל גליציה נעשה על-ידי כך, נקי מיהודים (Judenfrei) חוץ מן היהודים שבמחנות הנתונים לפיקוח מפקד ה.ס.ס. והמשטרה. היהודים הבורחים הנתפסים עדיין, נתונים לטיפול מיוחד של תחנות המשטרה. עד ליום 27 באפריל 1943 נעקרו ממקום מושבם בסך הכל 434,329 יהודים."

תנאי הקיום במחנה יאנובוקי

בלתי אפשרי הוא, להגות את המלה "חיים" בנשימה אחת עם המונח "מחנה ריכוז" ועל אחת כמה וכמה, כשמדובר בחיים במחנה מסוגו של מחנה יאנובוקי. במקום זה לא חיו בני-אדם. הם התקיימו וקיום זה היה על זמן שאול בלבד. לחיות, משמעו להרגיש, לבטוח, לתת מנוח לגוף ולנפש, לקיים קשרי גומלין עם הזולת ולצפות לקראת העתיד. אולם, במקום שבו אין חיים בני-אדם, כי אם קיימים בלבד ומספרים סידוריים מחליפים את שמותיהם וזהותם, אין מקום לרגשות, לתקוות ולקשרים הדדיים. במקום כזה הופך האדם להיות "מוזלמן", Obozowiec טיפוסי, אדיש למתרחש סביבו, נאבק כחיה כדי להבטיח את צרכיו המידיים, מוכן לגנוב ולרמות, רואה את בני משפחתו ומכריו ומחשבתו הראשונה היא איזה פריט ניתן יהיה ליטול. הוא עומד שעות ארוכות במסדרים, סביבו גשמות תהות ואבודות כמוהו וכל תחשותיו מתמקדות בציפייה לסימום של יום נוסף, תקווה לעבור מסדר נוסף בשלום, בעודו יודע שיום המחרת יביא עימו רק עוד מסדרים, עוד עינויים, התעללויות, רעב ומוות.

אולם תמונה עגומה זו, היא חד-צדדית וכוללנית מאוד. גם בגיא צלמוות זה, לאור מדורות האש העשונות ולשמע קולות הירי הבלתי פוסקים, נתקיימו במחנה חיים פנימיים ונסתרים. חיים עשירים ומלאי דמיון. דמיון אשר התעלם מן המציאות הסובבת, מאנשי ה.ס.ס. והמשגיחים, מקולות הסבל והיגון והתרכוז במאמץ להיאתו בתמציתיות החיים, להחזיק מעמד מבלי לאבד צלם אנוש. אסירים רפי כוח וחלושים תמכו בחבריהם התשושים מהם. גברים וגשים התכנסו בסתר, קראו שירה ודגו בנושאים ערכיים שונים, תמכו וסעדו זה את זה והמתיקו בכך את חשכת הימים.

עם כניסתם בשער המחנה, הועמדו הבאים זה מקרוב, בקירבת בקתת המשמר של "האסקרים". הם פתחו הראשונים במצוות ההתעללות. "שמע יאשה, יש לנו אורח, יש לו עוד עור, לעזאזל", ונפתחה מסכת של מהלומות ובעיטות ללא הבחנה. אחרי טיפול זה, כבר לא ידע האסיר הנדהם, להבחין בקורה אותו. אזי הועמד ליד קיר משרד הקבלה כשאפו לחוץ בחוזקה אל הקיר, ללא רשות לנוע וכך עמד שעות ארוכות בקור, אם עד הלילה, לא נוהל שום תהליך קליטה. האסיר הושלך על האדמה הקרה, בגשם או בשלג ובילה בהמתנה את לילו הראשון במחנה, תחת שמירה של "האסקרים".

עם בוקר, הוכנס אדם רצוף ורועד מקור, שלא בא אוכל אל פיו, כמה למעט חום ולפינה בה יוכל לנוח. הוא הוכנס אל תוך משרד הקבלה, שם המתינה לו קרן אור ראשונה: אסירה יהודיה שעבדה כפקידה, ערכה את הרישום הראשון ובחשאי נהגה ליעץ לאסירים החדשים עצה אשר לא תסולא בפז: להצביע על היותם בעלי מקצוע חיוני לגרמנים. להיות אינטלקטואל או בעל מקצוע חופשי, היה, חסר תכלית במחנה ומועד לפורענות. אנשים שלא יכלו להצביע על מקצוע יצרני, שובצו לעבודות שחורות וקשות ביותר ונחשבו כחסרי ערך למערך עבודת הכפייה.

ממשרד הרישום עבר האסיר אל חדר המפקד. שם ישב מפקד המחנה. כאן החל רישום נוסף של פרטים אישיים, מסירת חפצי הערך שנתרו ברשותו

ושיבוצו לעבודה. כל פרט ופרט נרשם בסדר מופתי בכרטיסו. לאחר שקיבל את מספרו הסידורי ויצא מהמשרד, החל השלב השני של תהליך ההתמוססות וההיעלמות בתוך קהל האסירים. תהליך זה לווה בסידרה של מעשי השפלה ושבירת רצונו של האדם. לאחר שיעבור האסיר תהליך זה, לא ייוותר ממנו דבר שניתן היה לקושרו אל האדם שהיה קודם כניסתו למחנה. בשורה של פעולות מתוכננות ומכוונות, הועבר האסיר החדש דרך מערכת של סרט נע, בה הפשיטוהו מבגדיו וגזלו אותם ממנו, כל שיער גופו גולח לחלוטין, כולל שיער איבריו האינטימיים, הוא הוכנס למקלחת של מי קרח ואחר-כך נשלח להתלבש, כשכל שנותר לו, הם בגדי קיץ דקים ובלתי מחממים. געליו נלקחו ותמורתן קיבל זוג נעלי עץ כבדות ונוקשות שבהן נאלץ לשרך את רגליו בכבדות. במראהו החדש, בלבושו המטולא, בראשו המגולח, רועד מקור ופחד, הובל האסיר על-ידי משמר "אסקרים" וצורף לקבוצת אסירים חדשים נוספת, אשר המתינה במקום. כאן עמדו שוב. לאחר זמן ממושך יצאו ממשרד הקבלה שלוש דמויות: האחד החזיק בידו דלי ומכחול. השני תרמיל והשלישי הציב שולחן וכיסא במגרש. מן הדלי נשלפה המברשת טבולה בצבע ובה סומנו שני פסים אדומים משני צידי מכנסיהם של האסירים. פס נוסף סומן לרוחב הגב. על זרועם נתפר טלאי צהוב מוטבע על משולש בד, פיסת בד מרובעת ועליה מספר סידורי נרקמה על החזה ודיסקית פח עשויה מקופסאות שימורים (Hundemarke), נתלתה על צווארם. עם רדת החשיכה הובלו לצריף מבודד ונכלאו בו, בלי שבא פירור מזון אל פיהם.

יום בחיי אסיר היה מורכב משורה של אירועים ושגרת חיים החוזרת על עצמה במחזוריות קבועה.

הרגע הנורא ביותר, שעליו מצביעים רוב הניצולים, היה רגע היקיצה וההשכמה, כאשר האסיר-השוכב על דרגשו החשוף והצפוף, ישן בבגדיו מחשש שמא ייגנבו. הצריפים התפקעו מרוב אדם, האצטבאות היו עמוסות לעייפה ואנשים ישנו מתחתן על הרצפה ובכל מרווח שאפשר היה להידחק לתוכו. בכל המעברים, הצטופפו זה אל זה, אסירים, שלא נמצא להם מקום שכיבה. הם ישבו כל הלילה, כשרגליהם אסופות תחת גופם. בבוקר היה גופם צפוד ונוקשה. שקועים במפלט השינה, ניעורו האסירים בשעה חמש בבוקר על-ידי צפירות המשרוקית של סדרני הצריפים. הללו פרצו פנימה, עוררו את הישנים ביד גסה, משכו שמיכותיהם, הכו וחבטו. תפקידם היה לזרוז את האסירים וכל איחור היה נוקף לחובתם וגם הם היו אחוזי אימה. האסיר הנדדה והרועד מקור, ניסה להרוויח רגע נוסף של שינה, אולם דבר זה לא ניתן לו. מיד אחרי הסדרנים, פרצו פנימה אנשי ה-ס.ס. הללו לא הסתפקו רק במהלומות, הם ירו אל תוך ההמון בלוחם יריות אלה בקריאות. נחפזים ורועדים, מיהרו האסירים לקום בחשיכה, מן הדרגשים, לסדר את בגדיהם ובגוש אחד החלו להידחק מבעד לדלת הצריף. אולם גם כאן, לא היתה היציאה פשוטה. בדלת הצרה נדחסו עשרות אסירים ובצפיפות שנוצרה הונפו מגלבים והצליפו ללא רחם. בין השעות חמש לשש בבוקר, היה צורך להספיק ולרוץ לשירותים, לרחצה ולמטבח. משימה בלתי אפשרית. כל אחת מהן היתה תחנת ייסורים. בשירותים הצרים והמועטים, נדחסו אלפי אסירים. לא כולם הצליחו להיכנס פנימה. בפנים

עמד הממונה על השירותים אשר מונה על-ידי הגרמנים והללו יצרו עבורו תפקיד זה והדביקו לו כינוי מיוחד (Scheisbrigadier) היה זה יהודי מלבוב בשם בראנדשטטר. מן השירותים מיהר האסיר בריצה בהולה אל חדר הרחצה. מים היו מצרך יקר. לעיתים נאלץ האסיר לקנות את מי הרחצה בפרוטות אחדות, אחרת לא עלה בידו להיחזק ולהתרחץ. בסיימו את הרחצה, חבל ומוכה באלות השוטרים היהודיים שסבבו במקום, מיהר האסיר אל המטבח. אל הרגע המיוחל שבו יבוא מזון אל פיו. בכל רגע, במשך היום הארוך, היתה מחשבתו נתונה תמיד, אל דמיונות שבהם המזון היה היסוד המרכזי. צליל צופר הצהריים, אשר על הפסקת העבודה והתקרבות שעת הארוחה, היה הצליל הנכסף ביותר. פרוסת לחם יבשה שאותה הסתירו בבגדיהם, היתה אושר בל-יתואר.

"יום העבודה הסתיים בשעה שש לפנות ערב: הבריגדות חזרו אל המחנה שוב חזר על עצמו רגע האימה. במסדר הערב נחרץ גורלם של רבים. במסדר זה נערכו הסלקציות לסילוק האסירים, אשר מחלתם ותשישותם גברו במשך היום. בשובם מהעבודה, כבר ציפה להם לרוב מראה מחריד: שורה של אסירים קשורים אל עמודים ומוכים במגלבים, נשים תלויות בשיעון או עקודות, גוויות מוטלות על ערימות האשפה ואנשים עומדים בין "גדרות התיל", הנעוץ בבשרם. מול מראות אלה, הסתדרו האסירים למסדר הערב, כאשר וילהאוז היה נוטל על עצמו את סקירת המסדרים, היו הללו ארוכים ומורטי עצבים. ניצב במעיל עור ארוך, רובהו על כתפו, סקר בקפדנות את פני האסירים והוציא מן השורות פנים שזכר. אזי הגיע תורו של הנאום. הוא הסביר לשומעיו, מדוע אסור לאנשים חולים להתאמץ וכיצד עומד הוא להקל עליהם. עם סיום הסלקציה, דיווח כל בריגדיר על מספר אנשיו, הנתונים נבדקו ואומתו, האנשים התפורו לארוחת הערב ולצריפים, אם לא עלה בדעתו של וילהאוז להשתעשע במירוח מכשולים או במירוח ויטמינים." (ת' זרצקי, במשול צלב הקרס, עמ' 199).

שירה — עזרה הדדית ומרי

במחנה יאנובסקי, שבו הענישה היתה כה חמורה, ללא הבחנה כאשר למעשה שעשה האסיר, העזו אסירים אנונימיים לחבר ולשיר שירים מרדניים, ולעיתים אפילו בגלוי, לאוזני הגרמנים, כשהם מסווים חלק מן המשמעות האמיתית שלא תובן לגרמנים ול"אסקרים". בתוך המון האסירים מצאו היוצרים איש את רעהו מתוך חוש נסתר, התגבשו לקבוצות והחסונים שבהם, הצליחו להתגבר על מצוקות החיים ולמצוא מפלט בעולם השירה והספרות. מפעל זה לא היה עולה בידיהם, אלולא מפעלו האמיץ של רישיק אקסר.

קריאתם והשמעתם של שירים בדחיסות הצריף לעת לילה או בהפסקות הצהריים בעיר, הביאה רווחה לנפש. הם שוכנעו והתעודדו בהיווכחם, שמחשבותיהם ורגעי המשבר לא היו קשים עליהם בלבד. השירים היוו גשר להתקשרות עמוקה בין האסירים ודבק אשר חיבר בין אסירים מועדפים ונחותים ועשאים שותפים לגורל. הם ביטאו אמונה וציפייה ופתחו צוהר זעיר אל הבדידות

האוטמת, אל קשר אנושי בתוך עולם בהמי של התנכרות, אשר בו כל דאלים גבר. המרי במחנה יאנובסקי לא בא לידי ביטוי בבריחה בלבד. הוא הומחש גם במעשי התקוממות של יחידים כנגד הגרמנים ובפגיעה בהם. כאשר הגיעו אסירים לשלב שבו לא יכלו להבליג על עלבונות וסבל אשר הוסבו להם, התעורר כבודם העצמי והזעיקם לתגובה. מתוך רגש של השלמה ומודעות לחוסר האונים אשר במצבם, העדיפו לבצע אקט כלשהו אשר היה בו משום הסבת נזק לגרמנים. בריגדיר יהודי הרג איש ס.ס. גרמני במחנה צ'ווארטאקוב בעיר, במרץ 1943, מכונית ובה קבוצת אסירים מלווה ב"אסקר", נעלמה ביערות הסביבה, צעיר אשר הובל אל "בין גדרות התיל" התנפל על מלווהו וניסה לחנקו וסיליה קלאפטון, עסקנית אשר ייסדה מוסדות חינוך רבים בלבוב, סטרה על לחיו של איש ס.ס., גם שני קציני ס.ס. הבכירים בצוות המחנה, ריכרד רוקיטא ואדולף קולונקו, זכו לטעום ממנת השפלה לעיני כל. בעת הכנות לתלייתם של חמישה בני ערובה בתגובה על בריחת חברם, התנפל אחד מן החמישה על רוקיטא, היכהו בלבנה ואילץ את רוקיטא הנדהם לפתוח במנוסה, לעיני כל המחנה הצופה בו. קולונקו הוכה על-ידי אסיר אשר הובל ל"חולות" והיה צורך לאשפוזו. לאחר הבראתו לא נרגע מן התקרית וחזר והצהיר לא פעם: "ראו, זאת עשה לי יהודי ואני צריך להיות טוב אליהם."

חמישה נתיבי בריחה נמשכו ממחנה יאנובסקי ומסלוליהם הובילו עד דנייפרופטרובסק הרחוקה. יערות ברודי, הונגריה, הרי הקרפטים וקרקוב עצמה. ארגונו של כל נתיב ונתיב היה כרוך בקשיים אין ספור ובפעילות בתוך עולם עוין. כל פעילות באחת מרשתות הבריחה הללו, היתה כרוכה בסכנת מוות. מארגני הבריחה היו לרוב צעירים אשר עלה בידם לברוח ושובם למחנה היה בגדר הסתכנות חמורה. לכאורה יכלו להמשיך דרכם אל החופש והנה למרות הכל, חזרו ושבו ומילטו אחרים.

במקביל לנסיונות הבריחה ולהפעלת הארגון הפנימי לעזרה הדדית, הושמעו גם רעיונות להתקוממות מזוינת ונעשו הכנות לביצועה. אולם המכשולים היו כה רבים והקשיים שהיו מנת חלקם, מנעו את התארגנותה של תנועת מחתרת. המחשבה על התקוממות לא הופיעה ביוני 1943 בלבד. חודשים אחדים קודם לכן, נעשו נסיונות התקוממות אשר נסתיימו ללא תוצאות. לא קל היה לאסירי מחנה יאנובסקי, לקבל החלטה בדבר התקוממות מזוינת. גם כאשר עלה בידם לרכוש רובים ואקדחים, התעוררו שאלות ויכוחים לגבי משמעות המעשה והטעם לביצועו. הדוברים לא כרכו- בדבריהם מושגים יומרניים בגאווה, ייעוד והקרבה. ברור היה להם כי מושגים אלה, במציאות המחנה, הם חסרי ערך. היו אסירים אשר ראו בהליכה שקטה ומסודרת אל בור ההריגה ב"חולות" את ביטוי ההתקוממות המכובד ביותר ואת הגבורה העילאית. הם הדגישו את האומץ וכוחות הנפש הנדרשים לאקט כזה, בהשוואה לחוסר התכלית של מעשה פסי כלשהו. דוברים אחרים, טענו בזכות ביצוע מעשה ראוותני. לדעתם, נחוץ היה לבצע מעשה הפגנתי אשר המניע לו והתוצאה לה ציפו, אינו בהכרח הסיכוי להינצל. לא היה לאיש ספק, בדבר הקשיים וחוסר הסבירות להצלחה במעשה התקוממות. לדעתם, היה על האסירים לפעול לקראת ביצוע צעד הפגנתי אשר יהווה איתות לכל הלוחמים הפועלים במחתרת, על קיומה של רוח מרי

גם במחנות: ליצור תחושה כי הלוחמים נגד הדיכוי ומשטר האימים, אינם בודדים. דעה קרובה לתפיסה זו, הובעה על-ידי אותם האסירים אשר סברו כי יש לבצע פעולה פרובוקטיבית בלב העיר ולא לצאת את הגרמנים להגיב. הם השתעשעו בתקווה, כי מעשה מעין זה יעורר את תגובת הקהל העירוני הארי ויאליץ את הגרמנים המופתעים להופיע בתדמית של מתגוננים. במידה ולא ניתן להפעיל נשק, הציעו אחדים וביניהם מיכאל בורוביץ אשר עבד בבריגדת הניקיון בעיר, להשתמש בסכינים ולזנק על השומרים בעת נסיעתם לעיר. לאחר שיחות ודיונים ארוכים, התקבלה ההחלטה, כי יש לבצע פעולה נגד הגרמנים, גם אם משמעה היה מוות בטוח לכל הקבוצה. את ההתארגנות לביצוע התוכנית ומתן הוראות אחרונות, נאלצו היוזמים, להעביר בעת המסדר כאשר אוזניים זרות היו כרויות לכל הגה. במאי 1943, ניסו עובדי בריגדת הניקיון לפתוח בהתקוממות מוגבלת. בראש פעילות זו עמדו ביננשטוק והארט, שני עובדי הבריגדה. עלה בידם לרכוש רובים אחדים והם הסתירו במרכז לאיסוף האשפה בעיר ומאוחר יותר הגניבו אל תוך המחנה. עלה בידם להערים על הבדיקות בשער, אשר נעשו קפדניות ומחמירות יותר מאז השמועות על ההתקוממות במקומות אחרים. ביננשטוק הצליח לכפות על איש הקשר שלו, להשיג חמישה רובים ואותם חשב להפעיל. הוא היה צעיר, גבה קומה וקר מזג, אשר לא התבלט במחנה ורק לאחר זמן ממושך רכש את אמונם של הצעירים, עת החל לתכנן תוכניות למרי ולבריחה. אולם עובדי בריגדת הניקיון לא הספיקו להשלים את הכנותיהם. ב־25 במאי 1943 הוסטה בריגדת הניקיון במפתיע מן הדרך אל העיר ונלקחה להמתה ב"חולות". בדרכם פתחו עובדי הבריגדה במרי מאולתר. נורו יריות אשר הדיהן הגיעו אל המחנה ובמשך ימים אחדים דובר על גרמנים ו"אסקרים" אשר נפגעו. יש להניח כי היה בידי הגרמנים מידע בדבר התארגנותה של הבריגדה.

גם גורלה של בריגדת ההלחמה של הבריגדיר שוהאן, היה דומה. לא עלה בידיהם לפתוח במרי למרות שהיה בידיהם נשק. הם נתגלו עקב הלשנה וכולם הומתו לאחר שנחקרו חקירות ממושכות ומענות.

טשטוש הפשעים וחיסול המחנה

במחנה יאנובסקי הוקמה יחידת זונדרקומאנדו 1005 בראשית יוני 1943. לפני הקמתה של היחידה נהגו הגרמנים להביא קבוצות של אסירים אל אתר ההריגה, לצורך קבורתן של גופות היירויים. איש מבין אסירים אלה לא חזר יותר אל המחנה, להוציא בני קבוצה אחת ויחידה של הבריגדיר גאבל, אשר במחצית 1942 חזרו אל המחנה, לבושים היטב ומוזונים כהלכה. בימים הראשונים סירבו להסביר את פשר הופעתם ורק כעבור זמן־מה השתחררו מן הפחד אשר נפל עליהם וגילו פרטים בדבר הפירת בור ענק וקברי אחים שכוסו באדמה.

לכשנתקבלה ההחלטה על טשטוש ההמתה ב"חולות", הקימו הגרמנים צוות מיוחד של קציני O.S. וד. מלבוב, לפיקוח על עבודת האסירים. כינויה הרשמי של היחידה היה Das Sonderkommando 1005 des KdS Lemberg C. למפקדה

מונה האופטשטורמפיהרר וולטר שאלוק (Schallock). כבן ארבעים, שתוי תדיר אך שומר על שליטה מלאה. תחת פיקודו של שאלוק שירתו עד כעשרה אנשי ס.ס. וס.ד.

לעזרתו של צוות זה, הועמדו עוד כמה חיילים של ה"שוץ פוליצי" (Schutz-Polizei — Schuppo) של הס.ס. מן הרגימנט אשר היה מוצב בטארנופול ועסק בעיקר בפעילות אנשי פרטיזנית. כך היה למעשה גדולו של צוות השומרים זהה למספרם של האסירים עליהם שמרו ולעיתים אף עלה עליו. לרשות השומרים עמדו כלי נשק רבים ואפילו מכונות יריה והם היו למעשה מנותקים ומסוגרים במידה רבה, כמו האסירים שעליהם שמרו. בהמתה עצמה לא לקחו חלק. השעשוע היחיד שהותר להם בעת שירותם במקום, היה בילוי עם נערות יהודיות אשר הובאו מן המחנה לבילוי לילי ולמחרת נורו במקום והושלכו למדורות. ב-26 באוגוסט 1943 הובאו ארבעים נערות ולמחרת נורו בעורפן והושלכו לאש.

כ-300,000 גופות נשרפו בקירבת לבוב. מתוכן כ-200,000 הועלו על המוקדים באיזור החולות של מחנה יאנובסקי. מספר גדול זה, ללא משרפות ומתקנים משוכללים, הצריך מערכת של פיקוח וביצוע יסודיים ביותר.

במרחק-מה מן המדורה הפתוחה, עבדה "בריגדת האפר" (Ashkollonne). העובדים בבריגדה זו עסקו בניפוי האפר וסינון העצמות וכל הפך מתכתי או בעל ערך שנמצא. לשם כך נעזרו בנפות ומסננות גדולות. את האפר הדק היתה קבוצה אחרת של אסירים מפורת בשטח באופן שישקע באדמה ולא ניתן יהיה להבחין בו. קבוצת עובדים אחרת היתה חייבת להיכנס אל תוך הבור ולסרוק את דפנותיו וקרקעיתו.

סיפורן של יחידות הוונדרקומאנדו 1005, היה טרגי, בכל מקום בו הופעלו. במחנה יאנובסקי היתה טרגדיה זו בולטת ביותר דווקא משום הסיכוי שהיה טמון כאן, לגבי העובדים. אנשים חסונים ומוזנים היטב, ללא כל אשליה, אשר עיניהם ראו את המחריד והגורא מכל, נעו באופן חופשי בתוך שטח עבודתם, צפו במתרחש לנגד עיניהם ללא כחל וסרק וידעו כי פסה כל תקווה. הזדמנויות לבריחה מן הבריגדה היו קיימות תודות לחוליות החלשות בתוכנית הפעולה הגרמנית.

בערבים שהו אנשי הבריגדה באופן חופשי במגוריהם. הם לא נכלאו כמקומות אחרים. הקונצרטים והשירה אשר אורגנו בשעות הערב לבידורם של הגרמנים, היוו רקע מתאים ונוח לשיחות חשאיות ולתכנון תוכניות בריחה. ואף-על-פי-כן, לא עלה בידם לשכנע את הרשם ואת קבוצת נאמניו, אשר היו אנשי אגרוף, לפתוח בהכנות כלשהן. הוא הטיל איסור מוחלט ואיים כי ימסור לגרמנים על תוכניותיהם.

רעיון הבריחה החל להכות שורש, בחודשי ספטמבר, אוקטובר 1943, כאשר נודע לעובדים מקריאה בעיתונים גרמניים אשר הוברחו אליהם על-ידי צוותי "שופו" ידידותיים, כי התקדמותן של בעלות-הברית ועליונותן הצבאית, הפכו לעובדה מוגמרת.

ואולם ב-12 בנובמבר 1943, חל שינוי מהותי במצב. הרשם יצא בשליחות אל העיר ושם נתבשר כי אשתו ואמו הומתו יחד עם מאות נוספות של אסירי

המחנה, במסגרת תהליך חיסולו הסופי. בשובו, פרץ בבכי ואמר: "אתם יכולים לעשות כל מה שתרצו. אין לי יותר אשה ואם" ואז פתח בדברים, שאותם כה רצו שאר העובדים לשמוע.
"חברים ואחים!"

באה השעה. חיים או מוות. מחר נהיה באש או בחופש".
ואחר־כך עבר הרשם לדון בתוכנית הפעולה שאותה הכין.
אולם התוכנית השתבשה משום שאחד הזקיפים הרגיש בתכונה יוצאת דופן ונתן אות אזהרה. שאר הזקיפים פתחו מיד ביריות ועוררו את היתר. האסירים לא השתהו יותר. תוך כדי יריות בנשק שהיה בידי אחדים מהם, רצו לכיוון השער, עקרו את המנעול ופרצו אל החולות. שניים-עשר מאנשי הבריגדה נמלטו, שני זקיפים הומתו. זה היה מאזן הבריחה. רבים מעובדי הבריגדה אשר לא נותר להם כוח רצון להתמודד עם הגרמנים, נותרו מאחור, בסירבם לנסות ולברוח. אחרים, אשר העזו, נתפסו כעבור ימים אחדים או הומתו בידי האוקראינים. אולם התקוממות זו השיגה תוצאה חשובה ביותר. לאחר התרחשותה, נפסקה עבודתו של הוונדרקומאנדו 1005 במחנה יאנובסקי. מפקדיו שאלוק ופרוים, הועברו לסטאניסלאבוב והיתר נשלחו לחזית.

אחרי תפיסתו והמתתו של ד"ר קורצרוק, התערער הסדר הטוב. עובדי המחסן הגיעו ופרקו את מטען הבגדים במרכז הרחבה. על-פי פקודה, החלה התרוצצות של הסדרנים (Ordner) והם חילקו את הבגדים בין האנשים ההמומים. עם השלמת החלוקה, פתחה התזמורת שוב בנגינה והבריגדות החלו לדרוך במקום לקראת יציאתן לעבודה. ראשונים יצאו גושי העובדים של DAW ואחריהם באו בריגדות הנשים. אולם הם לא הוצעו אל מחוץ למחנה כי אם לכיוון מחנה הנשים ושם רוכזו. אחריהם באה גם בריגדת האונטרקונפט. כל הבריגדות האחרות, כאלפיים איש, הוצאו אל מחוץ למחנה, הועלו על משאיות והובלו ל"חולות". לכשהובררה כוונת הגרמנים, קפצו כ-40 איש מן המשאיות בהיותן בדרכן ברחובות העיר ופתחו במגוסה. אולם לא מעשה מעין זה יפר את הסדר והחשבון הגרמני. וארצוג מיהר לשלוח את איש ה.ס.ס. שולצה, אל מחנה הנשים, שם רוכזו שאר האנשים והוא בחר מתוכם 40 אסירים אחרים במקום הבורחים וצירפם למשלוח. (ברנרד הירשהורן, ארכיון לוחמי הגיטאות).

ביום שישי, 19 בנובמבר 1943, בתוך שעות אחדות, הוסל מחנה יאנובסקי ו-5,000 האסירים היהודיים שעדיין שהו בו, הומתו בחולותיו. קושי רב קיים בריכוז מידע וחקירת סדר האירועים אשר אירעו אותו יום. מסמכים ותיעוד מן המחנה לא נותרו. לאחר נסיגת הגרמנים. הם טרחו להשמיד את כרטסת המחנה ואת ארכיון המסמכים, האסירים המועטים שעלה בידם להימלט לפני החיסול, אינם יכולים להעיד על האירועים הללו. נותרו שני מקורות שעל-פיהם ניתן לשחזר את שהתרחש, ולהם חשיבות ראשונה במעלה, אלה הן רשימותיו של ברנרד הירשהורן, אשר נכתבו כנראה, במחנה עצמו או סמוך למועד בריחתו. הירשהורן שהה במחנה עד למחרת חיסולו והשתייך לעובדי האונטרקונפט המועדפים. בעת אקציית החיסול הסתתר באחד הצריפים והיה כנראה בין עדי הראייה והשמיעה היחידים להתרחשויות שאירעו על מגרש המסדרים. יום לפני האקציה הסופית, הבין הירשהורן או שמע מפי אקסר, כי סופו של המחנה

הולך וקרב. בבוקר קיבל רשות מאקסר להישאר בצריף ולא להתייצב למסדר הבוקר. הוא האיץ בבני משפחתו, אשתו, בנו ובתו, למהר ולצאת אל המסדר ואילו הוא עצמו הסתתר באחד הצריפים של האונטרקונפט מתחת לדרגש התחתון שם שהה עד לשעות הלילה המאוחרות. לכשעזבו הגרמנים, עם השלמת משימתם, חמק מבעד לפירצה אשר נפרצה בבוקר על-ידי יהודים שניסו להתפרץ החוצה בעת האקציה ועשה דרכו אל החופש. רשימותיו הגיעו לארץ רק לפני כשנה (בשנת 1982).

שיתוף פעולה בין "איינזאצגרופה-D לבין הוורמכט בהשמדת יהודי קרים

ב-1948 יצא לאור ספרו של ההיסטוריון הצבאי הבריטי בזיל לידל-הארט "הצד האחר של הגבעה". הספר, מן הראשונים שעסקו בפעילותו של הוורמכט במלחמת העולם השנייה, הוא שיר הלל לכשרונם הצבאי של הגנרלים הגרמנים. המחבר התעלם מפשעי המלחמה שבוצעו על-ידי הצבא הגרמני בחזיתות השונות ובעיקר בברית-המועצות. הוא אימץ למעשה את טיעוניהם של ראשי הצבא הגרמני, כי הוורמכט פעל ככל צבא אחר במערכה ולא היה שותף במימושה של האידיאולוגיה הנציונל-סוציאליסטית. על-פי השקפה זו היה ה.ס.ס. לבדו אחראי לרציחתם של בני קבוצות אתניות, ובעיקר יהודים, בהתאם למשימה שהוטלה עליו על-ידי היטלר. מחקרים רבים שפורסמו מאז בארצות שונות ואף בגרמניה בסוף שנות השישים, חלקו על גישתו של לידל-הארט והאירו את הצד האפל של לוחמת הוורמכט בעיקר בשטחי הכיבוש בברית-המועצות.¹

סוגיית שיתוף הפעולה שבין הוורמכט ל.ס.ס. עולה במלוא תריפותה בפרשת פעילותו של האיינזאצגרופון (להלן א"ג) בשטחי ברית-המועצות. עיון בעדויות השונות במשפטם של מפקדי הא"ג ("Oehlendorf Case"), אשר התקיים בפני בית-המשפט הצבאי בנירנברג ונמשך מספטמבר 1947 ועד אפריל 1948, מלמד כי שיתוף הפעולה עם הצבא היווה תנאי הכרחי ליכולתן של יחידות הרצה לבצע את משימתן.

הנושא נדון במחקרים שונים שעסקו בתהליך הברבריוציה של הוורמכט במזרח וכן במחקרים על השמדת יהודי ברית-המועצות, ואולם דומה כי המחקר עדיין חסר דיון מקיף וממצה במכלול מערכת הקשרים ושיתוף הפעולה שבין כל אחת מהא"ג לבין היחידות הלוחמות, אשר בתחום מבצעייהן פעלה. מחקרו של ההיסטוריון הגרמני האנס וילהלם על א"ג-A, אשר פורסם ב-1981, מהווה מבחינה זו תרומה חשובה לדיון בסוגיה זו ונראה כי ברוח דומה יש לדון גם

בפעילותן של הא"ג האחרות. מאמר זה ינסה להאיר היבטים שונים של שיתוף הפעולה שבין א"ג-D לבין הארמייה ה-11 בחצי האי קרים ובעיקר ינסה לעמוד על מידת האחריות של הארמייה ומפקדיה להשמדתן של קהילות יהודיות באזור זה.

ב-30 במרס 1941, בנאומו בפני קצינים בכירים משלושת זרועות הוורמכט, פירט היטלר את מטרותיו האידיאולוגיות במאבק נגד ברית-המועצות. מלחמה זו, הסביר היטלר לקציניו, תהיה שונה לחלוטין מהמאבק שניהלה גרמניה במערב. בבסיס המאבק בברית-המועצות הבולשביקית עומדת שאלת המשך קיומו של העם הגרמני. על כן, אל לו לחייל הגרמני לנהוג במידת הרחמים באויבו, "התנהגות ללא רחמים במזרח הינה בבחינת גילוי של חסד כלפי הדורות הבאים."² על-פי ההשקפה הנצינול-סוציאליסטית, היתה המלחמה בברית-המועצות בבחינת מאבק מניכאי בין שתי תפיסות עולם קוטביות, אשר אינן יכולות להתקיים זו בצידה של זו. הזכות הגרמנית להתפשט מזרחה, ראיית שטחי ברית-המועצות כמרחב מחיה לעם הגרמני, וראיית האדם הסלבי כנחות וכמי שנועד להיות עבדו של הגרמני ומעל לכל, השנאה העזה לבולשביזם, הפכו את המאבק בברית-המועצות ל"מלחמה שונה", אשר בה הותרו כל האיסורים שגרמניה חתמה עליהם באמנת האג מ-1907 ואמנת ג'נבה מ-1929. ב-13 במאי, בפקודה שהתייחסה "לאופן השימוש במשפט הצבאי בשטחים הנכללים במסגרת מ'ביצע ברברוסה' והאמצעים שעל הכוחות הצבאיים לנהוג לפיהם", קבע היטלר כי בשטחי ברית-המועצות יאמץ הצבא הגרמני שיטות פעולה מיוחדות ביחס לאוכלוסיה המקומית, התואמות את אופי המאבק הטוטלי. כל התנגדות מצד האוכלוסיה תדוכא ללא רחמים בענישה קולקטיבית.³ ברוח דרישותיו של הפיהרר, פרסם הפיקוד הצבאי שורה של הנחיות לגבי כללי התנהגות "מיוחדים" בברית-המועצות. להלן רק שלוש דוגמאות להוראות אלה:

ב-6 ביוני פרסם הפיקוד העליון של הוורמכט (O.K.W.) הנחיות לגבי האופן שבו יש לנהוג בקומיסארים קומוניסטים, אשר ייתפסו בשטחים שייכבשו על-ידי הצבא הגרמני בברית-המועצות. בפקודה נקבע כי "... אין לנהוג כלפיהם בהתאם לחוקי המלחמה של המשפט הבינלאומי, ...כאשר תופסים אותם בעת קרב, יש לחסלם מיד."⁴

בפקודה של הפיקוד העליון של חיל היבשה (O.K.H.) מה-12 במאי הוענקה לקצין הוורמכט הסמכות לקבוע אם יש להוציא להורג חשודים המובאים לפניו.⁵ ב-8 בספטמבר נקבעו על-ידי ה-O.K.W. כללים לטיפול בשבויי מלחמה סובייטים. וכך נאמר בהוראות "... בזאת איבד החייל הסובייטי כל זכות לנהוג בו ככחייל הוגן על-פי אמנת ג'נבה... שבויי מלחמה המנסים לברוח צריך לירות עליהם מיד ללא קריאת עצור... השימוש בנשק נגד שבויי מלחמה סובייטיים חוקי הוא, בדרך-כלל."⁶

על-פי ההשקפה הנאצית היה המשטר הבולשביסטי מעמדי התווך של המזימה היהודית להשתלט על העולם. תפיסה זו, שאומצה על-ידי היטלר והמפלגה הנאצית לא מעט בהשפעתו של אלפרד רונברג, אשר ייחס את המהפכה ומלחמת האזרחים ברוסיה לקשר יהודי עולמי ואת הבולשביזם זיהה עם היהודים,⁷

גרסה כי יש לקשור את חיסול משטר הרשע הבולשביסטי עם השמדת האויב הגדול המסתתר מאחורי משטר זה: היהדות.

בנאומו בחודש מרס בפני קציני הוורמכט הבכירים, אמר היטלר כי "הקליקה היהודית-בולשביסטית השלטת בברית-המועצות, העושת את העם מוכרחה להיות מסולקת."⁸ בפקודה שפרסם קייטל ב-12 בספטמבר לגבי יחסו של הוורמכט לאוכלוסייה היהודית נאמר "...המאבק נגד הבולשביזם תובע נקיטת צעדים נמרצים וחסרי התחשבות, ראשית כל נגד היהודים, נושאי-הדגל העיקריים של הבולשביזם..."⁹ ברוח פקודה זו פורסמו בחזיתות השונות בברית-המועצות הוראות על-ידי מפקדים בכירים, אשר בהם זוהו היהודים כנציגי המשטר הבולשביסטי, המהווים סכנה לצבא הגרמני בברית-המועצות. בפקודה של הארמייה ה-17, למשל, דובר על הצורך בנקיטת צעדים קולקטיביים בראש ובראשונה נגד יהודים וקומוניסטים. בפקודה של מפקד הארמייה ה-6 ריכנאו דובר על הוצאות-להורג הכרחיות של קומוניסטים ואלמנטים יהודיים.¹⁰ ובהוראות נוספות של אותו מפקד ארמייה נאמר כי "בשטחי ברית-המועצות יש להשיב לתת-אנושיות היהודית כגמולה."¹¹

את ביצוע השמדת הקהילות היהודיות בשטחי ברית-המועצות הטיל היטלר על ה.ס.ס. לצורך ביצוע המשימה הקים הרייכספיהרר ה.ס.ס., הימלר, ארבע יחידות מיבצע, איינזאצגרופן, אשר צורפו לקבוצות הארמיות, שנטלו חלק "במיבצע ברברוסה".

יחידות א"ג הופעלו כבר קודם לכן, בעת הפלישה לאוסטריה במצודים, שנערכו אחר אנשים שנחשדו כמתנגדים פוליטיים. בעת כיבוש צ'כוסלובקיה נעו יחידות מסוג זה בעקבות הצבא, כדי להבטיח את ביטחון הפנים ובעת הפלישה לפולין הופעלו שוב שש קבוצות א"ג, אשר ערכו מעשי רצח ביהודים ובפולנים.

נוכח ניסיון הפעלת הא"ג בעבר ובעיקר בשל מערכת היחסים המעוררת שבין ה.ס.ס. לבין הוורמכט בפולין,¹² הוחלט לקבוע את סמכויות הא"ג בשטחים הכבושים בברית-המועצות ומערכת הקשרים בינם לבין הצבא מספר חודשים לפני תחילת "מיבצע ברברוסה". ב-13 במרס פרסם הפיקוד העליון של הוורמכט הנחיות מיוחדות לשטחים, אשר היוו חלק מפקודה 21 ("מיבצע ברברוסה"). וכך נאמר בסעיף השני: "למען הכנת המנהל הפוליטי בשטח המיבצעים של הצבא, מקבל רייכספיהרר ה.ס.ס. תפקידים מיוחדים מטעם הפיהרר, אשר גובעים מהמאבק המכריע המתנהל בין שתי שיטות פוליטיות מנוגדות. במסגרת תפקידים אלה ינהג רייכספיהרר ה.ס.ס. באופן עצמאי ועל אחריותו הוא. בשאר העניינים לא ייפגעו הסמכויות שנמסרו לידי המפקד העליון של חיל היבשה והרשויות הכפופות לו. רייכספיהרר ה.ס.ס. ידאג לכך שבשעת ביצוע תפקידיו לא ייפגעו המיבצעים הצבאיים. את הפרטים מסדיר ה-O.K.H. במישרין עם רייכספיהרר ה.ס.ס."¹³

בשיחות שהתקיימו בין נציג ה.ס.ס. היידריך (ראש "המשרד לביטחון הרייך") לבין נציג הצבא, אדוארד ואגנר (ראש אגף המנהל), נקבע כי יחידות הא"ג יפעלו בקרב האוכלוסייה במסגרת ההוראות, שניתנו להם והאחריות לביצוע הפעולות תהיה נתונה באופן בלעדי ליחידות עצמן. במישור האדמיניסטרטיבי

נקבע כי הא"ג תהיינה כפופות לצבא, אשר ידאג לספק להן את כל הצרכים הלוגיסטיים, אולם בכל הקשור למשימותיהן תהיינה היחידות כפופות לראש משטרת הביטחון (היידריך). עוד נקבע בהסכם כי יש לקיים קשר הדוק בין מפקדת הא"ג לבין מפקדת הארמיות שבתחום מבצעה תפעל. בהסכם, אשר נשלח כמכתב מוואגנר להיידריך ב-4 באפריל 1941, נדונו גם הקשרים בין הא"ג לבין משטרת מודיעין השדה. נקבע כי אינפורמציה שוטפת תועבר בין גופים אלה.¹⁴ ב-28 באפריל פורסמו פרטי ההסכם על-ידי מפקד ה-O.K.H. פילדמרשל פון בראוכיטץ. על-פי עדותו של שלנברג (ראש מחלקת ארבע ב"משרד המרכזי לביטחון הרייך"), נמשכו המגעים עם נציגי הצבא עד לחודש מאי. בסופם נקבע כי יחידות הא"ג יפעלו גם בחזית גופה ולא רק בעורף.¹⁵ בהסכם נוסף מה-16 ביולי איפשר הוורמכט ל-O.S. לפעול גם במחנות שבויים.¹⁶ בעקבות הסכם זה פרסם היידריך ב-17 ביולי הוראה ליחידות הא"ג כיצד לפעול במחנות השבויים ובמחנות המעבר. באחריות הא"ג יהיה לבצע בקרב השבויים סלקציה ולבער מתוכם את פקידי הממשל הסובייטי והמפלגה הקומוניסטית, אינטלקטואלים וכן את כל היהודים. ההוצאות להורג של גורמים אלה נאמר בפקודה "אסור שיבוצעו במחנה עצמו או בסביבתו הקרובה, אסור להם להיות פומביים והם צריכים להתבצע בחשאי מירבית".¹⁷

עם תחילת "מיבצע ברברוסה" ב-22 ביוני 1941, נעו ארבע הא"ג בעקבות הצבא הגרמני הפולש לברית-המועצות. בניגוד לשלוש עוצבות המיבצע האחרות, אשר פעלו בשטח בכל אחת משלוש החזיתות (הרסגרופה), צורפה א"ג-D לארמייה ה-11, אשר פעלה באופן עצמאי בדרומה של אוקראינה בכיוון הים השחור וחצי האי קרים ונועדה לשמש גרעין ליצירת קבוצה נוספת של ארמיות שתפעל באיזור הקוקוק. עד ספטמבר 1941 עמד בראש הארמייה ה-11 גנרל פון-שוברט. מחליפו בתפקיד היה פון-מנשטיין, אשר לידל-הארט הגדירו כמפקד הגרמני המוכשר ביותר במלחמת העולם השנייה.

אריך פון-מנשטיין בן למשפחת אצילים פרוסית, אשר בניה שירתו במשך דורות בתפקידים צבאיים בכירים בצבא הקיסרי, החל את הקריירה הצבאית שלו כקצין זוטר מצטיין במלחמת העולם הראשונה. התקדמותו ברייכסווהר היתה מהירה וכבר ב-1929 צורף למטה הכללי. ב-1935, מונה לראש אגף מיבצעים במטה הכללי ושנה לאחר מכן — לסגנו של ראש המטה הכללי בק. אולם התקדמותו נחסמה ב-1938, כאשר המפקד העליון של חיל היבשה פון פריץ סולק על-ידי הנאצים מהצבא ופון בראוכיטץ נתמנה למפקד ה-O.K.H. פון מנשטיין, אשר נחשב למקורבו של מפקד הצבא הקודם הועבר מתפקידו ונשלח לעמוד בראש דווייזת חיל רגלים בשלויה. ערב הפלישה לפולין מונה מנשטיין לעמוד בראש המטה של קבוצת הארמיות של רונדשטט, אשר מילאו תפקיד מכריע בפלישה לפולין. יכולתו של פון-מנשטיין כאסטרטג מעולה נתגלתה ערב המערכה נגד צרפת, כאשר תוכניתו הנועזת להעביר כוחות שריון דרך הארדנים היתה מהגורמים המרכזיים לנפילתה המהירה של צרפת. במרס 1941, מונה פון-מנשטיין לעמוד בראש הקורפוס המשוריין ה-56 שהיווה חלק מקבוצת הארמיות בפיקודו של פון לב. בחודשי הקיץ השתתף הקורפוס בקרבות ההבקעה

הקשים בכיוון לניגוד. בתחילת ספטמבר קיבל פון-מנשטיין הוראה לצאת לניקולייב בדרומה של אוקראינה כדי לקבל את הפיקוד על הארמייה ה-11. משך עשרת החודשים בהם פיקד על הארמייה, הצליחו יחידותיה לפרוץ את הדרך לחצי האי קרים ובחודש יולי 1942, לכבוש את סבסטופול ובכך להפקיע מידי הרוסים את הנמל המרכזי שלהם בים השחור. לאור הצלחותיו המרשימות בחזית קרים הועלה מנשטיין לדרגת פילדמרשל ונשלח לעמוד בראש קבוצת ארמיות "דון" בחזית סטלינגרד.¹⁸

א"ג-D, הקטנה מבין ארבעת עוצבות המיבצע, מנתה כ-500 אנשים. בראשה עמד אוטו אולנדורף, בעל תואר למשפטים, חבר המפלגה הנאצית מנעוריו, איש הס"ד מ-1936 וראש מחלקת שלוש (ס"ד לשטחי הרייך) ב"משרד המרכזי לביטחון הרייך". מפקדי היחידה הובאו על-פי רוב מהגסטאפו, הס"ד והמשטרה הפלילית. רובם היו בעלי השכלה אקדמאית. וילי סיברט למשל, סגנו של אולנדורף, סיים ב-1932 לימודי כלכלה באוניברסיטת גטינגן. וורנר בראון, אחד ממפקדי יחידות המשנה, השלים את לימודיו האקדמיים באוניברסיטאות בון, מינכן ויינה וב-1933 הוסמך להיות ד"ר למשפטים. אנשי היחידות גויסו אף הם מהגסטאפו וממשטרת הביטחון, אך גם מגופים אחרים כמו הקריפו והוואפן ס.ס. וכן מקרב כוחות מקומיים בשטחים שנכבשו.

במסגרת הא"ג פעלו המש יחידות משנה, שכונו איינזאצקומאנדוס ווונדר-קומאנדוס. כל אחת מהן נעה באופן עצמאי בעקבות היחידות הלוחמות. כך ציפתה כנראה מפקדת הא"ג לביצוע מהיר ככל האפשר של משימת הרצח. ואכן דומה כי מהירות התנועה של יחידות המשנה היתה מהגורמים המכריעים ביכולת הא"ג לבצע בפרק זמן כה קצר רצח של עשרות אלפי אנשים, במספר רב של מקומות יישוב. ארבעה חודשים לאחר תחילת הפלישה כבר דווחה א"ג-D על רצח של 32 אלף בני-אדם ועד לינואר 1942 דווחה על רצח של 80,000 אנשים. בממוצע רצחו אנשי הא"ק כ-340 אנשים בכל יום. מהירות התנועה אף מנעה כנראה מהקורבנות לקבל מידע מוקדם על הצפוי להם וכך יכלו הרוצחים לנצל עד תום את אלמנט ההפתעה.

אופן הפעילות הצריך יחס של הבנה ושיתוף פעולה מצד הצבא כלפי הא"ק. בתחום הלוגיסטי היו הקבוצות הקטנות תלויות ביחידות הארמייה ה-11 שבעקבותיהן נעו. פעולות הרצח באיזור המיבצעים חייבו גם תיאום שוטף עם היחידות הלוחמות, כפי שנקבע בפקודת הפיקוד העליון של הוורמכט מה-13 במרס.

קבוצות הא"ק והז"ק נעו בעקבות היחידות הלוחמות בכיוון דרום מזרח ובנובמבר 1941, הגיעו לחצי האי קרים. על-פי מיפקד אוכלוסין שנערך ב-1926, התגוררו בקרים כ-42 אלף יהודים. כמחציתם נמלטו לפני הכיבוש הגרמני.¹⁹ א"ג-D פעלה בקרים עד יוני 1942, אך למעשה הושמדו יהודי קרים כבר בחודשים נובמבר ודצמבר 1941. על-פי דיווח שהעבירה מפקדת הא"ג לברלין ב-2 בינואר 1942, שהתייחס לפעולות הרצח בין ה-16 בנובמבר לבין ה-15 בדצמבר, נרצחו בתקופה זו 17,645 יהודים ועוד 2,504 קרימיצ'קים. באפריל דווחה א"ג-D לברלין כי חצי האי קרים נקי מיהודים.

יחידות המשנה העבירו באופן סדיר דו"חות על ביצוע הרציחות אל מפקדת

הא"ג, אשר פעלה במסגרת מפקדת הארמייה ה-11. בהתאם להסכם ואגנר— היידריך, שהוכר לעיל, העבירה מפקדת הא"ג, על-פי עדותו של אולנדורף, באמצעות קצין קישור דיווח שוטף על מיבציה למפקדת הארמייה. דיווחים הועברו בעיקר לקצין המודיעין של הארמייה פון-רייון.²⁰ קבוצות המשנה של הא"ג-D והיחידות הלוחמות של הארמייה ה-11 שיתפו פעולה גם במישור המיבצעי. במסגרת המאבק בפרטיזנים, נערכו גם בקרים, כבחזיתות האחרות בברית-המועצות, פעולות רצח כנגד האוכלוסיה היהודית. הכשר לשיתוף פעולה זה נתן פון-מנשטיין ב-20 בנובמבר 1941, בפקודה שדנה במאבק בפרטיזנים: "...היהדות היא החוליה המקשרת בין האויב בעורף ושרידי היחידות של הצבא האדום והמנהיגות האדומה, שעדיין נלחמים. היא שולטת כאן חזק יותר מאשר באירופה בכל עמדות המפתח, בהנהגה הפוליטית ובמנהל של המסחר והמלאכה ומוסיפה להקים תאים לשם ביצוע מהומות והתקוממויות. יש לעקור מן השורש, אחת ולתמיד, את השיטה היהודית-בולשביסטית. אסור לאפשר לה להתערב במרחב המחיה האירופאי שלנו... החייל חייב להבין את פעולות הגמול, זה גם הכרחי להחניק באיבם את כל ההתקוממויות שרובן יוזמות על-ידי יהודים..."²¹ ב-15 בנובמבר נתן המומחה של הארמייה ללוחמה בפרטיזנים מאיור סטפנוס פקודה ליחידות המודיעין למסור לא"ק יהודים, שהצליחו להימלט. בסימפרופול דרשו נציגי הצבא ממפקד א"ק B-11 לבצע עוד לפני חג המולד את רצח יהודי המקום. הארמייה, אשר היתה מעוניינת בביצוע מהיר של הרציחות, סיפקה על-פי עדותו של אולנדורף, לא"ק את המשאיות והנהגים להובלת הקורבנות לגיא ההריגה.²² פעולות רצח נוספות של יהודים, שאותם יום הצבא אירעו גם בערים נוספות בקרים. ב-26 בנובמבר נרצחו יהודי ארמיאנסק ובסוף דצמבר 1941 נרצחו יהודי דאשאנסקוי בהתאם לדרישות הצבא.²³

בפעולות רצח אחדות השתתפו חיילים באופן עצמאי

עוד ב-2 באוגוסט 1941 פרסם מפקד הקורפוס השלושים של הארמייה פקודה האוסרת על חיילים לקחת חלק ביוזמתם בפעולות הרצח וכך נאמר בפקודה: "השאיפות הפנטיות של חברי המפלגה הקומוניסטית ושל היהודים חייבות להיחרס בכל האמצעים. למען הבטחת עורפו של הצבא יש לאמץ צעדים הכרחיים. זו משימתו של הז"ק, אולם רק חיילים שקיבלו הוראות מפורשות רשאים להשתתף במיבצע כזה. אני אוסר כל השתתפות של חיילים מיחידה זו כצופים. אם קיבלו חיילים הוראה להשתתף במיבצע זה, הם חייבים להיות מונהגים על-ידי קצינים, אשר ידאגו לכך שהחיילים לא יצטרכו לבצע פעולות בלתי נעימות"²⁴ יש לשים לב כי הפקודה אומנם אוסרת על השתתפות חיילים באופן עצמאי בפעולות הרצח של הז"ק, אך היא מדגישה את "המניעים המוצדקים" של הפגיעה ביהודים ומציינת את אפשרות שיתוף הפעולה בין היחידות הלוחמות לבין הז"ק. תופעות של השתתפות חיילים ברציחות של הא"ק לא היו כנראה ספורדיות ופקודות ברוח זו, כמו זו שניתנה על-ידי מפקד הקורפוס השלושים, ניתנו גם ביחידות לוחמות אחרות בשלוש החזיתות. המניע להוראות אלה היה כנראה החשש כי השתתפותם של חיילים באופן עצמאי ברציחות תערער את המשמעת ביחידות הלוחמות.²⁵

היו אף מקרים שהשתתפותם של חיילים בפעולות הרצח גרמה לתלונות קשות מצד מפקדי היחידות הלוחמות כנגד מפקדי הא"ק. טענתם של קציני הצבא היתה כי בניגוד למוסכם לא מקפידות קבוצות הא"ק על סודיות בשעת ביצוע הרציחות.

כך למשל התלוננה מפקדת הארמייה ה-11 כי א"ק 10-A, אשר פעלה בגניטצ'סק ביצעה את פעולות ההשמדה בקירבת העיר וכתוצאה מכך היו החיילים עדים למעשה. בתשובה לתלונה זו טענה מפקדת הא"ק כי מספר חיילים אומנם היו נוכחים בשעת ביצוע פעולות הרצח, אך הם סירבו לעזוב את המקום למרות בקשותיהם החוזרות ונשנות של מפקדי הא"ק.

גם במחנות השבויים קיים היה שיתוף פעולה בין הארמייה ה-11 לא"ג-D. על-פי דיווחי מפקדת הארמייה למפקדת קבוצת ארמיות דרום, הועברו מדי חודש שבויים לידי הא"ג. מהדיווחים עולה כי בשבעת החודשים שבין ינואר 1942 ליולי 1942 העבירה הארמייה ה-11 לידי א"ג-D 654 שבויים.

לאידיאולוגיה הנאצית, אשר הדגישה את הצורך בניהול מאבק טוטלי ב"בולשביזם היהודי", היתה השפעה רבה על הברבריזציה של חיילי הוורמכט וקציניו, בשטחי ברית-המועצות בכלל ועל שיתוף הפעולה עם הא"ג בפרט. המפקדים הזוטרים ביחידות הלוחמות, שרובם על-פי מחקרו של עומר ברטוב, הגיעו ממעמדות הביניים ושנות נעוריהם עברו עליהם תחת שלטונו של היטלר, ספגו ככל הנראה את האידיאולוגיה הנאצית עוד בטרם גיוסם ותהליך האינדוקטרינציה נמשך אף ביתר שאת בעת שירותם הצבאי.²⁶ אולם, גם מפקדים בכירים כפון-מנשטיין, בנים למשפחות אריסטוקרטיות, בעלות מסורת של שירות צבאי, חיילים מקצועיים ברייכסוור האמונים על מנהגי המלחמה המקובלים, נכונים היו לקבל את הפקודות הפליליות של היטלר ערב "מיבצע ברברוסה" ולשתף פעולה בישומם.

דומני כי יש להטיל ספק בטענה שהועלתה על-ידי הסניגוריה במשפטיהם של מפקדי הוורמכט ובכלל זה גם פון-מנשטיין, כי נכונותם של מפקדים אלה לקבל את דרישותיו של היטלר ולהפר בשטחי ברית-המועצות את נורמת ההתנהגות הצבאית המקובלת, נבעה מההנחה כי כאנשי צבא הם פטורים מלבחון את החוקיות של הפקודות שקיבלו.

מהעדויות במשפטי נירנברג מתברר, כי מפקדים בכירים נתנו דעתם על הניגוד שבין הוראותיו של היטלר לבין החוק הבינלאומי ונוהלי המלחמה ושאלה זו אף עוררה מורת-רוח אצל רבים מהם.²⁷ זאת ועוד, סעיף 47 בקודקס הפלילי של הצבא הגרמני, שהיה בתוקף בתקופת הרייך השני, הרפובליקה הוויימארית ובאופן מפתיע גם בתקופת הרייך השלישי, קבע מפורשות כי יש להעניש פיקוד, אשר ביצע פקודה פלילית. הכוונה היתה כאן כמובן גם לכל סוגי ההפרות של דיני המלחמה ונוהליה.

המפקדים הבכירים מה"גוורדיה הוותיקה" כמנשטיין רוגנשטט ואחרים מילאו לדעתי את הפקודות הפליליות, או העלימו עין מביצועם בשטחי המבצעים שבהם פעלו יחידותיהם, מתוך ידיעה ברורה כי בכך הם נושאים באחריות להפרת דיני המלחמה.

סבורני כי את נכונותם של מפקדים אלה לקבל את הפקודות הפליליות, יש להבין על רקע מערכת היחסים המורכבת שבין הקצינים המקצועיים של הרייכסווור לבין היטלר. ראשיתה בזלזול מופגן של הקצינים בני מעמד האצולה כלפי הדמגוגיה הולגרית של המשטר החדש. אולם לאור הצלחותיו המרשימות של היטלר במדיניות החוץ והפנים ובעיקר לאור התנופה האדירה בפיתוח הצבא, גברה הערכתם של קצינים אלה להיטלר. עם סילוקם של פריטץ' ובלומברג מהצבא הגיעו לשיאו תהליך ההשתעבדות של הצבא להיטלר והקצינים שהחליטו לאחר 1938 להישאר בצבא, קיבלו למעשה את מנהיגותו. ההצלחות המדהימות, בניגוד לחששות הפיקוד הבכיר, בפולין ובעיקר בחזית המערבית, חיזקו את אמונתם ביכולתו של היטלר להוביל את גרמניה להישגים שלא ידעה כמותם. המלחמה אפשרה לקצינים מוכשרים כפון-מנשטיין למצות את יכולתם ולהוביל את יחידותיהם להישגים מרשימים בשדה הקרב, כך נכונים היו קציני ה"גאורדיה הוותיקה" לקבל את דרישותיו, לאור האידיאולוגיה הנאצית ולהפר בברית-המועצות את דיני המלחמה ונוהליה.

בקיץ 1949 התקיים בפני בית-המשפט הבריטי בהמבורג משפטו של פילדמרשל פון-מנשטיין. בכתב האשמה אשר הכיל 17 סעיפים שונים, טענה התביעה לאחריותו של מנשטיין לפשעי מלחמה שבוצעו בפולין ובעיקר בברית-המועצות. הרוסים, אשר העבירו לתביעה את מירב החומר, שהוצג בכתב האשמה, דרשו תחילה מהבריטים להסגיר לדיהם את פון-מנשטיין, אולם הבריטים סירבו והחליטו כי מנשטיין יישפט בפני בית-משפט בריטי גם על הפשעים שביצע לכאורה בשטחי ברית-המועצות.

דומה כי הצבא הבריטי כלל לא שש לקיים את המשפט. בבריטניה התעוררה ביקורת נגד עצם העמדתם של מפקדי הצבא הגרמני לדין. "משפטי נירנברג" טען פילדמרשל מונטגומרי "הפכו כישלון במלחמה לפשע, שכן הגנרלים של הצד המובס הועמדו לדין ונתלו." בפרלמנט הוגשה שאילתה בנושא משפטו של מנשטיין וערב המשפט נוסדה בבריטניה קרן שמטרתה איסוף כספים למימון ההגנה במשפט. וינסטון צ'רצ'יל היה מראשוני התורמים לקרן זו. סבורני כי את האהדה שלה זכה עניינו של פון-מנשטיין בבריטניה, יש להבין בעיקר על רקע ראשיתה של המלחמה הקרה ויסוד "הברית הצפון אטלנטית". בעימות שבין מזרח למערב היו האויבים של אתמול — הגרמנים, לבעלי-ברית אפשריים בעתיד מול סכנת ההתפשטות הסובייטית. לכן טופחה לדעתי ההגנה כי הוורמכט, קרי העם הגרמני, לא היה שותף למעשי הזוועה, אשר בוצעו על-ידי זרוע הפשע של המפלגה הנאצית, ה.ס.ס.

פון-מנשטיין נשפט על-פי סעיף 6(ב) של מגילת בית-הדין הצבאי הבינלאומי וכתב-האשמה נגדו כלל את רוב המעשים שהוגדרו בסעיף זה כהפרת דיני המלחמה ומנהגיה.²⁸ הוא נאשם בין השאר באחריות לרציחתם של שבויי מלחמה, של פרטיזנים, של קומיסארים וחברי מפלגה, בני ערובה ועוד. בסעיף העשירי בכתב האשמה נתבע מנשטיין לאחריות להשמדתם של כ-90,000 יהודים על-ידי א"ג-D באיזור המיבצעים של הארמייה ה-11. בפסק הדין שפורסם ב-19 בדצמבר 1949, קבע בית המשפט, בהתייחסו להשמדת

היהודים באיזור קרים, כי פון מנשטיין נכשל במילוי תפקידו בכך שלא הבטיח את שלומם של יהודי האיזור ואולם באופן מפתיע ציינו השופטים כי לדעתם אי-מילוי חובה זו לא נבע מתוך כוונה תחילה או אף מחוסר אחריות.²⁹ בשל מכלול הפשעים שבוצעו בשטח המיבצעים של הארמייה ה-11, גזר בית-המשפט על פון מנשטיין 18 שנות מאסר. בית המשפט העליון המתיק את גזר דינו ל-12 שנות מאסר.

המחקר על מערכת הקשרים שבין הוורמכט ל־ס.ו.ש. ושיתוף הפעולה ביניהם נמצא רק בראשית דרכו. עיסוק מקיף בשאלה זו בהזיתות השונות ולא רק בשטחי המזרח יכול להוות תרומה חשובה לדיון הנוקב בשאלת אימוץ האידיאולוגיה הגזענית הנאצית על-ידי שכבות נרחבות באוכלוסיה הגרמנית ואף האוסטרית. הגילויים האחרונים על מעורבותו של נשיא אוסטריה קורט וולדהיים, עת שימש כקצין מודיעין בבלקן, בפשעים שנעשו נגד יהודים, עוררו כידוע גל של אהדה כלפיו בקרב הציבוריות האוסטרית ולא בכדי: גילויים על השתתפותם של קציני הוורמכט וחיליו בפשעים נגד האוכלוסיה האזרחית, עלולים לקעקע את ההנחה הרווחת עדיין כי הוורמכט לא היה שותף למעשי הפשע של ה־ס.ו.ש. ולהטיל את הכתם הגורא על גרמנים ואוסטרים רבים, חיילים לשעבר בצבא הרייך.

הערות

1. ספרו של קריסטיאן שטרייט "לא חברים לנשק" (Keine Kameraden) ומחקרו של יאקובסן על "פקודת הקומיסארים" ורציחתם של שבויי מלחמה רוסיים ("The Kommissarbefehl and the mass execution of the Soviet Russian Prisoners of War") הדגישו לדוגמה את היחס הבלתי אנושי שלו וזכו השבויים הרוסיים בהתאם לאידיאולוגיה הגזענית הנאצית
2. יאקובסן, עמ' 510.
3. יאקובסן, עמ' 518.
4. נוסח מלא של "פקודת הקומיסארים" ראה שם, עמ' 532.
5. P.S 884, I,M,T (Green Series), vol X, p. 1063.
6. "משפט נירנברג" (יד ושם, 1962), עמ' 194.
7. י. ארד, "אלפרד רונברג ו"הפתרון הסופי בשטחי ברה"מ הכבושים", יד ושם, י"ג (ירושלים, 1979), עמ' 193.
8. יאקובסן, עמ' 509.
9. "השוואה בתיעוד" (עורכים ארד, גוטמן, מרגליות), (ירושלים, 1978), עמ' 309 (להלן — "השוואה בתיעוד").
10. קראוסניק, "חיילי המלחמה האידיאולוגית", עמ' 217—220.
11. שם, עמ' 80—106.
12. "השוואה בתיעוד", עמ' 299.
13. "השוואה", מנדלסון, כרך 10, עמ' 1—4.
14. הילברג, "השמדת יהודי אירופה", עמ' 187.
15. השווה לקראוסניק הטוען כי אין לקבל את עדותו של שלנברג וכי כל פרטי ההסכם נקבעו לפני פרסומו על-ידי בראוכיטץ'.

- .16. הילברג, עמ' 220.
- .17. I,M,T (Green Series), vol IV, p. 442.
- .18. לידל הרט, "הצד האחר של הגבעה", עמ' 70.
- .19. י. ספקטור, "שואת היהודים הקרימיצ'קים בתקופת הכיבוש הנאצי", פעמים מס' 27, (1986).
- .20. I,M,T (Green Series), vol IV.
- .21. P.S 4064, I,M,T (Blue Series), vol XXXIV, p. 129—132.
- .22. I,M,T, (Green Series), vol IV, p. 583—251.
- .23. N.O.K.W—1532 ו-N.O.K.W, בארכיון "ספריית וינר".
- .24. N.O.K.W 2963, I,M,T (Green Series), vol X, p. 1291—1220.
- .25. ע. ברטוב, "ברבריזציה של לוחמה", "זמנים", מס' 14 (חורף 1984), עמ' 81.
- .26. ראה גם אצל יאקובסן, עמ' 516.
- .27. ברטוב, עמ' 78.
- .27. ראה למשל עדותו של פון־לב המציין את מורת הרוח שגרמה פקודת הקומיסארים לרבים בקרב הקצונה הבכירה של הוורמכט.
- .28. I,M,T (Green Series), vol X, p. 1090—1099.
- .28. "משפטי נירנברג", עמ' 120.
- .29. "משפטי נירנברג", עמ' 194.

זכרונות של ניצולים

מזיא אהרן

פריצת המחסום התורכי בדרך העולה מליטא הסובייטית

למן חוזה איי-ההתקפה ריבנטרופ-מולוטוב (23.8.39) ועד הפרתו בידי היטלר ופרוץ מלחמת גרמניה—ברית-המועצות (יוני 1941), השתלטו הסובייטים על וילנה פעמיים. בראשונה ביום 17.9.39, עם כיבוש כל מזרח-פולין בהתאם לחוזה. בשנייה — עם ה"שחרור" של שלוש הארצות הבלטיות (ליטא, לטביה ואסטוניה) ביום 15.6.40. אני הגעתי לוילנה מפּינסק, תחנתי הקודמת בנדודים מורשה, ביום 27.9.39. התאריך זכור לי, שכן נכנסתי לבית הורי ערב התקדש חג הסוכות, כשאבא ז"ל עמד לצאת לבית-הכנסת. כעבור שבועיים (10.10) כבר פרצה השמועה, כי הסובייטים ימסרו את וילנה "במתנה" לליטא הנייטרלית, ידיעה ששימחה כל מי שהיה מודע ליחסה של ברית-המועצות לתנועה הציונית ולחבריה. עם הכיבוש הסובייטי השני היה עלי להיעלם משם, כל עוד לא התארגנו ולא התייצבו המשרדים הממשלתיים והעירוניים, ועדיין שררה האנדרלמוסיה הסובייטית, כשיד אחת לא ידעה מה עושה אחרתה. לפחות חמש שנים רצופות, משבע שנות לימודי באוניברסיטת וילנה (עד יוני 1936), הייתי מעורב אינטנסיבית במאבקים אידיאולוגיים וארגוניים עם אנשי "פונק" הקומוניסטי בתחומי אגודת הסטודנטים היהודים. אומנם רבים מאישיו המרכזיים נעלמו מן הנוף הוילנאי — או שהתגייסו ונפלו במרד וינה (1934), או במלחמת האזרחים בספרד (1936), או שנאסרו בידי משטרת פולין לפני המלחמה, ונשלחו למחנות-ריכוז או לבתי-סוהר, ועקבותיהם לא נודעו. בכל-זאת היו חששות מבוססים, שמא איתקל במישהו ממכרי אלה או מחסידיהם. שכן בכמה מהם נתקלתי באקראי בעיר למן שובי לוילנה. על כמה אחרים שמעתי שישנם, והיה סביר להניח, שעם כינון ליטא הסובייטית ייכנסו או יוכנסו מהם למנגנון פעיל, ממלכתי או עירוני. הסכנה העיקרית ארבה, כמובן, לחברים המרכזיים של התנועה, היא נבעה מן השיטה המפורסמת של נקוו"ד, שלא להסתפק במאסרו של הפרט,

שמישהו העליל עליו או רמו על עוינותו למשטר, כי אם לפתוח, מיד או אף כעבור שנים, במאסרי שרשרת, אשר פרט זה הוא חולייתו הראשית. והרי כבר התחילו בעת הכיבוש הסובייטי הראשון המאסרים הליליים הידועים גם של ציונים (קדמו להם בתור טרוצקיסטים ובונדאים). בין היתר נאסר בלילה בביתו אהרן צינצינטוס, עורך היומון הוילנאי "די צייט", שהיה קודם-לכן פעיל בתחומי אגודת הסטודנטים היהודים כלוחם ציוני, אף-כי בתקופת מאסרו לא היה אלא עורך עיתון בלתי-מפלגתי — גם אם רבים ראוהו כפרו-ציוני, אך למעשה היה רק לא-אנטיציוני. כרגיל, הופיעה המכונת השחורה ליד ביתו, ואסרה אותו באישון-לילה.

אומנם המאסרים היו של פעילים מקומיים, ובכל-זאת נזהרו מאוד גם הפליטים מפולין. שהרי מי יכול לרדת אל עומקו של השיקול הסובייטי, ולשער את תהפוכות צעדיו של השלטון, ועוד יותר — של האנדרלמוסיה הסובייטית כנ"ל. למשל, הד"ר משה סנה (או קליינבוים) הגיע לוילנה בעת הכיבוש הראשון. הוא מצא מחבוא בביתו של הציוני הוותיק, הצנוע והנחבא אל הכלים, הרוקח רוז'יס. הימצאותו בעיר בכלל ובבית זה בפרט נשמרה בסודי-סודות. משהגיע לאונוני השמועה על נוכחותו, באתי לבקרו. אבל רומיס הכחיש מכל-וכל את נוכחותו בעיר. אומנם הוא ידע שאני ציוני, ועד לפני חמש שנים היה רואה אותי לפעמים בשיבות של מוסדות ציוניים. אבל אחרי העברתי אל מרכז התנועה בורשה, לא ראה אותי עוד. ומשום שהיה רחוק מן החיים התוססים שבתנועה הציונית לא ידע, כנראה, שיש איזה קשר ביני לבין סנה, וכי בשנתיים האחרונות היינו מתראים בקביעות לפחות פעם בשבוע, בימי א', בשיבות הועד הפועל של ההסתדרות הציונית בפולין הקונגרסאית, שהוא ישב בראשן. ואך משעמדתי על זה שימסור את שמי הלך לברר. הוכנטי לחדר צדדי, ומצאתי את הד"ר סנה שוכב על ספה כשרגלו, הפצועה מטלטולי הדרך, עדיין לא שבה לאיתנה. סנה היה קצין-רופא, ובעת הפלישה הגרמנית היה במדי הצבא הפולני. עם התפוררות החזיתות של פולין ועם התפוררות החיילים הגיע לוילנה. זה היה זמן קצר לפני פרסום הידיעה על מסירת העיר לליטא. וזמן-מה לפני עזיבת הסובייטים את האיזור חדלו המאסרים, ולא היה עוד צורך במסתור.

קשה לדעת, מדוע היה היקף המאסרים בעת הכיבוש הראשון מצומצם יחסית. האם בזמן הקצר של 42 הימים, שבחלקם הגדול היו נחוצים להתארגנות ראשונית, לגיבוש מנגנונים, לפרסום הוראות וצווים וכו', ועדיין לא הספיקו לחדור ל"רכילות" הבין-מפלגתית והציבורית, או להיפך — שמא ידעו, כי במהרה יסתלקו מכאן, ולא ראו כל הצדקה תעמולתית להיאמס על תושבי האיזור לקראת סיפוחו הקרוב.

מגבלות אלה ודומיהן לא עמדו לפני השלטונות עם הפיכת ליטא הלא-קומוניסטית לחלק של ברית-המועצות בצורת ליטא הסובייטית. כעת הגיע מועד ה"טיהור" של המדינה מאלמנטים "עוינים" וייצוב המשטר. בין הקורבנות הראשונים היו ראשיה של יהדות ליטא — מנהיגים מפלגתיים ועיתונאים בולטים. המפורסם ביותר היה ראובן רובינשטיין, פעיל ציוני ותיק ועורך העיתון הגדול ביותר "די יידישע שטימע". אומנם הוא היה איש מפלגת

הציונים הכלליים, אבל ידע לבטא את רחשי הלב של יהדות זו בכללה. למשל, רפאל חסמן, המעלה את דמותו (בכרך ב' של "יהדות ליטא", עמ' 332), מזכיר את תגובתו המסוכנת של רובינשטיין על הוצאתם להורג של ארבעה צעירים קומוניסטים בידי השלטון הרודני, שהשתלט על ליטא אחרי המהפכה הצבאית ב-1926: "הרשימה המופלאה בתעוזה ובפקחות ניסוחה, זעזעה את הציבוריות המתקדמת, היהודית והליטאית והעלתה את המוניטין של רובינשטיין כעיתונאי רגיש וכדבר מדיני כאחד."

מלבדו נאסרו אז גם: לייב גרפונקל, מנהיג הציונים הסוציאליסטיים וחבר הסיים הליטאי לשעבר; אפרים גרינברג, עורך עיתונם "דאס ווארט"; צבי לזין, יו"ר הרביוניסטים ועורך עיתונם "מומנט"; דוד איצקוביץ, מזכיר אגודת הרבנים ו"אגודת ישראל"; עו"ד ג' טרוספוס, ממנהיגי פועלי-ציון שמאל; עו"ד יעקב גולדברג, יו"ר "לוחמי החזית של המתנדבים היהודים" ועוד.

החלו גם מאסרים מבין הציונים הפליטים שהיו בליטא הסובייטית, כגון: מנחם בגין, ישראל אלדד (אז: שייב), אבל היו ביניהם גם לא-מפורסמים. בין היתר נודע על מאסרו של ישו בוקסגורן, חבר ההנהגה הראשית של "השומר הצעיר" בגליציה, כאשר בא למשרד ההגירה "אוביר" בקובנה, בעניין עליותו ארצה, הוא לא יצא משם, ועקבותיו לא נודעו עוד.

מאסרי הציונים מבין הפליטים תמוהים מבחינה הגיונית, שהרי השלטון עודד את צאתם מתחומי ליטא הסובייטית. הוא לא הצטמצם רק לסובלנות ביחסו אל מאמצי העלייה של המוני הציונים, ובכללם של החלוצים, משמע של כוחות העבודה הבולטים, כי אם דרבן וסייע בצורות שונות. והסיבות מובנות: הפליטים היהודים הרבים, שזרמו לליטא הקדם-סובייטית, נהיו לנטל כלכלי-סוציאלי-ביטחוני כבד מאוד. היה ברור לשלטונות ברית-המועצות, כי עיניהם של פליטים אלה נשואות לארצות-שמעבר-לים, וכשמדובר על הנוער — בעיקר לארץ-ישראל. כל אלה ודאי שלא היו בין מקבלי פניו של הצבא האדום ה"משחרר" בוורדים אדומים. ברית-המועצות כבר טעמה את טעם הצרות, שהביאו עמהם המוני הפליטים מפולין למראשית ספטמבר 1939. ובוודאי שלא היתה להוטה לקבל על עצמה צרות נוספות בתקופת מלחמה, צרות ודאיות, שמקורן בהמונים בלתי-מרוצים הן מן המשטר והן מארץ מושבם העכשווית, שהרי לא ראה כארצם שלהם, וכל-שכן לא כארץ עתידם. והדעת נותנת — גם סכנת ההימצאות בקרבם של מרגלים סמויים או פוטנציאליים. וכאשר נוצרה אפשרות הן להיפטר מהם מתחומי ליטא הסובייטית, הן להימנע מן ההכרח להגלות המונים אלה לסיביר או למרחבי הפנים של ברית-המועצות — נראתה סבירה ואף רצויה הענקת אשרות יציאה מתחומי המדינה. מה-גם שעל-ידי כך ניתן לצוד ארנבת שמנה נוספת — נפתח מקור להפקת רווחים כספיים ממש. שכן ניתן לסחוט מן היוצאים סכומים גדולים של מטבע-חוץ, בין שהם זרמו מקופת הג'וינט האמריקני, בין ששולמו מכיסיהם הפרטיים של בעלי היכולת מקרב היוצאים.

ולתכלית זו לא רק שהתעלמו מקיומו של שוק שחור במטבע-חוץ, אלא אף עודדו אותו. וגם בדידי הווה עובדא: כאשר קיבלתי סוף-סוף ויזה למעבר בברית-המועצות, כדי לעלות מוילנה דרך מוסקבה ואודסה, היה עלי לשלם

בדולרים בעד שלושת ימי השהות של הדסה ז"ל ושלי במלון התיירים היוקרתי "סאבוי" במוסקבה, כפי שכפה עלינו "אינטוריסט". ביקשתי אפוא הפניה אל הבנק הממלכתי, כדי שימכרו לי את מטבע-החוץ. התשובה שקיבלתי: "דולרים תשיג בבית-הקפה 'מוניקה' בקובנה". ברור, שלא לעצה זו הייתי זקוק. כל פליט יהודי הכיר את המען.

מאותה סיבה עצמו השלטונות את עיניהם, והתעלמו מחרושת התעודות (אישורי עלייה, ויזות וכו') שפרחה בקובנה, וסיפקה יסוד רשמי למתן אשרות-יציאה מארץ הסובייטים לכל פליט ובכל כיוון, וקודם-כל בכיוון ארץ-ישראל. פרטים רבים של סוגיה זו מפורזים בוכרונות ובדו"חות שונים (כגון: של אברהם קלודבסקי ב"משואה" יא"ב, של משה גל ב"ילקוט מורשת" לב).

פה המקום לציין את חלקו העצום של חבר "החלוץ הכלל-ציוני" סמק רוזנבוים (בארץ ורדי, מראשוני העובדים של ציי"ם-חיפה, אחיו של חבר אושה אלק-אליהו ז"ל, שהיה מן הח"ח המרכזיים של החהכ"צ בפולין ובבילנה) בהשגת אישורים קונסולריים שונים. בחור שופע חיות, דבק במטרה, זריז במלאכתו, ידע לקשור קשרים מצוינים עם קונסוליות, ובמיוחד עם זו של יפאן. תוך זמן קצר היה כמעט הכל-יכול במזכירות הקונסוליה, וידע לסלק קשיים בכל הנוגע לאישורים, תעודות, חותמות וכד'. כל חבר תנועה ציונית היה מקבל תוך יום-יומיים אשרה ליפאן במחיר סמלי של שני ליטים. מיוחדות זו נבעה מגישתו של הקונסול סנפו סוגיהרה, מחסידי אומות העולם ("יד ושם" העניק לו את התואר בפברואר 1985; שמונה חודשים אחרי-כן ניטעה באיזור עין-כרם חורשה על שמו; וכעבור תשעה חודשים נוספים נפטר בגיל 86 בבית-חולים ליד טוקיו). סוגיהרה ראה בהגירת יהודים מליטא, אחר הפיכתה לרפובליקה סובייטית, הצלה. באווירה זו התגבר סמק במהירות על מכשולים קונסולריים וטכניים למיניהם. כיוון שהתכלית היתה קודם-כל היציאה מברית-המועצות, הסכים סוגיהרה לתת אשרות-מעבר דרך יפאן לכל מי שהיה בידו אישור כניסה לפינה כלשהי בעולם, ואף לא בדק את כשרות האישור. ובהעדר אישור כזה הסתפק במכתב כלשהו, אמיתי או פיקטיבי, מארצות שלא היה צורך באשרות-כניסה (כגון: איי קוריסאו, מדינת סורינאם). וכשגם מכתב כזה לא היה, הסתפק בנייר, שעליו היה רשום שם ארץ-"היעד". חשיבותן העיקרית של פעולות סמק הזדקרה, כאשר כבר הייתי רחוק מוילנה בדרך ארצה, וליתר דיוק — אחרי התקבל בביתי הידיעה, כי אשתי הדסה ז"ל ואני הורשינו לרדת בקושטא. את המברק שלחתי-בערב של 16.10 או של 17.10, כאשר הגענו למלון אחרי שני ימי מתח על סיפון האוניה הסובייטית "סוואנטיה", אשר עמדה להחזירנו כמה שעות אחרי-כן לאודיסה. אבל לא אקדים את המאחר.

קו זה של השלטונות הסובייטים ביחסם אל בעיית הפליטים היהודים בליטא מקבל את אישורו גם במאסרים ובשילוחים לארצות-גזירה הן של ציונים מקומיים הן של פליטים יהודים, ולא דווקא פעילים, כאשר ביקשו לקבל אזרחות סובייטית, או כשנרשמו לשוב למקומות מגוריהם בפולין הסובייטית. פרטים כאלה יש גם ביומנו של אברהם ב"משואה" יא (בימים 16.9.40 ו-24.9.40).

קו זה מתאשר בעקיפין גם על-ידי המטלה שהוטלה על כל חבר ה"קומסומול", תנועת הנוער היחידה שהוקמה בוילנה, בעוד שכל הארגונים הקיימים פוזרו.

באחת השיחות הראשונות נתבקשו החברים "הטריים" למסור למדריכים, את מי הם ראו למן השיחה הקודמת, עם מי היה ההוא, ואם יוכלו למסור גם על מה שוחחו ההם, הרי זה משובח.

אלא שקו זה של רדיפת ציונים מקומיים במקביל לעידוד עזיבת הפליטים לחו"ל, ובראש-ובראשונה לארץ-ישראל, אינו מתיישב עם רדיפות דווקא של הפעילים שבין הפליטים, אשר עסקו בהכנות לעלייה של חבריהם. אנדרלמוסיה זו באה לידי ביטוי טרגי-קומי ממש בעת גלי העלייה החלוצית, שהתקדמה דרך תורכיה, אחרי שנפרץ מעבר זה. אני כבר הייתי אז בארץ, ולומד על זה הן מסיפוריהם של המטפלים הרדופים הן מן הכתוב. אברהם קלודבסקי, שהיה המקשר הפעיל עם משרדי ההגירה הסובייטיים (הגיש את רשימות מועמדי העלייה, טיפל בצד הכספי, עמד על המשמר בענייני הוויות וכו') מציין הן את היחס החיובי של הקונסול סקובלב ושל הקומיסאר לפליטים פוזדניאקוב, הן את ההתקדמות המהירה בקבלת אשרות יציאה לתורכיה או ליפאן. אבל ניסן רוניק, שמילא את תפקיד המקשר אחרי עלייתו של אברהם, וכן חיים פלד, גם הוא כחבר המרכז עסק אז בסידורים הקשורים בעליית חברי התנועה, מספרים שהיו נאלצים להיזהר מפני מאסרים. חיים אף מציין, שהיה מבלה ימים שלמים בנסיעות ברכבת הלך וחזור, גם כשלא היתה לו סיבה מעשית לזה. וכך ניצלו מנחת זרועה של האנדרלמוסיה, כשהיד המקומית של הנקו"ד לא היתה מודעת לאישורי הרשימות, שהיו מגיעים ממוסקבה לקובנה. את המצב הזה מתאר גם משה גל, שטיפל בעניינים אלה מטעם השה"צ — פתאום נודע לו, שהאדמה מתחילה לבעור תחת רגליו, והוא נאלץ להחליף את מקומות הלינה שלו ("ילקוט מורשת" לב, ע"ע 85, 86).

סתירות, חוסר תואם וכד' עברו כחוט השני את כל תקופת שלטון הסובייטים בארצות הכבושות, ונדמה שלא רק בארצות כאלה.

אני הייתי גם פליט וגם תושב אורח. ומכיוון שמזמן הגיע תורי לעלייה, היה הכרח לממש אותה מהר ככל האפשר. אלא ששני מכשולים משמעותיים מאוד עמדו בדרך למימוש זה: אחד יחידני, שעמד בדרכי שלי, והוא צמח גם מקרקע המשטר הסובייטי וגם מצורכי המשק של ברית-המועצות. השני אוניברסיטאי — המחסום האבסולוטי, הכללי בדרכה של העלייה מליטא הסובייטית.

קבלת רשות מעבר דרך ברית-המועצות (ליטא הסובייטית היתה להלכה מדינה נפרדת, והנוסע ממנה לברית-המועצות נזקק לאשרת כניסה לתחומיה) — חייבה את המבקש לספר על עברו האישי והציבורי. כל העלמת פרט חשוב בעיני החוקרים היה עלול לשים לאל את סיכווי ההיענות. בכל פרט אנטי-משטרי-בעיניהם היתה סכנת מאסר, שהמשכו — מי ישרנו. ופה עמד המכשול הראשון. א) כבר הזכרתי בראשית דברי את עברי הציוני האנטי-קומוניסטי בשנות לימודי באוניברסיטה, עד יציאתי המלאה לורשה, למרכז התהכ"צ. לא הזכרתי, אך היה עלי לספר גם על חלקי ביוזמה וביסוד של "למטרה", אגודת הסטודנטים הציונים הכלליים א' בוילנה. והייתי חייב למנות לפחות גם את תפקידי העיקריים בורשה: ריכוז התנועה בפולין; חברות בגופים ציוניים, מקומיים ומרכזיים;

השתתפותי כציר בקונגרס הציוני ואף חברות בוועדת העלייה שלו, וכן היותי אחד מארבעה חברי הוועדה המצומצמת שלה לעלייה ב' וכד'.

ב) היה עלי לגלות את השכלתי האקדמית, וכל-שכן את היותי בעל תואר שני בכימיה, מן המקצועות המבוקשים ביותר בברית-המועצות, שהרי המוסדות להשכלה גבוהה לא יכלו לספק את צורכי התעשייה האדירה הגדלה בלי הרף. גילוי כל פרט שבהשכלתי היה שם לאל את סיכויי לעלייה. וגילוי כל אחד מן הפרטים הפוליטיים היה גם מסכן את חירותי. אך גם בעצם ההעלמה של פרט זה או אחר היתה צפונה סכנה.

המכשול השני, הכללי, היה גיאופוליטי — העדר מסלול פיזי לעלייה בכלל. וקונקרטי — חוסר חוליה נסיעה מקשרת בין ברית-המועצות לארץ-ישראל. מסלול ההמשך הטבעי והקצר ביותר היה אודסה—קושטא. אבל תורכיה היתה נייטרלית במלחמה, ולא רצתה להסתכן בתסבוכות של קשרים עם ארצות מעורבות איכשהו במלחמה, ובוודאי שלא במתן מעבר לפליטים, או לאלה שעלולים ליהפך מחר להסרי-מולדת, עקב התפתחויות בלתי-נראות-לעין — פן יפלו פתאום למעמסה, ודווקא בתקופה של מלחמה עולמית.

אומנם להלכה היו גם אפשרויות אחרות להגיע ארצה — דרך פרס, עיראק, סוריה או אף במסלול ארוך מאוד דרך יפאן, ומשם סביב העולם או דרך אסיה. ודווקא טרנויט דרך יפאן היה קל להשיג כנ"ל. גם היתה אפשרות להשיג רשות מעבר דרך עיראק, ואחרי שכבר יצאתי לדרך — גם טרנויט בסוריה. אך כל המסלולים האלה היו דחוקים מאוד מחמת סיכונים וסיבוכים פוליטיים, וכל-שכן בעת מלחמה, כשאין לדעת איזה מחסום עלול לצוץ פתאום בקטע זה או אחר של המסלול המתוכנן. מלבד כל אלה היו המסלולים האלטרנטיביים לתורכיה קשורים בנטלים כספיים בלתי-רגילים, והרי במחנה החלוצי לא היו בעלי יכולת להרימם.

מכיוון שפורמלית כבר לא הייתי פליט כי אם אזרח ליטאי, ואף היה לי דרכון ליטאי, הגעתי למסקנה להשליך את יהבי על תורכיה, מה-גם שאישור הקונסוליה הבריטית הגביל את כניסתנו ארצה עד 26.10.40, ובכל נסיעה ארוכה ומעורפלת היתה גם סכנת שיבושים, עיכובים ואיחור. הצעתי את זה למרכז התנועה, והרעיון נתקבל. גם בקואורדינציה החלוצית ראו צעד זה בחיוב — גם כניסיון לפרוץ את המחסום של הדרך הפוטנציאלית היחידה למעשה בניסיונות של אז.

הבעיה הראשונה היתה העלמת דבר עלייתי — ולא רק מידעתם של מכרים וידידים שבחוץ לתנועה, כי אם גם של חבריה. שכן מי יכול לדעת, כיצד ולאן תתגלגל הידיעה, גם אם תעבור מפה לאוזן של אנשים מהימנים בלבד, ולא תהיה כל כוונה להלשין. היחידים בטור זה היו אפוא אנשי המשפחה הקרובה ביותר שלי (אנשי משפחת הדסה עדיין היו בזדונסקה-וולה, והיא עדכנה אותם), ומלבדם חוג מצומצם של חברים, המרכז והקואורדינציה החלוצית, וכמובן הגרעין המלוכד של חברי הקיבוץ צ'נסטונייב, קיבוצה של הדסה, ועוד אדם אחד בלבד, חברי היקר, רכז הסניף הוילנאי של "החלוץ הכלל-ציוני", ציוני נאמן בלב ונפש, אדם נבון, מהימן ואחראי, שעל מסירותו לתנועה ולערכים אנושיים יודעים לספר כל אלה היו עימו בעת השואה בגיטו וילנה.

כל מה שהיה ניתן לסידור בלי נוכחותי האישית נעשה בידי ח"ח המרכז.

וכך מנעו ממני ביקורים במשרדים ובמקומות אחרים, שהיו מעלים השערות על תוכניות לעזוב את ליטא הסובייטית. סודיות זו נשמרה לא רק בתקופת ההכנות, כי אם כל עוד לא ירדנו על אדמת תורכיה, שהרי בהיותנו בטריטוריה של ברית-המועצות, היינו חשופים לעיני הנקוו"ד, וזו ידעה במקרים כאלה להיות יעילה מאוד בפעילותה.

המגע האישי שלי היה קודם-כל עם הקונסוליה הסובייטית בוילנה. את ויזת-המעבר בין גודוגאי (תחנת-הגבול ליטא—ברית-המועצות) לבין נקודת היציאה מן המדינה הסובייטית שכללה, כמובן, גם את האוניה, יכולתי לקבל רק אישית. בלתי-נמנע היה גם המגע האישי עם אנשי "אינטוריסט", וגם הם היו קשורים בצורה זו או אחרת לנקוו"ד.

אך כדי שהקונסוליה תעניק לנו אשרה זו, היה עלי להצביע על המשך המסע עד ארץ-ישראל, ולהראות ויזה מתאימה. ופה פעל המכשול השני הנ"ל. בידי לא היה אלא אישור הקונסוליה הבריטית בקובנה. בקושטא ישב אז חיים בארלס, נציג הסוכנות היהודית. התנועה הריצה אליו מברק בשמי, שידאג לוויזת-מעבר תורכית, ומשלא באה תשובה, יצאו עוד כמה מברקים. לבסוף הגיעה תשובה — הוא יעשה כל שיוכל כדי שתהיה האשרה. הבטחה כזאת אינה ויזה, אך הזמן דחק. עד 26 באוקטובר לא נותרו כי אם כשישה שבועות. החלטתי ללכת אל הקונסוליה על-אף החשד העלול להתעורר, כאשר אדם חסר רשות-מעבר משקיע כספים בהוצאות נסיעה, עוזב בית-הורים בעת מלחמה וכד'. לעזרתי בא הדרכון הליטאי — יכולתי להוכיח (אילו נשאלתי), שלא רציתי לברוח מברית-המועצות. שכן הגשתי את הבקשה לקבלו אולי חודשיים לפני כניסת הצבא האדום, כשאיש לא העלה אפשרות כזו על הדעת. והיום שנקבע לי לקבלת הדרכון היה 17.6.40, אלא שהכיבוש הסובייטי הקדים מועד זה ביומיים. ומכיוון שכל המשרדים הממשלתיים נצטוו להמשיך את פעולתם הסדירה, קיבלתי במועד שנקבע לי.

ברשימת הארצות שנרשמו בדרכון, שניתנה לי הרשות לבקר בהן, היו גם לטביה ואסטוניה וגם ארץ-ישראל. מובן, שאיש לא יכול היה לדעת, שמלכתחילה סידרתי לי את הדרכון לפי הצעת התנועה בארץ, כדי לצאת בשליחות לריגה. הכיסוי הרשמי שלי היה: אני מועמד לעלייה זה זמן רב. הסרטיפיקט המקורי שלי נשאר במשרד הארצישראלי בורשה. שם אבד בסערת המלחמה, והקונסוליה הבריטית בקובנה נתנה לי מכתב המאשר את זכותי לעלייה, והנהו בידי. טבעי, שהליכה אל הקונסוליה לא היתה בה משמחת התקווה, שיש לאדם ההולך להסדיר עניין פורמלי פשוט בדרך למטרה נכספת. כל המצוי במוראות הנקוו"ד — ומי בוילנה לא שמע עליהן? — ידע שהנכנס למשרד סובייטי עלול שלא לחזור משם. מלבד המשפחה, אברהם פינצ'ק וכמה מחברי המרכז לא ידע איש את דבר ביקורי שם ואת מועדיהם. הדסה שהתה עם חברי קיבוצה בשאולאי, גם היא לא ידעה על ביקורי. למראית-עין הקלתי בבית ראש בחששות, בעיקר בגלל אמא שהיתה רגישה מאוד. אך בלבי נפרדתי מכל יקירי ומכירי. ומשום שהטרנויט התורכי לא היה ודאי כלל וכלל, הייתי כאדם המבקש לפורר מחסום מבוטן, שהוצב בשדה זרוע מוקשים, אשר מפתו אינה ידועה לו.

מזכיר הקונסוליה לא היה וילנאי. האיר אפוא סיכוי, שבעימות המילולי אולי תהיה ידי על העליונה. מובן, שאת כל נימוקי הייתי צריך לבסס על עובדות יסוד אמיתיות הניתנות לבדיקה ולאומות, וב-בזמן להעלים עובדות העוללות להרחיקני מן המטרה, עובדות שקשה לבודקן במהירות, שהרי את מרבית הזמן עד 26.10 כבר גולה המלחמה.

בתחילה שאף המזכיר לשני דברים: להניא אותי מן הרצון לעזוב את תחומי ברית-המועצות, וכן לגלות בעזרתך את עברי. ואילו אני ביקשתי לשכנע אותו, כי אין לי מה לעשות כאן, וכי אהיה למעמסה על הציבור, בעוד שבארץ-ישראל אוכל להסתדר בעבודה מתאימה לי.

הצנתי את עצמי כבחור בן 30 חסר כל השכלה כללית, שעיסוקו מסחר, דתי-פולחני, והתמחיתי בכך ברוב שנותי שלאחר הילדות. למשל: למדתי לקשור ציציות בטלית, רצועות בתפילין, לקלוע סלסילות ללולבים, וכמובן — את המסחר הקמעוני של ספרי דת ופולחן. אני גם חולה ריאות זה שנים רבות, אף-כי אין זו שחפת פתוחה — ואפשר לבדוק עובדה זו בכרסטת של אגודת הבריאות היהודית "אזע".

שני פרטים אלה התבססו על עובדות נכונות, שכן לאבי היתה חנות ספרים, שגם השטח הדתי-פולחני היווה בה חלק רציני. ואני הייתי עוזר להורי שנה-שנה בחדש העונה (ראשית שנת-הלימודים ותקופת החגים שבין ראש-השנה עד שמחת-תורה), ואפילו עם היבחרי למרכז התהכ"צ התניתי תנאי, שחודש זה אקבל חופשה כדי לעזור להורי, שכן חודש העונה איפשר את קיומם הכלכלי בכל השנה. ואשר לבריאותי — היתה אמת בפרט הכרסטת שב"אזע". שכן בשנים שלאחר מלחה"ע הראשונה, בתום הכיבוש הגרמני של 1916, היו רוב ילדי וילנה היהודית באים להתחסן מפני שחפת ולקבל שמן-דגים. וגם אני ביניהם. אלא שמאו עברו עשרים וכמה שנים. וספק, אם היה ניתן כעת להשיג את הכרסטת בתנאי התארגנות האדמיניסטרציה, וכל-שכן הסובייטית.

על שאלתו מה אעשה בארץ-ישראל השבתי דבר-אמת, שיש לי אח בארץ, וגם הוא עובד בענף הספרים. על זה בניתי את הסבר עלייתי: אחי פעל להשיג לי את הסרטיפיקט, והוא הכין גם לי עבודה במקצוע. והארץ שם חמה, ומכל מה ששמעתי — קל שם לרפא ריאות פגומות או חלשות.

פה קטע את השיחה, והזמין אותי לפעם נוספת. אינני יודע אם האמין לי או לא. גם אינני יודע אם הוא יהודי. חזרתי הביתה, ובקרבי הכל נסער — מה יהא הלאה? טולטלתי בין קור לחום. לא הייתי לן בבית — כי אם נוסע אל אחותי הבכירה, שעדיין שהתה בקייטנה בוולוקומפיה הסמוכה לעיר. בערבים הייתי מתחמק מן החצר, כדי שלא יראני בכך מישוהו ממשפחת שוער-הבית הפולני, שאומנם שנא את הרוסים, אבל שנא יותר את היהודים, והיה נכון להטמין להם פת, אפילו תוך שיתוף-פעולה עם אויבי פולין. בבוקר הייתי חוזר בשעה שהשוער ישן אחרי שמירת-הלילה, ובני-ביתו כבר יצאו לעבודה או ללימודים.

לא היתה ברירה — הלכתי שוב לקונסוליה. חזרנו על כמה פרטים, ואז הוא רמז לי, שאיננו מאמין כי אני חסר-השכלה. מצורת הדיבור, מבניית המשפטים, מעושר השפה וכך וכך שאינני בור. ושוב הפיתוי, שאדם כמוני יכול

לעלות מעלה-מעלה. ואני, כמובן, בשלי. ואז עבר להצעה: הוא יאשר לי ויות-מעבר, אבל בהיותי בארץ עלי לספק לנציג הסובייטי ידיעות על המתרחש שם. כעת נבהלתי ממש. מצד אחד העמיד את הסכמתי כתנאי, ומצד שני חששתי שאם אסכים לכך, אטול על עצמי סכנת-חיים, שכן זרועה הארוכה של נקוו"ד עלולה להשיגני אפילו בקצה העולם. כזו היתה אז ההרגשה — זמן קצר אחרי שרצחו סוכניה את טרוצקי במכסיקו. טענתי שאין לי מושג בפוליטיקה, ואיני מתמצא בנעשה בארץ, ואף פה אינני עוסק בפוליטיקה, ושם בוודאי שלא אתעניין בשום דבר, והרי אני גם חולה. אך גם הוא בשלו. ראיתי את עצמי לכוד בסמטה ללא-מוצא. ואז אמרתי לו בערך במלים האלה: בעצם אני אורח ליטאי, והרי כל אורח מהגר חייב להתייצב בקונסוליה של ארצו, ובכן כך אנהג בארץ-ישראל. אתייצב שם, וכך אשמור על הקשר עם הקונסוליה. איני יודע, אם האמין או לא, אבל בזה נגמרה השיחה. הוא לקח ממני את הדרכון, והוויזה ניתנה — ב-23.9.40.

אחר שהגעתי ארצה, סיפרתי לד"ר סנה, אשר בא לכאן כמחצית השנה לפני (מארס 1940), על ההתחמקות שלי מדרישתו של מזכיר הקונסוליה. לדעתו, היתה התחמקות זו מיותרת — יכולתי להבטיח בלב שקט כל מה שהוא רצה. אבל אני שם לא הכרתי את המצב בארץ מבחינה זו, והוא לא הכיר את האווירה שנוצרה שם אחר עלייתו עם רציחתו של טרוצקי. הרושם שם היה, כי מי שקשור איכשהו עם הזרוע הארוכה של הנקוו"ד — וגם התחייבות גראתה כקשר — לא יינקה אם "יבגוד" בה. נוכחתי לדעת בפחד זה גם כעבור חמש-שש שנים, כשהגעתי אל שארית-הפליטה באיטליה. באחד הקיבוצים שלנו היה חבר התנועה מלובלין. בחור נבון, שקול, מסודר. ערב עלייתו גילה רק לי, השליח "שלו" מן הארץ, וביוזמתו, כי שמו האמיתי אינו זה הידוע לכולנו. אלא שבהיותו קשור לנקוו"ד, אסור לו לחשוף את עצמו. הוא הצטדק אלף פעמים על שאינו מגלה לי מיהו, והרי אין כל חשש שממני תצמח לו רעה, אבל הוא נדר לעצמו, שלא יגלה את הסוד אלא אחרי שיגיע ארצה.

עמדתי לפני המכשול הגדול, העיקרי — האשרה התורכית לא הגיעה. גם פנייתי אל שגרירות צרפת במוסקבה בדבר טרנויט דרך לבנון לא נשאה פרי. במברק שלה לביתי נאמר: "ביקשנו הסכמתה של ביירות. עלינו להמתין לתשובה". שעון החול אול והלך. נשאר רק חודש עד היום המותר לנו להיכנס ארצה. בסוף הדיונים שהיו לנו הצעתי, שניסע למוסקבה בלי ויזה תורכית. טלגרפנו לבראטס, שישלח אותה למוסקבה. ב-28.9 קנינו ב"אינטוריסט"-וילנה שני כרטיסי-רכבת עד אודסה וכרטיסי-אוניה לקושטא, ולמחרת יצאנו ברכבת למוסקבה.

לתחנת-הרכבת באו ללוותנו בני-המשפחה בלבד חוץ מאמא ז"ל. הפרידה ממנה היתה בבית — וזה כדי למנוע אפשרות, שבכיה המר יפרוץ בתחנת-הרכבת, כפי שפרץ בבית — כאילו ניבא לה לבה שאנו נפרדים לעולמים — ויעורר חשדות בעיני גורמים בולשים, ששרצו בכל מקום ציבורי. גם מן החברים המעטים שידעו נפרדנו בבית. נרגשת במיוחד היתה פרידתי מאברהם פינצ'וק, זה החבר הבלתי-נשכת, שבגלל נסיבות משפחתיות, ובעיקר מצב הוריו, לא

היה יכול לצאת להכשרה, ומסר לפחות את שש השנים האחרונות שלפני עלייתי לעניין הציוני, מלבד היותו הרוח החיה של הסניף התנועתי בוילנה. בקשתו האחרונה לא נמחקה מן הזכרון במשך 47 השנים שעברו מאז: לפעול איכשהו למען עלייתו. אבל בכל מחצית השנה מיום עלייתי ועד פלישת הנאצים לוילנה לא היתה כל אפשרות כזאת.

במוסקבה התמקמנו במלון "סאבוי". שילמנו מראש בדולרים בעד שלושה ימים — הזמן המירבי, שהורשה משהו לשהות בעיר הבירה בלא שהיה בתפקיד. לתורכיה לא היתה פה קונסוליה, ובענייניה טיפלה זו של יוון. פעמיים ביום היינו נוסעים לשם, כדי לוודא בסוף כל ההמתנה, שהוויזה לא הגיעה. משעברו שלושה הימים, ביקשנו מנציג ה"אינטוריסט", שיפנה בדבר הארכת זכותנו לשהייה של שלושה ימים נוספים. ההארכה ניתנה, אבל כבר נוספה לו גם דאגת כספים. היה עלינו לשלם את דמי המלון היוקרתי והתזונה. אומנם כבר הסתפקו בכסף סובייטי, אבל גם זה היה לנו מעט מאוד. הסתפקנו אפוא בארוחת צהריים אחת לשנינו שהומנו לחדר. ליתר הארוחות קנינו לחם ופירות ומוצרי חלב שלא היו יקרים, וגם נעזרנו קצת במאכלים, שאמא ציידה אותנו בהם גם כצידה לדרך וגם כדי להביאם ארצה לאחי.

אבל גם משלושת הימים האלה לא נושענו, וביקשנו ארכה נוספת, ואחרי-כן ארכה שלישית. בפעם השלישית כבר נתקלנו במבט מזור מצד נציג "אינטוריסט". היה ברור לנו, שזו תהיה הפעם האחרונה, ועלינו לעזוב את עיר הבירה לפני תום שלושת הימים האחרונים. כשהגענו למשרד, כדי להחתים את שני הכרטיסים לאודסה שקנינו בוילנה, יעץ לנו פקיד ה"אינטוריסט" שלא לנסוע ברכבת, פן נאחר את הפלגת האוניה אודסה-קושטא. וניסה לפתותנו בנימוק, שההפרש במחיר הכרטיסים אינו גבוה. אנחנו העדפנו, כמובן, את הרכבת בתקווה שאכן נאחר את ההפלגה, שכן מי יודע אם תגיע בינתיים הוויזה התורכית. מובן, שהברקנו לבארלס, וביקשנו שישלח את הוויזה לאודסה.

לפני מברק אחרון זה ממוסקבה שיגרתי אל בארלס בתוך אחד-עשר הימים של שהותנו שם כמה מברקים. כמו כן הבריקו אלי מן הבית. בין היתר הודיע לו אבא, כי שילם בעד ויזה יפאנית ושאל, אם יוכל בארלס לעזור, אם נגיע ליפאן. התשובה באה למוסקבה ב-8.10. הוא כותב: "לצערי אי-אפשר לעזור לנסיעה מיפאן, אויז פה כל האפשרי". תוך הזמן הברקתי גם ארצה, אל משה קול ואל אחי בתל-אביב. וגם הם לא נתנו לו מנות, וכך נהגו גם בוילנה.

העדר תוצאות למאמצי בארלס בהשגת אשרות-מעבר לזוג אחד בלבד, ושל לא-פליטים, העלו השערות שונות, כגון: הוא אינו מודע לסכנה המיידית האורבת לנו, כל עוד לא נדרוך על אדמה שבחוץ לברית-המועצות; אין הוא מודע לגורליות הפתרון בשביל כלל-העלייה, ובעיקר החלוצית, מליטא הסובייטית: המאמצים והאמצעים שהוא מפעיל אינם מספיקים או אינם יעילים. המסקנה היתה אחת: יש להמשיך במברקים ובתביעות ובדברונן בכל דרך אפשרית, ומכל צד — הן שלנו, הן של התנועה בליטא ובארץ, הן של הבית — גם-כן בוילנה ובתל-אביב. הסיבה למסקנה זו היתה: התקפים תכופים, מרוכזים ומתמידים, ימחישו לו את הרצינות יוצאת-הדופן, ויביאו אותו לחרוג משיטות הפעולה השגרתיות. אומנם "הפצצה" צפופה כזאת סיכנה אותנו במוסקבה ובכל מקום

אחר, שנגיע אליו בתחומי ברית-המועצות, ואולי מעמידה גם אותו במצב לא-נעים או קשה, או אף יותר מזה. אבל על כף-המאזניים היה גורלם של מאות ואולי של אלפי חלוצים, וכמובן גם גורלנו שלנו — הלארץ-ישראל או חלילה חזרה, ואז מי יודע לאן?

עלי לציין, שנימוק הסיכון בשביל שנינו לא היה פשטני ומרחף מעל לכל ספק, כפי שהוא נראה כנ"ל. אז לא חיינו בצל שירותו של המחשב, המסוגל להציג בן-רגע לפני הפקיד החושד את כל פרטי עברו של החשוד, הפרטים המשמעותיים. הסכנה או היתה אפוא בצפיפות היחסית של הופעת שם בולט, ובוודאי של שם לא-שכיח כמו "מזיא", העלול להדליק נורה אדומה במוחו של מי שנתקל בו אי-פעם. אך מול אפשרות כזו היה ודאי גם היבט חיובי בין שיקוליו של הבולש אחרי "אויבי המשטר", ששם זה אינו אומר לו מאומה — הוא עשוי גם להניח, כי לא ייתכן, ש"אויב" כזה יחשוף עצמו בלי-הרף. מה שלא היה מוטל בספק הוא גורליות העלייה של הפליטים. שכן אם גם ללא-פליט אין מעבר, כיצד ייפרץ המחסום לפני "חסרי-המולדת"?

מצב מעורפל כזה כשלעצמו גורם בדרך-כלל התלבטויות קשות, מטלטל את הנתון בנסיבות כאלה במערבולת של אפשרויות, ולפסיחה על סעיפים שונים. זוהי סכנה לא פחותה מן הראשונה. ומשום שכבר עלינו על הדרך הזו, של לחץ גלוי ומתמיד, לא היתה ברירה אלא להמשיך בה עד הסוף — לפי הנוסחה של אסתר המלכה "וכאשר אבדתי אבדתי".

המציאות אחר-כך הוכיחה את צדקתה של המסקנה.

ובכן יצאנו ברכבת ביום תשעה באוקטובר לאודסה. אך לפני-כן הברקנו הביתה, וביקשנו לשלוח לנו טלגרפית 300 רובלים דרך הבנק הממלכתי באודסה — על-כל-צרה-שלא-תבוא.

כיצד עברו עלינו אחד-עשר הימים במוסקבה?

רוב השעות של שהותנו מחוץ למלון — בנסיעות פעמיים ביום אל הקונסוליה של יוון ובהמתנה עד קבלת תשובה. חלק גדול של יתר הזמן בילינו במכירת חפצים, כדי שנוכל לשלם לבית-המלון את החוב שצמח בעד האכסון והארוחות המועטות, שכן בימים האחרונים ויתרנו גם על ארוחות-הצהריים של המלון.

כיצד מכרנו במוסקבה? — בחנויות מיוחדות לקניית חפצים מכל סוג ואופי, כמעט כל מה שהביאו לשם. תמיד היו חנויות אלה מלאות עד אפס מקום, אף-כי מעטים היו המציעים למכירה — בדרך-כלל בגדים משומשים, אולי מלפני שנים רבות, אך דומה שלרוב — מחבילות שהגיעו מחו"ל. רוב הנוכחים היו צופים-סתם. אך היו גם כאלה שארבו לרגע מתאים, כאשר יוכלו לפתות את המוכר, כי ימכור את החפץ שלו להם ולא לפקיד החנות. על-כל-פנים עד שהגיע תורנו עבר זמן רב.

מה אנו מכרנו? — חולצות חדשות, אולר בעל כמה להבים, עיפרון של ארבעה צבעים וכיוצא באלה חפצים נדירים אפילו בנוף המוסקבאי. לא פעם היה מישהו מן הקהל מושך בשרוולי, ומציע למכור לו. אך הפחד, שמא זהו איש מסוכן לנו סיכל מראש עסקה כדאית, מה-גם שחזות לבושו העיד שאיננו

תושבי המדינה. התבלטנו בבגדים שנראו חדשים לעומת האחרים, בצבעים התואמים בין כל חלקי הלבוש וכד'.

אך פעם אחת עשיתי עסקה עם אשה, שנראתה לי תמימה, ודאי שלא כבלשית. כאשר נוכחתי לדעת, שאין איש שם לב אלינו יצאתי עימה החוצה, וסרנו לכניסה רחבה של חצר גדולה. כבר היה ערב, והקור המוסקבאי נתן את אותותיו. נושא העסקה — עניבה. אומנם מאז הצטרפתי לתנועה לא ענבתי את ה"דג המלוח", שהיה כמעט סמל לזעיר-בורגנות. אבל בעת אריות המזוודות הכניסה אמא גם עניבה, כי "מה איכפת לך?". לא היה הכרח ברגע כזה להתנגד. הרי גם חליפה לקחתי, אף-כי ידעתי כי בארץ, וכל-שכן בקבוצה, לא אשתמש בה. והנה דווקא העניבה הביאה תועלת-מה.

למה לה לאשה העניבה הגברית? — היתה זו יהודיה, אשתו של שחקן תיאטרון. אבל לתיאטרון לא היו בגדים למשחק. על כל שחקן היה להביא איתו את כל הלבוש הנחוץ לו להצגה. אך הכיס שלהם לא איפשר קניית עניבה. נקבתי אפוא מחיר פחות בהרבה מאשר תכננתי, ואינני זוכר על כמה רובלים דובר. אולם היא הציעה כמחצית מבוקשי. פתאום היה נדמה לי, שלא היא עומדת על המיקח כי אם אני. אומנם אני-הוא, שהורדתי בלי הפסק מן המחיר שביקשתי, ואילו היא הוסיפה רק נימוקים, מדוע עלי לוותר לה — בעיקר נימוקי מצב קשה, מצוקה כלכלית, עוני וכו'. בסוף, אולי אחרי חצי שעה של עמידה בקור המוסקבאי הסתווי, ויתרתי לה. היא היתה מרוצה, ואני חזרתי למלון מדוכא, על שלא היה ביכולתי לתת לה במתנה את האוצר הגדול הזה יחד עם האיחולים לבעלה ולה, שמסרתי עם הפרידה.

מזור לכאורה, שלא ניצלנו שהות ארוכה זו כדי לבקר בתיאטרון, במוזיאונים, בגלריות המפורסמות, באולמי קונצרטים וכד'. גם לא ירדנו כמעט בערבים לאולם הכללי הגדול של המלון אף כשהיו שם מופעים. היינו שם רק בערב הראשון שלנו במלון, ונכחנו בהופעת להקה צוענית. לא ירדנו עוד — רצינו להיראות עד כמה שאפשר פחות, שהרי מוסקבה, כעיר של נציגויות זרות רבות ושל תנועה מתמדת (תיירות-פנים-וחוץ), שרצה שוטרי-חרש סובייטיים, וסביר להניח, שאלה באו מקרב הפליטים הרבים שהיו פה. והרי הישיבה באולם גם חייבה (אומנם חובה לא-כתובה) להיענות מפעם לפעם להצעות המלצרים המסתובבים בין השולחנות, ולהזמין משהו.

אפילו לסיור רציני בעיר לא הגענו, והספקנו לבקר רק במקומות המפורסמים מן העידן המהפכני: הכיכר האדומה, המוזוליאום של לנין וכיו"ב. אך על התערוכה החקלאית האדירה של ברית-המועצות לא ויתרנו. זו לא היתה מיבצע של כך וכך שבועות, כי אם תערוכה מתמדת, שהיתה פתוחה שנים, ויצאו לה מוניטין בכל העולם. היא הרשימה בעושר הגדול של היבולים לענפיהם הרבים, בגיוון המכונות החקלאיות וברמתן הגבוהה, כמוסבר. והארגון והסדר והנקיון בלטו לעינינו. עד היום נשארה ברשמי ערימה אדירה של תפוזים על רצפת הביתן של אחת הרפובליקות הדרומיות שבאסיה, בעוד שאפילו בחנויות של עיר הבירה לא ראינו תפוזים.

דיברנו בינינו על כך, שבתערוכה זאת אכן יש תואם מלא ואיור מצויץ לפסוק השגור בפי אזרחים רבים וחיילים שבאים במגע עם אנשי חוץ: "אצלנו יש הכל". אך בו בזמן, כשמזדמנים אלה לארץ שמחוץ לברית-המועצות, הם חוטפים מכל הבא ליד, שכן במציאות המחסור שורר ברחבי המדינה, ובעיקר בצורכי הפרט. מצב זה תואם גם את איומיה של ארצות-הברית, שתפסיק את משלוחי התבואות והמכונות התקלאיות המודרניות, מפני שברית-המועצות אינה עומדת בהתחייבויות הכספיות. מחסור זה קטן בהרבה בעיר הבירה, שהיא חלון-הראווה המפגין את המיטב ואת הגיוון המירבי לכל באי עולם. למשל, בחודש סתווי וקר זה היו במוסקבה ענבים, ובמחיר של פירות מקומיים רגילים. כששוחחנו על זה עם קרובי-משפחה רחוקים שביקרנו (ואזכיר אותם להלן) אמרו לנו, שזה אופייני למוסקבה בלבד, "אפילו באודסה, שגם אליה מגיעים אנשי חוץ" בגלל הנמל, לא תמצאו את כל זה. ובכל המדינה אין רואים מצרכים רבים מאוד אפילו בחלום, כי אלה אינם ידועים כלל. אבל גם פה, אם הראו בחנות מוצרים מסוימים — בגדים מיוחדים, סוגי מזון רבים, מכונות חשמליות ועוד — הם רק בהישג-ידם של דיפלומטים ותיירים ובשביל אנשי-סגולה, שבכוחם לשלם את המחירים שהם פנטאסטיים בשביל המוני האזרחים". את האישור לכך אכן ראינו באודסה ועוד יותר קודם-לכן בוילנה ובכל מזרח-פולין, כשהחילים הסובייטיים פשטו כארבה על כל שהיה בחנויות, וברוב החנויות נשארו תוך זמן קצר אצטבות ריקות. ועוד סיבה אחת היתה להסתגרותנו במלון — העייפות הפיזית, ובצידה החששות הכבדים מחמת העדר תווזה בעניין הטרנויט התורכי והחשיבה המתמדת, שמא יסתיים ירח-הדבש שלנו לא בארץ, כי אם אי-שם בצפונה של רוסיה — אף-כי לא דיברנו על זה כלל. יש לצרף גם את חסרון הכיס. אומנם אבא שאל במברקו על מצבנו הכספי, אך סירבנו לבקש סיוע להוצאות במוסקבה, בעוד שהבית נשאר באווירה של ערפל פוליטי של סימני-שאלה לגבי מה שצפוי שם מכל הבחינות. והרי אנחנו יכולנו למכור חפצים שונים שברשותנו, גם מן המתנות שקיבלנו למכביר.

זהירותנו לא מנעה מאתנו להכיר מקרוב משפחה מוסקבאית, ודרכה יכולנו להציץ קצת במציאות הסובייטית. בקובנה היה לי דודן, ולו דודה במוסקבה. מצבו הכספי איפשר לו לצאת לטיולי-קיץ בעולם. ובהיותו קרוב להגות פרו-סובייטית, היה מפעם לפעם מבקר גם אצל דודתו, מה-גם שהיחסים הפוליטיים בין ליטא העצמאית לברית-המועצות איפשרו זאת. אשה זו היתה בת שישים וכמה, רוקחת בגמלאות, וכל גמלתה אחר שנים רבות של עבודה במקצועה הסתכמה ב־90 רובלים לחודש — במושגים שלנו סכום אפסי. ואכן פעם אחת, כשביקרנו בביתה בשעה מוקדמת שלפני-הצהריים, ראינו את ארוחת-הבוקר שלה. על השולחן היחיד, הקטן, בחדרה היה פרום עיתון ישן במקום מפה, והארוחה היתה מורכבת מלחם ותה בלא סוכר. במקום זה היתה מורחת על הלחם ריבה מעשה-ידיה מגרגרי-בר שצמחו במוסקבה לרוב. מאחיינה הבאנו לה במתנה סוודר מצמר טוב וגם נקניק גדול. היא גרה בחדר אחד של דירה בת ארבעה חדרים, שהיתה לפני שנים שלה. בשני חדרים אחרים גרו שתי אחייניות שלה: אחת רווקה, והשנייה אלמנה, שבעלה היה קצין גרוויני לא-יהודי אשר נפל במלחמת-האזרחים, והודות לזה עבדה כפקידה במפעל המכונות הגדול "ויס"

של מוסקבה. בחדר נוסף גר זוג מבוגר לא-יהודי. המטבח היה משותף, וכן חדר-השירותים.

בראשית טלפנתי אל הדודה מן המלון, והיא באה אלינו תוך חצי שעה. אבל שהתה איתנו שעה קלה, וסירבה לקחת איתה את המתנות. גם ביקשה שלא ניפגש עוד במלון — מוטב בביתה. לא שאלנו לסיבות. הדבר היה מובן — מסוכן לאורח לבקר סתם במלון של תיירים, וכל-שכן להוציא משם משהו בולט. מאז ביקרנו כמה פעמים. בפעם הראשונה פגשנו גם את אחייניתיה. היא שמחה מאוד, שאנחנו עולים ארצה. מפיה לא שמענו את הפזמון "אצלנו יש הכול". להיפך, היא דיברה על מחסור בסוכר "מפני שקרונות של סוכר אנחנו שולחים לגרמניה הנאצית". ועלי להסביר: הסכם היטלר-סטלין היה אז בשיא תוקפו. בעיתוני ברית-המועצות לא פורסם שום דבר, ואף לא ברמז, נגד גרמניה ובגנות הנאצים. דבר זה נאסר באיסור תקיף גם על העיתונות היהודית בליטא. שתי האחייניות שתקו. אך בעת הביקור השני כבר הסתייגה הדודה מעלייתנו ארצה, וניסתה יחד עמהן לשכנע, שכדאי לנו להישאר בברית-המועצות. וגם זה היה מובן לנו. בפעם הקודמת התלקח בה חום האמון בבני-משפחתה, והרגשות השכיחו את חוקי הזהירות. משהלכנו מהן שוכנעה, כנראה, שאסור לדבר גלויות בפני זרים, גם אם הם קרובי-משפחה, שכן מי יודע אם הנסיעה שלנו אינה במסגרת "קומאנדירובקה" (נסיעה בתפקיד), ואכן הרווקה שבהן, שחזרה לא מומן מלבוב (= למברג, העיר הראשית של גליציה המזרחית הפולנית ששם עשתה בתפקיד, שאלה אותנו בראשית ההיכרות, אחרי ששמעה כי אנו באים מוילנה — האם באנו ב"קומאנדירובקה").

לפני יציאתנו לאודסה הן ערכו לנו ערב פרידה בהשתתפות כל שוכני הדירה. הכיבוד היה דל מאוד: קצת עוגיות עלובות לפי רמת-החיים והמושגים של פולין וליטא, כנראה, קנויות. תה וריבה שראינו אותם בארוחת-הבוקר. הסיגריות שכובדתי בהן היו מן הטובות של ברית-המועצות, ובכל-זאת העדיפו המעשנים את אלה, שאני כיבדתי אותם בהן. הדודה הראתה לכולם את הסוודר שקיבלה, והכל גם טעמו מן הנקניק שהבאנו לה. הדודה שיבחה את המתנות, ועל הנקניק הוסיפה בשמחה, שכבר שנים "לא טעמה נקניק יהודי". יכולתי להישבע שגם נקניק לא-יהודי לא לקחה לפיה זה שנים, אף-כי בחלונות-הראווה היו תלויים נקניקים מרשימים מסוגים רבים. ואשר לסוודר היינו בטוחים, שלא תלבש אותו — תמכור אותו, ותקל בעזרתו את החיים שנה שלמה.

יחד עם זה התבשמו כולם באמרה "אצלנו יש הכל", אמרה שכבר הספיקה לחולל במזרח-פולין ובליטא גלי תיאורים מבדחים נוכח בולמוס הקניות של באי ברית-המועצות, אשר קנו כמעט בלא כל פסילה מה שראו עיניהם: גם שעונים מקולקלים, גם מוצרים מכוסי-אבק, שכבר לפני שנים רבות יצאו מן האופנה וכד'.

ואגב המחסור במצרכים ראשונים במעלה, הגיעה אלינו בוילנה גם הלצה על סיבת המלחמה בין ברית-המועצות לפינלנד שפרצה בסוף נובמבר 1939: התפשטה שמועה, כי באחת הצרכניות של לנינגרד ימכרו סוכר. ונוצר תור כזה, שעבר את הגבול עם פינלנד.

הנסיעה לאודסה ארכה כיומיים. הגענו ב-10.10, אולי לפנות ערב. מן הדרך לא נשארו לי זכרונות, ורק שני רשמים נחרתו:

1) לא במעט תחנות רצים ילדים אל פתחי הקרונות, בידיהם נייר מגולגל בצורת חרוט, ובו תפוחי-עץ, וכמעט אין קונים מהם. נייר החרוט — פיסת עיתון או דף בשורות, כתוב כתיבה ילדותית, אותיות גדולות בולטות — תלוש ממחברת.

2) הרושם השני — ה"קיפיאטוק". בתחנות, ובעיקר הגדולות, כשהרכבת נעצרת לפחות למספר דקות, פורצים הנוסעים החוצה. בידיהם כלים, שרובם בקבוקים פשוטים או כדים, וכולם רצים לעבר דוד מים רותחים, העומד במקום פתוח לכול. ממלאים את הכלים במי-שתייה מהביליים, ורצים בחזרה אל הקרונות. סידור הינם זה, עממי פשוט וטוב יש בו הקלה משמעותית בנסיעות ארוכות. כאשר אין קרון-מסעדה, או כשאין בידי ההמונים היכולת להשתמש בשירותיו. כשהגענו אל מלון "לונדון" באודסה, חזר מפח-הנפש — האשרה לא היתה. את הדרכון מסרתי להחתמה לאיש ה"אינטוריסט". יחד איתנו מסרו את דרכוניהם שמונה-עשר שבדים צעירים, אנשי "הצלב האדום", שגם הם התאכסנו במלון. אלה נקלעו לברית-המועצות, ולא יכלו לשוב למולדתם במסלול הטבעי, הישיר והקצר — או ביבשה (פינלנד) או בים (הבלטי), שכן מסלולים אלה לא היו עוד עבירים בשבילם. בפינלנד כבר היו בסיסים צבאיים גרמניים, מאחר שמלחמת ברית-המועצות-פינלנד אומנם נסתיימה בניצחון הראשונה, והמותקפת נכנעה לרוב תביעותיה, אבל ריבונותה הוכרה בכל-זאת. עם התגברות הכוחות הפנימיים שוחרי הנקמה בפולש הסובייטי, הם הביאו להתרת הקמתם של בסיסים גרמניים אלה. ואשר לים הבלטי, הוא היה ממוקש, וגם תחת עינו הפקוחה של חיל-האוויר הגרמני. שמונה-עשר השבדים נאלצו אפוא להגיע בעקיפין לאנגליה, ומשם לטוס לשבדיה.

פקיד ה"אינטוריסט" חזר, ובידו רשות המעבר בתורכיה רק לשבדים. הוויה בשבילנו לא היתה, וממילא גם לא רשות לעלות לאוניה. ברגע קריטי זה של הכורח לשוב על עקבותינו, ראיתי את מימושה של הסכנה הגדולה באמצעות השאלה הצפויה של איש הנקו"ד, מדוע אזרח ליטאי מטפס ממש על הקירות, כדי לעזוב את ברית-המועצות, ואין לו פנאי לחכות עוד כמה ימים. וברוח "כאשר אבדתי אבדתי" ביקשתי מאיש ה"אינטוריסט" רשות לגשת אישית אל קצין הנמל. הוא לא התנגד. עד ההפלגה נשארו פחות משעתיים. עצרתי מונית, ונכנסתי אל הקצין. ביקשתי ממנו רשות לעלות לאוניה, מפני שאני בטוח כי את האשרה נקבל בקושטא. הראיתי לו את מברקו של בארלס שכתב, כי יעשה הכל. ואז החלה שיחת פינג-פונג:

הוא: מיהו בארלס?

אני: מה זאת-אומרת מיהו בארלס? בארלס הוא הסוכנות היהודית.

הוא אינו מתרשם מטון הוודאות שבשאלתי הריטורית, ושואל בפשטות:

מה זה הסוכנות היהודית?

התקשיתי להסביר לגוי זה, ואמרתי בקיצור: נציגות העם היהודי.

הוא לא הבין בדיוק מה זה, אבל הקשה: אך הוא אינו כותב, שיש לך ויזה?!

אני: נכון, מפני שהוא לא איש מוסד ממשלתי של תורכיה, ואפילו אורח-
 חוץ, אבל אם הוא כותב כך, סימן שהכול יהיה מוכן כשנגיע לשם.
 הוא: ואם לא תהיה לכם ויזה, איך תוכלו לחזור?
 אני: הנה המברק שקיבלתי הבוקר במלון "לונדון" מאבא. הוא מודיע, ששלח
 לבנק הממלכתי באודסה את 300 הרובלים שביקשתי.
 הוא: ומה יהיה על הכסף, אם בכל-זאת תורשו להיכנס לתורכיה?
 אני: כבר הייתי ב"גוסבנק" והשארתי הוראה, שאם לא נחזור תוך שבוע,
 יש להחזיר את הכסף הביתה. אתה יכול לטלפן לבנק ולוודא.
 על זה לא היתה לו תשובה. זה היה, כנראה, נימוק משכנע. ייתכן, כי עצם
 החוצפה לעקוף את "אינטוריסט" והעמידה ההחלטית, התשובות הפסקניות והפעולות
 הכספיות, שלא גילה בהן דופי, הביאוהו לשתי מסקנות: (1) אכן הוויזה מוכנה
 ומזומנה לנו בקושטא, (2) הוא אינו מסתכן במאומה. כנראה, אין לו עסק
 עם "אויב העם והמולדת", שהרי גם לא קיבל כל מידע כזה, וגם אין סיכוי
 שנסתלק מן האוניה בלי רשות — התורכים לא יתנו. נשאר אפוא שיקול
 הכדאיות של המדינה. ופה החשבון פשוט. האוניה ריקה למחצה, ואין כל רע
 אם לא יפחית את מספר נוסעיה בשניים, ולא יישארו בידינו שני הכרטיסים,
 לניצול בפעם אחרת או למכירה. ולהיפך אם נחזור מקושטא, נשלם שוב בעד
 שני מקומות. אך ייתכן, כי בחישובים אלה היה משקל לפרט נוסף, שלא
 עלה או בדעתי כלל: אם לא נפליג, נוציא מיד את הכסף מן הבנק, בעוד
 שאם נרד בתורכיה, יישארו 300 הרובלים בקופת המדינה (כפי שאכן קרה, אם
 לא פחות הגון מזה). הסיבה — החזרת הכסף לביתי בוילנה היתה טעונה
 רשיון מיוחד, שכן לצורך זה היתה ליטא הסובייטית מדינת חוץ, ולהוראה
 שלי לבנק לא היה תוקף חוקי בלי אישור.
 על-כל-פנים הוא השתתק, אולי לדקה, בעוד שאני ישבתי על גחלים. ובסוף
 הפליט: "טוב, הריזיקו שלך."
 בצנוץ של הצלה הבויק לפני עיני.
 עד הפלגת "סוואנטיה" נשארה שעה אחת בלבד. תוך הזמן הזה היה עלינו
 לגמור את החשבון עם המלון, להגיע לנמל עם המזוודות, ולעבור את בדיקת
 החפצים. הגעתי במונית אל המלון, וורקתי אל פקיד-הקבלה:
 — עשה-נא את החשבון, ובקש להוריד מיד את המזוודות אל המונית.
 היה זה אדם קרח, לא-שמן, בגיל העמידה. בשומעו את דברי, תפש את
 ידי בשתי ידיו, נישק אותה, ופרץ ביידיש אוקראינית:
 — מה? אתם נוסעים לארץ-ישראל?
 ההעתיר עלי להט של שמחה וברכות ואיחולים. עצבי נשאו אותי — שלא
 נאחר את ההפלגה הזאת. לא היתה לי זכות להתעכב לידו ולהשתתף בשמחתו-
 שמחתי. הודיתי לו ואיחלתי לו כל טוב. עליתי במעלית אל הדסה שחיכתה במתיחות
 גבוהה. רצנו למטה אל המונית.
 בנמל נשלחתי מיד אל ביקורת החפצים. היתה זו בדיקה קפדנית מאוד.
 הפקיד קרא לעזרתו לסבל, וזה פירק ראי לגילווח שקיבלתי במתנה, התיר
 עד הסוף פקעת צמר של הדסה, הפריד בסכין את הגייר הדביק אל כריכת
 אלבום לתמונות ועוד ועוד. שום מטבע-חוץ ו/או חומר חשוד לא נמצא. כל הכסף

הסובייטי נשאר אצלם. ידעתי, ששניים-שלושה דברים יעוררו בעיות: התפילין, הספר הקטן של התנ"ך, ואולי גם הטלית. את התפילין ואת התנ"ך קיבלתי מאבא, כשנהייתי לבר-מצווה, יחד עם כל כרכי "התקופה", שהופיעו עד אז, ותוך הבטחה שגם כל כרך חדש אקבל עם הופעתו. עשרים וכמה קובצי "התקופה", ותוך הבטחה שגם כל כרך חדש אקבל עם הופעתו. עשרים וכמה קובצי "התקופה", בכריכה המהודרת של הטוב בין כורכי וילנה, נשארו בארון בבית עדי-עבור-זעם, ומובן, שגורלם היה כגורל ראשי הבית.

מתנ"ך זה לא נפרדתי עד היום הזה. וגם כשיצאתי מן הארץ בדיוק כעבור חמש שנים (אוקטובר 1945) בשליחות "בלתי-חוקית" לשארית-הפליטה באיטליה, והייתי נאלץ להשליך המימה כל סימן-היכר של קשר עם הארץ, מאחר שסירת המעפילים "פייטרו ב", שהשיטה אותנו (22 שליחים, שיצאו בה לאיטליה ולכמה ארצות באירופה המזרחית) עלתה על שרטון — לא נפרדתי מן התנ"ך שלי. רק תלשתי וקרעתי את הפינה העליונה של עמוד-השער, שהיה כתוב בה "מספרי אהרן מזיא". בנמל אודסה הסברתי, כי זהו ספר הביבליה הקדושה בשפת המקור, והוא יקר לי כמתנה של אבא. הבודק חשב רגע, והתיר לקחתו. התפילין הרשימו במסתורין שלהן. הן קטנות מאוד. אבא הזמינן במיוחד אצל סופר-סח"ם מומחה לכתובה זעירה, ועם זה היו כל מעשי-ידיו כשרים למהדרין. בין שבעת מוכרי הספרים היהודים בוילנה, שעסקו גם בספרי עברית ו/או יידיש, רק ארבעה סחרו מלבד בכתבי-החול (ספרי-לימוד, ספרות יפה למבוגרים וילידים וכד') גם בדברי קודש. אבא נמנה עימם. ואף-כי היה יחידי שלא נולד בוילנה, והגיע לשם כבן 25—26, ואך אז הקים משפחה ופתח את החנות, קנה תוך זמן קצר את האמון של קהל הקונים, ובראש-וראשונה שומרי-המצוות והמסורתיים, ושל עמיתיו כאחד — ביושרו ובתום-לבו. הוא היה בן-האוריינן שביניהם. כל המקפיד על כשרות למהדרין (כגון: בתפילין, במזוזות, בספרי-תורה) ידע שעל אבא אפשר לסמוך. הוא היה גם בין מייסדי מפלגת "המזרחי" המחודשת אחרי מלחמת-העולם הראשונה, חבר בית-הכנסת ע"ש הרב מרדכי אליאשברג (מראשוני הרבנים ב"חית-ציון"). יום-יום היה משתתף בלימודי גמרא ומשניות, שאחרי תפילות שחרית ומנחה. רבנים רבים היו בין קוניו. אני זוכר, שהעמידה על המיקח של רבים מקוניו היתה לא על המחיר, כי אם על אחוז הרווח שאבא ביקש לעצמו — שיטת עסקה, שכינויה היה "מכירה בנאמנות". ולרוב אף סירבו לבדוק בחשבונות המו"ל, אשר אבא הגיש להם. תפילין אלה יקרים לי מאוד. עד היום הם מזכירים את אבא הדואג בלי הרף למשפחתו, היהודי החם, הציוני הנאמן, שלא הספיק להגשים את חלום עלייתו, וראה באחי ובי את חלוצי המשפחה. כעבור שנים רבות סיפר לי יהודי, אשר הוגלה יחד עם אבא בעת חיסול גיטו-וילנה למחנה ויווארי שבאסטוניה, כי הוילנאים הוקירוהו מאוד, והסתירו משומרי המחנה את דבר מחלתו של אבא. גם לא נתנו לו לרדת ממשכבו, ומילאו בהסתר את מכסת העבודה שלו. וכאשר בכל-זאת נפטר מחוסר טיפול רפואי ותזונה אנושית, הסתירו את דבר מותו, והביאו אותו בסתר לקבורת ישראל ממש.

הסברתי לבדוק, שהתפילין הם חפצי פולחן דתי, והם חשובים לי במיוחד, מפני שגם הם כמו התנ"ך, מתנת אבי היקר לי מאוד. הוא הרהר קצת, ואף

ויתר על פתיחתן למען בדיקת הפנים שלהן. אולי עזר לי בשתי ההרשאות ספר שלקחתי איתי לשם איוון הרושם של התנ"ך והתפילין על המוכסים — התרגום הפולני של ה"קטכזום" הסובייטי, "קורס קצר לתולדות המפלגה הקומוניסטית הרוסית", ספר שהיווה יסוד היידע ההכרחי של כל מועמד לתפקיד ציבורי איזשהו.

לעומת התנ"ך והתפילין לא התעוררה כל בעיה בנוגע לטלית, שאמא התקינה לקראת נישואי. הטלית נראתה כצעף-גב, וגם הציציות, שהיו רק בארבע כנפותיה, לא הסבו תשומת-לב מיוחדת.

באוניה היו מלבד 20 אנשי הצפון (שמונה-עשר השבדים ושנינו) עוד כ-20 דייגים יוונים מזדקנים, שהורשו סוף-סוף לעזוב את ברית-המועצות, אחר שמהפכת אוקטובר הפתיעה וניתקה אותם ממולדתם. הייתי גאה על כי נמנית עם דייגים מנוסים אלה, ולא חליתי במחלת-הים. הדסה נשארה במיטה. מעט השבדים שיצאו מתאיהם שכבו על הסיפון או ישבו על המדרגות אחווי סחרהורת, כאבי-ראש וקבס. כמה מהם שכבו ליד קיאם.

בערב של 13.10 שלחתי מן האוניה מברק לבארלס: "נוסעים ב'סוואנטיה' מחר בשעה 15 קושטא אנא שימתינו ויקלו".

הגענו בדיוק בשעה היעודה. מן החוף עלה פקיד תורכי, ובידו רשימת הנוסעים. כולם ירדו, ורק אנחנו לא הורשינו. ביקשתי מראש קבוצת השבדים לטלפן אל המלון של בארלס ולמסור לו, כי האוניה תחזור לאודסה כעבור יומיים. עמדנו על הסיפון שעונים על המעקה ומשקיפים מרחוק על העיר הזרה והנכספת כל-כך. ליד פתח הירידה למדרגות התיישב שוטר תורכי ושמר עלינו כל הזמן. היינו גם רעבים. מטבח האוניה ננעל. כל עובדיו ורוב המלחים ירדו אל החוף.

למחרת בבוקר יצא מתאו רבי-החובל ופנה אל המדרגות. פתאום הבחין בנו, ונראה מופתע מן המראה יוצא-הדופן — זוג צעיר עומד ליד המעקה. מרחוק ראינו, כי לחש משהו לבן-לווייתו וזה, כנראה, הסביר לו את מצבנו. שניהם ירדו העירה. כעבור זמן, אולי שעה, ירד העירה הקצין הראשון של האוניה. העזתי וביקשתי ממנו לטלפן לבארלס. הוא הבטיח, אך תשובת בארלס נעלמה ממני, כי לא ראיתי עוד את הקצין, לא בשובר ולא על הסיפון בכלל.

ברגע מסוים התקרבתי אל השוטר התורכי, והצבתי רגל בכיוון המדרגה תוך רמיזה, שידועה לי תורת הבקשיש הפורחת בארצות הלואאנט. אבל הוא בידו ציווה למשוך את הרגל בחזרה, והמלה התורכית הבלתי-מוכנת שכיוון אלי היתה מיותרת.

חוסר הידיעה מבארלס הדאיג מאוד — סימן שיש לו קשיים, ואינו יכול להתגבר. מחר הוא היום האחרון של "סוואנטיה" פה, ומחרתיים לפנות-בוקר תפליג בחזרה. גם הרעב הציק. השתקנו אותו קצת במרקחת, שאמא רקחה ושלחה לאחי. גם לחם לא היה. ומבארלס אין אות. עלינו על משכבנו עייפים ושותקים. ובכל-זאת עדיין לא אמרנו נואש.

למחרת בבוקר חזרנו אל הסיפון. עברה שנה מיום שהגעתי לזילנה מפניסק. מה מזומן לנו בשנה הבאה? לאט-לאט מתקבצים בני-אדם על החוף, ניצבים ומצביעים עלינו — נראה שנודע בין יהודי קושטא על הזוג, שאין נותנים

לו לרדת אל החוף, ונשקפת סכנה שיחזירוהו לברית-המועצות. ופתאום קרה דבר — אדם מתקרב אל האוניה בצעדים מוחשים, וכשהוא לידנו צועק בידיש: "ייהיה טוב!" אינו מחכה לתגובה, מתרחק מאיתנו ועוזב את הנמל. אין צורך להרבות מלים לתיאור התחושה. זרימת הדם הוחשה, פעימות הלב תכפו, אך, כרגיל, אין לתחושה כזאת סבלנות, והציפייה היא לישועה מהירה. והשעות נוקפות, ואין קול ואין קשב. ושוב מחשבות ממחשבות שונות — גם על מהותה של פאטה-מורגנה. אבל הרי אין להניח, כי היה זה תעלול של מי ששמע על מצבנו. ההגיון אומר, שהפרשה שלנו קשה, המכשולים בתהליך שחרורנו ענקיים, אך עצם הבשורה מראה, ששם כבר רואים את האור הבוקע מקצה המנהרה. אלא שאנו יודעים, כי לא נותרו שעות רבות עד לשובה של "סוואנטייה", ואצל הסובייטים אין חוכמות. וממילא פועלים הרגשות בתוך קאליידוסקופ של אפשרויות שרובן פסימיות. היה זה יום של עינויים במירוץ עם הזמן, מהגם שלא ידענו את פרטי ההתרחשויות שם. הגה מחשיך היום. נדלקים האורות בנמל ובנוף העירוני, שענינו מוצמדות אליו. ועדיין — לא בארלס ולא מישהו במקומו. הקטיגור שבלב מתחנן: לפחות ידיעה קלושה! הסניגור, זה השיקול הריאלי, תובע סבלנות: שם יודעים את שעת שובה של האוניה, וכי לפנינו — או קושטא או מאסר, ואולי סיביר. לפתע — דמות מתקרבת בצעדים מהירים, ומנפנפת מרחוק בנייר. האבן שעל הלב נופלת מיד. האדם עלה על המדרגות, הגיש לשוטר התורכי את הנייר, ומיד הורדנו את הבילותינו. נסענו במכונית אל המלון. גואלנו דיבר יידיש, אבל לא אמר לנו דבר. שאלנו על בארלס. השיב כי הוא ממהר מאוד, ועלינו להתרחץ ולאכול. והכול יתברר לנו.

לא התעקשנו. הסתדרנו איכשהו. מובן, שלא פרקנו את המזוודות. חיכינו. בראשונה, אחר כמה ימים, אכלנו ארוחה חמה. ממש עם גמר האכילה הגיע יהודי, שהציג את עצמו בשם-משפחתו: "ברוד". ובלי לשאול לשלומנו ולזה שעבר עלינו, התחיל בהתקפה, ובשצף-קצף גינה את החוצפה שלנו לנסוע לתורכיה בלי רשות. ניסיתי להפסיקו, אך הוא לא נתן, והמשיך באותה נימה ובאותה טמפרטורה. כשנפסק השטף לרגע קט, ניסיתי שוב להשחיל כמה משפטים על מצב הציונות בליטא הסובייטית, על הסכנה שבה היינו, הדגשתי מאסרים, הזכרתי את סיביר בתקווה, שהוא יודע מה זה. אבל ללא-הועיל. כל זה לא חשוב לעומת החוק התורכי. הגעתי למסקנה, שאין טעם בשיחה, והשארתי אותו במונולוג שלו. וכדי להמחיש לנו את קושי הבעיה, שיצרנו לו בבואנו בלי ויזה, התיר את כפתורי המקטורן שלו, והצביע על ארבעת כיסי החוזה: "בכיס זה אני מחזיק לירה, פה חמש, פה עשר, פה חמישים. כשאני צריך לתת לפקיד מתנה, כדי לסדר עניין, אני מושיט יד אל הכיס המתאים. מעולם לא השתמשתי בכיס של 50 הלירות. אפילו בעניינים המסובכים ביותר שהיו לי כמעט לא הגעתי אפילו ל-10 לירות. על העניין שלכם הוצאתי 50 לירות. גם הכסף חשוב, פה זה סכום אגדי. אבל הדבר גם מראה על הקושי האדיר שהיה."

לפני שנפרדנו מסר, שקיבל רשות להורידנו בקושטא, בתנאי שרק גלון פה הלילה, ובבוקר עלינו לצאת ברכבת, בליווי בלש המשטרה, למרסין, נמל קטן שבפינה הדרום-מזרחית של אסיה הקטנה (אנאטוליה). שם נמתין עד בואה של האוניה הראשונה אשר תפליג לחיפה. הודיתי לו מאוד על הכל, אך לא

הוספתי מלה. ורק שאלתי, אם אוכל לדבר עם בארלס. הוא הבטיח שבארלס יבוא, והלך לו.

המונולוג של ברוד העיב על מצב־הרוח המרומם שלנו, אבל לא היה בכוחו לדחוק את רגליו. העיקר שאנו פה. חיכינו לבארלס. היכרתי אותו בקונגרס הציוני האחרון, שנקטע ערב המלחמה, וקיוויתי שהוא יפענח גם את תעלומת ברוד. כעבור כחצי השעה הוא הגיע. דבריו היו פשוטים מאוד. ולפי זכרוני היה עיקרם: זהו יהודי יקר מאוד, מסור בלב ונפש לענייננו. יהודי פולני, תושב קושטא זה שנים, סוחר אריגים גדול, שהתיידד עם הפקידות הגבוהה, ולכל דבר מסובך שלנו הוא מוצא פתרון. עניינכם באמת היה כקריעת־ים־סוף. חודש ימים הוא עובד על זה ולא הצליח. שהרי זוהי תקופת מלחמה, והממשלה פוחדת מכל עלה נידף. אינה רוצה, שיחשדו בה במתן עזרה לאויבי צד זה או אחר. וגם אינה רוצה להוסיף לעצמה בעיות של פליטים העלולים להישאר בתחומי המדינה. אבל עצם הנסיעה שלכם בלא ויזה, וההסתכנות באפשרות שתוחזרו לברית־המועצות, וההצלחה של כניסה לאוניה סובייטית בלי ויזה המשך — כל זה עזר לי להמחיש לפניו את חומרת העניין. ואשר להתקפתו, זוהי רק מן השפה ולחוץ. הוא אימפולסיבי מאוד, אבל בקרבו יש לב יהודי חם מאוד. הוא מזניח את עסקיו הפרטיים למען העניין היהודי. גם, שמצאנו אותו פה.

שמחנו מאוד. דמותו של ברוד עלתה בעינינו לגובהי שחקים. סלחתי לו על הכל. אני מצדי מסרתי לבארלס על הנעשה בליטא הסובייטית ועל הנעשה בתנועה, על המוני החלוצים המצפים בכליון־עיניים, והבעתי את התקווה שכעת, אחרי שנפרץ הסדק במחסום, תימצא האפשרות לסלקו לחלוטין. בארלס לא השיב על זה. הוא גם מיהר ללכת. ידעתי, שבולגנה מחכים בקוצר־רוח לחדשות טובות — לא רק בבית, כי אם גם בתנועה ובקואורדינציה החלוצית. ביקשתי אפוא מבארלס, שישלח בשמנו הביתה מברק, שתוכנו כבר היה מוכן.

היה ברור לי, שהקרח נשבר לא רק אצל ברוד, אלא גם אצל הגורמים הממשלתיים המתאימים בקושטא, וקודם־כל הקרח הפסיכולוגי. אל־נכון הקרין גם הסכום העצום של 50 הלירות את חומו, ופקידים מסוימים דאי ראו, שנפתח מקור הכנסה משמעותי. אך גם זהו פרט של הבעיה היהודית בגולה, וטוב שיש יהודים בעלי לב חם ובעלי יכולת תמרון בין הטיפות. ברוד הוא אחד מהם. הסיכוי לטרנזיט תורכי נעשה כעת ריאלי מאוד.

ואכן, כעבור כמה שבועות כבר בישר בארלס במכתב לוילנה, כי התורכים נותנים רשיונות־מעבר לכל מי שבידו טרנזיט עיראקי וויזה לארץ־ישראל. והרי אלה לא היו או בעיה עוד.

למחרת בבוקר הגיע ברוד. כבר ראינו אותו בעיניים אחרות. הביא לנו שוקולד. לבלש שילם מה ששילם, וזה הלך לביתו, אחרי שראה כי נכנסנו לקרון. נפרדנו מברוד בלבביות.

עד מרסין נסענו, דומני, יומיים, עברנו את אנקרה, ומשם דרומה. ספגנו מראות מרהיבים של נופי אנאטוליה, למדנו קצת מלים תורכיות מן הנוסעים איתנו בתא. היכרנו את ענבי איזמיר וערמונים קלויים, מאכל שלא ידענו בפולין, שכן הערמונים שם — גם מול ביתנו בוילנה, בגינת כנסיית "כל הקדושים" גדלו עצי ערמון יפים — לא היו למאכל אדם.

ביום 19.10 כבר היינו במרסין, עיירת דייגים ומסחר. לא היה לנו מה לעשות שם. בשוק היכרנו סוחר יהודי בעל חנות של פירות יבשים, שהזמין אותנו לבית-הכנסת לשמחת-תורה, אבל אז כבר היינו בארץ. במלון יעצה לנו עובדת שלא להמשיך ארצה, "פלשתינה בום-בום". הכוונה להפצצת תל-אביב שהיתה באותו זמן.

לבסוף הגיעה אוניית-משא מצרית "תאלוריי". היה בה תא-נוסעים אחד, אבל הוא כבר היה תפוס על-ידי אשה מבוגרת ובתה שליוותה אותה למצרים. הסתפקנו בסיפון והתמקמנו שם. האוניה העמיסה כבשים. שעה ארוכה ראינו כיצד מעבירים אותם מן החוף לבטן האוניה בעזרת מנוף. חשבנו, שאלו היתה במרסין אגודת "צער בעלי-חיים" מסוג האגודות הפעילות בארצות המערב, ובכללן בגרמניה הנאצית (בין חבריהן היו גם טובחי יהודים), היתה מרימה קול צעקה, העולה על צעקותיהם של הכבשים, שהיו קושרים קבוצה של עשרה או יותר אל המנוף האדיר באחת מרגליהם האחוריות, ומניפים את הצרור אל על, ומכניסים אל בטן האוניה.

לחיפה הגענו ביום ד', הושענה-רבה (23.10.40). בערב היינו באושה עם ידידים. נשארנו שם בשמחת-תורה, לפני שיצאנו לגבעת-המעפילים שבהדר (היום — חלק של הוד-השרון). הספקנו ליהנות מחגיגת האסיף המרשימה, שהיתה ברמת-יוחנן, ולשמוע שיר חודש של מתתיהו שלם.

טבת תשמ"ז, ינואר 1987

אחרי המבול

מן הרגע הראשון מצאתי את עצמי "על הסף". תרועות הניצחון עברו מעלי, כמשק כנפיהן של עדת-ציפורים, המחפשת מקום מנוחה. גם אני, חיפשתי לעצמי מקום למנוחה קצרה, כדי לאגור כוח עד לתחנה הבאה. על סיפו של בית סבתי, שנותר בודד בין חורבות רחוב שקולנה בלידה, עמדתי שעה ארוכה ולא העזתי לפתוח את הדלת. קטעי שיחה ברוסית הגיעו אלי מן העבר השני והחזירוני למציאות. בית זה, שבו גרה סבתי עם בנותיה, חתניה ונכדיה הפך למצבה שתוללה בידי זרים. דפקתי על הדלת וביקשתי מקום מחסה. "הבית תפוס" ענו לי, ואין אפשרות לפנותו. אחותי, אני ועוד ארבעה חברים עמדנו נבוכים וכואבים לנוכח "קבלת הפנים הידידותית" של דיירי הבית החדשים, שהובאו לכאן מתוככי רוסיה לאחר הגליית היהודים, למלא את מקומם — וכעת מגיע להם "פיצוי" על סבלם...

מיהרתי לקצין העיר, ששכן בפרבר דוקנקה. בדרכי אליו הכנתי "נאום" חוצב להבות, על אי הצדק, שנגרם לנו בפתחו של עולם החופש והתקווה. עמדתי לפרוש לפניו את תמונת מצב משפחתי (שכללה את חברי, שחזרו מהיערות). באולם ההמתנה גברה המתיחות, הרגשתי שהוגדשה הסאה. לפתע נפתחה הדלת והזומנתי פנימה. דברי קלחו בלי מעצור. בסופה של התפרצותי, דרשתי את בית סבתי לעצמי ולבאים איתי. האיש הצטחק לעומתי ופתח בנימה מרגיעה: "אכן הצדק אתך אורחית, אך מצוקת הדיור בעיר קשה, ולכן תקבלי רק את מחציתו של הבית. שובי לביתך והכל יבוא על מקומו בשלום, אין צורך להתרגז. הגרוע ביותר מאחורינו." לכאורה היו אלה דברי טעם. ביקשתי רק אישור בכתב, אך גם זה נראה בעיני הקצין כדבר מיותר. נאלצתי אפוא לכתת רגלי שוב ושוב, כדי לקבל אישור לזכותי האלמנטרית להניח את ראשי בבית סבתי.

באתר הימים, בדרכי אל קצין העיר, ניגש אלי אדם בגיל העמידה, לבוש בגדי צבא, דרגת קולונל. האיש הסיר את משקפיו — ודמעות עמדו בעיניו.

"אני עד להתרוצצותך" אמר האיש, "החלטתי להסביר לך משהו. קודם כל — אין עכשיו מקום לטרוניות. אנחנו היהודים הפסדנו את המלחמה מכל הבחינות וכאן אצלנו (בברית המועצות), רק מתחילות הצרות. הן תגענה גלים-גלים, הכל מתוכנן מלמעלה. לכן, אם הפצת חיים את, אנא, הבליגי, הרגעי והסיקי את מסקנותיך..." האיש התרחק במהירות — לא הספקתי אפילו לשאול לשמו, אך דבריו היו "ורז" לקראת הבאות. למרות שהתמקמנו בבית, נשארתי בעצם על סיפור...

אני מסתכלת סביבי — ומחפשת את עירי. איכה נעלמו רחובותיה, נעקרו גניה — השתנו פניה ללא הכר? איך טואטאו מאדם תנויותיה היפות, כיכר השוק השוקקת חיים, בתי הקולנוע העליונים? כיצד זה נדמו בית-הספר, מוסדות הקהילה? היכן אתם ידידי וחברי, אתכם גדלתי, שיחקתי ולמדתי בימי ילדותי? איך דבורה יקירת, שבחברתך רקמתי תוכניות נעורים? איך אחותי שולמית, הזפה באדם? ... והורי ודודי דודתי ובני דודים לרוב, ובני עירי כולם, שנמחקו ואינם עוד! הכל סביבי ריק ודומם, רק בתוכי הכל רועם וגועש. יש לתת תשובה לכל מה שקרה ומהר, מבלי להתמהמה, כי עת עשייה הגיעה וטובה שעה אחת קודם.

רק עכשיו מתחילה להתבהר התמונה כולה, רק עכשיו מגיע לתודעתי גדול האסון, עוצמת השבר הפרטי והלאומי. עדיין צריך לצרף אדם לאדם, תמונה לתמונה, אירוע לאירוע, כדי לחדד את ראיית הדברים ולנסות להבינם. עדיין צריך לגייס כוחות נפשיים אדירים על-מנת להמשיך ולמצוא דרך חדשה לעתיד. המציאות החדשה מכבידה ומעיקה. התימצא הדרך? הכל פתוח ומבולבל — ומאין יבוא עוזי? ? ?

החיים תבעו הסתגלות מהירה לתנאים החדשים. תוך ימים ספורים נמצאה לנו עבודה, וחיי "הקומונה" שכללו את כל דיירי הבית, אפשרו קיום צנוע ומכובד. מרים אחותי עבדה כפקידה ב"טרסט" הממשלתי לפירות וירקות, קובה בעיריה, במחלקת התכנון. אני קיבלתי על עצמי הקמת גן ילדים ליד בית-החרושת "ערדל", ואילו אסיה שמרה על ילדתה, על הבית ועמדה בתורים הארוכים לקבלת מצרכים הכרחיים. ביתנו שימש מקלט לעוברי-אורח ול"מחפשי נתיבות". הבית היה תמיד פתוח ודרכו עברו השמועות על המצב בחזית (ורשה טרם שוחררה), על התארגנות יהודית לעזיבת השטחים הכבושים, על מחתרת ציוני להברחת צעירים אל מעבר לגבול, כדי לגאול אותם משירות בצבא האדום. המציאות והדמיון התערבבו זה בזה, אבל היכולת לחלום על דברים שמעבר לקיום היום-יומי הוסיפה טעם לחיים. עצם השאיפה ליציאה למרחב, כשבאופק הרחוק מבצבצת ירושלים, גרמה לאי-שקט ואי-השלמה עם הקיים.

בימים היו ידי מלאות עבודה. תרמתי ממרצי וכוחי לייסוד מוסד חשוב לפועלי "ערדל". היתה זו יצירת יש-מאין. קיבלתי לרשותי בית-עץ הרוס למחצה, ללא גג, דלתות וחלונות, ובלי תמיכה כלשהי היה עלי להקים גן ילדים, תלת גילי, לרווחת הפועלות. בדרכים-לא-דרכים "קיבצתי" עצים, זכוכית, צבעים, מסמרים ושאר החומרים הדרושים ורק אז קיבלתי שני פועלים לביצוע הפרוייקט. חודשיים עמדו לרשותי עד לסיום המשימה והכל התנהל בעצלתיים,

בגלל מחסור בחומרים ובגלל אדישותם של הפועלים. ככל שהתקרב מועד הפתיחה, כן הלך וגבר המתח, אך באחד בספטמבר הגן שלי עמד על תילו, מצויד באבזורים אלמנטריים: שולחנות כסאות ולוחות.

כל אותה עת נערכו גיוסי פתע של בחורינו, שחזרו מן היערות ונשלחו הישר לחזית. מצב בלתי נסבל זה, האיץ את חיפושינו אחר פרצה אפשרית להסתלקותנו מתחומי רוסיה הלבנה (המערבית), זו שטופחה לברית המועצות. הפתרונו לא נראו עדיין באופק, אך איש מאיתנו לא אמר נואש.

רוח הגאולה ריחפה מעלינו

הסביבה העויינת החישה את קצב חיפושינו אחר סדק כלשהו ליציאה למרחב אל אשר פניתי נכונה לי הפתעה מאכזבת. הנה, בית סבתי התחלק שווה בשווה — בינינו לבין משתפי-פעולה רוסים, שהובאו מן המזרח. הם המשיכו בחייהם השלווים ואף תבעו לעצמם זכויות-יתר — ואילו אנחנו מצאנו את עצמנו מוטרדים על-ידי חיפושים (בגין הלשנות שכנינו) וביקורי לילה של הנקור"ד. פעם אפילו נלקחנו למשטרה, מבלי לדעת על מה ולמה. גם אוכלוסיית המקום לא הסבירה לנו פנים. שובנו הרעיד קצת את מצפונם הרדום והיה עליהם להחזיר את אשר הפקידו הורינו בידם. ידענו את כתובתם המדויקת, אך משום מה לא זכרו ולא ידעו דבר, ובכלל הרכוש "נעלם" ואיננו... כך היינו מכתתים רגלינו מאחד לשני, מחזרים על הפתחים, על מנת לקבל שיירים עלובים של רכוש, שנגזל במודע ובדם קר. קשה היה להתמודד עם רמה מוסרית ירודה כל-כך. היה עלינו לשמור על כוחות הנפש למאבקים הרציניים שעמדו לפנינו, על-כן ויתרנו ונמנענו מפגישות עם אותם "ידידים" שכל כך "הצטערו" על מות יקירינו, אך יותר מזה קשתה עליהם הפרידה מן "הטובים" שקיבלו מהם. בכל החשכה הזאת בקעה קרן אור אחת ואותה חובה לציין.

בימי הגיטו הראשונים, בשכונת פיאסקי, הפקדתי בידיה של ינקה — חברתי מן הגימנסיה — כמה פריטי לבוש (מעיל פרווה, שמלות ועוד) ביקשתיה, שתשתמש בהם בימי החורף הקרים. ידעתי, שמצבה הכלכלי הוא בכי רע. ינקה התאלמנה בתחילת המלחמה והיא גשארה עם תינוקה אצל הוריה הקשישים. אביה, שהיה פקיד זוטר בדואר פוטר מעבודתו וינקה היתה למפרנסת המשפחה. החיים לא פינקו אותה — אבל דווקא אנשים פשוטים אלה, שמרו על צלם האדם עד הסוף. כשהחלו השרידים להתקבץ בלידה יצאה ינקה לחפש את בני משפחתה. היא היחידה שמחה לקראתנו, בהגישה לי את הצרור הקשור, כפי שנמסר לה. לא, היא לא השתמשה בבגדים, היא האמינה, שנחזור ונזדקק להם.

תופעה יוצאת דופן זו מתעצמת על רקע הרשעות והאדישות המופגנת של הסביבה. לימים עזבה ינקה עם הוריה את לידה והגיעה לורשה במסגרת ה"רפטרצייה". מצבם לא השתפר גם במולדתם הלגיטימית. בדרך מוזרה מצאה ינקה קשר איתי, שנים רבות החלפנו מכתבים וניסיתי אף לעזור לה במצוקתה. לפתע, בשנת 1967, ניתק הקשר ושוב אינני יודעת את מקום הימצאה. אני מקווה, שיום יבוא והקשר יתחדש.

שוב ושוב אני הוזרת ומשהזרת לעצמי אותה תקופה של "אחריי"... וככל שאני מעמיקה לחשוב — היא מתגלה בכפל פניה. כיום היא מצטיירת בעיני, כאחת התקופות הקשות בחיי, וכל זה למה? התשובות הן רבות ומורכבות. הכניסה לעולם "שאחריי" התחילה בתחושת שבר נוראה. הכל סביבך הרוס, בתים בודדים ניצבים כמצבות חיות המעידות על הטרגדיה שהתרחשה כאן. הם — כולם אינם! פתאום אתה ממחיש לעצמך, כי כל "העץ" על ענפיו נכרת ואיננו. אתה מחפש ומצפה לפגוש מישהו, חבר, ידיד, בן משפחה או סתם מכר — והם אינם ולא יהיו עוד. כיצד אתאר את האין התהומי הזה? כיצד מתחילים לצעוד במסלול החיים מבלי לחכות להם ולקוות, שאולי... ואז אתה ניצב גלוי-עין ומחפש משען ושואל את עצמך: מה הלאה?

לכאורה זכיתי להשתחרר מן האיום המידי לקיומי, אך למעשה, חופש זה מדומה הוא. לא ניתנה לי אפשרות הבחירה, אני תקועה במציאות זרה ומתנכרת עם שברון לב ושבעת אכזבות. גם העולם ה"נאור" לא זיכה אותנו באהבה גדולה מדי. לנוכח כל זה מצווים היינו לפעול במהירות, על מנת להיחלץ ממצוקה הולכת וגוברת. העלייה לארץ-ישראל היתה כאש בוערת בעצמותינו המרוסקות. כן, דברים התחילו להתרחש. מוילנה יצאו שליחים לחפש פירצה בחומה. מורי ורבי ד"ר שמואל אמרנט ז"ל עם תמר אשתו תבל"א, איתם עשיתי דרך ארוכה מן הגיטו לשורות הפרטיזנים, יצאו שוב לדרך ונתפסו על-ידי ה"משחררים". אחריהם המשיכו פעילי תנועות-הנוער, כשביתנו משמש להם תחנת מעבר. המשיח הגואל לא הופיע, אך כל אחד מאיתנו היה בבחינת "שליחו", השואף להיגאל בכוחות עצמו. אכן, רוח הגאולה ריחפה מעלינו — והיא שהצמיחה לנו כנפיים. מטרתנו הראשונה היתה: להגיע לפולין המשוחררת.

בדרך חזרה לפולין

שנת 1945 נפתחה בסימן של הפתעות. באחד מימי ינואר הקרים הופיע חבר נעורי מ. ק. בדרכו מברית-המועצות, שבה שהה כל ימות המלחמה, סר ללידה, עיר מולדתו, כדי לחפש שרידי משפחה, קרובים, חברים. השמועה על בואו, עברה במהירות מפה לאוזן, אך מפאת סכנת התגלותו, הוא נשאר בעליית הגג אצל קרובתו היחידה, ששרדה. התחילה אפוא "עלייה לרגל" אליו, כדי לשמוע על הנעשה מאחורי "המסך". שוב התעוררו ציפיות. שאלתי המון שאלות על ידידים וקרובים, את מי פגש בדרכו משם? תשובותיו רק חיוקו את הרגשת יתמותנו. שוב נוכחנו לדעת, כי מעטים עד אימה הם הניצולים ויחס השלטונות לשארית הפליטה לא בישר רגיעה. הוא עצמו, כך סיפר, יצא לדרך בשליחות התנועה (השוה"צ) בעזרת תעודת קצין של צבא פולין המתחדש (מעשה ידיו להתפאר) ופניו לעבר ורשה הכבושה עדיין. עצוב היה סיפורו, אך הוא העמיד אותנו בפני המציאות בכל מערומיה. אותה שעה גמלה ההחלטה בלבי — לעזוב את גיא ההריגה מיד ומבלי להתמהמה!

במהלך השיחה הבעתי בקול רם את הגיגי "הפראיים" וביקשתי מאורחני עצה לביצוע המשימה. להפתעתי הציע מ. ק. פעולה מיידית על-ידי צירוף שמי

לתעודתו וכך אתלווה אליו בתור אחות (פולניה כמובן) לחזית ורשה. בין רגע אימצתי לי שם פולני טהור (הלינה וילצינסקה) ו"הוסמכתי" למקצוע האחות בלי כל קושי. אומנם הייתי מודעת לסכנות האורבות לי במהלך ביצוע "תוכנית" זו, אולם ההחלטה אחזה בי כמו "דיבוק" וכבר ברור היה לי, ששום כוח לא יוכל לעצור בעדי מלצאת לדרך, ומיד! לתעודה זו עצמה צורף גם בחור צעיר נוסף (חנן ל.) שסכנת גיוסו לצבא האדום היתה תלויה מעל ראשו. מרים אחותי ויתרה על "מקומה" בתעודה לטובתו. קשה לאמוד את משמעות הדבר במבט לאחור. בשבילי היה זה משבר לא יתואר. שוב נפרדתי מאחותי היחידה לזמן בלתי מוגדר.

ברכבת משא ענקית יצאנו לגרודנו, כשפנינו לעבר ביאליסטוק, שהוגדרה כבר כעיר פולנית לכל דבר. הצפיפות ברכבת היתה בלתי נסבלת: נסעו בה חיילים, תגרנים וסתם אזרחים. כל אחד "בלש" בעיניו אחר שכניו. הנוסעים הסתתרו מאחורי "מסיכות" והאווירה היתה טעונה מתח רב. "המסיכה" שלי לא היתה אמינה ביותר, מה עוד, שלא היה בידי כל מסמך — והתעודה המשותפת נמצאה בידיו של "הקצין" שלנו, ששפתו הפולנית לא העידה על "פולניותו" כלל ועיקר. "שמור על קור רוח", זאת היתה סממתנו, שעזרה לנו להגיע לגרודנו. בגרודנו היה עלינו להחליף רכבת — וזאת אמורה היתה להגיע רק לפנות בוקר — ועדיין לילה ארוך לפנינו. הקור הציק לנו מאוד. התחנה המתה בני-אדם והרגשנו, שעוקבים אחרינו. החלטנו למצוא מקום "מחסה". וכאן נזכרתי באיש הנקו"ד, יהודי, שביקר לא מזמן בביתנו בלידה והזמין אותנו (אותי ואת אחותי) לבקר בגרודנו. אינני יודעת כיצד צצה בראשי כתובתו של האיש, אבל עובדה היא, שהגענו בשלום לביתו — עכשיו ניצבנו בפני השאלה — האם גם נצא בשלום? האיש קיבל אותנו בשמחה מסוייגת. סיפרתי לו סיפור מרתק, על קרוב המשפחה (מ. ק.) שגויס לחזית ורשה ואותו אני מלווה בדרכו המסוכנת. הכל פעל לכאורה כהלכה, אבל הוזהרנו, שתייתכן ביקורת לילה בלתי צפויה — ואז יהיה עלינו להוכיח את "יושרנו". הערה תמימה זו גרמה לנו חרדה אמיתית, אבל כאשר אבדנו — אבדנו. מארחנו היה חביב ובהמשך הערב שוחחנו על המצב בחזיתות. הוא אפילו ניחם את מ. באומרו, שהחזית הולכת ומתמוטטת וייתכן שבימים הקרובים ורשה תיפול. לי הוא הציע להישאר בביתו ולא ללוות את "קרובי" לרכבת — "כי קר בחוץ ואין טעם להסתובב בזמנים אלה בחשכה". הסברתי בשקט, כי למעשה עשיתי דרך ארוכה לגרודנו, כדי לעודד את "קרובי" היוצא למלחמה ולכן לא יהיה הגיוני לעוזבו דווקא ברגע האחרון, אבל הבטחתי לחזור, לאחר ש"בן דודי" יעלה לרכבת. השיחה התמשכה לתוך הלילה ופתאום נשמעו דפיקות עזות בדלת. ובכן, אשר יגורנו בא. שני גברים במדי המשטרה הצבאית התייצבו בפתח, וביקשו מאיתנו להזדהות. מ. פשפש בניירותיו ובקור רוח מופגן הציג אותם ל"אורחים". מארחנו הרגיש, שמשהו כאן אינו "כשר". הוא הבחין מיד, שלי אין תעודה, ובתעודתו של מ. רשומים שני אנשים נוספים. אני ניסיתי להסביר (ללא הצלחה יתרה), כי תעודת הזהות שלי אבדה לי כנראה בדרך — אך הם לא הקשיבו כלל לדברי "והזמינו" אותנו להתלוות אליהם למשטרה ושם לדבריהם יתבררו כל הדברים. ברגע קריטי זה נכנס מארחנו לפעולה. "אין צורך לסלט את האנשים" — אמר, כשהוא מצביע

עלי, והוסיף "אני ערב ליושרה של אורחית זו." "וביחס לתעודה" — אמר האיש "הרי אין בה כל פסול — הבחור (בהצביעו על מ.) גוייס לצבא. וונדה וסילבסקה עם חבריה מחכים לו בתחנת הרכבת."

על אחריותך! אמרו השניים, על אחריותך! וכשנסגרה אחריהם הדלת — נשמנו לרווחה, אבל אז פתח מארחנו ואמר: הרי זה חוסר זהירות משווע מצדך, האם עדיין לא למדת את רזי המשטר שלנו? אולי תלמדי לפחות הפעם? שפע של טוב לב והבנה אנושית גילה אדם זה כלפינו ובמעשיו אף סיכן את עצמו. מדוע עשה זאת? האם רק בגלל היותו יהודי, או שמא הבין את חומרת מצבנו ופשוט רצה לעזור? קרוב לוודאי שלעולם לא אוכל לפענח חידה זו, אך עד עצם היום הזה שמור עמדי זכרון האיש, והוא מצטרף לשורת הדמויות "המיוחדות", שנקרו בדרכי בשעות הגורליות של חיי.

לפנות בוקר הסתלקנו משם ומארחנו ליווה אותנו בחיוך מפויס. בתחנת הרכבת, חיכה לנו ח., שמצא מסתור מן הקור הצורב. באחת הפינות של אולם ההמתנה. עכשיו נותרה הבעיה המציקה: כיצד מגיעים לרכבת, שתוביל אותנו לביאליסטוק הנכספת. רכבות באות ויוצאות, המהומה גדולה ואיש אינו יודע איזו היא הרכבת שלנו. הפנייה לאנשים הממתינים עשויה לסכן אותנו — ובכלל אנו נראים מוזרים במקצת ללא מדים בתוך ההמולה הזאת. כל אחד מאיתנו השיג אינפורמציה אחרת, אך באקראי נודע לי, כי רכבת משא עומדת לצאת בעוד רגעים מספר לעבר ביאליסטוק. התחלנו במרוץ ברציפים וגילינו את הרכבת "שלנו", שכל קרונותיה חתומים היו, מלבד המשטחים הגדולים נושאי הטנקים. ההחלטה היתה מהירה — נוסעים בתוך הטנקים! וכהרף עין התמקמנו. שריקה — והרכבת זזה.

שעות ארוכות של חרדה עברו עלי אותו לילה. כל עצירת רכבת טמנה בחובה סכנה. האם יגלו אותנו? ומה צפוי לנו אם אכן נתגלה? האם תהיה ביקורת בגבול? עוד ועוד שאלות עלו וצפו מדי רגע, אך עצם המעשה, מילא את לבי שמחה ובחושבי על כך — הצלחתי לגבור על הקור העז מזה והפחד המחלחל מזה. הסתכלתי בשמים והתחלתי לספור את הכוכבים. שלג קל התחיל לרדת. לפנות בוקר עצרה הרכבת בגבול פולין—רוסיה הלכנה, במבואות ביאליסטוק.

בלובלין לאחר השואה

בביאליסטוק נותרה קהילה יהודית קטנה, שעשתה את צעדיה הראשונים אחרי האסון. העיר עטתה ארשת עצובה. מ.ק. מיהר לפגוש חברי תנועה וחזר שפוף ומדוכא. לא נשאר כלום מאותן ציפיות "שמעבר לגבול". עתה היה עלינו לפלס דרך ליעד הבא — לובלין — בירתה הזמנית של פולין, בתקווה, ששם יתבהרו השמים. בדרך לא דרך הגענו ללובלין, שם פעלו כבר במחתרת מספר חברי "השומר הצעיר" בארגון קבוצות פליטים לעלייה.

תקופת לובלין נרשמה בזכרוני, כתקופה מזועזעת נוספת בחיי.

לובלין החורפית הקבילה את פני בקרירות מופגנת. ימים רצופים ירד שלג סמיך שכיסה במעטה של לובן את רחובותיה הלאים של העיר. הלובן התמים

הזה, כאילו רצה להסוות התרחשויות דרמטיות שפקדו עיר זאת, שקילומטרים ספורים ממנה שכן מחנה מידאנק הידוע לשמצה. כאן, ממש כאן, הייתי אמורה להשתתף "במקלחת האחרונה" יחד עם המוני בית ישראל, והורי בתוכם. לכאן הובלו הם אחר חיטול הגיטו. לכאן החלו לזרום "אנשים בפסים", שרידי מחנות הריכוז שנפרצו, צללי אדם מילאו את עמק הבכא האכזרי והמרשע ומצאו את מקומם ב"בית פרץ". מראות ימים אלה אינם משים מגד עיני "בית פרץ" קלט את כל הניצולים, ללא סידורים אלמנטריים. אנשים שכבו על דרגשים מאולתרים. רבים נזקקו ליד רכה של מטפלת ולטיפול רפואי, כאן נחוץ היה להפיח רוח של תקווה, לעודד ולחזק — לשכנע, כי יש עדיין משמעות לחיים. מדי יום ביומו ביקרתי בבית הזה. כוחות נפש עצומים נדרשו, כדי לתמוך ולסעד את מוכי הגורל. הישגי היו צנועים למדי. לעיתים נסתמן היות קל על פניהם הכבויים ואז ידעתי, כי עוד לא כלו כל הקיצין. כאן בלובלין התארגן הגרעין של "הבריחה". מכאן יצאו ראשוני הפליטים לעבר הארץ היעודה, כאן נעורו לחיים תשושי הכוח וקטני האמונה, כאן פעמו הלבבות הדוויים, בקצב מוגבר ואחיד — לכיוון ארץ ישראל.

אני ניצבתי בודדה במערבולת האירועים. מ.ק. מצא את מקומו בבית חבריו מן התנועה ואילו אני נאלצתי לחפש לעצמי קורת גג בעיר הזרה והמאיימת. בדרך מקרה פגשתי שניים מבני עירי, מבוגרים, שגרו אותה עת בפרבר מרוחק של לובלין, הגובל עם מידאנק. יקשה לתאר את סערות הנפש שעורר בי מקום מגורי זה, אך שום מוצא אחר לא גראה באופק. ומסביב רוחשת השנאה. מעשי אלימות הפכו לתופעה יום-יומית, יהודים נרצחים — ואין מושיע. מעתה חיבת הייתי לפלס לי את דרכי לבד, בלי אח ורע. מ.ק. ירד למחתרת ומיעט להיפגש איתי. הקשר עם חברי בתנועה נותק ולא ידעתי לאן לפנות...

"ימי לובלין היו כואבים וסימנם אכזבה. הנה אותו חבר, שהביאני עד הלום, הפך "לאיש דרכים", חצה גבולות, ארגן "בריחה", ואילו אני נשארת בצד הדרך ללא ציון כיוון.

ומאכזבה לאכזבה: זו נגרמה לי בעטיה של פגישה עם חבר נעורים י. כל הפגישות של אותם הימים מלוות היו מתח רגשי רב, כל פגישה נגעה בפצעים שטרם הגלידו. לילה לפני הפגישה גידה שנתי, כל הזכרונות מימי הנעורים עלו מתהום הנשייה. רוב הדמויות הפועלות מאותם הימים אינם עוד — והנה צפירה אני להתגלות אנושית חמה ומרגשת. נפגשנו שלושתנו בסמטה צרה במרכזה של לובלין. י. בלבוש צבאי הדור, כולו אומר ביטחון ושררה ואילו אנו ניצבנו מולו רועדים מקור, מכורבלים בתוך מעילינו וחרדה טבועה במבטינו. קצרה היתה הפגישה, אך רב היה בה המתח. החלפנו רק מספר מלים והוזמנו לביתו של י. לביקור במשפחה (י. היה כבר נשוי ואב לבן). הביקור בביתו של י. הרחיקני אלפי מילין ממנו. רציתי להתחמק משם מהר ככל האפשר, כדי להתעורר מחלום הבלהות הזה. הפער שנפער שם הלך והעמיק ולא נסגר אף אחרי עלייתו של י. עם משפחתו לארץ. שוב רציתי להיות עם עצמי. ידידים וחברים מתקופת הנעורים הכזיבו. מה אפוא אפשר היה לצפות מן העתיד? שוב פניתי לבית פרץ, כדי לעזור למוכי הגורל שכל כך היו זקוקים ליד מושטת, לחיוך אנושי, לקצת מרק חם. הם הבינו את מצוקתי בלי מלים — הם חשו בכאב. בחודש

מרץ מצאתי קשר למחתרת הבריחה ויצאתי בראש קבוצת פליטים לנוע בדרכים.

בדרכי הבריחה

היה כבר אביב מוקדם, ממש ערב פסח, אך איש מאיתנו לא ידע, איפה נחוג את חג חירותנו, הראשון לגאולתנו. אנו נעים בדרכים עמוסות פליטים מן האסון הנורא ובלבנו שוב מתגנבת תקווה. באמת לא אוכל להבין, מאין שאבתי את עוצמת התקווה הזאת. למעשה לא בישר מהלך האירועים עד כה שום ישועות וכבר השביעוני צעדי הראשונים אכזבות ותסכולים. אין זאת, אלא ש"מעיינת התקוות הפנימי" היה עשיר דיו, כדי לרפא ולמלא את כל בקיעי האכזבות, ולגבור על הייאוש. חלפנו על פני פולין הדרומית והשארנוה בפריחתה, מבלי שתהיה בלבנו עוגמת פרידה. המעגל נסגר — אנו עוזבים את הארץ הזאת כשהכאב וחדוות העזיבה משמשים בערבוביה. ברכבת המובילה לגבול הציפי פוגשים אנו פליטים רבים, שעדיין לא הספיקו להשתחרר מבגדי הפסים של אושוויץ — וכבר הם מתכננים את עתידם בצ'כיה ובהונגריה. השיחה שהתנהלה ביניהם הכתה אותי בתדהמה. הם החליטו לחיות כצ'כים לכל דבר, הרחק מן הטרנדיה, אותה ינסו למחוק כליל מהוויית חייהם. אישקט וחורדה לבאות אחזו בי ושאלות רבות צצו בראשי. האם יכולה בכלל להיות מסקנה כזאת אצל ניצולי גיהנום אושוויץ? הזאת תהיה התשובה לחיזיון אושוויץ, טרבלינקה, מיידאנק ופונר? שיחה זו רדפה אותי כל אותו לילה, עד הגיענו לעיירת גבול ציפית — הומנה. הפגישה עם צעירי תנועות הנוער הצליחה להפיג את המתח. הרגשתי, כאילו חלמתי חלום בלהות, שנשכח ברגע שהתעוררתי. ההקלה היתה זמנית והחלום שקע בתוכי, כדי לעלות ברבות הימים ולהציג שוב את השאלות הגורליות. רק יום אחד שהינו במקום — וכבר מורגש היה היטב "הפחד מפני השלטון החדש". נאלצנו להסתלק במהירות כשפנינו לעבר רומניה.

בתנאי הימים ההם, לא פשוט היה להגיע ליעד כלשהו. הדרכים האבלות הובילו לכל מקום, אך מבחינתנו היה זה שום מקום. וכך לאחר תלאות הגענו לדברצן שבהונגריה. ומשם לעיירת גבול בקרפטורוס צ'ופ. כאן השיג אותנו חג הפסח, ומכאן אמורים היינו "לתפוס" רכבת לבוקרשט הבירה. ושם פגשו אותנו נציגי החלוק ותנועות גוער. שם, כך האמנו, נשאף "אוויר פסגות" של שותפות במטרה, מכאן ניתן יהיה למצוא את השביל המיוחל המוביל לארץ ישראל הקסומה. בינתיים שוהים אנו באותו מקום, שהוא ספק עיירה, ספק כפר ובה 3—4 משפחות יהודיות, כולן חרדיות והן מקבלות את פנינו בברכה ודואגות למצות ולעריכת סדר זוטא. היה זה הסדר העצוב ביותר בחיי. אותו חג מסורתי שאמור לסמל את התאוששות העם בצאתו מעבדות לחירות, המחיש יותר מכל את בדירותנו. צלילי מנגינות צוענים נוגות שבקעו מן הבית הסמוך, הוסיפו עוגמה לאווירת התג ועל הכל התנהגות "אחינו — מארחינו", שערכו חשבון מדויק וגבו את "המגיע" להם עד תום. יום ארוך נאלצנו להימצא במחיצתם, אך עם הנף השחרר הסתלקנו בחשאי, כי לזרא היה לנו המקום הזה.

תחנת הרכבת רחשה המוני בני אדם, שציפו לרכבת. אחרי שעות רבות של המתנה, נכנסה לתחנה, רכבת גדולה ומתנשפת. הממתינים לה עטו עליה וכהרף עין מילאו את קרונותיה. מיטלטליהם סתמו את המעברים והאחרונים "נתלו" על מדריגות הקרונות. אנו, קבוצת פליטים, נותרנו מיותמים על הרציף. פתאום נשמעה קריאה — "על הגגות!" ובוריזות מדהימה. טיפסנו על הסולמות הצמודים לקרון. בעזרת ידיים מושטות של ראשוני המטפסים — מצאתי את עצמי על הגג. מעשה גרוע זה גרר אחריו את יושבי הקרון, שחיפשו כל דרך, כדי להיחלץ מן הדחיסות הנוראה. במאבקם על מקום בטוח, ניסו אלה מדי פעם להתנכל ל"זרים הזריזים", בדחפם אותם אל סף הגג. אולם כאן נכונה להם הפתעה. שילבנו ידיים ובכוח המשותף מנענו מהם כל נגיעה בנו. הרכבת דהרה לעבר בוקרשט דרך מעברי הרים ומנהרות אין-ספור. לילה ארוך ורווי מתח עבר עלינו על גג הרכבת — וכשהאיר השחר, הרמנו את ראשינו הסתכלנו זה בפני זה — ופרצנו בצחוק אדיר. בן-לילה הפכנו לכושים. הפיח דבק בנו וכל מאמצינו לסלקו — לא נשאו פרי. לא ייחסנו לזה חשיבות, כי קרובים מאוד היינו למחוז חפצנו.

בשעות הבוקר עצרה הרכבת בבוקרשט. ירדתי מהר מן הגג, בידי הצרור הקטן ופני השחורות צוחקות. החברה, שחיכו לנו בתחנה, זיהו אותנו בלי כל קושי. הם הוליכו אותנו לבית, ששימש קיבוץ הכשרה לחברי "השומר הצעיר" מצ'כיה. בבית זה גרה גם משפחה רומנית, שקיבלה את פנינו באהדה. המקום היה לכעין תחנת מעבר, עד שיימצא לנו מקום באחד הריכוזים הקרויים "קיבוץ". בינתיים נחנו קצת ממסע הגג, חזרנו לצבענו הטבעי והרגשנו שוב בני חורין. שמחנו לפגוש בני נוער יהודים מארצות שכנות ואת יהודי בוקרשט, שלא נפגעו מסבל המלחמה. זכינו אפילו ליהנות מהצגות אופרה ומיופיה של עיר זו, אבל הכל היה על תקן של זמניות, בשעה שדרושה היתה לנו מנה, ולו קטנה ביותר, של קביעות. דרוש היה מסד יציב, שעליו אפשר להתחיל לבנות הכל מחדש. ובאין מסד, הפכה החתירה לארץ ישראל לעניין דחוף ומרכזי. לאחר ימים מעטים של שהייה בבית ההכשרה, צורפתי "לקיבוץ רומנה". התיצבתי בגפי. גם צוררי הקטן, שהכיל שרידים מעטים ואחרונים מבית הורי — "נעלם". בעת ההיא היתה זאת תופעה טבעית! דברים נעלמו ואין בוכים על חלב שנשפר. בכלל, לא עת לבכי עכשיו. כעת חייבים לעשות ולפעול למציאת דרך לקראת המחר, עת להכשיר את הלבבות להבנת הקשיים שבדרך, עת לחזק חלשים, שעדיין אינם בטוחים ב"כיוון". באחת: עבודה רבה לפנינו.

"בקיבוץ שלי" חיו בצוותא כ-60 איש ואשה. הקצבת ה"ג'יניט" הספיקה להשגת מונון צנוע ובגד הכרחי. לעומת זאת דאגנו לתכנים תרבותיים. המקרה הפגיש אותנו, ובלי כל הכנה מוקדמת היה עלינו לארגן חיים משותפים בתוך צפיפות בלתי נסבלת. לכן חיונית היתה פעילות כלשהי. התחלתי אפוא בהוראת העברית, כצעד ראשון להכשרת הלבבות. למרות הארעיות, התמידו אנשים בלימודם ושמחו עם כל מלה, שנרכשה על-ידם. הגדיל לעשות ד"ר ברנשטיין, שארגן חוגי לימוד והופעות במה ובכך שיתף רבים והוכיח לעצמו ולכולנו, כי עדיין לא יבש המקור. עזרתי לידו בהתלהבות והתוצאות לא איתרו לבוא.

בנשף רב תוכן, שהתקיים בחצר הקיבוץ ציינו ב־8 במאי 1945 את סיום המלחמה. נפתח עידן חדש, שחייב תזווה ופילוס דרך להמוני בית ישראל שחיפשו מולדת.

אינני זוכרת מי הגה את רעיון "החטיבה", אבל אין לי ספק בכך שאבא קובנר הוא האיש, שהעמיד בראש מעייניו את הגשמת ה"יחד", שהיה אמור למחוק או לפחות לצמצם את החיכוכים הפוליטיים ובלבד, שתישמר הציונות בטהרתה ואיתה נגיע כולנו לארץ ישראל. רעיון זה קסם לי מאוד. נדמה היה שביחד יהיה כוחנו משמעותי יותר, במאבקים שחיכו לנו שם. אולם הגשמת רעיון זה נתקלה בהתנגדות מצד מנהיגי המפלגות בארץ ושליחיהם בגולה. בכל זאת ניסה אבא קובנר ליצור אווירה של שיתוף פעולה וחברות טובה, לפחות בין חברי תנועות הנוער, שמטרת עלייתם לארץ לא היתה מוטלת בספק.

וכך יצאתי עם קבוצה של חברי תנועות שונות, ובראשה איש "השומר הצעיר" מיוגוסלביה, דושא, לחפש דרכי עלייה משם. שרה בנימיני, זאב לקרץ, הצעיר" מיוגוסלביה, דושאן, לחפש דרכי עלייה משם. שרה בנימיני, זאב לקרץ, הנוער הציוני), מצוידים בתעודות מזויפות של רפטריאנטים יוגוסלביים, חצינו את הגבול בנובי־סד ומשם המשכנו לבלגרד. כאן פעל כבר שליח, שריכז את ענייני העלייה. היה זה שוב מולה ק. (בן־חיים) שגילה תושיה רבה והדריך אף אותנו בחיפושיו אחר מוצא. עלי הוטל או לבדוק את האפשרויות הגלומות בארגון מ"אונר"א" (ארגון הפליטים) האמריקאי, שהתחיל בפעולתו בבלגרד. התייצבתי אפוא בפני מנהל "אונר"א" בלוויית חבר אחר מקבוצתנו (אלתר ברוקנר) וסיפרנו לו את סיפורנו הדמיוני: אנו אזרחי פלסטינה, הגרים בפתח־תקווה, נתקענו בפרוץ המלחמה בפולין, וכעת ברצוננו לחזור הביתה. אין דבר קל מזה, ענה האיש, שליווה את סיפורנו באהדה מופגנת. עליכם רק לגשת לקונסול הבריטי, למסור את הפרטים והוא כבר ידאג לכל היתר. מבוכה אחזה בנו לשמע דברי המנהל האדיב. מיד הבנו, כי דרך זו לא תצלח וטלפון אחד לירושלים עלול לגלות את ה"תרמית" שבסיפורנו הבדוי. בכל זאת הלכנו לקונסול. הוא קידם את פנינו בחיוך ציני ואמר: מצטער, אינכם מופיעים ברשימת תושבי פלסטינה. חפוי ראש חזרנו למנהל "אונר"א" שלנו והפעם גילינו לו את כל הקלפים. ביקשנו רק, שיעזור לנו לפחות להתקרב ליעדנו. האיש הקשיב לסיפורנו ומבוכה מהולה בהתרגשות אמיתית ניבטה מעיניו הטובות. דממה מעיקה השתררה אך הוא חייד ואמר: חבל ששמרתם את סיפורכם עד לרגע זה — אני מבין ללבכם ואעשה הכל כדי לעזור לכם אישית. מסרו גם לאחרים, שמכאן יש אפשרות להגיע לאיטליה ואני מאמין ששם תימצא לכם העזרה הדרושה. כך סתם ולא פירש. ואתם, הוסיף האיש, חכו נא לי בבניין הקהילה. תוך יומיים שלושה תצאו לדרך. ביום השלישי לאחר שיחה זו עצר גיפ צבאי ברחוב קרלה פטרה בבלגרד והמנהל בכבודו ובעצמו ליווה אותנו למטוס הדוגלס הצבאי, שהטיס אותנו לברי. כרטיס האונר"א נשאר לי למשמרת מאותה הרפתקה מזורה. בדרך זו עברו מאות אחדות של פליטים עד שנמצאה פירצה אחרת. באיטליה נפתח פרק חדש בשבילי הנדודים שלי.

הפגישה עם חיילים מארץ ישראל

למרות הטיסה הקצרה מבלגרד לברי (שארכה כשעה) — הגעתי באפיסת כוחות. במטוס הזה חזרו לביתם איטלקים רבים — ואלה לא פסקו לאכול ולשתות מרגע ההמראה — ועד לנחיתה. המטוס טולטל מאוד, אבל עובדה זו לא גרעה מתאבונם של האיטלקים העליונים. לי כל זה גרם לבחילה איומה, אולם גמתי אומר בלבי, שלא איכנע. אך ברגע שדרכתי על אדמת ברי — הגיע קץ להתאפקות ולאחר שעה קלה כבר הייתי מוכנה לקראת ההתפתחויות החדשות. ראשית — שמנו פעמינו למועדון חיילי הבריגדה בברי. כבר בפתח המועדון ניתן היה לחוש באווירה הארץ-ישראלית. אדם כבן חמישים בתלבושת צבאית — אנגלית (במכנסיים קצרים), הקביל את פנינו בעברית מלטפת ויפה כל-כך. החום זרם מכל פינות הבית. עיניהם הצוחקות של החיילים הביעו רוך ואהבה, ואנו פשוט לא היינו מוכנים נפשית לקלוט את כל השפע הזה. לאחר מכן הוגשה לנו תקרובת קלה והוסבר לנו, כי יהיה עלינו לשהות תקופה מסוימת הרחק מעיני "הממונים", אי-שם על שפת הים האדריאטי השקט, שם נאגור כוח לקראת המערכות הבאות. למרות שאצה לנו הדרך — קיבלנו את הדין. הרגשנו פתאום ביטחון וידענו, שמכאן ואילך יהיה לנו "גב" מוצק שלא יכויב.

עוד באותו יום הגענו לסנטה-קרוצ'ה. מימי המפרץ האדריאטי שקטים היו, האווירה והגוף ציורי ומרגיע. מאוחר יותר נודע לנו שלכאן היה שולח ה"דוצ'יה" את מיטב הנוער שלו למחנות קיץ, כאן ספגו הם את "ערכי התורה הפאשיסטית" לאחר היטהרות במים הנוכים. אנו מצאנו מקום עזוב, בתים ריקים מאדם ותושבים מעטים — רעבים ללחם. התמקמנו באחד הבתים ויצאנו לתור את המקום, להכיר את התושבים. בן-לילה הפכנו מפליטים חסרי כל לסועדים ותומכים לאנשי "סנטה". יום-יום הגיעה אלינו "אספקה" מן הבסיס בברי, למרות הפצרותנו להפחית הכמויות, דבר לא השתנה. האספקה זרמה כסדרה ואנו החלטנו להתחלק בה עם המשפחות הרעבות. הם ראו בנו מושיעים התפללו להמשך. שהייתנו במקום. הם הציעו לנו את שירותיהם הדלים ובלבד שנישאר איתם. לאורך חופיו של הים האדריאטי זרועות היו ה"סנטות" למיניהן וכולן יפות כמו תמונות הפרסומת של התיירות האיטלקית, אך כולן משועות למעט מזון וסיגריות היה זה באמת מקום נופש אידאלי לפליטים רצוצים, אבל למי היתה סבלנות לשבת וליהנות מכל הטוב הזה?

אחרי שבוע ארוך ועשיר אירועים, שכלל טיולים לאורך החופים היפהפיים, בלויים בים וביבשה, חשתי שלא אוכל להמשיך בכך. עדיין לא הגיע הזמן לחופשה שכזאת — לשם כך זקוקים היינו לשלווה נפשית, אבל זאת היתה מאיתנו והלאה. ביקשנו אפוא העברה למרכז כלשהו, בו נוכל להשתלב בפעולה לעזרת הפליטים, שהתחילו להגיע לאיטליה בזרם הולך וגובר. מבוקשנו ניתן לנו — ביום התשיעי לשהותנו בסנטה-קרוצ'ה — העבירו אותנו חיילינו לנפולי — ומשם למחנה הפליטים אֶוורסה הסמוך לנפולי. מה שראו עיני באותו מחנה — היה קשה מנשוא. מאות אנשים הוטלו לתוך חדרים קטנים — הצפיפות היתה דומה לזו שבגייטו וזה עצמו הספיק כדי לזכך את הרוח. נשים הרות, ילדים מכל הגילים שכבו על הרצפות המזוהמות, המים חולקו במשורה ומקום

להתרחץ אין. התחלתי לחפש את האחראים למחנה הזה. היו אלה אנשי הסוכנות שהשתדלו מאוד למצוא פתרונות לסובלים ביותר: נשים, זקנים וילדים, אבל התהליך היה אטי להרגיזו. בחיפושים אחרי שליחי הסוכנות נקרה בדרכי אדם במדים. הוא הציג את עצמו ובשומעו את צלילי העברית השגורים בפי הציע מיד את עזרתו. לא לכך התכוונתי — ענית לי איש — להיפך — ברצוני לעזור לכם בעבודתכם הקשה — אמרתי — אגא הראה לי את הדרך...

האיש נבוך ופתאום פלט — שמי שמוליק צוקר — אני מחיפה. חיפה? חזרתי אחריו — בחיפה גרה פעם הגננת שלי. אינני בטוחה אם היא עדיין שם, אבל אולי במקרה אתה מכיר אותה? היו אלה מלים סתמיות, ברור היה לי, כי אין כל אפשרות, שדווקא איש זה יכיר את הגננת העברית הראשונה בלידה. מה שמה? שאל האיש בהתלהבות. שמה ניוטה רובין — בעלה הוא עורך-דין ידוע בחיפה. לא אוכל לתאר את הבעת פניו של שמוליק צוקר. הוא החזיר והאדים חליפות. פתאום נותקנו שנינו מן ההמולה מסביב כאילו נותרנו לבדנו במקום מרוחק ושומם והמציאות התנדפה כליל. הוא תפס את ידי, לחצן אל לבו ואמר בקול רועד: היודעת את מי זאת ניוטה בשבילי? אני עם משפחתי (אשה ובן) גרים בביתה (בניין בן ארבע קומות) אני שוהה זה שנים בשליחות מחוץ לבית — ניוטה היא הנפש הטובה שלנו — היא מסייעת, עוזרת ומנחמת — ניוטה היא מלאך — אמר ופרץ ממש בבכי.

את נשארתי פה! — פקד עלי — אני חוזר בעוד דקות מספר. איזה צירוף מקרים משונה, אמרתי לעצמי, האיש הזה בוודאי יוכל לסייע לי למצוא קשר עם השליחים הפועלים במקום. חלפו דקות מעטות והוא התייצב לפני קורן ומצטחק — סידרתי הכל — אמר — בעוד יומיים אני חוזר לחופשת מולדת קצרה — ואת מצטרפת אלי! לתדהמתי לא היה גבול. תגובתי הראשונה היתה — סירוב מוחלט — אני רוצה לעבוד כאן ולעזור לחלשים. אני עדיין יכולה לחכות... יש הזקוקים לכך יותר. אומנם נפשי יוצאת לארץ ישראל, אבל כעת אין זה דחוף כל-כך. ראיתי את מצוקתם של נשים וילדים — ואלה חייבים להיות הראשונים בתור... הוא הפסיק את שטף דיבורי ואמר בטון שקט אך החלטי: ילדתי התביני, שאני אינני יכול לחזור לחיפה עם הסיפור עלייך. אני חייב להביאך לניוטה חיה ונושמת, שריד יחיד מגנה העברי הראשון. התביני שאין לי כל אפשרות לספר לה את סיפורך — אני חייב לה — אותך. השתק ולחץ את ידי. עכשיו נלך למשרד — אמר — ביומיים שנתרו עד לנסיעה עשי כאן כרצונך. אבל את חייבת להתייצב בזמן, כי האוניה לא תמתין לך. כך הפלגתי באוניה הלגאלית הראשונה שיצאה לחיפה אחרי המלחמה.

פרשת הגדודים בדרכי אירופה האבלות הגיעה לקצה. שישה חודשים דילגתי על פני ערים וארצות, לובלין, ביאליסטוק, ורשה, הומנה בצ'כיה ודברצן בהונגריה — בוקרשט וטימישורה ברומניה — נובי-סד — ובלגרד, ברי והקרואציה — נפולי ואורסה. בתוך כל התוהו ובוהו הזה של שינויי שפות, שינויי שמות (שלוש פעמים שינית את שמי), שינויי זהות ותעודות מזויפות, פגישות מרגשות בתוך עולם מעורער, עולם חרב, עולם של אובדן דרך — הדבר היחיד היציב שהאיר לי את דרכי — היתה ארץ ישראל.

מי המציא את האמרה — לראות את נפולי ולמות? הרי כשרואים את נפולי מתעורר הרצון לחיות ביתר תוקף. העיר מחבקת את המפרץ ובתוכו מוצאות אוניות מחסה מן הסופות והטלטולים. מן הנמל מטפסת העיר אל ההר שממול ושמואליק, שהוא תושב חיפה, אומר שנפולי היא כמעט כמו חיפה — כלומר קצת פחות יפה — אבל דומה. האוניה "מטרויאה" חיכתה לנו בנמל. אבל ההפלגה נדחתה ביומיים. אני ואלתר ברוקנר שותפי לסרטיפיקט ניסינו למלא את הזמן במראות נפולי המרהיבים, אבל אלה נקלטו אך במטושטש — כל מאוינו היו נתונים לאוניה שבנמל.

ביום שלישי התחילה "התזווה". ראשונים לעלות לאוניה היו קבוצות נוער מ"הבונים" באנגליה, אחריהם נוער ועולים מצרפת, שהגיעו באוניה אחרת, אחריהם עלתה קבוצת גברים צעירים דוברי עברית, היו אלה שבויי מלחמה ארץ-ישראליים, שחזרו הביתה עם חוויות מן השבי הגרמני, אחריהם עלינו אנחנו — קבוצת פליטים מפולין, יוגוסלביה, צ'כיה והונגריה והאחרונים — קבוצת ילדי בוכנוולד ואחריהם נער כבן 20 ובידיו דגל כחול לבן גדול. פתאום עבר רחש מחשמל בין ילדי בוכנוולד שצפו מן הסיפון על העולים לאוניה. הם פרצו קדימה ובועקות אימה אמרו להתנפל על הנער עם הדגל. איש לא הבין עדיין מה פשר הדבר, אבל שני בחורים חסונים התייצבו בינו לבין הילדים וביקשו להפריד בין הניצים. אז נשמעו קריאות קאפו, קאפו מכל עבר והתמונה התבהרה. אנשי הסוכנות החליטו לעכב את עלייתו של הנער עם הדגל. הדגל הורד ואחריו הנער — והרוחות באוניה נרגעו — אבל נשאר משקע כבד אצל העולים. הדרמה הקצרה הזאת הדגימה את עומקה של הטרגדיה המתחילה רק עתה להתגלות בכל אכזריותה.

כולם עסקו בהתארגנות באוניה ואילו אני — הצטנפתי בפינה ושקעתי בהרהורים. לידי עברה קבוצת הבחורים הדוברים עברית — והם החזירוני לעולם המציאות. הצטרפתי לשיחה כאילו לא הפסקתי לדבר עברית מעולם. במציאתם חשתי כבר את ארץ-ישראל כמציאות הנפרשת לנגד עיני. שעות בילינו בשיחות על הארץ, המצב הכלכלי, על המאבק נגד הבריטים, על תפקידם של הקיבוצים בהגנה וביישוב הארץ, על הצורך באחדותן של תנועות הנוער והמפלגות ועל התקווה הגדולה של כינון מדינה עצמאית קטנה — שתהיה מקום מקלט לפליטי ישראל. כל השיחות האלה הסעירו את רוחי ולא עצמתי-עין כל אותם לילות ארוכים באוניה שהכילה 700 בנים השבים למולדתם העתיקה, כדי לבנות חיים חדשים לעצמם ולעמם. ימים ולילות אלה הגבירו את תחושת הגאולה שהתמצתה ביציאה משעבוד — לחירות, מחושך לאור, מיאוש — לתקווה, משנאה — לאהבה, מכיליון — ליצירה. הרצון להתחדשות ופעילות אינטנסיבית — לתרום, לתרום ככל יכולתי את חלקי הקטן במימוש התקוות הגדולות.

ביום השישי להפלגה הגענו בלילה לחופי חיפה — ומקבל פנינו הראשון היה ה"עוצר" שמנע מאתנו את הירידה לחוף. המפגש הראשון הזה בישר מוחשית את אשר כל אחד מאתנו מצווה לזכור — המאבק בעיצומו ומהיום אנו ניטול בו חלק.

בבוקר בוטל העוצר — ואנו הובלנו לאחר כבוד למחנה עתלית, כדי לחזק

בנו את ההרגשה — כי המאבק לא תם. למחרת היום הופיע יצחק גולן (גולדשטיין) אחד ממדריכי "הנוער-הציוני" לשעבר ו"פדה" אותי ממעצרי. הכרתיך בקלות אמר, והושיט לי חפיסת שוקולד קטנה. נסעתי יחד עם אלתר לתל-אביב — הוא פנה מיד למשפחתו ואילו אני — עם צרור ביד, סנדלים מתפרקים ופורונקולוזה בכל הגוף — מיהרתי להתייצב אצל הגננת שלי, גיוטה רובין ז"ל.

כפר מנחם

מסע אל העבר — פולין 1986

10 ביוני 1986

אני יושבת במטוס. לפולין — לאחר ארבעים שנה... האם עלי לציין שזה תאריך היסטורי עבורי? מיותר. אני נוסעת לבד. איש אינו יושב לידי בכורסה הסמוכה. קשה לומר שטוב לי. אני מלאת מתח ואי־שקט. לא נעים, אבל מה לעשות? אני כותבת במידה רבה כדי לפזר את המתח ואת העצבנות. לא מעניין אותי עכשיו דבר מלבד הטיסה עצמה. אני מתנחמת, שהיא תיארך פחות זמן מזו לאמריקה. אז הייתי "גיבורה" גדולה יותר. עלינו לטוס שלוש שעות לרומא ואחרי־כך שלוש שעות נוספות לורשה. לורשה!

איך אני יכולה לכתוב על כך בשלווה כזאת? ייתכן, שעדיין לא המחשתי לעצמי לגמרי, שאני טסה לפולין.

במשך לילה שלם כמעט ולא עצמתי עין. הרהרתי, ניסיתי לתאר לעצמי מה יהיה ואיך?...

כרגע הודיעו, שמזג האוויר סוער באיזור טיסתנו ויש להוריד את הווילונות מעל החלונות. המטוס רועד וקופץ. לא נעים, אבל המחברת הזאת מצילה את מצב רוחי. האנשים סביבי מפטפטים, צוחקים. הם אינם פחדנים כמוני, אולם הם גם לא נמצאים לבדם בדרך. ואולי באופן כזה הם רוצים להשכיח את פחדיהם והתרגשותם? הרי אין זאת נסיעה רגילה.

האם יחכו לי בשדה התעופה בורשה? האם אסתדר שם?
המטוס מתנודד יותר ויותר. קשה להחזיק את העט, האותיות קופצות. אבל המתח שלי נחלש. אני מתחילה להתרגל למצב, כמו לכל מציאות בחיים, שלא ניתנת לשינוי. אנשים חושבים אותי לחזקה ואמיצה. אפילו את העובדה שהחלטתי לנסוע לשם, הם מפרשים באופן כזה ואומרים: "לאחר כל שעבר עליך?..."
הם הביטו בי במידה רבה של רחמים בעיניים. גם האנשים בשדה התעופה בהם נתקלתי, הסתכלו עלי כך. היה זה משפיל לעיתים. אנשים פוחדים בדרך־כלל

מחזרות אל העבר ובייחוד לעברה של תקופת השואה, ואין פלא בכך. לא כדאי להסביר. גם לא היה קל להחליט. אילו לא בא הטלפון מהפולניה דאנוסיה, אינני בטוחה שהייתנ מעזה. רציתי בזה, אבל היו הרבה הסתייגויות והיטוסיים. טלפון בלתי צפוי ומאיץ מאשה, המוכרת לי מחליפת מכתבים בלבד, ומילותיה הלבביות פיזרו כל הספקות והרסו את המחיצות. היא אמרה שתחכה לי בורשה וכדי שאוכל לזהותה, תלבש שמלה ורודה ותחזיק בובה ביד... יש לי מספר ידידים כאלה בפולין, שאני לא מכירה אותם אישית, הדבר קשור בספרי, אשר הופיע שם לפני שנים והגיע לידיהם. הפגישה איתם קרצה לי מזמן. עכשיו היא עומדת להתבצע ממש.

טוב אולי, שאיש לא יושב לידי ואני יכולה לשוחח עם עצמי במחברת הצהובה הזאת, מתנה מבני לדרך. עד כה לא ערכתי נסיעות לבדי. אין לי אפילו למי לחייך. אבל זה יחלוף, למרות שמציאות של הרגע היא תמיד השולטת והחזקה מכל. העיקר, שאנחנו מתקדמים אל המטרה, אל המקומות אותם ראיתי בפעם האחרונה לפני למעלה מארבעים שנה. נסגר המעגל. אני חוזרת, אל העבר... בבית הזהירו אותי מפני הנסיעה הזאת. חששו שהזעזוע ממראה המקומות, בהם סבלתי כה הרבה, ימוטט אותי, יזיק לבריאותי. לא רצו, שאסע, "לשם מה?" "למה לפתוח מחדש את הפצעים?"

הבטחתי שאם ארגיש רע, לא אסע למחנות ההשמדה לשעבר. אבל בנפשי פנימה ידעתי, שהם מהווים את המטרה העיקרית של מסעי — לראותם כאדם חופשי! בהחלטה נחרצת זו יצאתי לדרך. אמרתי לבני, שאם יקרה לי משהו ולא אחזור, שלא יצטערו. יהיה זה סימן שהורי רצו, שאישאר איתם... הוא נבהל. לרגע השתתק ואחר-כך מלמל: "לא, לא יקרה לך רע, את תחזרי בריאה ושלמה." אראה עכשיו את מידאנק, אושוויץ, טרבלינקה. על טרבלינקה חשבתי תמיד כעל גיהנום ממש, המוות בהתגלמותו, שממנו השתוקקתי לחמוק, אבל לא כעל תחנה, שאפשר לשוב אליה. קשה לי להמחיש זאת לעצמי. אראה זאת בעוד מספר ימים כמו עיני, כאשר אעמוד על אדמתה ואגע בה (ביקשו ממני, שאביא קצת אדמה מטרבלינקה. יוצאי רוז'שק' מתכוננים להקים מצבת זיכרון לבני העיירה, שנרצחו על-ידי הנאצים ולשם כך היא נחוצה להם).

אכן, אגע — איך לומר זאת, כדי שלא יישמע פתטי ומלאכותי — באדמה הזורעה במוות המוני של כל קרובי, של כל בני עירי, של שכני, חברי וחברותי מגיטו ורשה. אני מרגישה בי את התחנה הזאת, את טרבלינקה — השתיקה הענקית, המחרידה, ריכוז עצום של אפר. לא איני מסוגלת להביע את האימה. אבל אני יודעת, שהדבר לא יהיה הפתעה בשבילי! הייתי שם בחודשים הארוכים של ה"אקציות" הנאציות, בלילות ובימים מלאי מתח וסיט, לעולם לא ניתן יהיה לספר עליהם עד תום. טרבלינקה נשארה בתוכי ואני בתוכה, למרות שהצלחתי לחמוק אז מהקרונות, למרות שלא תפסו ולא גררו אותי לשם. אלפי קשרים בלתי נראים קושרים אותי לאותה תחנה מזורה, לשמה ולאדמתה, המורכבת מאפר רבבות גוויות של אנשים שהכרתי, שאהבתי — שהייתי איתם יחד בגיטו בורשה. גם התיאור הזה דל מדי ורחוק מלהביע את כל הקושר אותי עם המקום הזה. כבר סיפרתי, שאנשים הסתכלו עלי בחרדה וברחמים, כשנודע להם שאני נוסעת לפולין, כאילו פחדו שעצבי לא יחזיקו מעמד בפגישה המיוחדת, למרות

שינוי הנסיבות — והצטערו עלי למפרע? וייתכן שחששו מעצם המחשבה שמקומות אלה היו קיימים באמת ואפשר לנסוע ולהיווכח בכך בצורה חד-משמעית וללא ערעור? ...

חשבתי על כך הרבה. אנחנו דור המפחד מזכרונותינו, מהזיותו שממשיכים לרדוף ולענות אותנו ללא הרף, דור אשר משתוקק לברוח מעצמו, לעקור מתוכו דברים, אותם אי-אפשר יהיה לעקור עד לנשימה האחרונה. אני לא פוחדת, לא בורחת מהזכרונות, להיפך, אני משתדלת להחדירם לזכרוני של אלה, שלא התנסו בהם בעצמם. אני משתוקקת, שרבים ככל האפשר ידעו את כל העובדות, מכל ההיבטים, שתיוודע להם האמת הרב-צדדית, ללא עיוותים. אני באמת משתוקקת לראות את המקומות מהם השתחררתי בהיותי בת 15 ולבדוק איך אסתכל עליהם בעיני אשה בת 56 — ולכתוב על כך. ממה שאחשוש? במה יזעזעו אותי הבהרות של מדריך במידאנק או באושוויץ? אני הייתי שם או! מה יוסיף ומה יאמר שאיננו ידוע לי? הייתי מעדיפה להתייצב שם לבד, לראות ולשמוע את המקומות ואותי בתוכם, לשתוק או לבכות. מי יודע?

ובינתיים המטוס מתנוודד יותר ויותר. קשה לכתוב במצב כזה — וגם סיפרתי כבר את הכל. תקפה אותי בחילה. שלא יתחילו דפיקות לב עצבניות הפוקדות אותי לפעמים. החברה מסביבי משונה במקצת. מגיעים אלי קטעי שיחות המציחקים בבנאליותם. אלה האנשים. כך הם חושבים, באלה הם מתעניינים, כך הם מדברים. הרי לא בראשו של כל אחד טרבלניקה, כמוני למשל... מה אני מחפשת? למה אני גטפלת אליהם? הדיילים הביאו "מציאות" ללא מכס: סיגריות, בושם, יינות. אנשים קונים בלהט. לי אין סבלנות לכך. את המזוודות מילאתי עד אפס מקום עוד בבית. אני תשושה. מאחורי לילה ללא שינה ועבודה מאומצת בימים שקדמו לנסיעה. נראה איך תהיה הנחיתה? מי יחכה לי בורשה? כמה מתח מעוררים בי כל השטויות האלה!

השעה שלוש אחרי הצהריים. סוף סוף מתחילה הנחיתה בורשה. הוקל לי. קודם היה גדמה לי, שלא אגיע. בזמן הנחיתה ברומא סבלתי מדפיקות לב חזקות ומבחילה. בלעתי כדור הרגעה. אמרתי לעצמי שזה בגלל העצבים. לעיתים הרגשתי רע ופחדתי לספר על כך למישהו, שלא ישאירו אותי באיזה בית-חולים ברומא ואחר-כך יחזירו אותי הביתה בבושת-פנים... היה לי רע מאוד ופחדתי! השתוקקתי, שבעלי יהיה על ידי ובחיוכו המלא ביטחון ואמונה יגיד לי, כמנהגו: "את יודעת, שזה רק עצבים ומתח..." תיארתי לעצמי שהוא יושב על ידי ואומר לי זאת. אבל דבר לא עזר. הלב הלם בחווקה מופרות, אחזה בי חולשה ומחשבה מפלצתית: שלא אגיע לורשה בשום פנים, שמושך אותי המוות השורר במקומות ההם. זה היה נורא!

גבר קשיש, אחד מהקבוצה שלנו, הציע לי לקחת את מטען היד שלי בירידה מהמטוס. נאבקתי נואשות וללא הועיל. התיק היה כבד — העזרה המוצעת באה כאילו מן השמים. התברר לי במהרה, שהאיש הוא בן עירי וגר לא רחוק מביתי. איזה צירוף מקרים! התביישתי בחולשתתי, אבל לא יכולתי לסחוב בעצמי את מטעני. שמחתי בלבי על העזרה הבלתי צפויה. והרי לפני זמן-מה התלוננתי על שכני, שהם משונים ו"לא כל-כך", ושאינ לי אפילו למי לחייך... ואז תפסה

אותי חולשה מטופשת — אמרתי שורשה רחוקה ולעולם בלתי ניתנת להשגה עבורי! כשסוף סוף יצאתי לדרך מחבלת הבריאות בתוכניותי דווקא עכשיו, כשזה כה קרוב!... חשתי בושה. הייתי אומללה והיה לי צר נורא על שאין לי שליטה בגופי, בבריאותי. פחדתי לעלות שנית על המטוס ברומא, אבל לא סיפרתי על כך לאיש. הקשיש, שהחל לטפל בי לקח שוב את מטעני בידו. גררתי אחריו ברגלים כושלות, כפי שהולכים לביצוע גור-דין מוות. הוא התיישב לידי ושאל: "למה זה נתנו לך לצאת לדרך כזאת אם את חולה?" הוא היה כבן שמונים והרגיש עצמו מצוין. בושה! השתדלתי לשכנעו ככל יכולתי, שאני בריאה לגמרי והחולשה תעבור מיד. לקחתי עוד כדור. הירחתי מבקבוק הבושם וניסיתי "להציל" את עצמי בדרך זו. לא הייתי מסוגלת להגיד מלה ובנוסף חשתי אשמה על שאני מקלקלת מצב רוחו של אותו קשיש נחמד, אבל מה יכולתי לעשות? למזלי התייצב מזג האוויר. טיסתנו היתה הפעם נוחה. המטוס הפולני טס לו חלק ובשקט. הוטב לי. לפתע התחלתי להרגיש טוב, כאילו דבר לא קרה עד כה. כאילו שבתי לתחייה. אני שוב בריאה, כובש את ורשה שלי! אני שוב צעירה, מלאת התלהבות, שאיפות, מרץ וכוח. נוחתיים.

ברגע זה נצמדו הגלגלים לאדמת פולין. הגעתי! אני כאן! מתחשק לי לצעוק זאת בקולי קולות. לא, איני בוכה. כל-כך טוב לי! אני מאושרת. מישהו דואג לי שם למעלה, כמו ששרה יהודית רביץ. דואג גם לחלומי — אני מוכנה להאמין עכשיו גם בזה. מישהו שומר עלי למעלה...

מה יהיה הלאה? יהיה מצוין! מוכרח להיות. מזמן לא הרגשתי כה טוב, כברגע הזה. אני יורדת מהמטוס, מתקרבת לגוזזתרה שם מקבלים את פני הבאים. דנוסיה בשמלתה הוורודה מנפנפת לי בבובה גדולה ביד אחת, ובור ציפורנים בשנייה. היא נסעה שבע שעות ברכבת מ'שוב לורשה, כדי לקבלני וחיכתה שעות ארוכות לבואו של המטוס ולסיומם של הסידורים המייגיעים במכס.

ב ו ר ש ה

12 ביוני 1986

חלפו יומיים בורשה, כמה זה בלתי רגיל, מוכר וזר, קרוב כל-כך — וכה רחוק! גן הססקי, קראקובסקה פשדמיסציה, נובי שביאט, אליה ירוזולימסקה, קבר החייל האלמוני — יום קיץ חמים של חודש יוני ובהירות מעורפלת. פולנים הולכים ברחובות, עומדים ליד תחנות האוטובוסים, מובילים את ילדיהם — מדברים פולנית. כולם מדברים רק פולנית. אני נושמת לתוכי את מראה הבתים, העיר, אוויר וזכרונות. אופפים אותי הזכרונות, אני נוגעת בהם, הם מתחברים לכל צעד שלי, לכל מחשבה ותחושה, דמעות עומדות מבעד לעפעפיים, חונקות בגרון. אבל כאן, בפתחי גן הססקי, אלה הן דמעות אחרות, אלה דמעותי מאז יום הולדתי, המחשת דבר קיומי לראשונה.

קרירות מרעננת, מדרכות אפורות, קירות כהים של בתים רבגוניים, שמים

אפרורים ושמש מחממת, אך לא לזהטת. הכל בדיוק כמו שהורגלתי, אקלים שבו גדלתי, חלק טבעי ממני. לפתע צנח עלי אותו חלק, המקורי והאמיתי ביותר, זה מלפני המלחמה, מלפני בוא הגרמנים. לפתע, כאילו מחק מישוהו מרחק של שנים, נצח של זמן. אני כאן. תמיד הייתי פה. כאן הולידו אותי. כאן נולדו אבי, סבי, וסבי סבי. כאן לימדו אותי ללכת, לדבר, להרגיש, להבין. יכולתי להשלים כאן את שנותי כדוגמת הורי והורי הורי...

אני עומדת כאן, כעבור ארבעים שנה, באמצע הרחוב, בשעת בוקר מוקדמת, מתבוננת — ובוכה. כן, זה הוא זה, זה כאן!

כאן הובילו אותי בידי לגן הזה, שיחקו איתי, לימדוני, הבהירו. מכאן היינו נמלטים מפני סערה פתאומית, דרך אותם הרחובות, בין קירות הבתים האלה. זה נכון. אני שוב דורכת על אותן מדרכות ושבילים. לבדי. הם אינם עוד בבתים האלה. הם לא מתהלכים עוד כאן, למרות שאני מרגישה ושומעת את עקבותיהם, את צעדיהם שנדמו, את קולם, צחוקם — את אוהרותיהם... תחת השמים האלה, לא זוהרים אבל חמים, אני נוגעת מוחשית בנוכחותם הבלתי קיימת עוד. נוכחותם היא הנוגעת ולוחצת על מעיין דמעותי. אלה גם דמעותיהם הזורמות ישר לדמי. כה ברור וטבעי קצבם של שניהם כאן ברחוב הורשאי! הייתי רוצה להיות כאן לנצח. לחוש אותם לידי מ"אז". איני יכולה לשבוע מהרושם הזה, ממראה העבר ברגע הזורם בהווה, בתוך הפולניות-היהודית במולדתי, בין המוני פולנים, אשר לא יודעים דבר על קיומי, לא מאז — ולא מעכשיו. אינני שייכת אליהם, אני לא אחת מהם. ובכל זאת השמים האלה, האוויר הנוח, הבלתי לזהט, אפריייות הקירות והמדרכות, הם לא פחות שלי, הם בתוכי, הם — אני. מי שיכחיש זאת, לא יאמר את האמת, או יעמיד פנים, כביכול שכח ואינו מתגעגע עוד. לכן רבים מאיתנו לא רוצים לפגוש זאת שוב, לראות ולהרגיש שוב, כיוון שזה כואב ומרעיד. כואב מאוד.

טוב לי לחוש בכאב זה. לחוש את הדמעות האלה מבעד לעפעפי, בגרוני, על לחיי; לנשום לתוכי ריח האוויר והרחובות — להרגיש סביבי נוכחות שאיננה קיימת עוד, מראה המקומות בהם נעו, פעלו. הם נותרו כאן לתמיד — ואילו אני התרוממתי למרחקים מופלגים והפכתי להיות מישוהו אחר לחלוטין. מישוהו ללא דמעות, ללא מקורות — ללא דמותי האמיתית. בכל זאת חזרתי לרגע. אני שוב בורשה, עם עצמי כפי שהייתי, בין קרובי שאינם בחיים, במקומות בהם חייתי בתוכם. מהלכת על שרידיהם, על עפרם ועל עפרי. אני תוהה בזכרונותי, בגעגועי החודרים, בדמעות הוולגות מעצמן ללא יכולת לעצורן. ואומרת לעצמי: אני בורשה, אני בורשה... אני כאן. לא יאומן, קשה לתפוס מי אני בעצם ומה עשיתי במקום אחר עד כה? אולם, דווקא כאן אני מבינה ויודעת הכל בדיוק המירבי. היתר אמחיש לעצמי היום בטרבליניקה... בעוד מספר שעות בטרבליניקה. כמה תשובות אמצא שם! לא אדליק נרות ולא אתפלל. לא אברח מהזכרונות, מסיפורים, מקריאתם ומכתיבתם. לא אמיר חובתי זו על-ידי הדלקת נר או מלמול תפילה. לא אברח לאלוהים, אשר בתופת הזו גילה פעם אחת ולתמיד את אי-קיומו בצורה כה נחרצת וחד-משמעית!

לובלין דרך טרבלינקה

13 ביזני 1986

יורד גשם קיצי ועכשיו השמש מציצה מבעד לשמים מימיים, אפרוריים. שקט כזה וירק רב! החזר קטן מזה בורשה במלון "אירופסקי", אבל בהיר ונוח. האוויר נקי, רענן וקריר. הקמטים מתיישרים בהשפעתו והעור הופך רך יותר ועדין. לובלין העתיקה היא יפה מאוד, בתים בסגנון ישן, כל אחד שונה ומיוחד. הנסיעה מורשה ללובלין נמשכה כעשר שעות, מכיוון שנסענו דרך טרבלינקה. נופים יפים חלפו על פנינו, כפרים, עיירות, יערות, שדות. נחלים וירק רב ועסיסי בכל מקום. בתים קטנים של כפריים פולנים, צלבים, פסלי מריה הקדושה עם ישו התינוק על כל צעד ושעל. באוזני הצטלצלה מנגינת שיר מוכר מהילדות: "ילדים נוסעים בדרך, / אחות ואח ומתפעלים ללא הרף, / מה יפה העולם!..." ככה שרתי בהיותי קטנה ביושבי ברכבת ליד החלון... השיר חלף בראשי כשעיני דבוקות לשמשת האוטובוס. אותם הנופים, שמות מוכרים של ערים ועיירות, של נהרות. רבגוניות המראות, ירק השדות והעצים נושפים שלווה בלתי מוסברת. טוב לראותם, להתמוגג איתם — ואולי לאחר טרבלינקה בהשפעת המודעות שקיים בית משלך, יכולים לחוש טוב יותר את יופיים וליהנות מהם? שורר חום, אבל אין זה חום מתיש, אין זה חום כבד ולח כמו אצלנו, גם לא חום מדברי לוחט ושורף של חמסין. האדם לא "נדבק", לא נמס מזיעה. קל יותר לנוע, לנשום. אבל על מה אני כותבת?! חסר עוד שאתחיל לספר על שיחות מגוחכות של אנשי קבוצתי עם הפולנים המזדמנים, על התפארותם בפני בני המקום... "אנחנו המדינה החזקה והעשירה ביותר בעולם, יש לנו הצבא האדיר בעולם, כל אחד בארצנו עשיר ויש לו מכל טוב..." משוויצים כמו ילדים קטנים בפני בני ארצם של פעם. לעיתים אני מתביישת על כי אנשים מבוגרים ורציניים מאבדים קנה-מידה בהתרגשותם למראה פולין הישנה-החדשה, מולדתם לשעבר ומשתוקקים להוכיח לכל העוברים ושבים, אפילו לפרחחים כפריים, איזה מין גיבורים הם כיום בארצם הרחוקה, האגדתית...

אני מקשיבה לקטעי השיחות, מתבוננת במקומיים המסתכלים עלינו בתדהמה ובסקרנות מצחיקה — ובראשי ולנגד עיני מרחפת טרבלינקה. לא, אני לא יכולה לכתוב על כך עדיין. ראשי גדוש עד כי מוחי מאיים להתפוצץ. למהרת הביקור אפילו יותר מאתמול, כאשר שהיתי במקום. אתמול רק ספגתי לחוכי, הקשבת, התבוננתי באבנים והאדמה המכוסה עשב ירוק ואפרם, הקשבתי שם לרשרושי הדממה.

בישיבת חכמי לובלין

אכן, אנחנו נמצאים בלובלין, כפי שכתבתי כבר. אני יושבת באוטובוס ומחכה, כיוון שלא הלכתי למוסיאון שעל הגבעה, השוכן בארמון עתיק ונהדר. לא

הלכתי. עוד מעט ניסע למידאנק ואני לא מסוגלת לערוך טיולים כאשר עומדת לפני מטרה כזאת. איך אפשר לבקר באתרים שונים, כשמתכוונים להיכנס שוב למידאנק? ! רעד עובר בגופי לצליל השם הזה דמעות נלחצות לעיניים.

חזרנו לפני כמה דקות משיבת חכמי לובלין לשעבר — כיום בית הספר לרפואה. אני לא יודעת מדוע, אבל במשך כל הזמן רציתי לבכות, והרי אני לא דתייה. חשבתי על החסידים אשר למדו כאן פעם. נדמה היה לי, שאני רואה את פניהם, את דמויותיהם בקפוטות השחורות, המבריקות; שומעת את קולותיהם, צעדיהם וצעקות בהלת מוות, כאשר החיילים הגרמנים הגיעו במשאיות ונעמדו לפני אותו מבנה נהדר, טיפסו בריצה פראית במדרגות וחטפו את כולם, כדי לרצחם עד האחרון. לא נותר איש מהם היום! אנחנו באנו ממרחקים לאחר שנים רבות כל-כך, עכשיו יושבים בכסאות באתו אולם, ששימש אז כבית-הכנסת, עבורם ועבור משפחותיהם, סטודנטים פולנים השומעים כאן הרצאות מלומדות על גוף האדם ורפוייו... בפעם המי ידע כמה אנחנו ממחישים לעצמנו, כי הם אינם עוד! עומד הבניין המפואר של הישיבה שהם בנו, נמצאים עקבות המזוזות שנקרעו מהדלתות. וישנם עקבותינו, כי היינו כאן גם אנחנו וגם הם — וישנה פולין, קיים הרחוב הזה, הכל נותר במקום כמקודם וממשיך, אבל בלעדיהם ובלעדינו... גם אנחנו לא נמצאים.

האוטובוס זז. נוסעים למידאנק!

אני נוסעת לאמי. אתמול הייתי אצל אבי. אתמול הייתי "תיירת" בטרבלינקה — היום, בעוד כמה דקות אהיה "תיירת" במידאנק!...

המדריך מסביר. הוא מעדכן אותנו בשלוה בידע רב על היסטוריה של לובלין ועל תהילתה. טיול, לא כן?!

מידאנק

15 ביוני 1986

לא כתבתי עדיין אודות מידאנק, אבל השהייה בו לא תימחה מזכרוני לעולם.

הייתי שם לבסוף! בכיתי בקולי קולות, בעבור כל השנים האלה. מעולם לא בכיתי כך. התישבתי על הארץ מול תא הגז וצרחתי עד לשמים. אחר-כך קמתי, התישרתי ונכנסתי פנימה. שרר כאן חושך ומחנק משונה; מתח ושתיקת הרצח והמוות, אשר השתוללו כאן ועכשיו ישנים יחד עם אפרם של הקורבנות בתוך עובש הקורות השחורות, בריקנות עמוסת כובד סבלם האינסופי, ספוגת אנחות גסיסתם.

נכנסתי לכל אחד מהצריפים בזה אחר זה. שררו בהם חושך, ריקנות, תופת. כמו בקברים. כמו בקברים פתוחים, בהם מתגורר המוות בדומה לעכביש המוסתר בפינה אפלה. בצעד חזק, בנוקשות ובקול רם דפקו נעלי על רצפות עץ. העמקתי פנימה יותר ויותר, כאילו רציתי להעיר כאן מישהו, לפזר את השממה, ללעוג

למוות ולגרשו — להעיפו גם מ"אז". חשתי בתוכי עוצמת החופש שלי, עוצמת חיי ויגוני, עד כי כל דבר נראה לי אפשרי כאן כעת. רציתי לנשוף על כל זה במשהו אנושי מאוד ולנצח את הסיוט. להראות, שאני קיימת ושאני חולשת על קיומי בכל עוצמת אנושיותי, כאבי וכעסי הנורא. בנוסף להחלטה להנשים חיים על אותם צריפים מכוסי-מוות וצלליהם. הרי אני אחת מהמעונות והנרצחות כאן, רוח המשוטטת בין שמים וארץ, בין אינסוף הכאב, דכאונות בלתי פוסקים ודמעות. אני אחת מהערימה הזאת של רבבות גוויות המהלכת עלי אדמות, נעה, מדברת, זועקת, חולמת, לוחשת — ומזכירה... צעדי הולמים על רצפות הצריפים השחורים, מכוסי עובש. יקירי וקרובי חייבים לשמוע אותם בחלל, לקלוט את ההד המטורף — המביא בשורת החיים.

אני צועדת כאן אחרי ארבעים שנה, נושאת אותם על גבי, בעיני, במחשבותי ובדמי.

על האדמה הזו, דרך השביל הזה, הובילו אותנו לשדה הקטל! אותם שמים היו תלויים מעלינו, כאשר גררו אותנו לכאן, הפרידו, הפשיטו, עינו. היום כל איש יודע, שלתהום הזו קוראים מידאנק. אז לא הכרנו את השם הזה וברגע הראשון היינו מאושרים, שלא נלקחנו לטרבלניקה המוכרת לשמצה עוד מהגיטו... עכשיו כולם יודעים — אבל איש לא יכול לתאר לעצמו מה הרגשנו, מה חשבנו ומה אמרנו איש לרעהו בהגיענו לכאן אז, כאשר זרקו אותנו מקרונות של בהמות, עמוסים עד חנק, כדי לצופפנו מאחורי גדרי התיל, לענות ולרצוח.

הלב מתהפך בקרבי מכל אותן מחשבות, הרהורים וזכרונות — ומעל הכל, מהגעגועים לאלה שנלקחו ממני במקום הזה לתמיד. נדמה לי, שאני עומדת עכשיו כאן איתם. אמי, היפה והצעירה מחייכת אלי, למרות תשישותה האיומה, היא מחבקת אותי בתוך מעילה מבד צמר פפיטה ומרגיעה. מצביעה על הצריפים מבעד לגדר ועל האנשים בבגדי הפסים הגוררים מריצות. לא יהרגו אותנו, היא אומרת, אנחנו צעירים ובריאים, נעבוד בחקלאות ונשרוד, נוכה להשתחרר... נדמה לי, שאני רואה אותה, שאני מרגישה את חום גופה מבעד מעילה הרחב, אני מחבקת אותה. היא נמצאת כאן, חיכתה לי תמיד לצד הדרך של מידאנק. יגון אופף אותי, תהום של חוסר אונים, בדיוק כמו אז, וכעס נורא על שאני חיה וקיימת — עומדת שוב בשביל הזה — והיא איננה ולא תהיה לעולמים! אני חופשית, אבל חסרת אונים לחלוטין לעומת אותו אסון, כפי שהייתי בתור ילדה קטנה ונרדפת באותם הימים. דבר איני יכולה לשנות, רק צורחת עד לב השמים ללא בושא או מעצורים — עד איבוד הנשימה.

קבוצת תיירים חלפה על פני ביושבי במורד הדרך ושוער המוסיאון קרא אלי: "את מי הרגו לך כאן שכה את בוכה?" קולו צלצל באוזני, כאילו הגיע מעולם אחר, מעולם החיים — ואילו אני הייתי עם דמות אמי שנרצחה כאן, עם צילה בחלל הריק — ואולי גם עם מותי...

מה יכולתי להשיב לו? הם המשיכו בדרכם ואני, נשארתי עם הרוחות שלי. אני לא מסוגלת להכיל בתוכי הכל. איני רוצה להשלים עם המציאות בשום אופן. רוצה לשכב רק על האדמה הזאת, לכסות את עיני ולזעוק מבעד הדמעות הנוראות, שאז קפאו סביבי ולפתע נשפכו ממני, כמו לִבָּה רותחת. טוב שאיש

לא ראה את פני, שכיסיתים בידי. אחר־כך, כאמור קמתי. נכנסתי לתא הגו בו הוחזקתי אז, לפני נצח זמן, במשך לילה שלם — ויצאתי למחרת בבוקר, כיוון שחסר להם גו במקרה, אנשים הקשיבו להסברים של המדריך, המוגשים במספר שפות. חדרתי לתוכם בחוצפה ובפראות הפסקתי את המדריך באמצע דבריו, ללא סליחה או רשות. נעמדתי בתא הזה, כאילו לי בלבד היה שייך והתחלתי לספר מה אירע כאן איתנו, מה הרגשנו, מהיכן הובלנו ובאיזה תנאים... חדרתי לתוך המלים של מישוהו, אל תוך הנשמות וההכרה של האחרים, בלי שישאלו אותי, או יסכימו להקשיב. נחשול ההתפרצות הבווערת הפך למעיין מלים ספוגות דמעות וכאב. כולם בכו. שמעתי נשיפות קולניות, רשרוש ממחטות, בעצמי לא הסתכלתי על איש. לנגד עיני היה רק מה שסיפרתי עליו במתח עצום. לא בכיתי. לא דיברתי מתוך שברון. להיפך. הכל היה רגיל עבורי במשך אותן שנים אימות — וכך גם עכשיו לפתע, כשמצאתי את עצמי שוב במקום הזה, בתא הגו. אכן, רק סיפרתי. אבל זה נשמע כאילו היה זה קולם של כל אלה, אשר היו כאן איתי אז. הדבר היה ניכר בנאספים, שהקשיבו לי בדריכות. ומחר אושוויץ... הסערה הבאה, התפרצות הר געש נוסף, הבא בתור...

ב ק ר א ק ו ב

בינתיים היה ביקור בקראקוב, שהייה במלון "קראקוביה" המהודר והיפה, בכיכר "סוקנניצה", ב"מריאצקי" הכנסיה המלכותית המפורסמת, בארמון המלכות "נעל", על נהר הוויסלה והאגדה אצל המפלצת הקראקובאית, ביקור אצל מכרים פולנים, שלא הכרתי קודם — גשם וסערת רעמים באמצע הקיץ בלילה, דבר שלא קורה בעונה כזו אצלנו בישראל. יופיה המקסים של העיר קראקוב העתיקה ורשמים עצובים של חברי לנסיעה אותם ליוויתי במסעם אל עברם...

— "כאן גרנו, זה בית־הספר, בו למדתי, שם גרו סבא וסבתא" — פולני, עובר־אורח שומע את ההבהרות המופנות אלי ונעצר לרגע על ידינו מסוקרן ונרגש: "ובזמן המלחמה שכנה כאן המשטרה הגרמנית, הגסטאפו" — הוא מתערב בשיחתנו ושואל כמה זמן לא היה יידי בקראקוב... "מאז 1944", הוא עונה לתדהמתו של הפולני ולא פחות גם לתדהמתו הוא. בביתם של הסבים לא הסכימו הדיירים הנוכחים לפתוח את הדלת ולהכניסו פנימה. "לא מכירים, לא יודעים" — הם ענו מבעד הדלת בשרשרת. בכל זאת, בניסיון המחדש פתחו, הכניסו אותו לביתם ואפילו קיבלוהו יפה. מסתבר, כי פגישות עם העבר לא שייכות לדברים נעימים וקלים, אף לאיש לא.

למרות הכל היה נעים וטוב לטייל ברחובות קראקוב, לבקר באתרים השונים, בבית־הכנסת הישן, בבית־הקברות העתיק, לדבר פולנית ולחוש את החופש, את החיים בתוך הגוף — החיים שניצלו באורך מופלא כל־כך! ובייחוד עבורי, שלא הספקתי בילדותי להכיר את העיר הזאת והרי בזמן המלחמה יהודים לא נסעו לטייל... בקראקוב התגעעתי פחות ובכיתי פחות מאשר בורשה, אשר

בה התרכזו כל געגועי וכאבי, וכך גם במחנות. שם חשבתי, שהכל קם לתחייה ככוח בלתי רגיל למרות שבורשה לא יכולתי להראות לאיש ולהגיד: "כאן היה ביתי, בית קרובי, בית-ספרי..." כי אין זכר מהם. נותרו רק שמות הרחובות — והזכרונות, כתמונות חיות בתוך נפשי.

האומשלאגפלאץ הוא היום חצר בית-ספר (גם לפניו היה כאן בית-ספר) ולא מזכיר את התחנה האחרונה שלפני טרבלינקה, הפרוזדור אל העולם-הבא... מלבד לוח ההנצחה וכתובתה המסבירה את פשר המקום בזמן הכיבוש הנאצי ואדמוניות פורחות שלידה — לא מזכיר דבר את האימה. ואין לי טענות על כך. אפילו הצטלמתי ליד עמוד הכדור-סל. אני, שפעמיים נתפסתי לאומשלאפלאץ, כאן היום, בתום ארבעים שנה, חיה עדיין, יש לי בית, ילדים, נכדים... ועכשיו גם תמונה של אדם חופשי באותה חצר משונה של בית-הספר, שהיא כה שקטה ביום ראשון הקיצי הזה בורשה... האומשלאגפלאץ...

ברחוב לשנו (נשאר רק קטע קטן מרחוב גדול וארוך פעם) הצטלמתי ליד הכתובת "קוניץ", כלומר "סוף", שפירושה, שמכאן והלאה אסור להחנות מכוניות. אני נתתי לכך פירוש משלי עבור תמונתי והוא: במקום הזה נגמרת הצעדה שלי על פני השטח בו נמצאו או רחובות גיטו ורשה ושנות ילדותי לפני המלחמה ובזמנה. את כל השאר חוויתי בגן הססקי הקיים עד היום, וברחובות האחרים, שזכרתי והם לא השתייכו לגיטו ולא נהרסו על-ידי הגרמנים. שם אפשר היה גם לחלום וגם לדמיין, כי דבר לא השתנה והכל נותר כפי שהיה בעבר... אפילו הצועניות נטפלו אלי, כמו אז: "אתנבא על עתידך מתוך הקלפים!..." כאשר לא הרפו ממני, אמרתי בעברית, שאינני מבינה פולנית, אני מארץ אחרת. הדבר פעל מיד ושחררתי מטרדנותן. בדיק באותה צורה התגוננתי כאשר נראה לי שמישהו מסתכל עלי בעין עויינת. אבל בדרך-כלל התייחסו אלי טוב ולעיתים בידידות ובהתרגשות. התקבלתי בלבביות רבה על-ידי ההנהלה במידאנק, שם סיפרתי על כך לקלטת דמעות ולגו על לחיי הפולנים שהקשיבו לי. לעיירת הרים יפהפיה קוימיו, הגענו, שלא כמתוכנן, לכן היה קשה לקבל ארוחה לכל חברי הקבוצה במסעדה אחת. התפורנו. מישהו הצביע על בית פרטי במקום יפה וציורי להפליא שם מגישים "ארוחות ביתיות". קיבל את פנינו איש בא בימים, מגושם, שחצן ומתוחכם, בעל חיצוניות מוזנחת ודוחה. הוא דיבר הרבה ובצורה מעליבה. חשבתי, שנפלנו על אנטישמי גדול והיה לי מאוד לא נעים. הוא הכין ארוחת צהריים מצויינת. בביתו היה על מה להסתכל: רהיטים עתיקים, ציורים יקרי ערך. כאשר שוב התהלכנו בעיירה, התעניין מישהו אצל בני המקום, אם ישנם עוד יהודים בקוימיו? ישנם כמה, השיבו, אחד הוא זה המוכר "ארוחות ביתיות!..."

ושוב בקראקוב. חדרנית במלון ראתה "ירוקים" בארנקי הפתוח וקראה: "אח, איזה כסף יפה לגברת, איזה כסף!..." כולם, כפי הנראה אוהבים "ירוקים", בכל העולם אותו דבר, ללא יוצא מהכלל. גו, ושוב... אושוויץ.

בדרך לאושוויץ — טרבלינקה

17 ביוני 1986

הייתי רוצה להיות כבר בבית, אבל לא פחות הייתי רוצה להימצא כאן לנצח. אני בעצמי לא יודעת, מה הייתי רוצה. משתוקקת לבדידות, לרוץ לבד על הצריפים האלה ועל אפר המחנה, עם הזיותי בלבד, עם מחשבותי ורגשותי. להתרחק מיתר חברי הקבוצה ולא להקשיב להסברים סטטיסטיים של המדריכים למיניהם. עבורי להימצא כאן פירושו לחוש את עוצמת האימה, המוות וגם את החיים שלי, את נצח אהבתי וגעגועי. איני רוצה שותפים ועדים לכך. לא, לא! אין זה טיול, זאת לא פולניה ולא ישראל. עבורי זאת היתה ונשארה השואה... העומס הענק והמוחץ שלה המעניק לכול תוכן שונה. תוכן, שמעטים נותנים היום לעצמם את הדין עליו. מפרק אותי המתח, הכעס, הכאב, כמות עצומה של פירושים לאין שיעור! אני לא יכולה למצוא לי מקום בתוכי. חלק ממני נקרע מקרבי ורוצה להתרחק ממני, לרוץ אל הרוחות, לחנוק את המוות באגרופי בלבד, חלק אחר, זה הקשור עם החיים, עוצר בעד החלק הראשון. שניהם סוחבים אותי אחריהם, איש לא יודע לאן. הם רומסים את זרועותי, מפרקים את מוחי. תחושות, מחשבות וזכרונות אין-ספור, אין גבול!

מחר אסע לאושוויץ — אושוויץ! גיסתי הלה הצעירה, אני, כולם... איך אחזיק מעמד? ! כמה זמן תאריך הנצח הבא של התחברות שבין החיים והמוות, האפסיות של שניהם? הם מעוררים בגופי רעידות אדמה, התפרצויות הרי געש, משחררים כל התחושות והזכרונות. הרי אני בן-אדם. בן אדם. גדול כזה, למרות שקטנטן אני. גדול בגלל אותו טירוף, שבוצע בדורי ובי. מחר אעבור את שער הטירוף הזה, או של שרידיו הבורעים עדיין, ואני אדם מבוגר וחופשי. אלך מחר לאושוויץ, שבצורה כלשהי נותרתי בו לתמיד. לא הייתי חייבת לבוא לכאן, כדי להיווכח בכך. בכל זאת יהיה לזה טעם אחר, כשאימצא בשטח המחנה עצמו. כבר היום אני מאבדת את שיווי-משקלי בחושי על כך. מחר אהיה אני עצמי במלואי, בשלמותי הנוראה, דבר לא יחסר ממני, שום פרט לא יהיה מכוסה או מעורפל, אושוויץ תתחבר פיזית לאישיותי, אשר במידה גדולה עוצבה בה, אז.

אבל, מה זה חשוב, למי זה אכפת? זאת רק קביעת עובדה כלשהי. עובדה איזומה. ואולי זאת השערה בלבד? מי יכול לדעת, איך יהיה ומה יהיה בעוד מספר שעות? מה ידעתי כאשר הובילו אותי ואת הלה בקרונות של בהמות ממידאנק? האם תיארונו לעצמנו, מה עוד לפנינו? היום אני אותו אדם גדול-קטן. אני חופשית, משוחררת, או איך מכנים זאת... אני היום תיירת על קברים לאחר היציאה ממעמקי הגיהנום, החזרות אליו פיזית, בדמות אחרת, כמובן, בתפקיד אחר ובנסיבות שונות. אני לא כותבת בנסיבות מאושרות. ברור שזה אושר ונס, אבל אושר המוטבע בדמעות נצח, ברוחות ובסיוטים. אני כבר מתביישת על המלה דמעות המופיעה אצלי ללא הרף. יאמר, שזו היסטריה, חוסר יכולת לשלוט ברגשות, מעוררים רחמים, משפילים. למה לשקוע בצער? — ואיך לעצור

את הדמעות?! ואולי הן תקפאנה מעצמן, כפי שקרה בטרבלינקה? שם לא בכיתי בכלל.

התהלכתי על העשב הירוק, בין האבנים, רצתי מעורגה לערוגה — ודבר לא קרה. הפכתי לעוד אבן בשדה הגדול, מוקף עצים ירוקים, בדממה בוכייה של אלפי רוחות רפאים. הלכתי, הלכתי. צילמתי את העצים, העשבים, את לוחות הזיכרון. רצתי לצלם את האוויר סביבם. להנציחו! חדרתי לתוך כל גרייר אדמה בכל פירור של האדמה הזאת של השקט שמתחתם קבורים כל קרובי, בני משפחתי, חברים לילדות, שכנים שלנו, והמוני יהודים אותם ראיתי, איך נחטפו או בורשה והובלו לרכבת — לאותה טרבלינקה. כאן אבדו עקבותיהם. בדממה הזאת, מתחת לאבנים האלה והאדמה מכוסה ירק! דרכתי עליהם, התהלכתי על אפרם. הרי אין ברירה, כל האדמה בטרבלינקה מורכבת מאפרם, מעינוייהם, משאיפתם הגדולה לחיות, בזעקת גסיסתם, במתח הנוראי שלפני המוות, בחוסר אונים ותקווה. לא הייתי כאן אז, אבל אני יודעת. זה ידוע לי היטב. עכשיו אני רק משתוקקת לשחזר מבעד לאבנים, ירק ועשב את מחשבותיהם האחרונות. המלים האחרונות, כאשר עוד חיבקו את ילדיהם, בעליהם או אחים לגורל, לפני שהפשיטו אותם ודחפום לתאי הגז. אני זוכרת את פחדם האיום, המקפיא את הדם בוורידים, הפחד מפני שילוח לטרבלינקה, מפני החטיפה לרכבת המובילה לטרבלינקה. המצאנו מקומות מחבוא שונים ומשונים, חפרנו מערות תת־קרקעיות, כדי להסתתר ולהימלט מן המשלוחים.

כעת אני כאן. דורכת על האדמה עליה הם עברו בפעם האחרונה באלפי כפות רגליים לאחר שנורקו מהרכבת המקוללת, השטנית. אני רואה לראשונה במוחש את המקום הזה אליו היו מרותקות כל מחשבותי וחרדותי במשך חודשים רבים וארוכים כל כך. לא תיארתי לעצמי שהוא באמת קיים בעולמנו. היה נדמה לי שזאת אגדה נוראה, שזה קיים רק בממלכת המוות, במקום שאין עוד גישה לבני תמותה רגילים שעודם חיים. בתפיסתי לא היתה טרבלינקה תחנת רכבת, מקום בכדור הארץ, עכשיו הכול גלוי, רגיל לגמרי, ניתן לגישה — אך לא מובן בעוצמת רגשותי, דמיוני וזכרוני. אכן, לכאן הגיעו אותן רכבות של בהמות, אשר נשאו את כל היקר לנו, במקום זה נעלמו הרבבות, משלוח אחרי משלוח, יחד עם מלאי עצום של ידע פרי של דורות של מאות. ידע עתיק ומצטבר — במקומו בה הידע החדש, של הנאצים, על מה לדעתם חיוני וחשוב, מבוטל וטפל, על מה אנושי ומה שטני.

אנחנו פוסעים בין פסי רכבת עשויים אבן. אשה מתכופפת וקוראת לבעלה בהתלהבות: "הבט, פטריות, צומחות כאן פטריות!" הוא מסתכל ומוזהיר אותה במומחיות, שלא תקטוף — "הן לא לאכילה!"... אולי היה כדאי להציב כתובת: "זהירות, הפטריות בטרבלינקה אינן לאכילה, הן רעילות או מורעלות..." מחשבות רעות ועוקצניות לא עוזבות אותי. מפריעה לי כל מלה אנושית, רגילה. מי מסוגל להתעניין בפטריות הצומחות בקיץ, אחרי הגשם, בטרבלינקה? לא מי שהיה כאן בזמן המלחמה. לא, האשה אינה מפולין במוצאה, בעלה נולד כאן, לכן הוא מבין כה טוב... בפטריות. ולא הם בלבד. לא הרחק מהם נעצר זוג נוסף למראה הפטריות. שוב מסביר הבעל — הן לא לאכילה... — הפעם השיחה מתנהלת בגרמנית. הזמן כיסה על עומקו ופשרו של אותו קבר ענק. בהירות נפלאה וירקות

מפזרות עליו מקסמן, כאילו זה עוד מקום תחת השמש, ככל האחרים...
אני הולכת לבד בין פסי האבן עם מחשבתי המובלבלות. נדמה לי, שאני
נוגעת בנצח שלהם ושלי, כשאני לפתע כה רחוקה מקרובי וידידי בהווה. רחוקה
מכל זה שבו אנחנו חיים כעת. כאילו הייתי שייכת לאותם מקומות גוראים בלבד.
רק הם מציאותיים עבורי ברגע זה.

מבין העצים הסמוכים גשמע קול קוקייה. הציפור מפרה את השקט ומחזירה
אותי אל החיים, היא מנתקת אותי מהמתים, למרות שאנחנו דורכים על אדמה
זרועת אפרם. המחשבה חוזרת הביתה, פונה אל נכדי הקטן בישראל. הוא
ביקש, שאביא לו שעון עם קוקייה מפולגיה... והנה קוקייה אמיתית שרה לי
בטרבלינקה, ממנה הצלחתי להימלט או באלף ואחד ניסים... לא היה חסר הרבה,
שישמידו אותי כאן אז יחד עם קרובי ומאות אלפי יהודים בני ורשה. קשה
לי למצוא את הגבול בין המוות, שאותו אני משתוקקת להגדיר כאן, לנחש
את סודו ואת עומקו לאחר ארבעים שנה — ובין החיים שזרמו במשך אותן
שנים עד היום.

לנכדי יהיה זה אולי קשה עוד יותר...

קורות הקהילה היהודית של סלוניקי בשואה

כיבוש ארץ-ישראל על-ידי אלכסנדר הגדול, בשנת 333 לפני הספירה, מציין את ראשית תולדות יהודי יוון. לפי התלמוד, נתקבל אלכסנדר על-ידי הכהן הגדול בירושלים — לא ככובש אלא כמשחרר. ולכן, עד עצם היום הזה יש יהודים הנקראים על שמו.

אלכסנדר הגדול גייס בארץ ישראל חיילים שכירים יהודים. חיילים אלה הגיעו עם שאר הצבא ליוון והם שהקימו בתי-כנסת ברחבי יוון. שרידים יהודיים מאותה תקופה ניתן למצוא על עמודים שעליהם חרוטים שמות ראשי בתי-כנסת — בעיקר באיזור הפלופנס.

משלוש קטגוריות של יהודים הורכבה הקהילה היהודית ביוון:

1. הרומיתים — יהודים אשר הגיעו ליוון עוד בימי אלכסנדר. השפה היחידה השגורה בפיהם היתה יוונית.

2. יהודים אשר הגיעו במאה ה-12 ובמאה ה-13 מבווריה והונגריה אך רובם היגרו בהדרגה מיוון.

3. הקבוצה הגדולה והחשובה ביותר היתה של יהודי ספרד. יהודים אלה הגיעו ליוון עם גירוש ספרד. הם באו לסלוניקי בימי האמפריה העותומנית שסלוניקי היתה חלק ממנה. הסולטן התורכי הרשה ליהודים להתבסס בסלוניקי, שנחשב לנמל החיוני ביותר באיזור.

יהודי ספרד הביאו עימם כשרונות ובעלי-אמנויות רבים שכמותם לא נודעו אז בתורכיה. הם הצטיינו בתעשיית תכשיטים, אריגת משי, דפוס עברי, צביעת בדים והצליחו מאוד במסחר. היהודים גרמו לפריחתה הכלכלית של סלוניקי והעיר הפכה למרכז עסקים, ובעלת קשרי מסחר עם רוב חלקי אירופה.

כעבור זמן קצר היתה קהילת יהודי סלוניקי לאחת הקהילות היהודיות בעלות השפעה בקרב מדינות הבלקן. מעניין לציין שבימי שבת ובחגים יהודיים, בסגר נמל סלוניקי לספינות, שכן 90% מעובדי הנמל היו יהודים — תופעה יוצאת דופן בתולדות העם היהודי.

בראשית המאה ה-16 הגיעה משפחתי ליוון מהמחוז קטלון, שבספרד (שברצלונה בירתה). מאחר ויהודי ספרד הגיעו ליוון בגלים, כל גל מהגרים בנה בתי-כנסת משלו. כדי להסתיר את זהותם של בתי-הכנסת, ניתנו להם שמות כינוי. אני נזכר שסבי סיפר כי משפחתנו השתייכה לבית-הכנסת בשם "תאנת-הבר". שיטה זו מאפשרת לנו התחקות על שורשים משפחתיים. בסוף המאה ה-16 חי בסלוניקי רב בשם יהושע בן יוסף חנדאלי (שם משפחתי) אשר הגיע אף הוא מקטלן והשתקע לבסוף בירושלים. רב זה חיבר מספר ספרים, הוא נקבר בירושלים. עם כיבוש יוון על-ידי הצבא היווני ותבוסת התורכים, בשנת 1913, חלו שינויים בקהילה היהודית. השלטונות היווניים לא הרשו ליהודים לסגור את עסקיהם בימי שבת ואילצו לסגור אותם בימי א'. מאחר וזה היה בניגוד למסורת היהודי, היגרו יהודים רבים מיוון לאיטליה, צרפת, אנגליה או ארצות-הברית, רבים מאוד היגרו לדרום-אמריקה, כי יכלו לדבר בספרדית, הדומה ללדינו (שפת היהודים הספרדיים ביוון).

רוב יהודי יוון גרו באיזורים מיוחדים. בשנת 1917 נשרפה שכונה יהודית שלמה בסלוניקי והברון הירש חש לעזרת הקהילה והקים מחדש שכונה אשר נקראה על שמו ואשר בזמן השלטון הנאצי היתה לגיטו היהודי של סלוניקי. במלחמת העולם השנייה ב-1940, הצטרפה יוון לצד בעלות-הברית ונלחמה נגד האיטלקים. באפריל 1941 חשה גרמניה לעזרת איטליה, בעלת-בריתה, ופלשה ליוון. הרבה חיילים יהודים שירתו בצבא היווני, גם כקצינים. רבים מהם היו לגיבורי מלחמה, אחד כזה היה גם אחי שמואל שנפצע במלחמתו עם הצבא האיטלקי.

כיבוש סלוניקי על-ידי הצבא הגרמני

עם פלישת הגרמנים ליוון, הם גילו קהילה יהודית מבוססת ומאורגנת היטב, המונה יותר מ-60,000 יהודים ויש בה יותר מ-25 בתי-כנסת, מספר רב של בתי-ספר להסמכה לרבנות, חברת-קדישא, ואחד מבתי-העלמין העתיקים שנוסד לפני יותר מארבע מאות שנה.

בעת פלישת הגרמנים עמד בראש הקהילה הרב חיים חביב ז"ל, רב ראשי בפועל, יהודי דתי אשר סירב לקיים קשר כלשהו עם הקהילה הנוצרית. יהודים צעירים, כמו אורחי יוון אחרים, היו חייבים לשרת בצבא היווני, ולהישבע אמונים ליוון. היהודים הוזמנו להגיגות לאומיות יוניות, מסיבה זו, היתה מעוניינת הקהילה היהודית ברב ראשי אשר יהווה מעין מתווך בינה לבין השלטונות היווניים. לכן נבחר כרב יהודי פולני — שהתחנך בברלין — ד"ר קורץ שמו, והוא שכיח למעשה כרב ראשי בעת פלישת הגרמנים. הגרמנים כתבו על חזיתות בתי עסק יהודיים "עסק יהודי". מאוחר יותר, הוחרמה כל הסחורה מחנויות היהודים. בידי משפחתי היה מפעל לחומרי בניין. כמעט ביימים נותרנו ללא מתכת, ללא מלט וללא כל חומר אחר לשם מסחר. נצטוינו לענות תגים צהובים ובשעות מסוימות בערב הוטל עלינו עוצר. כמו כן, נאסר עלינו האזנה לרדיו, שימוש בטלפון ונסיעה בתחבורה הציבורית.

בעת ההיא נשלח ד"ר קורץ לווינה, שם נאסר להודשיים. בטוחני שבשלב

זה הוא עבר תהליך של שטיפת מוח. הוא הוחזר לסלונקי כראש קהילת היהודים. סבורני כי ד"ר קורץ והשלטונות הגרמניים הגיעו להסכם שלפיו, ניצלה משפחתו תמורת מסירת יהודי סלונקי לגרמנים. סברה זו מבוססת על העובדה שבשבו לסלונקי, שכנע את היהודים שהמצב ישתפר והשרה עליהם תחושה של ביטחון. לדעתי, היה עליו לעודד ניסיון הימלטות, כי יש להניח שבשלב זה של המלחמה, הוא כבר היה מודע לגורלם של אלפי יהודי פולין שנשלחו לאושוויץ, טרבלינקה ומחנות מוות אחרים. אז היה לנו עדיין הזדמנות להימלט, אבל לא נמלטנו. לאחר שחרורנו ממחנות הריכוז, אמורים היינו להעמיד למשפט את ד"ר קורץ, אך הוא נפטר במחנה הריכוז ברגן בלזן.

אכן, פרק עגום בתולדות הקהילה היהודית של סלונקי. למרבה הפלא, כעבור שנים רבות, בהיותי עובד הסוכנות היהודית, התעניין יהודי אמריקאי למוצאי, השבתי לו שאני מסלונקי, הוא ביקש לדעת אם הכרתי את ד"ר קורץ הגודע לשמצה והשבתי — "בוודאי". תגובתו היתה — "יימח שמו וזכרו".

עם שובו של ד"ר קורץ מווינה לסלונקי, החלה הרשמה של כל יהודי סלונקי. תלמידי הגימנסיה, שנמניתי עליהם, נשלחו לרובעי היהודים לרשום את שמות היידיים. לכל יהודי הונפקה תעודת זהות ומספר לחג הצהוב. נפוצה השמועה כאילו מתכוונים הגרמנים לרכוז אותנו בפולין עד תום המלחמה.

הנה מספר דוגמאות שימחישו את מצבנו. בעל כורחינו, נאלצנו להמיר את כספינו מדרכמות יווניות למטבע פולני. באותה שעה עמד שער החליפין על 1000 דרכמות ל-33 זלוטים. אולם במקום לקבל זלוטים — הונפקו לנו המחאות חסרות ערך. רוכזנו בגיטו היהודי, אשר, כנזכר לעיל, שוכן בשכונה שהוקמה מחדש על-ידי הברון הירש. חיי הגיטו היו אומללים למדי. כעבור זמן קצר הובלנו לפולין בקרונות רכבת — אשר נועדו למעשה להובלת סוסים. במרס 1943, יצאו לדרך ארבעים הקרונות הראשונים. בכל קרון — 50 עד 60 אנשים, ילדים קשישים ותשושים, בדרכם לפולין עם מטען של 20 ק"ג לאיש. הנסיעה נמשכה שמונה ימים. במשך כל הנסיעה, הקרונות היו סגורים. מדי פעם, כאשר "התחשק" לחיילים הגרמניים, הורשינו לצאת מן הקרונות לפרק זמן מוגבל. כל יום פלשו חיילים גרמנים לקרונות, לקחו נערות ואנסו אותן. חלקן לא חזרו. אז התחלנו להבין לאן מובילים אותנו. במשך כל המסע היינו בשליטת אנשי S.O. שהוצבו בין כל ארבע קרונות.

רוב הפצינו יקרי הערך כמו שעונים, יהלומים, זהב ותכשיטים — הוחרמו כבר בראשית המסע. לבסוף, כשהגענו ליעדנו — רבים מאיתנו כבר לא היו בחיים. אלה שהצליחו להישאר בחיים היו תשושים ועל סף ההתמוטטות. הגענו למקום בשם "אושוויץ-בירקנאו" — בקצה מסילת הברזל.

בני משפחתי נסעו בקרון יחד איתי. אבי שלמה, אמי דודון, אחיותי בלה, לוצה ואידה. שני אחי ליאון ושמואל וכן שתי גיסותי וגיס אחד. בחשכת הלילה הגענו ומיד שמענו את הפקודה "ראוס" — החוצה! מיד נפרדנו לקבוצות: נשים, גברים, אמהות עם ילדים קטנים, קשישים. זו היתה הפעם האחרונה שראיתי את הורי ואחיותי. אני ושני אחי עמדנו באותו תור. הלכנו ברגל כחמישה קילומטר עד שהבחנו בשלט Arbeit Macht Frei — העבודה משחררת אותך. המקום היה אושוויץ. נלקחנו ישר לבלוק אשר נקרא "קרנטינה". בלילה הראשון, נלקחו

על-ידי שלטונות מחנה גיהנום זה, כל חפצינו יקרי הערך אשר נותרו לנו. קועקענו במספרים. שמואל קועקע במספר 115002, אני במספר 115003 וליאון במספר 115004. גולחנו בכל גופנו, עברנו "חיתוי", וחולקו לנו פיגמות. כאשר בחר אחד התעניין לתומו מה עלינו לעשות עם הכסף הפולני אשר רכשנו — הלמו הגרמנים בפניו.

אחי ואני הועברנו שוב, אחרי כשלושה שבועות, הפעם למחנה אושוויץ מספר 3, הנודע בשם "בונה". מחנה זה אמור היה להיות "הטוב ביותר" כיוון שהוא סיפק כוח-אדם למפעל ענק אשר נבנה על-ידי הגרמנים בפולין — "א.ג. פרבן". אנחנו היינו כוח האדם הזול ביותר לעבודת פרך זו.

חששתי שיותר לא אוכל לעמוד בסבל הרב. קרן של תקווה האירה לי כאשר קבעו הגרמנים שנערים בריאים וחסונים יתייצבו ויראו את כפות ידיהם (הייתי אז בן 16, ובדרך נס בקו הבריאות). "למזלי" נבחרתי לעבודה במטבח — לקלוף תפוחי אדמה למטבח ה-ס.ס. תפקיד זה היה, כמובן חשוב מאוד שכן מדי פעם הייתי מצליח לסחוב תפוחי-אדמה לא מבושל. לדאבוני, לא יכולתי לסייע לשני אחי מאחר ולא הורשיתי להוציא מאומה מהמטבח.

אני ושני אחי ליאון ושמואל הצלחנו להישאר יחד. ביוון עבד ליאון בפקידות. שמואל, בחר תמיר ובעל מבנה גוף אתלטי, היה הראשון שעזב אותנו. הוא לא עמד בסבל, בעבודת הפרך וברעב. כעבור מספר חודשים רזה מאוד ו"נבחר" בסלקציה" על-ידי ד"ר מנגלה. יותר לא ראיתי אותו. אחי ליאון נלקח חודש לאחר מכן. באותה שעה פוטרתי מעבודתי במטבח ונותרתי ללא שני אחי — בגפי ומיואש.

יום אחד הבחנתי במשאית שהביאה ארגזי לפת למחנה שחנתה ליד המטבח. הייתי כה רעב וכה נואש שגנבתי לפת אחת מהמשאית והסתרתי אותה תחת שרוול הג'קט שלבשתי. לתדהמתי הבחין בי איש ס.ס. הוא בעט בין רגלי, סטר על פני, וחטף מידי את הלפת. זב דם, ראיתי שהוא רושם את מספרי "ב"אפל פלמץ" בקרא מספרי. נקשרתי לשולחן עינויים מיוחד כאשר ראשי מוכנס לחור ושאר חלקי גופי נשארים בחוץ כדי למנוע כל תזווה. הוחלט להענישני בעשרים וחמש הלקאות — על גניבת לפת אחד. אך הקטע הסדיסטי ביותר אירע. כאשר הכריחו אותי למנות את ההלקאות. כשאיבדתי את ההכרה וכבר לא יכולתי לספור, נאלצתי להתחיל את הספירה מחדש. במשך חודש ימים לא יכולתי לשבת. כשלא היה מגוס ונאלצתי לשבת, ישבתי על כפות ידי כדי למנוע מגע ישיר עם מושב הכסא.

אולם, למרבה הפלא, יש לפעמים למעשה זוועה גם השלכה חיובית. מזכ"ל המחנה — (הרשם הראשי) אישיות חשובה במחנה ובעצמו אסיר — רשם את מספרי וריחם עלי. כעבור מספר ימים נשלחתי לשטוף סירים במטבח המחנה. גם תפקיד זה נחשב במחנה לחשוב. אני סבור שהיתה זו אחת הסיבות שהצלחתי להישאר בחיים.

באופן כללי, יהודי יוון סבלו במחנות יותר מאשר היהודים האשכנזים, מהסיבה הפשוטה שלא דיברו יידיש ולא הבינו גרמנית. אנחנו דיברנו רק לדינו, ספרדית ויוונית. פשוט לא הבנו מה רצו מאיתנו. זו אחת הסיבות שהרבה מיהודי יוון לא חזרו מהמחנות. כי לא הבינו את השפה. השתדלנו להישאר יחד מאחר

ואף אחד לא הבין אותנו. מתוך 60,000 יהודי פלוניקי, 95% לא נשארו בחיים. כאשר החלו כוחות בעלות-הברית לפלוש לאיזור, ראינו מטוסים שהפציצו את המפעל, אך אף פצצה לא נחתה על המחנה. התפללנו שהטייסים יטעו ויפציצו אותו, אך הגרמנים לא התייאשו. ב-17 בינואר 1945 בלילה, עזבנו את בונה וצעדנו ברגל — יומיים ושלושה לילות. צעדנו בשלג, כשהטמפרטורה היתה מתחת לאפס. ואנו עדיין לבושים פיג'מות דקות. צעדה זו היתה הטרגית ביותר בחיי. מדי פעם הדהדו באוזנינו יריות שירו הגרמנים בתשושים ובנואשים. הגורים נותרו גוססים בשולי הכביש, ללא מזון וללא מים. צעדנו וקפאנו בשלג. לראשונה בחיי, הלכתי וחלמתי ברוזמנית.

לבסוף הגענו למחנה בשם "גליוויץ". בזה נסתיימה השתתפותי באחד הפרקים האפלים ביותר בתולדות השואה — צעדת המוות. ידידי הטוב, אלי ויזל, מתאר תיאור מוחשי ביותר את הצעדה בספרו "לילה". שנינו עברנו ביחד סיוט מחריד זה.

אלה מאיתנו אשר הגיעו לגליוויץ בחיים נשלחו לאחד הצריפים, נלחמנו זה בזה בחיפוש מקום לינה. בתום חיפוש ממושך מצאתי מקום פנוי ליד איש אחד. בליתי שם את לילי הראשון, רק כשהתעוררתי בבוקר גיליתי כי אני שוכב ליד גוויה. האיש נפטר ימים ספורים לפני כן וגופתו נותרה שם.

בגיהנום-על-אדמות זה התייסרנו ארבעה ימים — ללא מזון — רק מים ושלג, עד אשר הגיעו קרונוות רכבת להסיע אותנו ליעד חדש. והפעם לא קרונוות המיועדים לסוסים, אלא להובלת פחם, ללא גג. הצטופפנו בעמידה כמו סרדינים. רבים ניסו להתאבד בקפיצה מהקרונוות, אנשי ה.ס.ס. היו יורים בהם לאחר קפיצתם. עדיפות ראשונה ניתנה תמיד לרכבות של הגרמנים, כתוצאה מכך נאלצנו לחכות בקרונוות ללא קורת גג, ללא מזון וללא מים. כשהקרונוות נעו, לא הצלחנו לתפוס אפילו שלג כדי לבלעו. לבסוף, עלה בדעתי רעיון מקורי כיצד להשיג מעט שלג "יקר". קשרתי את שרוכי נעלי לבעל אחת, ונדנדתי אותה מחוץ לקרון כדי שהשלג יצטבר עליה. אחדים אף שתו את השתן של שכניהם לקרון. כעבור שמונה ימים הגענו למחנה דורה, הפעם בגרמניה, ושוב, מזון לא נראה לעין. אז, בפעם הראשונה בחיי, ראיתי במו עיני את הזוועה של אכילת בשר גוויה לפני שהגרמנים הספיקו לשורפה.

בתום שלושה ימים במחנה, נשלחנו בקרונוות למקום בשם ארליך. שם חפרו הגרמנים מנהרה סודית המיועדת לרקטות ואשר שימשה את הגרמנים במלחמתם בכריטיים.

למחנה זוועתי זה הגעתי כאשר אני שוקל כ-25 ק"ג. העתיד נראה לי עגום למדי. עבדנו במשמרות, מנות המזון שחולקו לנו היו מזעריות. מגיפת כינים קשה פקדה אותנו. נהגנו לשבת בשמש בניסיון להשמיד את הכינים. אך הגרמנים לא התייאשו. כששמעו שכוחות בעלות-הברית מתקרבים למחנה, החליטו להזיז אותנו שוב. מצאנו את עצמנו, בתום מסע-גיהנום מייגע, בברגן-בלזן באפיסת כוחות. שהיתי שם כשלושה חודשים, ללא תקווה וחסר רצון לחיות. הצלחתי להישאר עם ידיד (הגר היום בדטרויט), שכבנו באותה מיטה, התחבקנו בניסיון להתחמם. במחנה לא היתה עבודה. חיכינו רק למוות.

במשך שהותנו שם, ידענו שמתרחש משהו. מזון לא היה בנמצא ואלפים

גורעו ברעב. יום אחד, נתגלה מאגר של תפוחי אדמה טמון באדמה. אחדים מאיתנו ניסו לחטוף תפוחי אדמה אך הגרמנים החלו לירות בנו במקלעים. כה נואש הייתי עד כי אורתי מספיק כוחות כדי לגנוב מספר תפוחי אדמה לא מבושלים ואכלתי אותם יחד עם ידידי.

ואז עלה עמוד השחר של יום חדש. קציני ס.ס. הופיעו לפתע עונדים סרטים לבנים סביב זרועותיהם. מאוחר יותר נשמעו שידורים במספר שפות. הונפו דגלים שונים. עד עצם היום אינני יודע מניין צצו דגלים אלה. ולפתע פתאום ראיתי את הגי'פ הראשון של חיילים בריטיים נכנס למחנה. ברגן-בלזן שוחרר. מחנות אחרים שוחררו על-ידי החיילים האמריקאים, הרוסים והצרפתים. אנחנו, השבויים, נעזבנו לנפשנו. הבריטים פירקו את גדר התיל המחושמלת של המחנה, אולם אנו נותרנו בתוך המחנה כאשר החיילים מזינים אותנו במנות מזון מזעריות מאחר ולא היינו מסוגלים לעכל מנות גדולות. למרבה הצער, אלה אשר עזבו את המחנה וניסו לאכול מנות גדולות למדי מתו בהמוניהם מדיונטריה, כבר אחרי שחרור המחנות.

בשלב זה שקלתי כ-25 ק"ג ורציתי להשיג יותר מזון. החלטתי, יחד עם שני ידידים, לעזוב את המחנה ולגנוב מעט מזון, או קראנו למיבצעים מעין אלה "ארגון מזון" ולא "גניבת מזון". מיד חליתי בשלשולים. בתום מסע רגלי ארוך הגענו לבית-חולים שם קיבלתי תרופות.

בעזובנו את בית-החולים ראינו מספר אופניים החונים בשולי הדרך. החלטנו שכבר אין צורך ללכת ברגל. לקחנו את האופניים ונסענו לכפר קטן במטרה למצוא מזון ולהביאו למחנה. כעבור מספר קילומטרים הגענו לכפר קטן והנה, לנגד עינינו, התרוצצו עופות בשדה. ניסינו לתפוס אחדים. לרוע מזלנו, שמע אותנו האיכר, בעל השדה, ורדף אחרינו. אחוזי פחד, רצנו עד אשר נתקלנו בשני חיילים בכביש. היה זה קו ההפרדה בין האיזור הבריטי והאיזור האמריקאי. החיילים שראינו היו אמריקאים ואנו עדיין בבגדי הפיג'מות. היתה זו ככל הנראה הפעם הראשונה שחיילים אמריקאים נתקלו במראה כזה. הם כיוונו את נשקם לעבר האיכר והוא נמלט בכיוון השני. הם פתחו בשיחה באנגלית אך כמנכין שלא הבנו אף מלה. למזלנו התחיל אחד החיילים לדבר איטלקית. כשאמרנו לו שאנו יוונים, ביקש שנמתין. הוא טילפן לפלוגתו באמצעות טלפון-שדה. כעבור 20 דקות מצאנו את עצמנו משוחחים ביוונית עם סרן הפלוגה. הוא הסיע אותנו בגי'פ לבסיסו שם הוא הוביל אותנו ישר לרופא, אשר היה יהודי ודיבר איתנו יידיש. השפות יידיש וגרמנית כבר היו שגורות בפי. הוא יעץ לנו להסתיר את זהותנו היהודית ולומר שאנו יוונים מאחר ויש אנטישמים בקרב חיילי הפלוגה. יחד עם שני ידידי נלקחנו למקלחות והולבשנו במדי הצבא האמריקאי אשר נתרמו על-ידי החיילים. בפעם הראשונה לאחר כה הרבה שנים, נעלתי נעליים בעלות סוליות.

נשארנו במחנה מספר שבועות ואז עזבו שני ידידי במטרה לחפש את שארית משפחותיהם. אני נשארתי עם הצבא האמריקאי. קיבלתי תפקיד במטבח ובמשך כל הזמן השגיח עלי הרופא ופקח עין על המזון שאכלתי, מכיון שקיבתי עדיין היתה רגישה למדי.

במשך תקופה ארוכה נהגתי להניח מזון מתחת לכרית. חששתי כי למחרת

כבר לא אמצא מזון. כעבור יומיים הייתי זורק אותו ומשיג אוכל טרי. התחלתי לעלות במשקל וללמוד מספר מלים באנגלית. התיידדתי עם חיילים אמריקאים ובמיוחד עם חייל ממוצא איטלקי בשם ג'ו רספנטי שלקח אותי "תחת חסותו". כשעברנו למקום אחר בגרמניה, נתמנית למפקח על שבויי המלחמה. תפקידי היה לנסוע למחנה השבויים בבוקר ולגייס 20 עד 30 שבויי מלחמה גרמנים לביצוע עבודות שונות במחנה שלנו: ניקוי בתי שימוש, עבודה בבית המלאכה, עבודת מכונאות וכו'. בערב הייתי מתזיר אותם למחנה. קל לדמיין איך העבדתי אותם אחרי כל הייסורים שעברו עלי בידיהם.

מאוחר יותר, עברנו לעיר בשם בנברג בבוואריה. בשלב זה חזרו חיילים רבים מהיחידה לארצות-הברית לאחר שהייה ממושכת בגרמניה. אני נשארתי בגרמניה, היות וידידי הבטיח שישלח לי הודעה בשבועה (Affidavit) שתקנה לי זכאות לעבור לארצות-הברית בתור עקור. קיבלתי את המסמכים הדרושים ואז התחלתי לעבוד בשביל הג'וינט בבנברג. שם הכרתי את ד"ר יוסף שוורק, ראש הג'וינט.

בשלב זה לחמו היהודים למען הקמת המדינה ואני החלטתי כי בתור בחור צעיר עם קצת ניסיון בצבא האמריקאי, מקומי הוא בשורות עמי הנלחם למען הקמת מדינת ישראל. נרשמתי בתור מתנדב (מח"ל) בעוד שכוונתי היתה לנסוע מאוחר יותר לאמריקה.

נסענו ברכבת מבנברג למינכן ומשם דרך ליאון למרסיי. במחנה בשם גרנד-ארנס עברנו אימונים במסגרת ההגנה והמתנו להודמנות הראשונה להגיע ארצה. הגעתי באחת הספינות הראשונות שהניפה את הדגל היהודי בשם פאן-יורק שהביאתני לנמל חיפה. היתה זו חוויה מרגשת ביותר.

מיד עם בואי לנמל חיפה, ב-14 באוגוסט 1948, גויסתי לצבא. השתתפתי בכיבוש רמלה ולוד. כעבור שנתיים בצבא הכרתי את אשתי. הרעיון של הגירה לארצות-הברית ירד מהפרק ובשנת 1950 התחלתי לעבוד בסוכנות היהודית. היום אני בן 59, נשוי לרחל לוי אשר הכרתיה כאמור בצבא, ואב לשני ילדים, דפנה בת ה-30 העובדת בתיאטרון, ושלמה בן ה-26 הלומד לקראת תואר דוקטור במיקרוביולוגיה באוניברסיטה העברית.

ירושלים, פברואר 1986

במונטה לופי (בית-הסוהר של הגסטאפו)

בשנת 1940, נשלחתי על-ידי לשכת עבודה יהודית לעבוד במוסך המחוזי של הגסטאפו בקראקוב. מנהל המוסך היה, ונשאר עד סוף המלחמה, ה.ס.ס. אובר-טורמפירר ולטר מרטנס, מהמבורג, שבזכותו ניצלו יהודים אשר עבדו במוסך. על עבודתנו הקשה במוסך, במילוי ובהעמסת חביות דלק, לא אספר. בתחילה היינו מספר קטן של יהודים — כשלושה-עשר במספר. במוסך עבדו גם הרבה פולנים ופולקסדויטשים, רובם אסירים וכמעט כולם אנטישמיים. במשך הזמן נוספו פועלים יהודים, בעלי מקצוע מעולים בתחומים שונים וירד מספר הפולנים.

מצב זה נמשך בתקופת הגיטו עד לאקציה הגדולה באוקטובר 1942, אז הוקטן הגיטו ואנחנו הרעברנו לבית-הסוהר מונטהלופי. בתחילה נכלאנו בתוך כותלי בית-הסוהר בתא-האיטוף, אולם גדול, שבו רוכזו כל העובדים היהודים. אחרי תקופה קצרה הרעברנו לאגף אחר של בית-הסוהר, בצידו השני של הרחוב שבו נכלאו גם אסירות ואסירים גרמנים בתנאי מאטר יותר טובים. בבית-הסוהר היינו נתונים במשמעת חמורה מאוד. נערכו מסדרים בבוקר ובערב, לפני צאתנו לעבודה ובשובנו ממנה ועוד מסדר לפני השינה. אנו, קבוצת העובדים, היינו מנותקים משאר האסירים.

יום אחד נתן ה.ס.ס. מרטנס הוראה לכל העובדים להתייצב למסדר. הסתדרנו לפי הסדר הבא: הראשונים רייכסדויטשים, אחריהם פולקסדויטשים, אוקראינים, פולנים ויהודים. המנהל מרטנס קרא לאחד העובדים, הפולני בשם טומק, אסיר לשעבר, לצאת מהשורה ושאלו: טומק מדוע הרבצת ליהודי בשם מורוביץ? טומק התחיל להסביר בגמגום: "אדוני המנהל הייתי צריך לעשות עבודה דחופה עבור קרנו (מהפוליטישה אפטיילונג) והיהודי הזה סירב לתת לי את הכלים (כל עובד היה חייב לשמור על כלי-עבודתו ואם נזקק לכלים נוספים היה

עליו לגשת למחסן ולקבלם תמורת לוחית זיהוי ממוספרת) מרטנס נתן לפולני זה סטירת-לחי מצלצלת ואמר בקול רם: "ליהודים שלי אסור להרביץ, לאף אחד מהם! ברור?"

בסוף שנת 1942 הורגש באוויר כאילו משהו חשוב עומד להתרחש — משהו לא טוב. האנשים התהלכו מדוכאים, לא שוחחו בינם לבין עצמם אלא על דברים נחוצים ביותר בענייני העבודה. האנשים היו מפוחדים מאוד. התחילו מתחלפים האסירים. הגיעו עובדים חדשים ועובדים אחרים לא הופיעו יותר, אחדים מהם נעלמו.

מתוכנו נלקח מנק שפינר אחיה של ווסיקה שפינר (היום קופר), אשתו של דולק ליבסקינד. הוא נעלם ואיש אינו יודע לאן. האווירה נעשתה קשה מאוד, איש אינו יודע מה יילד מחר. פחד וחרדה שררו בתוכנו.

בין צוות אנשי הגסטאפו במוסך היה אחד בשם לנגפלד, נהג של מכונת משא. הוא נמנה על אנשי הגסטאפו הגרועים והמסוכנים ביותר שכולם פחדו ממנו. מכונתו היתה חוזרת למוסך כשהיא מלאת כתמי דם טריים. באחד הימים כשהסיע אותנו מבית-הסוהר לעבודה אמר לנו לנגפלד בעוד אנו יורדים מהאוטו: "האם אתם היהודים אין לכם מה לעשות, אלא לספר שאני מוביל אנשים למוות — לירי?!" אחרי שאמר את דבריו השתררה דממה מוחלטת. איש לא זע ולא הוציא הגה מפיו מפחד לבאות. כעבור כמה רגעים הגיב אחד היהודים בשם קפוטה (שחי שנים רבות בגרמניה ואשתו היתה גרמניה. הוא גורש לפולניה בשנת 1938 ודרך זבונשצ'ין הגיע לקראקוב) ואמר: "הר (אדון) לנגפלד אנו עומדים כאן 21 איש, אם מישהו מאיתנו אמר דברים אלה, תירה בכולנו, אבל איש מאיתנו לא אמר זאת, הדברים ההם יצאו מפיו של אפל. לנגפלד אישר את דברי קפוטה; "נכון זה בא מאפל."

ארטק אפל היה אחיו של יולק אפל, עוזרו של קרנר מהמלשינים הגרועים והבולטים ביותר. אותו יולק אפל ונתק ויסמן עזרו לאנשי גסטאפו לחסל את המחתרת היהודית בגיטו. בעיר קראקוב חיפשו אחרי יהודים מוסתרים. יולק אפל חי בעיר קראקוב, הסתובב חופשי והיה לו הרבה כסף. יהודי קראקוב, ובעיקר הנוער, פחדו ממנו ומזרועו הארוכה. ארטק רצה ללכת בעקבות אחיו ולהיות מעין קאפו ומלשין וכדי ליצור לעצמו עמדת-כוח התחיל לסכסך בין כולם והדבר גרם לאווירה עכורה ולדיכאון. באותו ערב אחרי העבודה נלקח ארטק אפל מתוכנו ונעלם. מאז השתפרה האווירה בין עובדי הגרוז, אפשר היה לשוחח ולארגן-אוכל. המצב השתנה לחלוטין, עד כדי כך, שבשנת 1944 החוקנו בתאנו רדיו והאזנו לחדשות מלונדון ומבירומינסט שבשוויץ והידיעות הועברו על ידינו לפולני בשם טדאוש קו'ביאו, אסיר לשעבר, שעבד במוסך כצבעי והוא העבירן לעיר (פרשת הרדיו הוא סיפור בפני עצמו).

בגיטו קראקוב קרו דברים שונים ומשונים. מרתף בית-הסוהר מונטה-לופי התמלא אסירות. בין האסירות היתה תחלופה רבה. כמעט כל שבוע נערכו סלקציות ויצאו טרנספורטים.

בין האסירות שהגיעו לבית-הכלא היו: גוסטה דוידסון (יוסטינה) גולה מירא, אנקה שפריצר והרבה בנות מפלוגת שרון של שימק דרנגר. קשה לזכור את כולן. עם האסירות האלה היה לנו, לפני יציאה לעבודה (כאשר עמדנו במסדר)

ואחרי העבודה, קשר-עין ותקשורת בסימני ידיים וכאשר השטח היה נקי מגורמים עוינים, גם דיברנו איתן. גנה ורצמן סימנה לי פעם שנחוך לה נייר ועפרון. למחרת נזרק לתא שלהן הציוד המבוקש. הקשר והעזרה נמשכו עד שיום אחד כשחזרנו מהעבודה המרתף היה ריק ולא ראינו פנים מוכרות, שמענו רק שהיה טרנספורט ומהטרנספורט ברחו אסירות ויש הרבה קורבנות.

העבודה במוסך נמשכה כרגיל, יום רדף יום ואנו היינו מנותקים לגמרי ממה שקורה בחוץ עד שיום אחד, היה זה בקיץ 1943, עמדתי ליד חדר רכז התחבורה במוסך (החדר שימש גם חדר המתנה לנהגים וגם חדר כוננות ולשמירה), חיכיתי למכונה שתיקח אותנו לבית-הסוהר, מחדר ההמתנה יצא איש ס.ס. ושמו לשץ', הוא הסתכל סביב וכאשר ראה שאין איש מלבדי סביבו שאל, "איינזרכט הזוכר אתה את טננבאום, זה שעבד אצלנו במוסך?" אני מעמיד פנים שאינני מבין וחוזר על דבריו "טננבאום — טננבאום, מה איתו? איפה הוא? איש הס.ס. התחיל לספר:

"לפני חודשים מספר הייתי בכוננות כשהגיעה קריאה טלפונית מהמפקדה של הגסטאפו לברא באופן דחוף ביותר לרח' זילבסקי 5, יש שם פושעים טרוריסטים, פרטיונים." הוא המשיך, "הגעתי עם אנשי הצוות לאותו רחוב שבו התנהל קרב של ממש. מיד בהתחלה נהרג שוער הבית. היריות נמשכו אולי עשרים דקות ואולי יותר ולאחר מכן השתרר שקט. מהמרתף הוצאה גופת אדם נמוד קומה שנראה כילד. הגופה הונחה על המדרכה ואני בהפתעה רבה זיהיתי בה את טננבאום שעבד אצלנו במוסך. הוא נראה כמו ילד והוא החזיק את כל הצוות במשך הקרב". בעוד אנו תוהים על מה שאירע הופיע הינמאיר (אחד מהאישים הבולטים ביותר בגסטאפו בקראקוב, אחראי על המחלקה הפוליטית והוא שהיה האחראי גם על קרנר), הינמאיר אמר: "טננבאום לא היה צריך למות, הוא היה צריך לספר לנו קודם כל מה שידע והיה לו לספר הרבה." הגרמני לשץ' המשיך ואמר שהאיש שנראה כילד קטן גרם למלחמה גדולה זו ובסופה מת מות גיבורים." במלים אלה, אשר לא אוכל לשכוח אותם, הסתיים סיפורו של הגרמני לשץ' איש הגסטאפו. עמדתי מזועזע לשמע הדברים. לשוני נאלמה בפי. רציתי לברר יותר פרטים בקשר לאנשים הנוספים אשר היו במקום. בעוד אני מנסה לעכל את סיפורו של הגרמני, נשמע רעש מכוון שער הכניסה למוסך, באותו רגע התרחק הגרמני ממני ואני הצטרפתי ליתר העובדים, כי בא נהג תורן שהוביל אותנו בחזרה לבית-הסוהר.

השמועה על מעשה גבורתו של יהודה טננבאום באה כשנה בערך לפני שהשגנו את קופסת הקרן הקיימת ובתוכה חתיכות נייר-טואלט כתובות, הידועות היום כיומני-יוסטינה. את הקופסה קיבלנו בשנת 1944 מעובד פולני, בנאי במקצועו, אשר שיפץ את תא המרתף והפכו למחסן למצרכי מזון לשעת חירום. אנהנו בדקנו את תוכן הקופסה ומצאנו כי אלה קטעי יומן. אני גם ניסיתי לקרוא את הקטעים. הבנתי שזה חומר תיעודי. חברנו מורוביץ הסתיר את הקופסה בתוך החדר. לאחר תום המלחמה הגיע החומר הנ"ל לידינו של בנק יוהנס והוצא לאור בשפה הפולנית.

עם שחרור קראקוב על-ידי הצבא האדום, ב-18 בינואר 1945, התחילו אנשי הנקו"ד (המשטרה הסובייטית) להתעניין בקשר למפקדת הגסטאפו

ההשתלבותם של האוקראינים הקוזקים בתוך הגסטאפו ובפעולותיו וכן בקשר לבית-הסוהר מונטהלופי. אנשי הנקוו"ד עשו אחרי המלחמה חקירה מקיפה ומדויקת. במקום עבודתי אחרי המלחמה, במוסד המחוזי בקראקוב, הם גבו עדויות על אנשי הגסטאפו, על מבנה יחידותיו ובמיוחד על תפקידו ועל חלקם של הקוזקים. מסרתי להם כל שהיה ידוע לי. גם אנשי התביעה הפולנית התעניינו במה שאירע בבית-הסוהר, במקדת הגסטאפו ובמשתפי הפעולה שלהם.

בישראל התעניין האגף לחקירות פשעי הנאצים של המטה הארצי במשטרת ישראל בפרטים על אנשי הגסטאפו שהיו פעילים במקדח בקראקוב.

חוקרים גרמנים שהגיעו לישראל, גבו עדויות על הדברים שהתרחשו במקדח הגסטאפו ובבית-הסוהר מונטהלופי הם גם בדקו עדויות קודמות שבהן אמרתי שבבית-הסוהר נורו אנשים למוות. החוקרים הגרמנים ביקשו ממני הוכחות לעדויות אלה וניסו להכשילני בכל צורה אפשרית, כולל הטענה שכאילו חלמתי. כדי להוכיח את נכונות עדויותי הסברתי להם את מבנה בית-הסוהר ומקום השירותים שם. כן הסברתי להם שכאשר הצטרכתי לגשת לשירותים, שהיו בקצה אחר של הפרוזדור, בוודאי שלא ישנתי ואו שמעתי את היריות. אולם כאשר ביקשו ממני להצביע על שם האיש אשר ירה לא יכולתי להוכיח דבר מפני שלא ראיתי יורה. בכל אופן, בבוקר כאשר עמדנו במסדר לפני יציאה לעבודה, ראינו גוויות מוטלות ליד פחי הזבל, לפעמים מכוסות לגמרי ולפעמים למחצה. בעדות אחרת נשאלתי על-ידי החוקר הגרמני, כיצד יכולתי להבדיל בין אנשי הגסטאפו לבין אנשי ה.ס.ס. שלבשו אותם המדים. הוכחתי להם שלמרות שהיו להם מדים דומים לאנשי הגסטאפו היה סימן היכר על השרוול: אותיות ה.ס.ד.

על צורת החיים בבית-הסוהר מונטהלופי אפשר לספר הרבה. מסרתי כאן רק קטעים מספר, על דברים שלא אוכל לשכוח אותם לעולמים. למרות השנים הרבות שעברו מאז ועד היום הם נשאר חרותים בזכרוני.

בחיפוש אחרי חברים ברחבי ברית-המועצות לזכרו של דוד מלר ז"ל

במחצית הראשונה של שנת 1944, לאחר שהגרמנים נסוגו ממזרח פולין של הימים ההם (אוקראינה וביילורוסיה המערבית) והצבא האדום התקדם מערבה, יצא דוד מלר וחבריו מן היערות, אליהם נמלטו מן הגיטו והצטרפו לפרטיזונים. דוד הגיע לרובנה ומשם ללובלין, שבה הוקמה הממשלה הזמנית של פולין, בחסותה של ברית המועצות. בממשלה זאת שימש כשר הציוני הוותיק, ד"ר אמיל זומרשטיין (ששחרר לפני כן מן הכלא הסובייטי).

נאמן לדרכו הציונית בעבר, חזר דוד מלר לפעילות יחד עם שאר חבריו והפך לאחד הפעילים הבולטים, ממקימי "הועד היהודי המרכזי" בלובלין, שבראשו עמד הד"ר א. זומרשטיין וכן את המפלגה הציונית "איחוד".

דוד מלר ז"ל, שב-18 בינואר 1987 לווה למנוחת עולמים על ידי בני משפחתו ומאות מחבריו, ידידיו ומוקירי זכרו (נפטר ב-16 בינואר 1987) והוטמן בבית הקברות שבמורדות הר הכרמל, היה אחד מחברי היקרים וידיד נפש. ידידותנו התפתחה בדרך הארוכה, שעברנו אותה יחדיו מאז שנות נעורינו, בתנועה הציונית.

הכרנו זה את זה באחת השבתות, בינואר 1930, בביתו של הרצל (גרישה) אודרמן, בנו של אחד מראשי המפלגה הציונית בעירנו אוסטראה-והלין, שבראשה עמד מנהיגה הדגול של יהדות פולין, יצחק גרינבוים.

בתנוכה תר"ץ, הזומן גרישה אודרמן לורשה, לכנס המועצה הארצית של תנועת הנוער הכלל-ציונית "השומר הלאומי", תנועה ששינתה לאחר מכן את שמה ל"הנוער הציוני". עם שובו מורשה הזמין לביתו כמה מחבריו, תלמידי הגימנסיה הפולנית ושל סמינר-המורים הממלכתי והציע להם להשתתף בהקמת קן של "השומר הלאומי" בעירנו. קיבלנו את הצעתו ואת הסבריו על מטרתה ועל דרכי פעולתה של התנועה שעמדנו להקים וניגשנו בהתלהבות ובמרץ לגייס

חברים ולארגן קבוצות וגדודים תנועתיים, בעיקר מקרב הנוער הלומד, למרות שעל תלמידי מוסדות חינוך ממלכתיים, נאסרה רשמית השתתפות בפעילות מעין זו.

פעילותו של דוד מלר בגיוס חברים, בארגוןם ובגיבוש הקן, היתה רבה במיוחד. הוא היה מראשי הקן ובלט בקרבנו בכושר מנהיגותו. לאחר שגרשה אודרמן, ראש הקן הראשון, סיים את הגימנסיה ויצא לאיטליה ללמוד רפואה, נבחר דוד מלר כראש הקן בזכות עמידתו בראש המחנכים בקן ובזכות מסירותו וכושר מנהיגותו. דוד היה הפעיל הנמרץ ביותר בקרב מארגני הטילים ומחנות הקיץ. הודות לחינוך היהודי והציוני שמלר העניק לחבריו, רבים מהם עמדו בתלאות המלחמה והשוואה וזכו להישרד בחיים ולמצוא את דרכם לארץ ישראל, כפי שחלם ושאף דוד מלר ז"ל.

הודות למסירותו ולכישוריו נקרא דוד למלא תפקידים אחראיים בעירנו, כגון: סגן יו"ר מפלגת הציונים הכלליים, חבר בוועד הקרנות הלאומיות, חבר בחוג הדרמטי הציוני וכו'. בין השנים 1934—1937 היה חבר בהנהגת הגליל של "הנוער הציוני" בוהלין. לאחר מכן נקרא לעבוד ב"הנהגה הראשית" של תנועתנו, בורשה. שם גם התחיל ללמוד משפטים והמשיך בלימודיו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, בספטמבר 1939.

בשנות המלחמה ידע סבל רב. בתקופה זו פעל בקרב הפרטיזנים ביער, ידע מאבקים וסבל ועוצבה אישיותו לקראת הגשמת שאיפותיו הלאומיות והציוניות. עם הקמת ממשלת פולין הזמנית בלובלין, התחילה בפולין תקופה חדשה בפעילות הציונית, בעלת אופי שונה לגמרי מזו שהיתה לפני המלחמה. המטלות השתנו לאור המציאות שנוצרה. המטרה העיקרית שעמדה בפני הפעילים היתה: הוצאתה של שארית הפליטה מפולין ומברית-המועצות והובלתה לארץ ישראל בכל דרך אפשרית.

נוצר ההכרח לחפש, בכל מקום אפשרי, את שרידי חברי המפלגות ושל תנועות הנוער הציוניות לשעבר ולגייסם לתפקיד ה"ג". חיפשו אחריהם בקרב יוצאי הגיטאות, בקרב החוזרים מן היערות ובקרב אלה שהתחבאו בין הגויים וחייהם ניצלו. נוצר הצורך למצוא את הדרכים כיצד להגיע לכמה שניתן יותר פעילים, שהיו פזורים ברחבי ברית-המועצות ולהביאם בהקדם לפולין. הדבר לא היה קל כלל וכלל באותם הימים, שקדמו לתקופת הריפוטריאציה. המיבצע היה כרוך בסיכונים רבים. גם בשטח פעילות זה התגלה דוד כבעל יוזמה ובלט בקרב המובילים.

בשנות המלחמה הוקם במוסקבה "ועד יהודי אנטיפשיסטי" בראשות השחקן היהודי המפורסם, שלמה מיכאלס ז"ל. באביב 1945, יצא דוד מלר וגריס למוסקבה, כנציגי הוועד היהודי המרכזי שבלובלין, כדי להיפגש ולנהל שיחות עם אנשי הוועד היהודי האנטיפשיסטי הסובייטי על גורל יהודי פולין המפוזרים ברחבי ברית-המועצות.

דוד וגריס נפגשו במוסקבה גם עם אנשי "אגודת הפטריוטים הפולניים". במשרדי האגודה הצליחו — בדרך כלשהי — לגלות את שמותיהם ואת שמות המקומות שבהם נמצאו חברים שהיו מוכרים להם כפעילי תנועות הנוער הציוניות לשעבר. והרי זאת היתה מטרתה העיקרית של נסיעתם.

עם שובם ללובלין גייסו שליחים שנשלחו לרחבי ברית-המועצות כשהם מצוידים ברשימות החברים מלפני המלחמה. תפקידם היה לפגוש את אותם החברים כדי להפנותם חזרה ללובלין, בדרך לא דרך.

שליחים אלה לבשו מדים של קציני הצבא הפולני החדש וצוידו במסמכי מעבר מזויפים, שבהם נרשם שכאילו נוסעים הם לחפש קרובי משפחה בלבד. גם אלי, לבוכרה שבאזובקיסטאן (שם שימשתי כמנהל בית-ספר תיכון פולני, שבו למד הנוער היהודי ממוצא פולני) הגיעה אחת השליחות שנשלחה על-ידי דוד מלר, כשבדידה רשימה עם שמות וכתבות של חברי תנועתנו מלפני המלחמה, ששהו בימים ההם ברוסיה.

כך התחילה, עוד ברובנה, אותה אפופיאה רבת-הוד, ששמה "הבריחה", אשר רשמה דף מפואר בתולדות העליה וההעפלה מאירופה לארץ-ישראל. דוד מלר היה בין הראשונים שהקימו והפעילו את ארגון "הבריחה" ושימש חבר בועד המרכזי של ארגון "הבריחה".

בשובי לפולין מצאתי כולו שקוע בעבודת "הבריחה" בהנהגה הראשית של תנועת "הנוער-הציוני — עקיבא" בלודז', תנועה שדוד מלר היה אחד ממקימיה ומראשוני חבריה. כן היה פעיל במרכז "איחוד" בורשה. כל אחד מחניכי התנועה ומפעיליה שהגיע לפולין, צורף על ידו לעבודת הקודש, שהיתה אז רבה ודחופה. היתה זאת תקופת הריפטריאציה הגדולה של אורחי פולין מברית-המועצות. בין הבאים נמצאו גם שרידי יהדות פולין, ביניהם גם אלה שהוגלו למחנות העבודה או נכלאו בבתי סוהר ברוסיה, בין השנים 1939—1941, על היותם ציוניים; אלה שנמלטו לשם עם פרוץ מלחמת גרמניה—ברית-המועצות. כן חזרו לפולין יהודי פולין המערבית שגורשו ליערות סיביר בשנים 1939/40.

ארבע שנות פעילות ב"בריחה" ובקרב תנועת "הנוער הציוני — עקיבא" בפולין שלאחרי מלחמת העולם השנייה, הן פרק נכבד בתולדות מאבקייהם של המוני שארית הפליטה לחיים חדשים. בין הפעילים והמובילים בעבודה קדושה זו, היה דוד מלר אחד הבולטים והמסורים. לרבים מחברינו הושיט יד עוזרת, חמה וידע להעניק עזרה בשעת-הצורך.

משנסתיימה העבודה בפולין, עבר דוד, יחד עם שאר מנהיגי התנועה, לפריז, וגם שם פעל בענייני העלייה. הוא שימש כחבר "המרכז לעלייה לאירופה ולאפריקה". בשנת 1950 עלה עם משפחתו לישראל, שעל בנייתה חלם ופעל. בישראל מצא את מקומו בשירות המדינה וכעבור זמן-מה נתמנה — הודות לכישוריו — למנהל מחוז של מס רכוש, וקרן פיצויים במשרד האוצר. הוא נשאר בתפקיד זה עד פרישתו לגמלאות.

דמותו הנמרצת תישאר חרותה בלב כולנו, חבריו וידידיו.

נומדף הספרים

משה נס־אל

זכרונותיו של שגריר דרוס־אמריקני באירופה

"שליחות בברלין" מאת אדוארדו לבולגה,
הוצאת קרפט, בואנוס־איירס

בין העדויות הרבות על מלחמת העולם השנייה, ישנן כמה עדויות של דרוס־אמריקאים. אחת מהן היא של אדוארדו לבולגה, שגריר ארגנטינה בגרמניה, בשנות 1932—1939.

אדוארדו לבולגה, דיפלומט מקצועי, שירת ב־1914—1919, באחד מתפקידיו הדיפלומטיים הראשונים, בכהונת מזכיר ראשון בשגרירות ארצו בגרמניה. ב־4 ביוני 1932, בכהנו כשגריר ארצו בפורטוגל, קיבל הודעה מממשלתו על העברתו כשגריר ארגנטינה בגרמניה, אוסטריה והונגריה. ב־25 ביולי 1932 הגיע, בדרך הים, לברמן.

ספרו של לבולגה מחולק לחמישה חלקים. בחלקו הראשון הוא דן בהתרחשויות שלפני פרוץ המלחמה; בחלק השני — בארגון הגרמנים בארצות־חוץ; בשלישי — בסיפוח אוסטריה; ובשני החלקים האחרונים הוא מתרכז בסיפוח צ'כיה לגרמניה. שגריר ארגנטינה פותח את ספרו במימרתו של פול דשנל: "השכחה איננה רק עלבון לעבר, אלא גם איום לעתיד". למרות זאת, אין לנו בספרו של שגריר ארגנטינה תמונה מלאה על כל מה שקרה. השגריר עצמו מדגיש: "דפים אלה יעידו כיצד קרו דברים. אעלים שמות, בכדי למנוע אי־זהירות והדלפות. כך הרי מייעצים לנו כללי הדיפלומטיה. בצורה זאת זרמה אלי האינפורמציה בקלות יתר מכיוון שחברי ומכרי הכירו אותי ולכן דיברו בפני בחופשיות וגילו לי את האמת" (עמ' 34).

הבה ונבדוק מה הוא מוסר לנו על מה שקרה ליהודי גרמניה בימיה השחורים של ההיסטוריה. "...הגזענות כרעיון שלטה בכול, עד כדי כך שהפכה למהות מיסטית" (עמ' 22).

ב-10 במרץ 1933, השתתף בסעודה שבה נוכח גם היטלר. הוא מספר: "השיחה התמקדה בנושאי האמנות ולא נשמעו מפיו דברים מהותיים. בשעה מסוימת ביקש הנסיך אוגוסט וילהלם, היחיד מבית ההונצולרן שהצטרף למפלגה הנאציונל-סוציאליסטית מראשיתה, רשות ללכת, מכיוון שהודיעו לו טלפונית ששורפים ספרים של סופרים יהודיים מול הספרייה הלאומית ב"אונטר דן לינדן". הידיעה על המאורע המביש של הלילה האפל ההוא, שנרשם לדיראון בתולדות האנושות, הלילה שבו שרפו יצירותיהם של הוגי דעות שזכו להוקרה עולמית, התקבלה על-ידי היטלר באדישות גמורה. המפגש נמשך כאילו לא קרה דבר. (ייתכן שיש לציין שהשגריר קורא ליהודים פעם Judios ופעם Israelitas!?)

ב-17 ביוני 1938, הוא כתב (עמ' 172): "השקט המדומה השורר נמשך בד בבד עם התפרצות מחודשת של הבעיה היהודית. פשיטות שנערכו ברובעים שונים בבירה ובכל המדינה, לוו בפרעות שמטרתן לחבל בחנויות ובחברות היהודיות. בחזית החנויות ועל המדרכות הופיעו כתובות: "יהודה", "אני יהודי", או מגיני דוד (שהשגריר מכנה אותם "צלב היהודים") וכו'.

"ברובעים מסוימים נבזזו החנויות או נסגרו. בתי-כנסת, הועלו באש, רכוש יהודי הוחרם. פעולות אלה באו אחרי שהמוני יהודים נעצרו. עם הגברת הפעולות נגד היהודים, הוסטה שוב דעת-הקהל לבעיה היהודית. הממשלה חייבת להחזיק את העם במתח, או במבוכה, כדי לטשטש את מצפוננו ולהובילו לעבר המטרות שהממשל קבע לעצמו".

"ליל הבודלח" מתועד בספר בהרחבה (עמ' 218): "ברלין, 14 בנובמבר 1938: רצח המזכיר השלישי בשגרירות גרמניה בפריז, גרם למסע צלב חדש וחרף בתוך הרייך. היהודים מואשמים בארגון התנגדות ברחבי תבל, נגד המשטר הנאצי. 'הרצח בפריז הוא תוצאת התעמולה שמופעלת על-ידי היהודים'. בליל ה-9 בחודש, כשנודע בברלין על הרצח, התקבצו קבוצות של צעירים בכל ערי הרייך הגדולות, הרסו חנויות של יהודים ושרפו בתי כנסיות. בפעולות אלה המשיכו גם למחרת היום ונפסקו בפקודת שר התעמולה כשבמילא לא היה כמעט מה להרוס או לשרוף". "אם לשפוט לפי עדים מהימנים ולפי מה שראיתי בעצמי, מדובר בקבוצות שקיבלו הוראות. המשטרה לא הופיעה ברוב המקרים ואם נמצאו כמה שוטרים בקירבת מקום, הם הסתפקו בהגשת עזרה לפורעים, או כיוונו את התנועה, בלי לנסות לעצור את ההרס או למנוע אותו. קהל רב עקב אחר המתרחש בלי להביע את הרגשתו האמיתית, בשל העובדה הידועה שהמשטר אינו סובל ביקורת על חברי המפלגה ושליחיה".

"מכר שלי, נתין זר, שבמקרה היה ב'קורפירסטנדט' כשהחלו ההתנפלויות, סיפר לי שבין הצעירים היו אנשים במדי ס.ס. וס.א., וכי בתוך מכוניות חונות ישבו אנשים במדים עם ניירות בידיהם, שלפי דעתו, היו רשימות שמיות וכתובות של הבתים שהתכוונו להרסם. הפרעות גם נוצלו לביזה. מכבי האש לא כיבו את השריפות בתי-הכנסת, הם רק מנעו התפשטות האש לבתים הסמוכים." "כתגמול על הרצח בפריז חויבו יהודי גרמניה לשלם פיצוי בגובה של מיליארד מרק."

תקרית דיפלומטית עם מיופה הכוח של קולומביה

"ליל הבדולח" הביא לתקרית דיפלומטית רצינית בין קולומביה לגרמניה. הדיפלומט הארגנטיני מספר בספרו (עמ' 216—217) על תקרית זו.

"אחרי הצהריים של ה-10 בנובמבר ביקר אצלי מיופה הכוח של קולומביה וסיפר שהיה עד מקרי להתחלת ההתנפלויות על הרכוש היהודי. בבוקר יצא בליווי הנציג החדש של ארצו, שטרם הגיש כתב האמנתו, בכוונה לבדוק באיזה מצב נשאר הרכוש. מכיוון שהוא חובב צילום, התכוון לצלם חנויות הרוסות ובתי-כנסת שרופים. כפי שסיפר לי, אחרי שצילם כמה תמונות, מצאו את עצמם מוקפים שוטרים, שהקימו חומה סביב מכונתם בעלת המספר הדיפלומטי שבתוכה נמצאו. קצין בכיר התקרב אליהם ודרש בגסות את המצלמות ולא — ייקח אותן בכוח. שניהם התנגדו נמרצות לבקשתו."

"כל המאורע התרחש בשדרה מרכזית שבה הצטופף קהל רב, כנראה גם בגלל האפשרות לבוז ביוז. קהל זה היה עד, במשך שעתים, לוויכוח שהתנהל בין הדיפלומטים והשוטרים. מכיוון שנסעו במכוניתה של מזכירתו הפרטית, ביקשו ממנה להתקשר למשרד החוץ, לדווח לו ולדרוש כיבוד החסיונות הדיפלומטי. התשובה שקיבלה היתה: 'מיד נשגר פקיד לטפל באי-ההבנה המצערת'. הפקיד לא הגיע לעולם."

"בעת הוויכוח עם הקצין גס-הרוח, הגיע למקום קצין בכיר נוסף, אך מנומס יותר, שהציע לגשת למשרד החוץ, הסמכות השלטונית היחידה שאיתה יכלו לנהל משא ומתן. הם יצאו לדרך במכונית הצירות הקולומביאנית. לתדהמתם גילו שהשוטרים שניסו לעצורם עוקבים אחריהם במשאית. מר רוצ'ה סיפר שבהגיעם ל"וילהלמסטרסה" ירד רק הוא מן המכונית, מכיוון שהציר החדש טרם הגיש את כתב האמנתו. הוא התקבל על-ידי פקיד ממחלקת הטקס, אך מיד — עם התחלת הדיווח — אמר הפקיד שהוא אינו האיש המתאים והכניס אותו למשרדו של סגן מנהל המחלקה. שם מסר דיווח מלא על ההתרחשויות והגיש תלונה רשמית. סגן המנהל, שבוודאי ידע מכבר על מה שהתרחש, ענה שלמרות צערו על התקרית, אינו מוכן לקבל את התלונה, היות, והם — נציגי קולומביה — אשמים בה, על שהלכו לצלם ברובע שרחש תסיסה המונית. מיופה הכוח התלונן שנית והודיע שידווח לממשלתו. הדיפלומט הקולומביאני חזר אלי ב-12 בצהריים וסיפר שאותו בוקר הוזמן לפגישה נוספת עם סגן מנהל הטקס שהודיע לו שלפי החלטת הקנצלר, אדון היטלר, גדחה טקס הגשת כתב האמנה. מכיוון שמיופה הכוח חשב על אפשרות כזו, מסר במקום מכתב ובו תלונה רשמית של ממשלת קולומביה בציון כל פרטי התקרית."

"כשפרצה התקרית, הראו הנציגים הקולומביאנים את תעודותיהם שהונפקו על-ידי משרד החוץ הגרמני, אך קציני המשטרה הכריזו שהתעודות שוות בעיניהם כקליפת השום. זה אינו חידוש, כבר קרה דבר דומה פעמים מספר בקשר לדיפלומטים אחרים."

כמה ימים לאחר מכן, ב-21 בנובמבר 1938, כותב לבוגלה (עמ' 219—220):
"התקרית החמורה שהתפתחה בין ממשלות גרמניה וקולומביה, כתוצאה מהתנפלות גסה של שוטרים על דיפלומטים, טרם נפתרה. לפי מיטב ידיעותי, עד אתמול

המשיכו ממשלת קולומביה ונציגיה כאן בהחלפת מברקים בכדי להבהיר פרטי התקרית, היות ושגריר גרמניה בבוגוטה טוען שאין לו מידע על התקרית וכפי שדיווחו לו, המשטרה הגרמנית הסתפקה ב"הגנה" על נציגי קולומביה, שלא יכולע להם; כלומר — עצירתם באמצע הרחוב למשך שעותיים מתאימה לשיטה המופעלת כלפי יהודים, כאשר עוצרים אותם או שולחים אותם למחנה ריכוז, כדי לשמור על בטחונם האישי."

"עד היום ממשלת הרייך לא הגיבה לתלונה שהגיש מיופה הכוח ואילו דחיית הגשת כתב-האמנה של השגריר החדש בעינה עומדת. קבלות הפנים לשגרירים זרים אחרים, שלפי כללי הטקס אמורים היו להתקיים לאחר קבלת שגריר קולומביה החדש, יתקיימו במועדן. נציגי המשטרה פרסמו הודעה שבה מאשימים את נציגי קולומביה בהתנהגות פרועה. לאחר הודעה כזאת לא תהיה ברירה, אלא להעבירם מתפקידם בגרמיה."

פליטים וזכויות המתאזרחים

לבולגה מתייחס גם לבעיית הפליטים. הדיפלומט הארגנטיני הוא דימוקרס שורשי ואנטי-גועני ואינו מהסס להביע זאת גם באוזני גרינג, באחת משיחותיו (עמ' 266):

"... גרינג אמר: 'כן, הארגנטינאים אינם גזע, הם ערבוביה, הם לאום. נכון מאוד — עניתי לו — אנו מרוצים מאוד מהערבוביה הזאת. הארגנטינאי הוא טיפוס חזק, בעל תכונות חיוביות וכפי שאני מבין — הוספתי — אם היינו מרשים שבמדינתנו בני הגרמנים יתחנכו כגרמנים, יהיה הדבר בניגוד לעקרונותינו היסודיים."

נושא התבוללות המהגרים האירופאים בלאומיות הארגנטינאית, הוא נושא מרכזי במחשבתו של לבוגלה. הסכנה שמהגרים אלה יהפכו לסוכנים של ארץ מוצאם בארגנטינה והפחד מפני סכנה כזאת, היא שמהווה הבסיס לחלק השני של זכרונותיו "ארגון הגרמנים בארצות חוץ". חלק זה מהווה מסמך היסטורי חשוב על פעילות נאצית בקרב מהגרים גרמנים במדינות דרום-אמריקה. הדיפלומט הארגנטיני היה אישיות משכילה מאוד, וידע להוריד את המסכה מעל פני הנאצים בעניין זה. אשר לבעיית היהודים, ברורה לעין סלידתו מהרדיפות נגדם, והכול נאמר בלשון דיפלומטית עדינה. הבה וניתן ללבוגלה להסביר את עמדתו (עמ' 172—273):

"ברלין, 23 ביוני, 1938.

כפי שהיה צפוי, כתוצאה מהפעילות האנטישמית המוגברת, מתייצבים בנציג גויות השונים ואפילו בשגרירות, בעלי דרכונים ארגנטינאים, כלומר יהודים ילידי גרמניה שהתאזרחו בארגנטינה. המבקשים את עזרת הנציגים להגנה. ברוב המקרים מדובר באנשים הנכללים בפקודות האחרונות של גרינג כאחראי על ביצוע התוכנית הארבע-שנתית, המטפלת בבעיית הרכוש של היהודים בגרמניה. כמובן ובהתאם לחוקי מדינתנו, הוריתי לפקידים שעליהם להגיש לפונים את העזרה המידיית, מכיוון שמדובר באנשים שהתאזרחו בארגנטינה."

"במצב החדש ובקשיים שעלולים להתעורר, מכיוון שיש לי דעה ברורה בנושא, נזכרתי שלפני חמש שנים בערך, ב-28 באפריל 1933, הבעתי בכתב את ההרהורים הבאים, התקפים גם היום. זו פעם שניה שעלי לפעול בגרמניה במצב קשה, אך מעניין מאוד. פעם ראשונה פעלתי בגרמניה בשנות המלחמה הגדולה שבה תפקדנו, בצורה דיסקרטית אבל מאוד מכובדת. הנייטרליות הארגנטית-נית היתה אז, ותהיה גם עכשיו, הוכחה ממשית של עצמאות והבנה של הצרכים הלאומיים."

"היום אין מלחמה ממש, אך עולמנו נמצא במצב של טירוף-מערכות, שלא היה קיים בזמן המלחמה הנוראה הזאת. העקרונות המוסריים של האנושות מתמוטטים. הכול הולך ומשתנה. התהליך כופה עלינו להתאים עצמנו למציאות של היום. אני רוצה להתייחס לעניין הקשור בתושבים והמהווה אחד התחומים הדורש שינוי מרחיק לכת. חוקתנו הלאומית משתכחת בקביעה האומרת שמדבשה של ארגנטינה יוכלו ליהנות כל בני-האדם בעולם, שירצו לחיות על אדמת ארגנטינה."

"בתקופה שבה נחקקה החוקה, היו התנאים שונים בעולם. העמים ניסו להתמוגג. אנחנו נזקקנו לידיים עובדות כדי לספק את חלקנו בהזנת העולם, בדרכי שלום וביחסים טובים עם כל המדינות. כיום המצב שונה. גבולות כל המדינות נסגרים בפני תוצרתנו שכבר לא אהודה כבימים ימימה. אנחנו לא זקוקים להגברת כוח העבודה במשק, אנו זקוקים לארגנטיניזציה של החיים, כפי שהדבר נעשה במדינות אחרות, במרוץ הלאומי שלהם. כאן המגמה היא לא לשתף פעולה עם הזר."

"מניסיון עשרים השנים האחרונות מסתבר, שרוב האזרחים הארגנטינאים במדינות אחרות גורמים בעיות במדינות שבהן נמצאים. הם אינם ילידי ארגנטינה. הם נאמנים לארץ שבה נולדו, כאשר הדבר כדאי להם. כך חיו במשך שנים בלי להיזכר בארץ, שבה בחרו להתאזרח. אך כשפורצת מלחמה הם נזקקים למולדתם השניה. או השלישית ואז חובה על הקונסול, או על הציר הדיפלומטי במקום לדאוג לו בתור אזרח ארגנטיני. הדברים קורים כפי שקורה גם עכשיו כשיש רדיפות על רקע גזעי ואז הם שוב אזרחי ארגנטינה מסורים."

"אני שואל את עצמי, האם זה רציני והגיוני שתעודת האזרחות המושגת בקלות כה רבה ובאותה קלות היא נשכחת או מנוצלת למטרות לא כשרות, תהיה למכשול ביחסיה הבינלאומיים של ארגנטינה? האם צודק הדבר שממשלתנו תגן במדינה שלישית על בן-אדם שנולד באותה מדינה, שלעיתים קרובות אינו מדבר את שפתנו הלאומית והוא חסר שורשים במולדתו שבחר לו; האם זה צודק שהשפעתנו המדינית תהיה בסכנה ויתגלעו סכסוכים כשמדובר בבן אדם כזה? האם זה צודק שימשיכו להיות רשומים כאזרחים ארגנטינאים, אנשים שאינם מתכוונים לחזור לארגנטינה ולשבת ישיבת קבע בארצם?"

"לדעתי חייבים להבדיל בין האזרח, יליד ארגנטינה והאזרח מטעמי נוחיות. אנחנו חייבים להתנגד לקו הזה שלא מביא לנו כל תועלת במצב הקשה שהעולם נמצא בו."

"לפני כמה שבועות קראתי בעיתוני בואנוס איירס שבית המשפט הפדרלי

אישר פסק-דין של בית משפט זוטר, שקבע שתישלל אזרחותו של בן-אדם, יליד רוסיה שהתמסר לפעילות קומוניסטית.
"בינתיים, כל עוד אין החלטה אחרת, חייבים יהיו הקונסולים הוצירים הארגנטינאים להגן על 'האזרחים' הרבים המספסים בדרכוניהם, בהתחברם לקיצונים, מהרטי הסדר הטוב.
אלה הן, לפי דעתי, השאלות הקשות של היום, שאנו חייבים למצוא להן תשובות מתאימות ברוח הזמן."

שני צנחנים פרסמו את זכרונותיהם

"הצניחה והבריחה — עם יהודי רומניה, בתקופת השואה ולאחריה", ספרו של ברוך קמין. הוצאת ארגון יוצאי גורדוניה מרומניה, בישראל עם מבוא מאת ח"כ יצחק ארצי.

"צניחה עיוורת" — זכרונותיו של שייקה טרכטנברג-דן, כתובת עליידי עמוס אטינגר. הוצאת זמורה-ביתן עם מבוא של שמעון פרס.

שניים משליחי היישוב שהוצנחו ברומניה — בקיץ 1944 — במסגרת מיבצעי ההצנחה שיוזמה ועדת-ההצלה ליהודי אירופה בשואה, מתוך כוונה להגיע ליהודים שנמצאו בשטחים שבשליטת גרמניה הנאצית, פרסמו לא מכבר את זכרונותיהם. הם מספרים על שליחותם ומנסים להעריך את תוצאותיה בהצלחת יהודים. ההופעה הכמעט ביוזמנית של שני הספרים, מקריה בהחלט. ראשון הופיע ספרו של ברוך קמין: "הצניחה והבריחה" ומיד לאחר מכן הופיעו זכרונותיו של ישעיהו (שייקה) טרכטנברג-דן, שעד כה נמנע, מסיבות של עינא בישא, מלתת פומבי לחוויותיו בשליחותו שהתחילה, ביוני 1944 ברומניה ונמשכה תקופה די ארוכה, עד להקמת המדינה וגם לאחר מכן, והתרחבה מרומניה לבלגריה וליוגוסלביה.

גיבורי שני הספרים מספרים על שנות נעוריהם בעיירות בבסרביה. שניהם היו פעילים בתנועות נוער ציוניות ברומניה ושניהם מספרים בנוסטלגיה על העיירה היהודית בבסרביה, שהשואה החריבה אותה מבחינה יהודית, תושביה היהודיים הוגלו לטראנסניסטריה, איזור שבין הדניסטר והבוג והושמדו ברובם. שניהם האמינו באמונה שלמה ברעיון שיבת-ציון ושניהם הגיעו ארצה בשנות השלושים כמעפילים והצטרפו לגרעינים התיישבותיים-קיבוציים. שניהם התגייסו לצבא הבריטי והתנדבו בבוא העת להשתתף במיבצע ההצנחה אל מאחורי

קווי האויב הנאצי. שניהם רצו להגיע לקרוביהם ולחבריהם בתקווה שיוכלו להציל את חייהם.

שייקה הוצנח ליד גבול הונגריה—רומניה, לא רחוק מן העיר הרומנית ארד, בלילה של ה-4 ביוני 1944. בסביבת אותו מקום עצמו, הוצנח גם ברוך קמין, כחודשיים לאחר מכן. שניהם הצליחו להגיע עד לבוקרשט, להתקשר עם נציגי התנועה הציונית שפעלה במחתרת, ובמיוחד עם תנועות הנוער החלוציות.

פעילותם של שני השליחים בשטח שנמצא תחת השפעת הנאצים לא ארכה זמן רב, כי ב-23 באוגוסט 1944, התרחש מהפך מדיני ברומניה. הממשלה הפאשיסטית של המרשל יון אנטונסקו סולקה וחבריה נעצרו. לשלטון עלתה ממשלה חדשה, קואליציה של ארבע מפלגות: ליברלית לאומית, חקלאית לאומית, סוציאליסטית וקומוניסטית. רומניה נכנעה לבעלות-הברית בלי תנאים, שטחה נכבש על-ידי צבא ברית-המועצות וצבא רומניה הצטרף למלחמה נגד גרמניה, בעלת-בריתה לשעבר.

גם ברוך וגם שייקה נשארו ברומניה גם לאחר המהפך המדיני ועסקו בבריחה ובארגון עלייה. בסוף שנת 1944, הוחזרו ארצה לדרישת הבריטים והשתחררו מן הצבא הבריטי, שבמסגרתה צנחו לשטח רומניה. שניהם חזרו לרומניה, בראשית שנת 1945, בדרכים מחתרתיות, בשליחות המוסד לעלייה ועסקו בבריחה ובהעפלה.

ברוך קמין מעתיק לספרו קטעים מעדויותיהם של צעירים רבים, חברי תנועות הנוער החלוציות, שעבדו על הגבולות ברומניה: בגבול הצפון — דרכו נמלטו שרידי השואה — בעיקר צעירים — מברית-המועצות לרומניה — ובגבול המערב — שדרכו המשיכו את צעידתם ליוגוסלביה או להונגריה על-מנת להגיע לנמלי יוגוסלביה, או איטליה, שמהם הפליגו אוניות המעפילים.

שייקה טרכטנברג מרחיב את היריעה ומספר על פעילותו בהעפלה ברומניה, בבולגריה וביוגוסלביה. הוא מספר על קשריו המיוחדים עם "היחיד" (כך כונה במוסד לעלייה ב) — ראש שירותי הביטחון ביוגוסלביה של טיטו, שהוכיח עצמו כידיד נאמן והעניק עזרה עצומה למפעל הבריחה וההעפלה וכן בהעברת נשק ומטוסים (שנקנו בצ'כוסלובקיה), דרך יוגוסלביה לישראל. הוא האיש שקישר בינו לבין פקידים בכירים במשרד החוץ הבולגרי, שנאותו להסכים — תמורת כסף — להפלגתם מנמלי בולגריה של רבבות מעפילים שחצו את הגבול מרומניה. בסופו של דבר הסכימו גם להעלתם ארצה של רוב רובם של יהודי בולגריה.

קיים אצל שני הצנחנים רצון עז להוכיח ששוגים חוקרי השואה הטוענים שמפעל ההצנחה לא תרם להצלתו של אף יהודי מציפורני הנאצים. ואם כי מרשימה רשימה הצלחותיהם בשטח הבריחה והעלייה, עדיין בגדר שאלה. אם אומנם הצליחו להוכיח שבמיבצע הצניחה כשלעצמו, מנותק ממה שפעלו בהמשך לאחר נסיגת הצבא הגרמני, אכן הצילו יהודים, כפי שנראה להלן.

הצניחה ברומניה

מיבצע ההצנחה במלחמת העולם השנייה היה, כידוע, משותף לוועדת ההצלה ולשירותי המודיעין של הצבא הבריטי. היוזמה יצאה מוועדת ההצלה שהחליטה

לשלוח את שליחיה אל היהודים שבעמק-הבכא, שטרם נרצחו על-ידי הצורר הנאצי. ועד ההצלה נזקק לשירותי המודיעין כדי שהשליחות תוכל לצאת לפועל. שירותי המודיעין הסכימו לעזור מתוך הנחה ששליחים אלה יהיו לתועלת המודיעין בהעברת אינפורמציה חשובה משטח האויב.

עיקר מיבצע הצניחה נעשה אצל הפרטיזנים של טיטו, מתוך הנחה שמשם יחדרו להונגריה ולרומניה. החדירה הוכיחה עצמה כמסוכנת ובמקרים מסוימים כבלתי אפשרית. המיבצע בהונגריה השתבש. לא כן ברומניה שבה נחל הצלחה חלקית.

ארבעה זוגות צנחנים הוצנחו לרומניה:

בזוג הראשון השתתפו ליובה גוקובסקי (אחישר יהודה) מקיבוץ יגור ואריה פיימן (אורגי) מקיבוץ בית-אורן. השניים הוצנחו באוקטובר 1943. היה טעות בניווט, הוצנחו במקום הלא-נכון, ונתפסו. ליובה גם נפצע ברגליו. אריה פיימן הועבר לגרמניה ונחקר שם בעינויים. בסופו של דבר הוחזר לרומניה ולשני הצנחנים הוענק מעמד של שבויי מלחמה. הם שוחררו ממחנה השבויים לאחר המהפך באוגוסט 1944.

ב-3 במאי 1944, הוצנח הזוג השני: ריקו (אריה) לופסקו-לופי מקיבוץ שריד ויצחק (טוצי) מאקארסקו מקיבוץ רוחמה. גם שניים אלה נתפסו ונשלחו למחנה שבויים.

ב-4 ביוני 1944 הוצנח הזוג השלישי: שייקה טרכטנברג (דן) ומנו מוסקוביץ (אליעזר, כיום: יצחק בן-אפרים) מקיבוץ שמיר. שניהם הצליחו להגיע לבוקרשט, התקשרו עם התנועה הציונית במחתרת והתחילו מיד בפעולה.

הזוג הרביעי הוצנח ב-31 ביולי 1944. שני הצנחנים: ברוך קמין מקיבוץ ניר-עם ודב ברגר-הררי מקיבוץ בית-אורן הגיעו בשלום והצטרפו לחברייהם הקודמים.

(היה גם צנחן תשיעי. אוריאל קנר מרוחמה, טרכטנברג כותב שהוצנח בספטמבר 1944. הדבר תמוה, הרי אז רומניה היתה כבר בבחינת בעלת-ברית? הוא נשאר ברומניה עד נובמבר 1944).

אין ספק שבואם של הצנחנים היה למנהיגי יהדות רומניה בבחינת נס מן השמים. יהודי רומניה חיו בחרדה גדולה לעתיד גורלם. הם פחדו מגורל דומה לזה של יהודי הונגריה, שעד מרס 1944 חיו בשלווה יחסית ופתאום בא עליהם הכורת. הצבא הסובייטי נמצא כבר בגבולות רומניה ואפילו כבש חלק משטחה בצפון-מזרח המדינה. היהודים חששו מהשמדתם על ידי צבא גרמניה בנסיגתו. כן פחדו שהגרמנים יפעלו ברומניה בצורה שבה פעלו בהונגריה, יעלו לשלטון את שרידי משמר הברזל, שהוחזקו במחנה בגרמניה כאיום מתמיד לשליט רומניה, אם יסטה מ"דרך הישרה", כפי שאיימו עליו ואז אין ספק שחיי היהודים יהיו הפקר. השליחים הפיחו תקווה חדשה במנהיגי יהדות רומניה. בנוכחותם ראו מנהיגים אלה הוכחה שלא נעזבו לגורלם, וכי יש מי שדואג להם. הכול קיבלו את סמכותם הבלתי מעורערת בכל דבר. אפילו א. ל. זיסו, יו"ר ההסתדרות הציונית במחתרת, אישיות גאה, עצמאית בדעותיה ועקשנית בדרכה, הודיעה לשייקה: "אני לרשותך יומם ולילה. אעשה כל מה שצריך לעשות ושום סכנה לא תעכב בעדי". ("צניחה עיוורת", עמ' 118).

המשלחת מארץ-ישראל שותפה — והם שיתפו עצמם במרץ רב — בכל תחומי הפעילות שהתקיימו או במסגרת התנועה הציונית ברומניה: ואלה עיקר תחומי פעילותם:

א) תנועות הנוער החלוציות שפעלו במחתרת, כבר ראו באופק את סיומה הקרוב של המלחמה והתכוונו להיכנס לפעילות גלויה נמרצת, בעתיד הקרוב, להגשמת הציוניות המעשית. השליחים תרמו רבות לפעילות זו. הם הביאו עימם את דבר היישוב בארץ-ישראל. סיפוריהם על ההגנה, על המאבק להשתתף במלחמה נגד הגרמנים ועל התפתחות היישוב עודדו את הרוחות ועוררו התלהבות. ב) השליחים השתלבו בתהליך ארגון עלייה אי-ליגלית שהיתה בעיצומה החל מאביב 1944. דרך אגב, שייקה טרכטנברג הוא שהחליט למעשה על הפלגתם, ב־2 באוגוסט 1944, של שלוש האוניות: בולבול, מרינו ומפקורה. בהנהלה הציונית התנהל ויכוח נוקב, אם להתיר את ההפלגה לאחר שנתקבלה אזהרה מגנרל ליאוביינו, מראשי שירותי הביטחון החשאיים ברומניה, שהגרמנים מתכוונים להטביע את האוניות. בלהט הוויכוח הודיע א.ל. זיסו שישאל את "פי היישוב היהודי בארץ-ישראל" ועל-פיו יישק דבר. זיסו עזב את הישיבה, נכנס לחדר סמוך שבו ישב שייקה ושאל לדעתו. שייקה ענה שיש להפליג בכל תנאי. זיסו חזר לישיבה והודיע: "הוויכוח תם. היישוב בישראל החליט כן להפליג." משתתפי הישיבה נדהמו, כי לא הבינו כיצד התקשר זיסו עם היישוב בארץ ישראל. שלוש האוניות הפליגו ואחת מהן, "מפקורה" הוסבעה כשעל סיפונה כשלוש-מאות איש, ביניהם כמה עשרות מיתומי טראנסניסטריה ניצולי השואה.

ג) תנועות הנוער החלוציות התארגנו להגנה עצמית, עוד בטרם בוא השליחים, בהשפעת חבריהם, פליטי פולין שנמלטו לרומניה. דב שיבר, מראשי "הנוער הציוני", שעם בוא השליחים נתמנה למפקד ההגנה של כל תנועות הנוער ועמד תחת מרותו של השליח מנו מוסקוביץ (יצחק בן אפרים), מסר בעדות ביד ושם שבהשפעת הצנחנים שונתה הגישה לבעיית ההגנה. עד אז תנועות הנוער חשבו על הגנת חבריהם, על מציאת דרך מילוט ומקלטם לחברי התנועה. נציג המשלחת שינה את התוכנית בכיוון הגנה כללית, של עם ישראל. הם גרסו שאין לדאוג לחבר זה או אחר, אלא לגייס את כלל הנוער להגנה, לעמידה על חייו ועל כבוד עם ישראל, שלא יילך להשמדה כצאן לטבח. מובן שאיש לא ידע אז שבעוד כמה שבועות יתחולל מהפך ברומניה וההכנות להתגוננות לא יגיעו לידי מבחן ממש.

ד) תנועות הנוער פתחו במיבצעי בריחה זמן רב לפני בוא השליחים, בעיקר בהבאה לבוקרשט של פליטי פולין שהסתתרו בצירנוביץ, או של חברים מצירנוביץ שחיהם היו בסכנה. החל מאביב 1944, נעזרו אלפי פליטים בני-הונגריה להגיע לרומניה ולהסתדר בה. השליחים הרחיבו את המסגרת במיוחד לאחר נסיגת הגרמנים.

ה) השליחים תרמו את חלקם לשירות המודיעין הבריטי. ברוך קמין מספר כיצד הצליח להיכנס למחנה השבויים הבריטים והאמריקנים, עוד בטרם קרס המשטר הנאצי. כפועל-סבל אצל ספק הירקות של המחנה (השבויים היו בעיקר טייסים שמטוסייהם הופלו בעת ההפצצות שביצעו על שטח רומניה) ולבוא בדברים עם מפקדם — השבוי הבכיר בדרגה. ואילו שייקה טרכטנברג מספר שזאן

כהן ממנהיגיהם הראשיים של ציוני רומניה, השיג עבורו רשימה שמית של כל השבויים הבריטים והאמריקנים שהיו כלואים ברומניה והוא העבירה מיד למפקדה האנגלית בקהיר.

בכמה ימי המתח והאנדרלמוסיה שנוצרו לאחר המהפך, בטרם נודע אם הגרמנים יצליחו לכבוש את בוקרשט, כפי שניסו לעשות, מינה את עצמו הצנחן ריקו לופסקו, שנמלט מן המחנה כאחראי על האספקה ודאג לשבויים. כן נעשו מאמצים לתת לשבויים לעזוב את המחנה, להלבישם בגדים אורחיים, שלא יפלו בידי הגרמנים, אם אומנם יצליחו להשתלט על העיר בוקרשט (כפי שסופר בספרו של טרכטנברג).

כיום קשה, ואין כל צורך בכך, לקבוע מה היה קורה אילו הגיעו הדברים לידי כך שהיה צורך במיבצעי הגנה והצלה ממש, כפי שהתפתחו הדברים במקומות אחרים, אבל אין ספק שנוכחות השליחים וקשריהם (בעזרת תחנת שידור וקליטה שהקימו לעצמם) היתה משום חשיבות רבה.

ודאי שאיננה נכונה הערכת החוקרים, שבימים ההם בתאריך בואם של השליחים, היו יהודי רומניה כבר מחוץ לסכנת-נפשות. זו בהחלט הערכה שלאחר המעשה. אולם גם אין הוכחה שאומנם הצילה המשלחת מארץ ישראל יהודים בשואה. בספריהם, ובמיוחד, בספרו של קמין, נטען שניצלו יהודים רבים הודות למיבצע הבריחה שארגנה המשלחת.

אין ספק שהבריחה היתה מיבצע עצום, והיא בבחינת האפופיאה הגדולה שלאחר השואה. יש להניח שההיסטוריה תציין את תרומתו של מפעל זה להקמת המדינה ולשיקום רבבות ואולי מאות אלפים מניצולי השואה. הבריחה, על כל צדדיה, עדיין טעונה חקירה יסודית, אולם אין קשר ישיר בין ההצנחה לבין הבריחה, מלבד העובדה שכמה מן הצנחנים, שהוצנחו ברומניה, נשארו בה גם לאחר נסיגת הנאצים ועסקו בבריחה, או שהאנגלים החזירו לארץ-ישראל והם חזרו לרומניה והמשיכו במיבצע הבריחה. נדמה לי ששליחים אחרים, שבאו לאחר תקופת הנאצים, כגון דוד צימנד, יוסף קלרמן ויבל"א משה אגמי (אוורבוך) תרמו לא פחות לנושא הבריחה, בלי שהשתתפו במפעל ההצנחה. כלומר, גם אם ההיסטוריונים יקבעו שאכן ניצלו חייהם של יהודים רבים במיבצע הבריחה, ואין ספק שהיתה בבריחה משום הצלת-נפשות ושני הצנחנים, שייקה וברוך, תרמו את חלקם, ובמיוחד שייקה שפעילותו התרחבה מאוד, אבל עדיין אין הדבר מהווה אישור לכך שמיבצע ההצנחה הביא להצלת חיי יהודים.

בשני הספרים חומר מעניין רב ומגוון ויש מקום להעמיד את הגילויים במבחן החקר ההיסטורי. ראויה הבריחה להיחקר ביסודיות. במיבצע זה נתגלה הרבה אומץ-לב, תושייה, מסירות נפש ותחכום שלא היה כדוגמתם.

במשואה

מ. וירט

צ ר ו ר י ד י ע ו ת

המכון ללימודי השואה

"משואה" — המכון ללימודי השואה — מקיים זו השנה ה-12, סמינרים בני שלושה ימים ללימודי השואה, ברמות שונות, לתלמידי תיכון, לסטודנטים ולעובדי הוראה, מן הארץ ומחוץ-לארץ. בשנת תשמ"ו השתתפו בסמינרי המכון כ-4,000 תלמידי תיכון מישראל וכ-650 תלמידים מחוץ-לארץ.

תוכניות לימודים

בשנה החולפת הושם דגש מיוחד על גיבוש צוות מורים מיומן ועל פיתוח תוכניות לימודים מקוריות. אלה התוכניות שפותחו על-ידי צוות המכון:

- * האידיאולוגיה הנאצית וכלי התעמולה והחינוך שסייעו להחדרתה (בליווי שקופיות, סרטי תעמולה ותערוכה).
- * הכשרת איש ה.ס.ס.
- * תגובת יהדות גרמניה 1933—1938.
- * הדילמות המוסריות של ראשי היודנראטים.
- * התמודדות הפרט בתנאי הגיטו (בליווי תערוכה).
- * טרויינשטאט — מרכז למידה.
- * הבעייתיות של ההתנגדות המזוינת בתנאי הגיטו.
- * תגובת היישוב היהודי בארץ-ישראל לשואת יהודי אירופה.
- שפות ההוראה במכון: עברית, אנגלית, גרמנית, צרפתית, ספרדית ופורטוגזית.

סמינרים בקיץ תשמ"ו

בחדשי הקיץ נערכו 9 סמינרים לבני נוער מהתפוצות. השתתפו כ-130 חניכי התנועה הרפורמית ו-190 חניכים ומדריכים של תנועת "הנוער הציוני" מבלגיה, קנדה ואנגליה. בסמינרים המיועדים למדריכים, נעשה ניסיון לקרב את הלומדים להבנת התקופה.

בשנה שעברה נערכו 9 סמינרים לצעירים לא-יהודים מגרמניה, בהם הושם הדגש על התהליכים שהובילו לביצוע הרצח. למרבית המשתתפים היתה זאת ההתמודדות הראשונה עם שאלת האחריות האישית של בני העם הגרמני. 35 נציגי הנוער בארץ, בראשות מנכ"ל הנוער והחלוץ מר מ. רביבי, התכנסו במשואה לסמינר מיוחד לקראת צאתם לפולין.

יוזמות חדשות בשטח הוראת לימודי השואה

הנהלת משואה החליטה על הקמת ועדת היגוי פדגוגית, מורכבת מאנשי אקדמיה בשטח החינוך וההיסטוריה. שתלווה את צוות המכון בבדיקה מחודשת של התכנים ותוכניות הלימודים, בראשות גדעון האוזנר וד"ר משה לנדאו סגן יו"ר ומ"מ. המכון ללימודי השואה נערך לקראת הקמת מסלול קבוע של הכשרת מורים בהוראת השואה.

בשנת תשמ"ז תיפתח מרכזייה פדגוגית ביוזמת המכון והנהלת אגף הנוער במשרד החינוך. המרכזייה הפדגוגית נועדה להשלים חוליה חסרה במערכת החינוך בארץ ותשמש את כל בתי הספר התיכוניים בישראל ואת מסגרות החינוך הבלתי פורמליות (תנועות נוער, מתנ"סים, יחידות חינוך בצה"ל ועוד), בשירותי ייעוץ והדרכה, בפיתוח תוכניות לימוד ובהשאלת אמצעים אודיו-ויזואליים.

מכתב תודה

הנה אחד מבין עשרות מכתבי התודה המגיעים אל המכון מן המשתתפים בסמינריוני המכון:

כותבת הנהלת בית-הספר מכפר הנוער אמי"ת — כפר בתיה:

"אנו מודים על הסמינר הפורה שנתתם לתלמידינו. רצ"ב התרשמות של אחת התלמידות כפי שפורסמה בעלון בית-הספר: 'בדרך-כלל אומרים לנו סמינר מהנה, אולם במקרה שלנו לא הנאה חוינו, אלא זעזוע הרגשנו. היקפנו את הנושא מכל צדדיו והיבטיו. זה שווה למעלה משנת לימוד שלמה בנושא השואה. העדויות החיות, הדיונים. לאחר הסרט והתגליות שלא ידענו לפני כן, נתנו לנו הכלים ללמוד, להרגיש ולזכור את השואה, לא רק כחומר הנלמד, אלא היותנו עם שנרדף וסבל רבות בגלל יהדותו. לדעתנו, כל תלמיד חייב וצריך ללמוד את הנושא בסמינר, ואני שואלת אתכם: "מדוע לא מעתיקים את השיטה המרוכזת גם במקצועות אחרים."

כך כתבה תלמידתנו ומציננו: כל המוסיף גורע, ואין צורך בתוספת על מה שכתבה. בכבוד רב — הנהלת בית-הספר."

ממכש הדפוס

אסופת מכתבים משנות השואה: במשואה פורסמה אסופת מכתבים מוקדשת למשה קול, ליום הולדתו ה-75. מדובר בעשרות מכתבים שנשלחו אל משה קול על-ידי פליטים יהודים בברית-המועצות, בשנים 1940—1947. באסופה מוצגים המכתבים בשפת כתיבתם ובתרגומם לעברית ולקט מתוך מאמרים של משה קול המתייחסים לחליפת המכתבים בשנות השואה.

ארכיון אלף שוורצבאום — קטלוג מפורט של ארכיון חשוב זה, המאיר את פרשת נסיונות העזרה וההצלה שנעשו דרך שוויץ בשנות השואה, הופיעה בחוברת, לציון יום הולדתו ה-90 של א. שוורצבאום.

ספר "עקיבא". הנהלת משואה הוציאה לאור ספר על תנועת "עקיבא", תנועה שחוללה מפנה רב-משמעותי בציונות הכללית, במיוחד בגליציה המערבית ובשלזיה וגם בכמה ארצות אירופה אחרות (אוסטריה, צ'כיה, בלגיה ויוגוסלביה). הספר שהופיע מתמקד בדמותה הרעיונית של תנועת "עקיבא" ובפעילותה בשנות השואה.

פרסים ומלגות

מכון "משואה" מעניק מדי שנה כ-50 פרסי מחקר ומלגות. בחדש יוני נערך בבית הועד הפועל של ההסתדרות הכללית טקס חלוקת המלגות לזכרם של ד"ר קובוביץקי, יהודית רוניק, מרים טאובה, משפחת מינצברג ומלה קרישר. 24 חוקרים צעירים קיבלו פרסים על מחקריהם על השואה.

פרסים ספרותיים

הפרס ע"ש העיתונאי יצחק נימצוביץ — ניתן השנה לשמעיה-אבני על ספרו "אגדות סטרימטרה" ולעיתונאי רשות השידור יהודה קורן על משרו "חמישים שנה לחוקי נירנברג". טקס החלוקה נערך בבית סוקולוב.

הפרס ע"ש ד"ר יהושע א. גלבוע — ניתן השנה לנטליה וופסי-מיכאלס על הספר שבו שרטטה את דמות אביה, השחקן המפורסם של תיאטרון יידיש בברית-המועצות ולבינה קדרי על עבודתה "חלקם של היהודים בהתפתחות התעשייה של ורשה".

הפרס ע"ש ליאון לוסטיק הוענק השנה לסופר נתן גרוס על יצירתו "מי אתה אדון גרימק?"

בבית-גדי, בקיבוץ תל-יצחק, הוענק הפרס ע"ש יעקובוביץ, לשנת 1986

למרים (רינת) גורודניציק — על מחקרה זגלמביה: לזיסקינד שרה על ספרה —
מאבקו של גוער וליובל רוזנקרנץ על ספרו — קהילת זמושיץ בפולין.

דגל הלאום למשמרת במשואה

ועדת השרים לענייני סמלים וטקסים, החליטה לעטר את דגל הלאום ב"אות
הלוחם בנאצים", לציון 40 שנה לניצחון על גרמניה הנאצית.
הועדה להענקת "אות הלוחם", שמונתה על-ידי שר הביטחון, החליטה להעניק
את הדגל המעוטר למשמרת למוסדות להנצחת השואה. נציגי משואה קיבלו
את הדגל בטקס שהתקיים במשרד סמנכ"ל משרד הביטחון י. מרון, ב-29 ביוני 1986.

ה מ ש ת פ י ם

משה קול — יו"ר המפלגה הליברלית העצמאית; יו"ר הנהלת "משואה" ומדהשת פורדר; ס/נשיא האינטרנציונל הליברלי; יו"ר מרכז תרבות העמים לנוער — ירושלים, יו"ר חוג ידידי אגודת הסופרים ומחבר ספרים פורה. רוב ספריו שהופיעו עד עתה, דנים בנושאי חינוך, ציונות וחברה; כן פרסם 3 מונוגרפיות על אישים וחברים.

עו"ד גדעון האוזנר — בעבר חבר כנסת; יו"ר מועצת "ידושים"; יו"ר הועדה המדינית של ל"ע; יו"ר הועדה הפדגוגית של "משואה". ספרו "משפט ירושלים" הודן במשפט אייכמן, בו שימש כתובע כללי, פורסם בלשונות אחדות באירופה והופיע גם בעברית.

שרה גצלר — לבית מרקוביץ, חברת תנועת הנוער "עקיבא" בקראקוב. רוב שנות השואה עברו עליה בגיטאות קראקוב וטארנוב, בהם הצליחה לברוח וחיה במחתרת באוסטריה. כתבה ספר זכרונות על תקופת השואה. כותבת שירים ומציירת.

רינת גורודניצק — ילידת ירושלים, בוגרת החוגים להיסטוריה של עם ישראל ולארכיאולוגיה. מוסמכת המכון ליהדות זמננו. תלמידת מחקר לתואר שלישי. אסיסטנטית של פרופ' שאול פרידלנדר במחקר על "הזכרון הקולקטיבי של השואה בחברה ישראלית". המאמר הוא קטע מעבודת הגמר שלה לשם תואר מוסמך.

תושיה הרצברג — מפעילות "הנוער-הציוני" והמחתרת בבנדין. בהונגריה היתה אחראית מטעם המחתרת לעזרה לאסירים. כתבה ספר בשם "החול הצוחק". החל משנת 1966 פועלת בהתנדבות מטעם ויצ"ו, בשכונות מצוקה.

ז'אק ברילמן — ניצול השואה, תושב הולנד.

ד"ר אריה באומינגר — לשעבר מפקח ארצי במשרד החינוך והתרבות; חבר המועצה הבינלאומית של "ידושים"; חבר הועדה לציון חסידי אומות העולם ב"ידושים"; פרסם ספרים ומחקרים בנושא השואה והגבורה.

צבי קלמנטינובסקי — עו"ד, בוגר המחלקה למשפטים ולכלכלה של אוניברסיטת וילנה; מראשי הציונים הכלליים בפולין; עלה ארצה

בשנות השואה; פעיל בל"ע, איש ציבור פעיל בשטחים רבים. כיהן כשמונה שנים כסגן ראש העיר ת"א—יפו.

דב לזין — דוקטור, חוקר בכיר במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית; עורך פנקס הקהילות בלטביה ובאסטוניה, במסגרת "יד-ושם".

חנה זיינפלד — נולדה בשנות השואה בגיטו ורשה. עלתה ארצה ממחנות בגרמניה ב-1949. מורה בתיכון ועושה עבודת מסטר בנושא השואה.

אליהו שטרן — חבר קיבוץ אלונים, חקלאי ומחנך. דוקטור, וחוקר השואה; מעובדיו הבכירים של "בית לוחמי הגיטאות". ספרו "יהודי דאנציג 1840—1943 — התערות, מאבק, הצלה" זכה בפרס ע"ש רופין.

פרופ. גיימס יאנג — מרצה לאנגלית באוניברסיטת ניו-יורק. עמית בקרן "דורות".

גיטה עמיפז-זילבר — מחברת הספר "מחתרת יהודית באלג'יריה 1940—1942"; בתקופת השואה שהתה בבלגיה ונמלטה למרוקו בעודה נערה; כיום עובדת במחלקת התפוצות במשרד החוץ בירושלים.

ד"ר י. קרמיש — היסטוריון וחוקר השואה; חבר הנהלת "יד-ושם"; פרסם מחקרים רבים בנושא השואה והגבורה.

בלה גוטרמן — בעלת תואר מ.א. בהיסטוריה; מורה בתיכון בהרצליה.

רוני שטאובר — מורה ומרכז סמינרים בנושא השואה ב"משואה"; לומד לתואר שני בהיסטוריה של עם-ישראל, באוניברסיטת תל-אביב.

אהרן מזיא — מראשי "החלוץ הכלל-ציוני" בפולין; בין ראשוני המתישבים ב"ניצנים". מחנך, מנהל ב"ס אורט ברחובות; פרסם ספרים בשטח החינוך וההוראה.

ל. אטינגר — חברת קן "הנוער הציוני" בלידה שבפולין; כעת חברה ב"כפר מנחם"; מחברת המאמר: "מגיטו לידה — לפרטיזנים של בילצקי".

הלינה בירנבאום — אסירת המחנות מידאנק, אושוויץ, רוונסברוק ועוד; את זכרונותיה פרסמה בספרה "החיים כתקווה" (הוצאת לוחמי הגיטאות); מרצה את סיפורה האישי בפני תלמידי הסמנריונים ב"משואה".

יעקב הנדלי (חנדלי) — בן העיר סלוניקי; ניצול השואה; עובד הסוכנות היהודית.

מרצל-משה איינטראכט — מחברי תנועת "עקיבא" בקרקוב; פעיל המחתרת בשנות השואה; אחרי האקציה באוקטובר 1943 נכלא בבית הכלא במונטלופי; עלה ארצה ב-1948.

נחום שוחט — מראשי "השומר הלאומי" ו"הנוער הציוני" בפולין; מורה ומנהל בבתי ספר "תרבות"; אסיר-ציון בתקופת מלחמת העולם השנייה; מפעילי "הבריחה" לאחר השואה; בוגר האוניברסיטה העברית; מפקח במשרד החינוך והתרבות.

משה נס-אל — סופר, עיתונאי; מנהל מדור אמל"ט במחלקה לחינוך ולתרבות בגולה, של ההסתדרות הציונית.

ש. אבני — עיתונאי סופר; חבר מערכת "חיינו"; מפעילי התנועה ברומניה בשנות השואה ולאחריה; אסיר ציון.

מ. וירט — מראשי תנועת "עקיבא" בפולין; ממיסדי מושב בית-יהושע; מנהל המחלקה החקלאית של "רסקו" במשך שנים רבות; מנכ"ל משואה".

MEMORIES OF SURVIVORS AND ON SURVIVORS

Breakthrough of the Turkish barrier on the way from Soviet Lituania	Aron Mazi	222
After the flood	L. Ettinger	243
Trip into the past — Poland 1986	Halina Birnbaum	257
History of the Jewish community of Saloniki	Jacob Handli	270
In Montelupi (Prison of the Gestapo in Cracov)	Marcel-Moshe Eintracht	277
Search for friends in Soviet Russia	Nahum Shohat	281

FROM THE BOOK SHELF

Memories of a Soth American Ambassador	Moshe Nes-El	284
Two parachuters published their memoires	S. Avny	290

AT "MASSUA"

Package of news	M. Wirth	295
-----------------	----------	-----

CONTENTS

BEACON

Fair judgement towards the leadership of the Zionist Movement and of the Yishuv	Moshe Kol	7
The historical meaning of the Jewish uprising during the period of the holocaust	Gideon Hausner	12
In memory of my people who perished in the holocaust (song)	Sara Gezler	18

FIGHT FOR SALVATION

The yishuv in Erez Israel and the theme of salvation during the holocaust	Symposium	19
The escape of members of the youth movements in Zaglembe, 1943—1944	Rina Gorodenczik	36
Go and do something !	Tushia Herzberg	51
Such a jubilee ? Not any more !	Jack Briman	53
The Hassidim of nations of the world — why did they do it ?	Dr. Arie Bauminger	62
Letter to the editor	Zvi Klementinovski	71

HISTORICAL STUDIES

Bread and work in the nationalised economy	Dov Levin	74
Origin of the work "holocaust" in respect of the destruction of European Jewry	Hanna Seinfeld	101
Did the experience of the past have any influence on the leaders of the Yishuv in their attitude towards European Jewry ?	Elijahu Stern	114
Between memory and memorial statue	Prof. James Young	132
Relations between Jews and Arabs in Vichy Algir	Gitta Amipaz-Silber	140
What was the solution of the problem of the German minority in Czechoslovakia	Pinhas Gil	151
The Jewish underground archives "Oneg Shabbat"	Dr. J. Kermish	159

DURING THE HOLOCAUST

The Westerborg Camp in the Netherlands	Alfred Koifman	168
Toast with death (Camp Yanovski)	Bella Gotterman	187
Cooperation between "Einsatzgruppe" and "Wehrmacht"	Rony Stauber	212

MASSUAH
A YEARBOOK ON THE
HOLOCAUST AND HEROISM

April 1987

NO. 15

Editor: S. Avny
Editorial Board Secretary: M. Wirth
Editorial Board: M. Kol, S. Avny, M. Wirth

This Yearbook is Published with the Support
of The Memorial Fund of Polish Jewry

©

All Rights Reserved

Massuah, Tel-Aviv, 48 King George St., Israel